

*«Никто не разгадал
меня совершенно»
Н. В. Гоголь*

Україна і Микола Гоголь

Б. Я. ПАНАСЮК

Б. Я. ПАНАСЮК

Україна і Микола Гоголь

(Розгадки таємниць)

1996-2011 25-105-20114
Державне видавничо-поліграфічне підприємство
«Львівський університетський друкарський завод» (Львів)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Б. Я. ПАНАСЮК

**Україна
і Микола Гоголь
(Розгадки таємниць)**

УДК 82.09(477)
ББК 83.3(2Рос)1
П-16

Рецензенти

В. М. Свінціцький, д-р філос. наук, проф.
(Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана)
А. С. Музиченко, д-р екон. наук, проф.
(Уманський державний університет імені Павла Тичини)
Л. М. Шенгерій, д-р філос. наук, проф., П. М. Макаренко, д-р екон. наук, проф.
(Полтавська державна аграрна академія)

Робота виконана і рекомендована до друку
на кафедрі філософії КНЕУ ім. В. Гетьмана

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол від 27.01.2011 № 6*

Панасюк Б. Я.

П-16 Україна і Микола Гоголь (Розгадки таємниць) / Б. Я.
Панасюк. — К. : КНЕУ, 2011. — 479 [1] с.
ISBN 978–966–483–462–6

Подається цільний науково-аналітичний погляд на життя і творчість Миколи Гоголя в поєднанні з українською нацією, всім українським народом і його державою. Праця підготовлена винятково на творах письменника, його листуванні та філософських, духовних і літературних роздумах, документальних висловлюваннях друзів, знайомих, критиків і владних чільників. Особливої уваги надається новому погляду на творчість з української і російської тематики, які мають, з одного боку — спільну ідею, а з другого — виконують протилежне завдання за призначенням. В праці вирішується чотири основні завдання: перше — розгадка, хоча б частково, таємниці творчого шляху М. Гоголя або наближення до неї; друге — окреслення глибинної української національної ідеї боротьби за свободу, яка ще не почалася до цього часу; третє — висвітлення виявлених Гоголем особливих національних рис українців, через які вони перебувають у віковому рабстві та відмовляються від боротьби за визволення, і росіян, які не дозволяють їм вийти на шлях прогресу людської цивілізації; четверте — повернення Гоголя, геніального митця і великого українця, в Україну.

УДК 82.09(477)
ББК 83.3(2Рос)1

Розповсюджувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється

та

тиражувати

ISBN 978–966–483–462–6

© Б. Я. Панасюк, 2011
© КНЕУ, 2011

Літературно-художнє видання

ПАНАСЮК БРОНІСЛАВ ЯКОВИЧ

УКРАЇНА І МИКОЛА ГОГОЛЬ

(Розгадки таємниць)

Редактор В. Шолудько
Художник обкладинки Т. Зябліцева
Коректор І. Савлук
Верстка Я. Ткаченко

Підписано до друку 11.05.11. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 27,43.
Обл.-вид. арк. 31,21. Наклад 300 пр. Зам. № І0-4054.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Ici a vécu et travaillé en 1836
Nicolas Gogol (1809-1852),
écrivain mondialement connu,
né à Poltava.

1836 р. у місті Вевей
жив і працював
усесвітньо відомий письменник
Микола Гоголь (1809-1852),
народжений на Полтавщині.

Le monument a été érigé grâce
aux donations de la famille Porochenko.

Пам'ятник споруджено
зусиллями родини Порошенків.

Никто не разгадал
меня совершенно

Гоголь

ВСТУП

Представники української інтелектуальної еліти, народжуючись у Російській імперії, розуміли, що вони, як і їхні роди, як і весь український народ, перебуваючи тривалий час у складі якогось іншого суспільного формування, якого тільки офіційно не було оформлено, хоча йшла ідеологічна і практична підготовка до цього, багатонаціональні народи були вимушені якомось уживатися, щоб хоча б вижити, а це багатовікова доля кожного українця. Пізніше це довершили комуністи, ввели нове поняття суспільного стану, назвавши всі багатонаціональні народи імперії «радянським народом».

Уже наприкінці ХХ ст., коли Російської імперії під назвою «Радянський Союз» не стало, більшість великих націй почали визначатися «хто є хто» і «що кому належить», оскільки Росія все, що входило до складу колишнього Союзу, і матеріальне, і духовне, і фінансове привласнювала. Вище перераховане цілком стосується нації і держави України, яка вийшла з цієї імперії, а найбільше турбує привласнення Росією імен представників української інтелектуальної еліти, їхніх мистецьких творів, ідей та світового визнання. Особливо щодо такого велетня інтелектуальної еліти М. Гоголя, висловлювання якого про себе і свою творчість часто використовують противники віднесення до визначного письменника до України, а не до Росії.

Як природне суспільно-політичне явище колишньої Російської імперії, Гоголь себе вважав громадянином великого мегаполісу, не України, не Росії, а саме того конгломерату народів, який склався в результаті завоєвницьких походів московитів. Тому він і не відповів

прямо на запитання — хто він, написавши в листі 24 грудня 1844 р. О. О. Смирновій: «какая у меня душа, хохлацкая или русская. ... сам не знаю, какая у меня душа .... Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой — *явный знак, что они должны пополнить одна другую*»¹. Отже, великий Гоголь визнавав, а він умів бачити глибинну сутність суспільних явищ досить вірно, що росіяни і українці це різні, самодостатні, але за своїм національним рівнем рівні і незалежні народи. Справді, у своїй відповіді — до якої нації належить його душа, не сказав, що вона є російська, а отже, геніальний Гоголь, як українець за походженням і великою кількістю творів про Україну, був і залишився українським письменником.

Самого М. Гоголя немає, щоб він однозначно сказав своє слово, — українець він чи росіянин, а його твори і життя свідчать однозначно — він українець і український письменник, писав про українців, а якщо про росіян, то на прикладі української дійсності. В його творах художні думки — українські, російські тексти містять значну частину українських слів для того, щоб надати українського колориту російському тексту. Вище наведена думка М. Гоголя — «*явный знак, что они должны пополнить одна другую*» є надуманою, яка в оригіналі відсутня, вона внесена в лист без відома митця уже після його смерті, як це практикувалося з багатьма його творами, що буде показано пізніше, адже великий митець ніколи у своїй творчості не давав рекомендації щодо формування суспільного чи державного устрою.

Великий українець Микола Гоголь, як і весь український народ, волею важкої долі народившись під владою чужинців, потрапив у фізичну і духовну неволю, вимушений був висловлювати якісь слова, щоб задобрити свого поневолювача, саме на такій хиткій підставі й намагаються привласнити його інтелект. Переважно коли характеризують сутність творчості Гоголя, автори роблять свої висновки, догадки та припущення без посилання на слова письменника, без аналізу і співставлень, а тому геній так і залишається таємницею. В цьому творі дотримується єдина лінія: листи і твори Гоголя та науково-аналітичні авторські дослідження в контексті сучасного погляду на українську історію, в тому числі самого автора².

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 214.

² Панасюк Б. Я. Русь: нація і держава. У двох томах. — К.: КНЕУ, 2009.

Народившись у російській імперії, як і його батьки, виховуючись в поміщицькому середовищі, основній опорі російського царизму, майбутній письменник з молоком матері усмоктавав імперські закони, мову і культуру, вважав подібне становище фактично об'єктивним, він не бачив, як і Т. Шевченко, іншої долі для українців і їхньої держави — Малоросії. Але це було дитяче уявлення, яке з часом змужніння розвіялося, особливо коли він дослідив справжню реальність Російської імперії у своїх знаменитих творах. Водночас як мислитель, як людина від природи наділена потужним інтелектом, бачив, що у великій імперії діється щось не так, що бачимо з його творчості, він шукав відповіді, кидаючись в різні боки. Внутрішньо він, як і Т. Шевченко, не сприймав рабського становища українців, любив Україну, свій край, не сприймав Росію і її порядки, не жив у ній, хоча творив про Росію, у його творчості простежується чітке розмежування Малоросії і Росії, опосередковано висловлюється цим самим протест проти царизму, проти гноблення українців, але на поверхні він мов би і не був революціонером, але він був українцем з усіма притаманними рисами своєї нації. Саме через таке становище письменника він творив в Росії і про Україну, і про Росію, залишаючись до теперішнього часу «своїм серед чужих» і «чужим серед своїх». В подальшому буде показано безпідставність твердження, що Микола Васильович Гоголь з Полтавщини, нащадок козацького роду, є російським письменником. Він був, є і буде великим українським письменником.

Чому ставиться завдання повернути Гоголя, як особистість, його творчість та інтелектуальну велич в Україну, на свою батьківщину, який тільки був у відрядженні в Росії, щоб якось покращити становище свого народу? Справа ось у чому: майбутні покоління українців доведуться про своїх далеких предків, тобто сучасників і попередників Гоголя, яких називали малоросами, за найкращими творами того часу, а ними є «Вечера на хуторі близ Диканьки», «Миргород», «Арабески»; а коли вони доведуться про інший народ і його особливості, у якого українці три з половиною століття були в кабалі, то звичайно яскравіших творів немає в російській літературі, аніж «Ревізор» і «Мертві душі». Тим далеким нащадкам майбутніх українців треба дохідливо довести, що писав ці твори не великий російський письменник, як штучно його називали і називають росіяни, а геніальний український митець, вихідець з Полтавщини, старовинного козацького роду, з генами знаменитого гетьмана Мазепи,

якому надіслали Вищі сили інформацію, щоб показати у творах української і російської тематики глибинну сутність двох народів, їхню відмінність в усьому: в історії, культурі, мистецтві, традиціях.

У своїй творчості Гоголь сформував глибинні підвалини фундаментальних духовних цінностей, які є основою існування кожної нації на прикладі української і російської дійсності. Відстоювання національних цінностей є основним лейтмотивом боротьби за свободу і гідність кожної людини, яка формує дороговказ для українців уже третє століття, але позбутися скамянілого рабського минулого ще не спромоглася.

Следовать за мыслями
великого человека есть
наука самая занимательная

А. Пушкин

ПЕРЕДМОВА

Що більше часу віддаляє нас від гоголівської доби, то яскравіше висвітлюються слова майстра сміху про те, що зрозуміти його не так легко. До феномена М. Гоголя ще довго звертатимуться з метою не тільки глибинного розуміння його літературної діяльності, а й наближення до вивчення й особистості митця, і самої людини, яка найменше відома з усіх природних явищ на планеті Земля. Останні дослідження дають підстави стверджувати про хоча б наближене трактування призначення й ролі людини на планеті Земля: «людина виконує роль своєрідного живого трансформатора, тобто живого приймача інформації із всесвіту для її передачі живій і неживій природі на планеті Земля»¹. В дослідженні творчості М. Гоголя буде подано ряд співставлень, доказів і висновків, що він був унікальним живим приймачем інформації з Космосу, про що свідчить чимало прикладів з його життя, його особистих висловлювань і думки багатьох дослідників, хоча ніхто із них не розглядав феномен Гоголя у такому контексті. Вивчення Гоголя слід розпочинати з того, що росіяни його вважають митцем, який «вместе с Пушкиным Гоголь явился основоположником художественного реализма в русской литературе, с которым связано творчество наиболее крупных русских писателей»², але яких не любила влада, до них вороже ставився російський народ, які через це рано пішли з життя. Саме дослідження такої російської дійсності має пояснити феномен Гоголя, Шевченка і Пушкіна.

Існує багато літератури і ще більше думок про феномен М. Гоголя, а він, споглядаючи своїх потомків з тільки йому властивою саркастичною посмішкою, постійно нагадує про свою не-

---

¹ Панасюк Б. Людина, природа і Всесвіт. (Розгадки таємниць). — К.: Парапан, 2008. — С. 138.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 3.

розгаданість. Його життя і творчість важко давались йому, залишаючись непізнаною таємницею, схожою на туманність української історії, яку митець і провидець намагався вивчити, щоб залишити її своєму народові більш справедливою. Його методи вивчення української історії найкращі для вивчення самого Гоголя, його життя і творчості. Довідавшись, що першоджерела нічого не дадуть для української історії, він звернувся до пісень, звичаїв, переказів, легенд старовини й інших елементів народної творчості. Подібно до гоголівського методу в дослідженні життя і творчості Гоголя найперше використовуються його листування з усіма, хто його оточував, а також самі твори митця переважно першого випуску, яких не торкалися додаткові авторські та редакторські правки під тиском критики, історичних довідок, здійснюючи при цьому аналітичні висновки. За царизму і радянських часів вся переписка ретельно просівалась, особливо та частина листів, де митець висловлює думки, які не відповідають ідеології Росії щодо України, а тому таке листування довелося вишукувати в багатьох дослідників та архівах. Навіть листи Гоголя до батьків, особливо мами Марії Іванівни, до окремих його видань включалися не всі, чомусь тільки деякі, а листування з іншими ретельно перевірялися цензурою Російської імперії аж до 1991 р., вносилися доповнення і виправлення, вигідні державі Росія. З погляду на таке становище всі висновки й думки російського літературного письменства в цьому дослідженні до уваги не бралися, хай читачі розсудять нові думки і їхній погляд на Миколу Гоголя, його життя і творчість. Надаючи перевагу у судженні про М. Гоголя його листуванню, взято до уваги визнання розкутості у виразах власних думок і поведінці стосовно окремих подій та людей, особливо власної творчості і життєвої долі, в яких найбільш виразно має прояв натура і внутрішня сутність генія.

Багато добрих справ у мистецтві здійснив Гоголь, хоча, навчаючись у Ніжинському ліцеї, він був як і всі учні, іноді здавалось, що він відстає від інших у навчанні, навіть у літературній роботі, у нього були деякі відхилення від стандартної поведінки у стосунках з учнями, вчителями, ставлення навчання, зовнішнього світу і справ, за які брався. Він категорично не сприймав того, чому навчали у ліцеї, а прислуховувався власної думки, іноді не зовсім усвідомлював того, куди його тягне якась невидима сила для виконання його основної ролі в життєвій діяльності. Вивчаючи особистість Гоголя, треба визнати, що не все залежало від нього самого: «Если нам удастся исполнить свою волю, то только потому, что нам это позволила вселенная. ...Наша воля — только

воля вселенной»¹. Особливість поведінки майбутнього знаменитого письменника на зорі його практичної діяльності давали підстави оточенню піддавати великому сумніву, що він стане «великим російським письменником», пояснюючи це тим, що, мовляв, не було для цього жодних зовнішніх ознак. Ось причини того, що дослідники так і не відповіли на запитання, як сталося так, що Гоголь прославився, за нього точиться боротьба, чий він великий письменник — український чи російський. А все сталося так, як мало статися, — він геній, залишилось лише відповісти на низку запитань: це випадок; це закономірність, де діють сили, про які людина не відає; в чому найбільше проявилась його геніальність; до чого був його поклик, який він сам визнавав? Тут треба не забувати, що Гоголь завжди наголошував, що його супроводжує сила Всесвіту, якому й була підпорядкована воля генія, мабуть через це він і став ним.

Здійснивши аналіз суспільного життя народів Російської імперії, Гоголь дійшов висновку, що Росію треба навчати, що врешті вилілось у написання відомих творів — «Ревізора» — про корупційних державних службовців і «Мертві душі» — про аферистів і поміщиків. У них письменник намагався подати аналітично-дослідницький курс для росіян усіх станів суспільства імперії з наведенням прикладів не тільки поганих, але й добрих справ. У подальшому письменник багато віддав сил й енергії, написавши другий том «Мертвих душ», щоб подати способи виправлення того паскудства, яке він виявив у перших двох основних працях. Проте, на його думку, не вдалося висловити, того, чого хотілося і, мабуть, зрозумівши, що так навчати росіян важко, більшу частину свого твору спалив, а те, що випадково залишилося свідчить, що автор вчинив справедливо.

То що спонукало генія української й російської літератури дійти висновку, що навчити російський народ важко? На це дає відповідь така історія російської дійсності. Загалом історія підтвердила, що навчити росіян так працювати, як інші народи, зокрема європейці, неможливо. Росіяни воювали з європейцями, навіть іноді перемагали, мірялися силою з французами 1812 р. і німцями 1941—1945 рр., але, перемігши їх, росіяни залишалися бідними, життя яких нагадувало їхніх корінних предків сивої давнини — фінських племен. У другій половині XVIII ст. у країнах Європи з високим розвитком капіталістичних відносин розгорталися революційні події, які несли народам невідомі комуністичні

---

¹ Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 106.

ідеї суспільного життя. Проте вони не знайшли великої підтримки в країнах Європи, революційні події там затухли, а комуністичні ідеї перейшли на нелегальне становище.

Комуністичну ідеологію єврея К. Маркса підхопив новоявлений його послідовник російський напівєврей Ульянов (Ленін), закликаючи проповідувати комуністичні ідеї в Росії. Від цього відмовляв його інший теоретик, ще на той час живий Ф. Енгельс, також єврей, пояснюючи йому, що Росія недорозвинена країна, народ якої відчував себе кріпаками, чомусь у Росії так називали рабів, а тому комуністичні ідеї в такій країні не приживуться, вони лише нароблять багато лиха. Не послухав Ульянов розумного застереження, і разом з іншими євреями (серед організаторів чорного дійства був лише один росіянин Бубнов) у жовтні 1917 р. здійснив державний переворот, захопивши владу в Росії. Виявилося, що застереження Енгельса були справедливими і практичними, адже за весь період існування комуністичної ідеології (1917—1991 рр.) Росія тільки й робила що воювала: захоплювала інші держави, їхні території й населення, створюючи величезну імперію; точилася громадянська війна, світова війна з німцями 1939—1945 рр.; здійснювалася колективізація та індустріалізація, під час яких знищувалися фізично дбайливі й освічені господарі, передаючи все їхнє багатство малоосвіченій черні, ледарям і п'яницям; поширювали голодомори та репресії, більшість тямущих людей й еліта нації опинилися в тюрмах і фізично знищувалися; зникали народи, нації, національні культури й мови, а на поверхню виходила єдина російська нація, її культура і мова.

У країні правили комуністи, керуючись комуністичною ідеологією, в якій було чимало поміркованих речей, намагаючись спонукати росіян і народи, яких вони завоювали, ефективно працювати: розроблялися річні й п'ятирічні плани, які ставали законом, і їх треба було виконувати; діяла потужна комуністична агітація й пропаганда з метою навчити й примусити працювати російський народ та народи всієї імперії; здійснювалися репресії і вбивства. Нічого з цього не вийшло, не вдалося навчити чи примусити працювати: за всі сімдесят років комуністичного панування імперія жила за рахунок продажу сировини — лісу, нафти, газу, дорогоцінних каменів і золота; не було впроваджено жодних нових технологій і машин; правда, напруживши всі жили, запустили перший супутник у навколосезний простір з людиною, і все; у змаганні з розвиненими країнами світу Російська імперія зазнала краху і розвалилася. Напередодні розвалу Радянського Союзу основні фонди були спрацьовані більш як на дві третини,

використовувались прокатні стани, введені ще 1889 р. (Дніпропетровський металургійний завод). В 1895 р. (Єнакіївський металургійний завод) заводи з новітніми технологіями взагалі були відсутні. Отже, здійснили переворот, запровадили жорстку комуністичну ідеологію, а ефективність праці не покращилась, а навіть погіршилася, техніка залишилася такою, яка була до перевороту, і навіть погіршилася.

Але найголовніше, чого ще не торкалася думка літературознавців про майстра сміху, так це те, що життя з юних літ на прикладі батька і матері, духовне і матеріально-реальне життя Гоголя, формування його духовного стану і поведінки як у дзеркалі відбиває в мініатюрі український народ і його державу, що вимагає неупередженого, але детального вивчення для початкового періоду здобуття Україною незалежності, відродження нації і держави. Для своїх сучасників і майбутніх поколінь Гоголь однозначно заявив, що він віддає перевагу істинному життю, підпорядкованому внутрішнім потребам розуміння зовнішнього світу, а не зовнішнім ефектам людської цивілізації. Свій талант, підпорядкований внутрішньому розумінню людини, геній ставив за мету присвятити не собі, а іншій високій меті, що й буде покаано в пропонованому творі. В пошуках мистецтва жити для українського народу Гоголь у своїх творах дійшов філософського висновку, що «человек может жить двояко: истинной (внутренней) жизнью или жизнью ложной, призрачной (внешней). Под внутреннею жизнью понимают жизнь, когда человек уже не живет одними впечатлениями, но когда сквозь все видит одну пристань и берег — Бога, и во имя Его стремится употребить в дело данный ему талант, а не зарыть его в землю, — зная, что не для своих удовольствий дана ему жизнь»¹.

В усі минулі роки Гоголя змальовували набагато не так як він себе бачив, наприклад, панувала думка, що він любив тишу, тікаючи за кордон. Водночас, на відміну від, скажімо О. Пушкіна, Гоголь не любив творити в тиші, як вважають деякі дослідники, коли «ни лист не шелохнется, ни кузнечик не закричит», він творив тоді, коли навколо вирувало життя, квітнула природа. Не можна також вважати, що в письменника в глибині душі «внутрисердечная пустыня» і звідти «подымается из бессознательной глубины предчувствие какого-то рокового, непонятного, беспричинного, то есть чуждого душевной организации,

---

¹ В поисках смысла. (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 456.

расстройства, которое будет давить на мозг и звать непонятными голосами мировой тайны»¹.

Через такі висловлювання дослідників і критиків створено умови, за яких дотепер продовжують свій шлях гоголівські таємниці, більшість яких не ті і не туди спрямовані, куди хотів великий українець. Серед них називають такі, які мов би межують з містичними подіями: перекази про формування сім'ї, в якій письменник народився і саме його народження; стиль написання творів та мотиви знищення деяких з них; пошуки витоків так званого гоголівського містицизму, якого мов би багато у його творах; навіть стосунки з жінками; причини закордонних мандрівок; часті депресії і їхні причини; багато іншого. Вже минуло два століття без Гоголя, і настав час сказати про дріб'язковість таких тверджень, оскільки особистість і творчість письменника, його геніальність ще залишається таємницею, яка не розкрита і не названа. Ніхто не наважиться спростувати геніальність Гоголя, але більшість дослідників навіть його відносини з жінками наважуються відносити до елементів містики, мабуть не знаючи, що це об'єктивна ситуація, яка відповідає законам всесвіту, про які писав Ціолковський, та участь, яка їм визначена: «Любовь немногих, ненависть многих и равнодушие большинства. Судьба их — сделавши дело, погибнуть в молодости от сильных мира сего. ...Ни жен, ни потомства не оставляют»². Мов би сказане стосується винятково Гоголя, і такі спростування терплять звинувачення письменника у містицизмі. Ніхто або майже ніхто відкрито ще не сказав, про що писав Гоголь у своїх геніальних творах на українську і російську тематику, для чого писав, а головне, чи вдалося йому досягти того, що ставила перед ним його геніальна думка. Адже відомо, що письменник над усе хотів, щоб він і його твори були зрозумілими, а щоб цього досягти, він пропонував читачам читати кожен його твір не один раз і вдумливо: «прошу моих соотечественников прочитать ее несколько раз»³. За життя його твори не зрозуміли, або зрозуміли, назвавши містикою, забувши перенести всі описані події, начебто «містичні», на людське суспільство, і вони одразу ж ставали б реальністю, жодної містики. Здається, не бажано зрозуміти і продовжуємо трактувати все мистецтво генія кому як заманеться, а тому втомлений очікуванням його дух очікує правди про внутрішній зміст геніальних творів.

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 264.

² Ціолковський К. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 441.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 182.

Якщо ми хочемо розгадати Гоголя, зрозуміти деякі риси його духовної, життєвої, національної і творчої філософії, а також спростувати деякі уявлення сучасників письменника та сформований за двісті років образ і метод мислення генія, треба брати до уваги таке: перше, особливості духовного стану, притаманні геніальним особистостям; друге, його глибоке козацьке коріння, яке зійшлося в ньому з двох знаменитих гілок — батька й матері; третє, глибоко вивчити всі твори письменника, як він просив (на українську, російську та історичну тематику); четверте, він — українець, а тому йому притаманні всі риси української нації.

Пізнання життєвого творчого шляху, висловлювання самого письменника свідчить, що в нього була певна мета, визначена Вищими Силами, і все це він закладав у творах. Але цілком пізнати вищу мету він навіть особисто не міг, це було завдання для майбутніх поколінь, коли автора вже не буде, що швидко й сталося. Через кілька днів 26 лютого 1852 р., після поховання письменника І. С. Аксаков написав І. С. Тургеневу: «Теперь все лопнуло. Надо начать жить без Гоголя! Он изнемог под тяжестью неразрешимой задачи, от тщетных усилий найти примирение и светлую сторону там, где ни то, ни другое невозможно, — в обществе... Вся мученическая художественная деятельность Гоголя, все его существование, писание «Мертвых душ», сожжение и смерть — все это составляет такое огромное историческое событие, с таким необъятным значением, от которого дух захватывает»¹. Все це поступово простежуватиметься у викладеному матеріалі для читачів і дослідників.

Саме постійне висловлювання у листах про відчуття своєї особливої місії і побоювання, «исполнятся ли высокие предназначения? Или неизвестность зареет их в мрачной туче своей» свідчить: що не порожність в його внутрішньому світі, а кипляча діяльність, що якісь сили, а це Вищі Сили, його супроводжували, надаючи йому інформацію та енергію всесвіту, визначивши йому «высокое предназначение», про що письменник постійно казав і писав, відчуваючи величезну відповідальність за справу, яка йому доручена. Саме тому йому було важко жити, що він багато знав і себе, і оточення, і всіх людей. Невипадково геніального письменника супроводжував «страх смерти», а тому, знаючи, що одержав у спадок від свого батька недовге життя, його не полишала думка, що не встигне написати геніальні твори, заклавши в них тільки йому відому ідею, передбачити навіть свою смерть.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 316.

Про Гоголя написано стільки, що значно перевершує всю його творчість, але дотепер так і не знайдено істину місії геніальної особистості, уже два століття перетягується канат, «куди більше відноситься письменник — до України чи Росії», але єдиної думки так і не знайдено, як граніт не піддається шукачам гоголівське «никто не разгадал меня совершенно». Проте один із відомих учених гоголівської тематики заявив мені під час розмови, що про Гоголя вже написано все. Підтримуючи тих, хто вважає, що геніального письменника ще ніхто не розгадав, виходимо на дорогу, щоб продовжити важку і невдячну роботу пошуку хоча б наближеної істини.

Терпение! Кто-то незримый пишет
передо мною могущественным жезлом.

Н. Гоголь

Особлива місія Миколи Гоголя

Укорінилася думка, що геніальні люди неординарно реагують на зовнішнє оточення людського суспільства і конкретних його представників, пояснюючи це відхиленням від якоїсь стійкої норми поведінки особистості, а тому нерідко можна почути нарікання: пише гарні твори, а з людьми не вживається. Насправді все навпаки, людство та безпосереднє оточення неоднозначно реагує на норму поведінки геніальної особистості, яка подає саме природну норму поведінки, яку не може одразу усвідомити вся маса людей, для чого їй потрібно певний час за зміни кількох поколінь. Так, українці до кінця ще не зрозуміли тайну творчості, філософської думки та поведінки своїх геніальних представників Г. Сковороди, Т. Шевченка і М. Гоголя, М. Булгакова, багатьох інших.

Цьому існує чимало пояснень. Людина недосконала, а тому переважно влаштовує свою життєдіяльність, яка в реальності має вигляд трагедії, комедії або сміху. Ідеальні форми життєдіяльності вона шукає в мистецтві, музиці, поезії і філософії. Тому людина: з сумом сприймає творчість трагедії, комедії і сміху, як відображення паскудства свого реального життя; з натхненням слухає музику і поезію, вдивляється в картини і вдається до філософських мрій про життя, в якому приємно побувати хоча б на короткі хвилини. Отож, ті геніальні митці, які у своїй творчості висвітлювали реальну життєдіяльність, потрапляли в немилість і народу, і влади, в них виникали проблеми в сімейних відносинах, з земляками і товаришами, з ученими і практикаи, їхня доля складалася важко, що можна простежити на прикладі М. Гоголя; а ті митці, які творили музику, поезію і художнє мистецтво, ніколи не були в немилості народу, іноді потерпали від влади. Справді, генії терплять труднощі, але без них не було б прогресу людства, адже природа доручає їм особливу місію: «Это — познание,

совершенствование, устранение зла и всякого страдания, распространение высшей жизни»¹.

Подібне проповідував своєю творчістю Гоголь, глибинний зміст якої більшість читачів не розуміли, а тому письменник постійно нагадував вдумливо читати його праці і не один раз. Свою творчість М. Гоголь і сам часто пояснював, але вона так перекручена проросійськими особистостями, що його нерідко важко зрозуміти. У своїй сповіді «Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ» М. Гоголь досить прозоро написав: «Создал меня Бог и не скрыл от меня назначения моего. Рожден я вовсе не затем, чтобы произвести эпоху в области литературной. Дело мое проще и ближе: дело мое есть то, о котором прежде всего должен подумать всяк человек, не только один я. *Дело мое — душа и прочное дело жизни.* А потому и образ действий моих должен быть прочен, и сочинять я должен прочно. Мне незачем торопиться; пусть их торопятся другие! Жгу, когда нужно жечь, и, верно, поступаю как нужно, потому что без молитвы не приступаю ни к чему»². Якщо дотримуватися цих висловлювань самого автора, ми зможемо зрозуміти творчість М. Гоголя.

Видатного письменника треба вивчати не з літературного боку, а переважно з іншого, а саме — духовного і політичного, щоб зрозуміти його основну сутність, а не пояснювати, як це практикують росіяни, його хворобливістю, брехливістю і багато іншого. Не будемо упередженими, але католицькі ксьондзи Петро Семенов і Ієронім Кайсевич у листі 7 квітня 1838 р. з Риму до свого вчителя Богдана Яньського написали про свої зустрічі в еміграції, зокрема про спілкування з Гоголем, розповівши, що про нього можна сказати таке: «недалек ты от царства Божия», а в сонеті, написаному Ієронімом Кайсевичем на честь Гоголя, автор переконував письменника «не замыкать души для небесной росы»³. З багатьох тогочасних характеристик впливає єдина думка про те, що Гоголь так і залишається в усьому унікальною особистістю. Читаючи листи, можна помітити багато цікавих речей, яких у творах про автора не завжди знайдеш. Залишаючи Рим і повертаючись до Росії, в листі Н. М. Языкову 27 вересня 1941 р., написаному з піднесенням, Гоголь відкрив начебто просту річ, таємницю, яку недостатньо усвідомлював й сам: «много всего идет ко мне: идет то, о чем я ни с кем не говорю, идет то, о чем говорю с

¹ Циолковский К. Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 264.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 266.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 34—35.

тобою...»¹. Про який феномен розповідає геніальна людина, і чи трапляється подібне з не багатьма іншими? Кожна людина має зв'язок з Вищими Силами природи через інформаційну систему всесвіту, які наділяють кожного своїми властивостями і через організм людини, який виконує роль живого приймача інформації, передаються інформаційні параметри її діяльності, яка залежить від законів всесвіту. Якщо Гоголю визначена відповідна творча діяльність, то йому надходила відповідна інформація і багато того, про що він і не говорив ні з ким, нічого не просив: «самое разумное существо исполняет только волю вселенной»². Так можна пояснити феномен Гоголя, так само феномен Пушкіна, Шевченка, є феномени менш яскравих особистостей в літературі, подібне спостерігається і в усіх галузях життєдіяльності людини.

Природа наділила Гоголя надзвичайно тонким відчуттям навколишнього світу: рослин, тварин, людей. Його неадекватна поведінка у відносинах з людьми, з якими йому доводилося спілкуватися, може бути пояснена не його кепським характером, а тим, що він своїм чутливим механізмом сприйняття бачив у кожній, або майже в кожній, людині недосконалість і, не стримуючись, відповідно реагував. І все те паскудство з гущі народної, створеної через недосконалість людських особистостей, фокусувалось на людині, яка це відчувала і на нього реагувала: сміхом, гумором, сатирою, іноді курйозними діями. Загалом Гоголь був нормальною людиною, але його чутливе сприйняття і реагування на недосконале людське середовище негативно впливало на його психічне здоров'я, яке руйнувало фізичне тіло, хоча цього не брали до уваги. Він надзвичайно болісно реагував на несправедливість, навіть у своєму оточенні, серед своїх друзів і близьких, які й були причетні до того паскудства, проти якого письменник виступав у своїх творах. Жодного сумніву в тому, що Гоголь без галасу намагався сміхом, гумором й сатирою викоринити в імперії паскудство, щоб краще жилося українцям. Одночасно в українській тематиці письменник показував особливо принизливі риси українців: плазування перед чужинцями, небачена заздрість, зрадництво, доноси, відсутність єдності та волі до захисту своїх прав і свобод.

Письменник був і залишається ще не до кінця вивченою особливістю, яка глибоко утаємничена порівняно з більшістю геніальних людей, яких ми знаємо серед людської цивілізації, котрий

---

¹ Там само. — Т. 4. — С. 157.

² Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 105.

невипадково з'явився серед народу, і жив у самому трагічному, жорстокому й агресивному державному формуванні людства — Російській імперії, а тому до Гоголя справедливо можна віднести слова святого письма: «посилаю Я вас, як овець між вовки. Будьте ж мудрі, як змії, і невинні як голуби. Стережіться ж людей, бо вони на суди видаватимуть вас»¹. В 1836 р. в листі до Жуковського з Парижа Гоголь пише: «Мертвые души» текут живо, свежее и бодрее, чем в Вене, — и мне совершенно кажется, как-будто я в России. Передо мною все наше: наши помещики, наши чиновники, наши офицеры, наши мужики, наши избы, — словом вся наша православная Русь. Мне даже смешно, когда подумаю, что я пишу «Мертвых душ» в Париже...»². Письменник був природою поставлений у виняткові умови, щоб творити те, заради чого він з'явився на світ, і про це відкрито нагадував своєму оточенню. У листі до В. Жуковського 28 червня 1836 р. із Гамбурга він визнавав: «Для меня нет жизни вне моей жизни. И нынешнее мое удаление из отечества, оно послано свыше, тем же великим провидением, ниспославшим все на воспитание мое»³. Цього ніхто не розкривав у Гоголя, не звертав уваги на слова самого автора, а писали про хвороби і багато іншого, а Гоголь знав себе краще за літераторів і критиків, хоча і не все, про що він також писав. Гоголь і його доля — найяскравіший приклад про те, що не людина визначає свою долю та призначення, а Вищі Сили. Коли було закінчено «Мертві Душі», Гоголь був на висоті духовного піднесення, і в листі 1841 р. до Жуковського писав: «Я слышу часто чудные минуты, чудной жизнью живу, внутренней, огромной, заключенной во мне самом, и никакого блага и здоровья не взял бы. Вся жизнь моя отныне — один благодарный гимн»⁴. З аналізу глибин внутрішнього духовного стану творчої особистості треба й розпочинати вивчення гоголівського феномену, адже тільки на цьому шляху його розгадка. Уже після виходу у світ першого тому «Мертвих душ» і розгортання роботи над другим томом твору в листі 6/18 лютого 1843 р. Гоголь написав Н. Н. Шеремет'євій: «Чем глубже взгляну на жизнь свою ... тем глубже вижу чудное участие высших сил во всем, что ни касается меня»⁵.

Щоб пізнати глибше Гоголя, треба його вивчати зовсім з іншого боку, а не з того, з якого його розглядали дотепер, перера-

---

¹ Біблія.: МТ 10 (16,17).

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 276.

³ Там само. — Т. 8. — С. 104.

⁴ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 154.

⁵ Там само. — Т. 4. — С. 208.

ховуючи і перелопачуючи безліч фактів, зазвичай не роблячи висновків з багатобічного аналізу різних фактів, здавалося б другорядних, але саме вони формували умови появи серед народу видатного митця. Найперше, досить цікава і неоднозначна ситуація, яка стосується формування сім'ї батьків письменника: із сивої давнини простежується передача генів, лінія батька й матері вийшли кілька століть назад з одного коріння і дивовижно поєдналися в Миколі Гоголі. Жодного сумніву, на прикладі генія М. Гоголя можемо побачити, що природа робила відбір ще з раннього дитинства батьків майбутнього генія гумору, а, можливо, й давніших представників славетного роду, адже: «Наша воля, наши поступки, настоящие и будущие — результат давно прошедших времен»¹. У цьому контексті не менш цікавим і важливим є те, що письменник постійно звертався до природи, до Вищих Сил за допомогою і безсумнівно, він її одержував. На цьому наголошує ряд дослідників, зокрема Короленко і Тихонравов відмічали, що в своєму щоденнику Гоголь записав: «У ног моих, — пишет он в своем дневнике, — шумит прошедшее. Надо мною сквозь туман светлеет неразгаданное будущее. Молю тебя, жизнь души моей (хранитель, ангел), мой гений! О, не скрывайся от меня ...не отходи от меня весь этот так заманчиво начинающийся для меня год... Я совершу! Я совершу! Жизнь кипит во мне. Труды мои будут вдохновенны. Над ними будет веять недоступное земле божество!»². Цей текст підтверджує й Анненков, що напередодні нового 1834 р. письменник звернувся до свого генія з відозвою «О, не разлучайся со мной! Живи на земле со мной хотя два часа каждый день, как прекрасный брат мой! Я совершу, я совершу! Жизнь кипит во мне! Труды мои будут вдохновенны. Над ними будет веять недоступное земле божество»³. Подібний відбір живих організмів здійснює природа невпинно, використовуючи інформаційну систему всесвіту⁴, в рослинному і тваринному світі, в людській цивілізації.

Проте з відібраних людських індивідуумів не всі стають знаменитостями. Детально вивчати їхню родословну, а іноді й знаменитості не можна вивчити, як скажімо Т. Шевченка, який вийшов із підневільної народної гушавини, ще нічого не записувалось і не передавалось нащадкам, хоча в нього був не менш яскравий відбір, як і в М. Гоголя. Не треба думати, що Го-

¹ Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 106.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 268.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 477.

⁴ Панасюк Б. Людина, природа і Всесвіт. — К.: Парапан, 2008. — С. 129—151.

голь готувався стати великим російським письменником, ні, і ще раз ні, бо, як згадує вчитель Ніжинської гімназії І. Г. Кулжинський, «Гоголь очень плохо учился; хотя кончин курс Нижинской гимназии, но в ней ничему, даже правописанию русскому, не хотел научиться; не знал языков, и так выступил на поприще русской литературы...»¹. Його уділ у мистецтві, як і більшості знаменитостей, був визначений без його волі, без врахування навчання в гімназії та практичної діяльності.

То, як формувалася сім'я Гоголів, у якій народився геній, письменник, твори якого заклали динаміт, вибух якого призвів до розвалу великої Російської імперії і потрясають Росію дотепер. Його батько Василь Панасович Гоголь (1777—1825 рр.) був удвічі старший за дружину Марію Іванівну Косярівську (1791—1865 рр.). Марія Іванівна писала, що в них дванадцяттеро дітей, але із шести синів залишився тільки один, Микола, а із шести дочок вижили три.

Не менш цікавою і схожою була історія роду іншого славетного українця, видатного вченого Володимира Вернадського. Литовський шляхтич Верна в період визвольної війни Хмельницького перейшов до козаків, де й загинув, але його діти служили в козацьких загонах, були навіть старшинами, а коли цариця Катерина зруйнувала Січ прадід В. Вернадського Іван Никифорович утік до Чернігівської губернії, вихідці цього роду намагалися посісти гідне місце в суспільстві, але тільки дід В. Вернадського Василь Іванович одержав дворянство. Однак в молоді роки Василь Іванович пізнав важкого життя через те, що він з дозволу матері попрямував пішки до Москви, а батько прокляв сина, і коли він одружився, то всі його діти вмирили, аж доки син не задовбив дух батька, якого вже не було, назвавши його ім'ям — Іваном останнього свого сина. В подальшому цей син, Іван Васильович, одружився вдруге на дочці українського поміщика, Анні Петрівні, і в них 12 березня 1863 року в Петербурзі народився син Володимир. Батьки згодом переїхали до Харкова. Знову природа обирала у великих складнощах видатну особистість.

У листі до С. Т. Аксакова, з яким листувався і М. Гоголь, він повідомив, що його мати Марія Іванівна про свого чоловіка Василя Панасовича Гоголя написала цікаві спогади. Одного разу Василь Панасович приїхав на канікули додому і зі своєю мамою поїхав до церкви в Ахтирку Харківської губернії. Залишився на

---

¹ Заметка о Гоголе и Шевченко. — Русский. — 1868. — № 127, *Вересаев В.* Соч. в четырех томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 391.

ночівлю і йому наснився сон, що він у тій же церкві, з'явилася цариця небесна і перед всіма присутніми віруючими звернулася до нього і промовила: «Ты будешь одержим многими болезнями (и точно, он страдал многими недугами и, наконец, лихорадкой, которая продолжалась у него два года; никакие средства не помогали, один д-р Трофимовский освободил его от нее), но то все пройдет, — царица небесная сказала ему: ты выздоровеешь, женишься, и вот твоя жена»¹. Через деякий час Василь у селі Яреськи познайомився з моєю тіткою Ганною Матвіївною Трощанською, де виховувалася з дитинства його майбутня дружина і мати Миколи Гоголя. Як передає слова свого чоловіка Марія Іванівна, одного разу, коли Василь розмовляв з тіткою, годувальниця винесла дитину семи місяців, то він впізнав всі риси дитини, яка йому з'явилася у ві сні в Ахтирці. З того часу Василь, уже дорослий тринадцятилітній хлопець, почав стежити за цією дитиною, якась сила спонукала його з'являтися там, де була ця дитина. Через чотирнадцять років йому наснився знову сон у тому самому храмі Ахтирки: «вышла дева в белом платье с блестящей короной на голове, красоты неописуемой, и, показала рукой в левую сторону, сказала: «Вот твоя невеста! Он ...увидел девочку в белом платье, сидящую за работой перед маленьким столиком и имеющую те же черты лица»². Невдовзі двадцятивосьмирічний Василь Гоголь поросив руки у тринадцятирічної Марії Іванівни Косярівської і одержав згоду.

Навіть діти не зрозуміли своїх батьків, які несвідомо робили те, що відповідало задумам природи і Вищих Сил. Сестра Миколи Гоголя О. В. Гоголь-Головня написала про свою маму Марію Іванівну: «Она еще не успела испытать, что такое любовь, она была занята еще куклами, но, по приказанию или по совету тетки, должна была повиноваться, несмотря на то, что она была первая красавица, а отец, говорят, был некрасив». Проте попри велику вікову різницю та свою красу Марія мала до Василя ніжні, якісь особливі почуття: «Тогда мне было всего тринадцать лет. Я чувствовала к нему что-то особенное, но оставалась спокойной»³. Без сумніву, що мати знає набагато краще свої почуття до власного чоловіка, аніж дочка чи син, які залежать не від зовнішніх, а винятково внутрішніх чинників особистостей і духовних начал, а вони в сім'ї Гоголів були особливими. Тому після весілля Марія Іванівна писала: «Я не выезжала ни на какие собрания и балы,

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 338.

² Там само. — С. 339.

³ Там само. — С. 339—340.

находя все счастье в своем семействе: мы не могли разлучаться друг от друга ни на один день, и когда он ездил по хозяйству в поле в маленьких дрожках, то всегда брал меня с собою»¹.

Є підстави стверджувати, що батьки Миколи Гоголя, окрім глибинних завдань Вищих Сил, відігравали певну роль, за зовнішніми ознаками, у формуванні призначення великого письменника: батько дав йому гени літераторства, гумору і сатири; мати наділила його особливою вдачею сміху та веселості, а ще на додачу непрактичністю і неспроможністю вести власне життя. Але Миколі Гоголю, за законами природи, передалися гени з сивої давнини, від гетьмана Мазепи: Трощинський Дмитро Прокопович (1754—1829 рр.) належав до дворянського роду, його прадід був племінником гетьмана Мазепи, племінник його Андрій Андрійович Трощинський був сином Анни Матвіївни, уродженої Косярівської, рідної тітки Марії Іванівни Гоголь, матері письменника.

Отже, великий письменник мав дивовижне переплетіння високого інтелектуального коріння і не менш високе суспільне становище: Д. П. Трощинський закінчив Київську духовну семінарію; за Павла I — сенатор, за Олександра I — член державної ради і головний директор пошт; у 1802—1806 рр. — міністр уділів; вийшов у відставку і жив у маєтку Кібенці Миргородського повіту Полтавської губернії; у 1814—1817 рр. — міністр юстиції; Полтавські дворяни обрали його своїм предводителем. Усе життя і творчість великого письменника свідчать, що Д. П. Трощинський і його племінник А. А. Трощинський передали Миколі Гоголю генетичне коріння від великого гетьмана І. Мазепи. Цей генетичний зв'язок, можливо інтуїтивно помітив О. Пушкін, з яким доля в єдності думок міцно звела М. Гоголя, якому він довіряв найбільше та з ким зв'язав свою літературну діяльність, який вклав у слова знаменитого гетьмана нечуване на той час:

*Давно замыслили мы дело;
Тепер оно кипит у нас.
Благое время нам пришло;
Борьбы великой близок час.
Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине бать уже пора:*

---

¹ Там само. — С. 339—341.

*И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.*

Поряд з такими словами О. Пушкіна, М. Гоголь також виклав думки Мазепи про українців у «Роздумах Мазепи». Ось та сила, яка визначала місію, про яку постійно говорив великий Гоголь, він і виконував своє призначення так, як поведився великий Мазепа у відносинах з російськими царями, а тому природно, що росіянам і царям важко пізнати було Гоголя, як і важко це було цареві Петру I пізнати дії і роздуми гетьмана Мазепи про український народ і Українську державу. Тільки Вищі Сили через інформаційну систему всесвіту здатні під однією ідеєю, а саме визволення українців з рабства, поєднати дії особистостей, які жили в різну добу: І. Мазепу — гетьмана; Д. П. Трощинського — державного діяча Російської імперії, який генетично поєднав Мазепу з Гоголем; О. Пушкіна — видатного поета Російської імперії, але не росіянина, який проклав політичний міст між Мазепою і Гоголем; М. Гоголя — письменника, який своїми творами мобілізував до боротьби письменника М. Булгакова, допомагав українцям вистояти і розхитував Російську імперію, яка рухнула 1991 р.

Своєму впливовому родичеві генерал-майорові у відставці А. А. Трощинському Марія Іванівна в листі 23 листопада 1830 р. скаржилася: «Никоша не выучился еще расчетливо жить», але якщо послатися на думку самого М. Гоголя, що будь-яке вміння дається природою, то навчитися він і не міг, бо мати йому цього не передала, вона сама не вміла вести власне господарство у маєтку. Якщо перенести ці риси на українську націю, то Гоголь був сином своєї нації, яка: вміє співати; її розмова пересипана гумором; здатна виконувати важку чорну роботу та бути слухняною, але з рабською хитрістю; як всякий раб хитрує й приховує власні думки та наміри, щоб робити свою справу; не вміє ефективно працювати, торгувати, воювати, протестувати, відстоювати себе, свої права; їй не вдається відкрито пишатися своєю країною, нацією, народом.

Одержавши такі риси від батьків, але маючи певну місію від природи, він мав свої духовні й фізичні митарства, щоб досягнути поставленої не ним мети, про що, вже як відомий письменник, М. Гоголь писав В. Жуковському 28 червня 1936 р. з Гамбурга: «О, какой непостижимо изумительный смысл имели все случаи и обстоятельства моей жизни»¹. І справді, всі обставини життя великого митця важко досягнути не тільки для тих, хто жив у його

---

¹Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 103.

добу, хто вивчав і продовжує вивчати його життя і творчість у сучасні складні для української нації часи, але й для самого письменника.

Коли Гоголь прибув до Петербурга з наміром влаштуватися на державну службу, як рекомендували батьки, але йому нічого не вдавалося, і він у листі 24 липня 1829 р., через півроку після приїзду до Петербурга, вибачився за неможливість виконати материнське бажання, за яким її єдиний син мав стати державним службовцем, і вже поринаючи в мистецьку діяльність, якою він займався не тільки в уяві, але й на практиці, про що свідчать його твори, повідомив, що «теперь, когда мысли мои уже не тем заняты», перед ним з'явилася небачена особистість, звичайно в уяві, «это божество, но облеченное слегка в человеческие страсти. — Лицо, ... в одно мгновение печатлется в сердце; глаза, быстро пронизывающие душу; но их сияния, жгучего, проходящего насквозь всего, не вынесет ни один из человеков»¹. Після цього Гоголь втратив спокій: «Адская тоска, с возможными муками, кипела в груди моей. Мне кажется, если грешникам уготован ад, то он не так мучителен. ... Взглянуть на нее еще раз — вот бывало одно единственное желание, возраставшее сильнее и сильнее, невыразимую едкостью тоски»². Отож, через півроку після приїзду до Петербурга все для майбутнього знаменитого письменника перемішалось, і життя і смерть стали нестерпними, все навкруги було якесь нереальне, душевний стан не давав відповіді на те, що сталося. З того часу і розпочалася літературна хода генія, яка супроводжувалася не тільки важкими, але часто-густо незрозумілими ситуаціями, про що син написав у листі мамі: «Я увидел, что мне нужно бежать от самого себя, если я хотел сохранить жизнь, водворить хоть тень покоя в истерзанную душу»³. В подальшому через це Гоголя сприймали одночасно як геніального письменника, основоположника російської літератури, і як містика, несправедливого критика, утаємниченого творця і багато іншого, аж до його скривдження. Чимало точиться розмов про особливий містицизм у більшості творів Гоголя, але це ніяк не містика, а гоголівський стиль опису подій в Україні і Росії, використовуючи його для прикриття реального змісту сміху, комедії, сарказму. Дивовижно збігаються думки О. Пушкіна з такою ситуацією щодо Гоголя. Один з його героїв в поемі «Цигани» запитує:

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 422.

² Там само. — С. 423.

³ Там само. — С. 423.

*Что бросил я? Измен волнение,
Предрассуждений приговор,
Толпы безумное гоненье
Или блистательный позор.*

Невипадково, терплячи жорстоку відкрити й приховану критику, зневагу і наклепи, М. Гоголь вимушений був постійно жити і працювати за кордоном, а пояснювалось все це різними справжніми і надуманими причинами: шкідливість клімату для його здоров'я; мовляв йому краще пишеться про Росію, дивлячись на неї «издалека», як це робили деякі російські письменники, в таке пояснення росіяни вірять дотепер; що в Петербурзі і Росії можуть жити тільки свині, а не інтелектуали, але такого росіяни категорично не сприймають; багато інших причин. Деякі дослідники, не звертаючи уваги на слова самого Гоголя, якось натякали, що їздив він через якусь жінку чи дівчину, а тому Гоголь, тому він і є великий письменник, передбачив можливі інсинуації, і щоб розвіяти такий міф, написав своїй мамі: «Нет, это существо, которое он послал лишить меня покоя..., не была женщина. ...Это было божество, им созданное, часть его же самого»¹. Ніхто, ні критики, ні мама письменника, ні дослідники не знайшли пояснення, що приховано під висловом «Это было божество», лише пізніше стало відомо, що це творчість, це література з певним тематичним змістом, яка заповонила все його життя.

І так, М. Гоголю, якому ми віримо, правдивості його геніальних творів, маємо ще й повірити, як він стверджував, що шлях і долю йому визначили Вищі Сили, вони були важкими, але через ті складнощі, які він терпів, вирішувалися задуми генія, і не тільки його. Досить нагадати, що, приїхавши до Петербурга з рекомендованим листом впливових осіб у губернії Малоросії до ще більш впливових осіб у столиці імперії лицейст Гоголь-Яновський так і не знайшов місця на державній службі, а ось коли надумав терміново виїхати за кордон, що було для нього надзвичайно складним, але «лишь только я принялся, все, к удивлению моему, пошло как нельзя лучше; я даже легко получил пропуск»². Дехто із дослідників пише про містику Гоголя, але ніхто про це не згадує, коли аналізує й вивчає його твори «Вій», «Вечори», «Ревізор», «Мертві душі» й інші. Треба прийняти якесь одне виважене рішення: або ми визнаємо, що всі, або більшість творів письменника не що інше як містика, або знімаємо з генія тавро містика, яке ображає його пам'ять та велич. Насправді з Гоголем відбуло-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 423.

² Там само. — С. 423.

ся те, чого людина не бажає визнати як звичайне явище, коли людська особина виконує роль живого приймача інформації з інформаційної системи всесвіту, яка визначає її долю і життєдіяльність ще задовго до її появи на планеті Земля. Людству така інформація надходить постійно, але одним менше, другим більше, одні розуміють, а тому осмислюють своє визначене Вищими Силами становище в людському суспільстві, усвідомлюючи своє завдання, інші зовсім не розуміють. А Гоголь подібно до того, як він підмічав тонкощі в кожній людині й викладав їх у творах, особливо в «Ревізорі» і «Мертвих душах» та більшості творів на українську тематику, зумів побачити й себе, оскільки багато писав з себе: «я умел скрывать себя от всех, но укрылся ли от себя»¹ і написав про те, що з ним сталося, своїй мамі. Отже, Гоголь розповідав правду про росіян, українців і про себе, а тому не можна визнавати геніальним те, що і як він писав у своїх творах про особистостей, весь народ імперії, а те, що і як він повідомив про себе, піддавати сумніву, називати містикою. Таким чином, М. Гоголь не містик, а звичайна людина, яка багато знала про себе того, чого інші про себе не знають, він, як кожна геніальна особистість, мав особливий характер, неординарно ставився до навколишнього світу, і цьому існують свої пояснення. Не називаємо ж ми містиками відомих геніїв: Пушкіна, Достоевського, Шевченка, Енштейна, Дарвіна, Ціолковського та багато інших.

Ще змолоду Гоголь зрозумів визначений неординарний свій шлях у життєдіяльності і творчості, але для цього він інтуїтивно відчував і вважав справедливим та необхідним внутрішньо переродитися. З малих літ його нестерпний характер, неадекватна поведінка в усьому викликали різні толки оточення, особливо коли майбутній письменник став на самостійний життєвий шлях, «я имею дурной характер, испорченный и избалованный нрав (в этом признаюсь я от чистого сердца)», а тому перші місяці перебування в Петербурзі навели його на думку, що «лень и безжизненное для меня здесь пребывание непременно упрочили бы мне их на век. ..мне нужно переделать себя, переродиться, оживиться новою жизнью, расцвествь силою души в вечном труде, и если я не могу быть счастлив ...по крайней мере всю жизнь посвящу для счастья и блага себе подобных»². На перший погляд, важко сказати, кого він мав на увазі «себе подобных», але про них, яких

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 423.

² Там само. — С. 424.

існує велика черга і як це він творив, дізнаємося під час вивчення та аналізу його творчості.

На перший погляд, Гоголь у своїй творчості виявляв якийсь клубок протиріч, а насправді він ішов своїм творчим шляхом, вислуховуючи з усіх боків різноманітні судження про свої твори — «Ревізора» і «Мертвих душ», навколо яких, за словами Короленка, «закипала боротьба старой и новой России». Одержуючи дошкульні звинувачення за висвітлення паскудства у старій імперії, письменник не витримує й заявляє: «Еду за границу, там размыкають тоску, которую наносят мне ежедневно мои соотечественники. Писатель современный, писатель комический, писатель нравов должны быть подалеже от своей родины»¹. Водночас, Гоголь, як справжній українець, добре справлявся зі своїм призначенням, які йому доручили Вищі Сили. Перебуваючи в агресивному оточенні, він був вимушений одне думати, друге казати, а зовсім інше робити, а це видно з того, що за кордон він уже віз нову, ще більш глибинну комедію.

То що ми бачимо? Після написання комедії «Ревізор» Гоголь потрапив в ситуацію, яка характеризувалася величезними протиріччями: з одного боку, його критикували вороги і схвалювали друзі; з другого, в оцінці свого твору він прийняв бік ворогів; його власний твір на нього впливав неоднозначно, а це свідчить, що не все залежало від автора, і про це він казав: «Внутри себя я слышал упреки и ропот против своей же пьесы, которые заглушали все другое»². Все це змусило письменника залишити Росію й виїхати за кордон, але туди письменник уже їхав з початком нової комедії «Мертві душі», твору, який зачіпав не менш складні проблеми, ніж попередній, де закладена «задача жизни и средство спасения»³. Для написання його Гоголь відмовився від усього в житті, що бачимо з листа 7 серпня 1841 р. Данилевському: «Я уже ничего не вижу перед собою... как путешественник... изготавьясь внутреннею, удаленною от мира жизнью, покойно, неторопливо по пути, начертанному свыше готов идти, укрепленный мыслью и духом»⁴.

За такі слова і написані твори, де простежуються подібні ідеї стосовно Гоголя, до цього часу панує думка про якийсь його містицизм. Трактуючи «гоголівські таємниці»⁵, М. Томенко, поси-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 272.

² Там само. — С. 273.

³ Там само.

⁴ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 154.

⁵ Томенко М. Український романтик Микола Гоголь. — К.: Генеза, 2009. — С. 56—59.

лаючись на П. Михеда, не спростовує, а навпаки, досить толерантно підтверджує й надалі існування тавра містицизму у творчості Гоголя, який дослідники пов'язують, з цікавими подіями: формування сім'ї батьків і народження митця; паломництво до Єрусалима; особливий стиль написання творів письменника; навіть прояв елементів теплих відносин до однієї із своїх знайомих, яка була з України і любила свою батьківщину; спалення власних творів; начебто загадкова смерть. Якби дослідники ще навели слова К. Цюлковського, що «Величайший разум господствует в космосе, и ничего несовершенного в нем не допускается»¹, інших філософів та спростували їх, то можна було б погодитись з їхнім переконанням, що навколо його життя і творчості так і крутиться думка про містицизм, від цього нікуди дітися. Проте це зробити важко, і можна стверджувати, що ХХІ століття відкине остаточно навіть будь-яке нагадування про якусь містику у творчості та житті Гоголя.

Справді, українська тематика містить чимало прикладів, які наводять на роздуми про межі реального і нереального світогляду, але, як підтверджується, це був мистецький гоголівський стиль, і для нього існували реальні, а не містичні причини, про які йдеться в цій праці. У творах на російську тематику, зокрема «Ревізорі», «Мертвих душах», «Шинелі», «Переписці з друзями» й інших, показано реальність, де автор не намагався використовувати методи оповідок, які можна було б віднести до містичних, хоча й у російських творах не обійшлося без особливих прийомів, але й тут були свої причини так учиняти. Цікаві, не завжди звичні елементи життя генія з погляду філософії космосу, людської цивілізації та фундаментальної науки є реальними, але сучасна людина ще не здатна всього пояснити, що не є приводом називати ті чи ті невідомі явища містикою.

Це і є пояснення того, що Гоголь, терплячи велику зневагу від оточення за написані твори на російську тематику, йшов визначеним для нього шляхом — він писав далі ще завзятіше. Саме в цей період, як писав Короленко, коли Гоголь цілком «отдается идее «Мертвых душ», судьба его странным образом вызывает в памяти судьбу Хомы Брута»². Чи не таке співпадання стає джерелом звинувачень письменника у містиці? Але ж «Вій» було написано значно раніше, твір побачив світ 1835 р. у книжці «Миргород», а комедію «Мертві душі» розпочав писати значно

¹ Цюлковский К. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 66.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 274.

пізніше, і 1841 р., їдучи за кордон, він мав тільки початок твору, а отже, знову підтверджується, що Гоголь наперед бачив свою долю і свої дії, які було накреслено Вищими Силами задовго до подій, за які його критикують, чого вперто ніхто не хоче визнавати ні в минулому, ні тепер. Письменник, знаючи про себе краще, ніж будь-хто, не вірив нічому і нікому, він довіряв долі і жодним заклинанням та побажанням, що бачимо з таких його слів, написаних у листі 11 січня 1834 р. Погодину: «Желания наши гроша не стоят. Мне кажется, что судьба больше ничего не делает с нами (желаниями — Б. П.), как только подтираться, когда ходит в нужник»¹. Дотримуймося правди, коли віримо у правдивість характеристики існування гоголівських героїв, їхньої долі та впливу на суспільство, то треба повірити в об'єктивну сутність долі, яку відстоює Гоголь.

У М. Гоголя було окреслене коло його творчості, за межі якого він всіляко намагався не виходити і, як наголошував Короленко, зовсім не цікавився ні політичними, ні світськими, ні літературними новинками: «Зачем... когда все это кажется лежащим вне точно намеченного круга его жизни!»². Всі свої ідеї Гоголь викладав, зазвичай, у власних творах і окреслене коло його життя знаходимо у творі «Вій», де він показав свій прототип Хому Брута, який, щоб захиститися від ворожого світу, читав святе письмо над вмерлою зачарованою красунею, а Гоголь писав про Росію, оповиту паскудством і корупцією, зачаровану рабством, яке освячувалося й підтримувалося і свято захищалося століттями царями і царицями, вихідцями з німецьких глибининок.

Треба визнати, що Гоголь, працюючи над своїми двома видатними творами, відчував, що він терпітиме великі приниження за них, за той зміст і правду, що в них вкладено, але на всі тортури йшов добровільно, зробивши таку заяву в листі з Парижа 12 листопада 1836 р. В. Жуковському: «Огромно, велико мое творение, и не скоро конец его... Еще восстанут на меня новые сословия и много разных господ; ...Но что же мне делать! Уже судьба моя враждовать с моими земляками. Терпенье! Кто-то незримый пишет передо мною могущественным жезлом...»³. Багато творчих людей відчувають подібний стан, який проявляється в тому, що нерідко, коли прочитає написане власною рукою, то через деякий час мусить дивуватися висловам та ідеям, іноді здається, що не

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 71.

² Там само. — Т. 6. — С. 274.

³ Там само. — Т. 8. — С. 116.

сам писав, і такому відчуттю Гоголь надавав нові філософські осмислення.

Спираючись на подібні трактування, Гоголь давав реальну оцінку своєму становищу після «Ревізора», відчував і важко зносив ті кривди, які на нього сипалися за цей твір, але свідомо взявся за написання твору «Мертві душі», події яких були ще дошкульніші для Росії, а тому жодного сумніву про його свідоме відчуття, що він йшов на Голгофу. Ще з гімназії М. Гоголь у житті був артистом, коміком, сатириком, удавальником — це була його доля, його призначення визначалося тим, хто пізніше водив його пером, але здавалося, що він на це не звертав уваги, а виконував спочатку волю мами стати службовцем, принести користь державі. Літератором ставати не думав, але це залежало не від нього, бо почав писав ще в гімназії, але в підпіллі, а все решта було супроводом до основної мети.

Літературна діяльність стала його метою, вона була й залишається особливою, яку можна окреслити двома цілями: перша, ціль його батьків Василя та Марії, — народити генія для допомоги українському народові; друга, ціль самого генія, — закласти духовний вибуховий пристрій у Російську імперію, щоб вона з часом повалилася і стала великою руїною, адже в Росії такої сатири на державу і народ до цього і після ніхто ще не писав. З життєвої й літературної історії Миколи Гоголя можна зробити висновок, що це й була одна із основних місій генія. Невже хтось думає, що Гоголь не відав про основний глибинний зміст своїх творів, ні, він все знав, але повідати про це ніяк не хотів, бо йому не вдалося б здійснити навіть невеличкої частини, яку йому пощастило залишити.

Довідатись про нього було важко, сам про себе він обмежувався загальними висловами: «Обо мне много толковали, разбирая кое-какие мои стороны, но главного существа моего не определили. Его слышал один только Пушкин. Он мне говорил всегда, что еще ни у одного писателя не было этого дара выставлять так ярко пошлость жизни, уметь очертить в такой силе пошлость пошлого человека, чтобы вся та мелочь, которая ускользает от глаз, мелькнула бы крупно в глаза всем. Вот мое главное свойство, одному мне принадлежащее, и которого, точно, нет у других писателей. Оно впоследствии углубилось во мне еще сильнее от соединения с ним некоторого душевного обстоятельства. Но этого я не в состоянии был открыть тогда даже и Пушкину»¹. Так,

---

¹ Гоголь Н. В. Собр. Соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 260.

Гоголь умів викрити паскудство, і про це знав Пушкін, але заради чого так майстерно він викривав усе в Росії, — запитає політик чи пересічний читач, — невже заради літературного чи філософського інтересу, — дивується кожен, але відповіді не знаходив ніхто, бо цього не знав навіть Пушкін, глибина цілі була відома тільки Гоголю. Невипадково письменник пояснював — читайте кілька разів мої твори, що допоможе їх зрозуміти і проникнути в їхню сутність. Своєю інтуїцією Гоголь внутрішньо відчував, що в нього є певні завдання, своїм потужним інтелектом він їх розумів, заради цього він і з'явився на планеті Земля, для цього його прислали Вищі Сили. Недаремно в Гоголя появлялися якісь особливі відчуття від навколишнього світу, своєї батьківщини, свого народу, окремих особистостей, і про них сам письменник казав: «оно одно из тех чувств, которые редко достаются в удел жителю земли. — Мне ли не благодарить пославшего меня на землю (планету Земля. — Б. П.)», писав він до Жуковського в листі 28/16 червня 1837 р. із Гамбурга.

Багато загадкового і важко пояснюваного у творчості М. Гоголя. Коли була написана комедія «Ревізор», то багато росіян, особливо цензори, виступили проти неї, але на прохання князя Вяземського, Жуковського й інших у рукописі її читав сам цар, дав добро, а тому не слід дивуватися, що коли вона потрапила на цензуру Третього відділення, то відомий цензор Ольдекоп дав позитивну оцінку: «Эта пьеса остроумна и великолепно написана. Автор ее принадлежит к числу выдающихся русских писателей-новеллистов. ... Пьеса не заключает в себе ничего предосудительного». Комедія пішла на сцену, але особисто Гоголь найкраще знав ситуацію, а тому в одному з листів до мами писав: «Если бы сам государь не оказал своего высокого покровительства и заступничества, то, вероятно, «Ревизор» не был бы никогда игран или напечатан»¹. Російський цар, німецького походження, нагадуючи, що найбільше дісталось у п'єсі йому, а він не любив Гоголя, все таки гроші виділяв для творчості й перебування за кордоном. Було дивним, що влада дала дозвіл друкувати і ставити «Ревізора», але випадковостей у Російській імперії не трапляється: тут діяли Вищі Сили; відчувались історичні сімейні зв'язки царів з Російською державою і їхні цілі в імперії; вплив знаменитих родів самої Росії, які сприяли творчості М. Гоголя, не знаючи до кінця його задумів.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 526.

Взаємодія всіх цих сил свідчить, що не все було так просто і легко, адже написання та оприлюднення «Ревізора» коштувало Гоголю багато сил, здоров'я, про що в листі 15 травня 1836 р. М. Погодіну він написав: «Прискорбна мне эта невежественная раздражительность, признак глубокого, упорного невежества, разлитого на наши классы», але з усіх помітних і непомітних складнощів він зробив глибокий висновок для себе і про себе, повідавши у цьому ж листі: «ныне я чувствую, что не земная воля направляет путь мой»¹.

Особливе підтвердження цього почуття він одержав, коли закінчив твір «Мертві душі». Відомо, що Гоголь, як ніхто інший, сам себе вивчав, особливо цікавлячись думками читачів, знайомих та друзів, бо саме у творах він реалізовував свій внутрішній світ. В листі 12 серпня 1842 р. до С. П. Шевирьова просив його дати оцінку комедії «Мертві душі», пояснивши своє прохання таким чином: «Нет, может быть, в целой России человека, так жадного узнать все свои пороки и недостатки»². Залишаючи Росію 1842 р., письменник доручив видавничу справу своїх праць у чотирьох томах Н. Я. Прокоповичу, а в листі 29 серпня 1842 р. додатково просив його: «...Будь так добр: верно, ходят какие-нибудь толки о «Мертвых душах». Ради дружбы нашей, доведи их до моего сведения, каковы бы они ни были»³. А. С. Данилевського у листі 23/11 жовтня 1842 р. з Рима просив: «Уведоми меня сколько-нибудь о толках, которые тебе случится слышать о «Мертвых душах», как бы они пусты и незначительны ни были. ...Все мнения, начиная от самых необразованных до самых образованных»⁴. У листі 2 листопада 1842 р. до М. П. Балабіної з цього приводу також писав: «Известите меня обо мне: записывайте все, что когда-либо вам случается услышать обо мне и об моих сочинениях, и особенно, когда бранят и осуждают. ...Просите также ваших братьев...»⁵.

Письменник покладав величезну надію проявити свою геніальність у «Мертвих душах», над якими працював у Римі. Йому допомагав переписувати на чистовики Анненков і якимось, закінчивши переписувати шосту главу твору, сказав авторові, який з натхненням диктував йому текст: «...я считаю эту главу, Николай Васильевич, гениальной вещью». На що той відповів тихо, що інші глави не гірші. Одразу Гоголь запропонував прогулятися

¹ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 102.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 200.

³ Там само. — С. 200.

⁴ Там само. — С. 201.

⁵ Там само. — С. 201.

перед обідом, взявши для чогось парасольку, а коли зайшли в глухий провулок, то почуття і художнє натхнення, що вихлюпувались через край його душі, привели його до високого пориву: «он принялся петь разгульную малороссийскую песню, наконец пустился в пляс»¹, а парасолькою розмахував так, що вона розлетілася. Це був внутрішній прояв духовного піднесення, схожий на поведінку запорізьких козаків, коли наступала якась важлива подія: пили горілку, співали й танцювали, сміялись і розважались, змагались у боротьбі, розповідали гуморески в усі часи душевного піднесення. Ретельно Гоголь тримав у глибинній скрині свої дорожні цінності, але за уважного погляду, як це вмів робити сам письменник, у нього помічались цікаві риси: звитяга запорізьких козаків; бунтарський дух пригнобленого народу; намагання очистити українську націю від зрадництва, заздрощів, низькопоклонства, роз'єднаності та зміцнити волю до боротьби; викриття російського паскудства, хабарництва та продажності; розхитування величезної Російської імперії.

Мало того, інтуїтивно відчуваючи свою особливу місію і важливість своїх основних творів, які написав, а ще мав намір продовжити роботу, письменник, як кожна творча особистість, піддавався якомусь мистецькому пориву, а заздрісники і залежні критики розцінювали такий стан, що він трохи підносив себе перед іншими видатними людьми того часу, хоча вже тоді казали про Гоголя як творця нової російської літератури. Як писав П. В. Аненков про другий період перебування письменника в Римі, коли вже переписувались «Мертві душі», і він думав про майбутні інші томи цього твору: «...вместе с полнотой внутренней жизни и творчества Гоголь обнаруживал в это время и признаки самонадеянности... сберегал доверенность к себе, наслаждался чувством своей силы и полагал высокие надежды на себя и на деятельность свою. О скромности и христианском смирении еще и помину не было»². Літературні заздрісники підтверджували приписування високої гонорової думки великого митця про себе словам, які, мовляв, видавали якусь таємницю думок Гоголя, коли під час прогулянки зайшла розмова про трагічну смерть О. Пушкіна, і хтось сказав, що вона розбудила і потрясла діловий, але холодний Петербург, то Гоголь якось з гонором і пророчим тоном промовив «что мудреного? Человека всегда можно потрясти... То ли еще будет с ним... увидите»³. Приписувати Го-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 134.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 143.

³ Там само.

голю протиставлення себе видатному поету, якого письменник вважав своїм учителем і наставником, такі слова в перекрученому вигляді не тільки різали вухо, а й серце, маючи на меті завдати болючої травми великому прихильнику великого поета, який трагічно загинув.

Пояснювалося духовне піднесення Гоголя на початку 1841 р. не тільки вдалою працею над творами, але й тим, що він у своїй творчості вже стояв на межі переходу з минулого, яке тримало його в міцних обіймах, у майбутнє, яке ним омріяне і відчуте внутрішнім єством, але до кінця реально ще не осмислене: «он уже доживал сочтенные дни своей молодости, ее стремлений, борьбы, падений и — ее славы»¹. Такі зміни у письменника стали помітними в його оточенні, зокрема Анненков, який у Римі допомагав йому переписувати «Мертві душі», згадував: «1841 год был последним годом его свежей мощной, многосторонней молодости. Он стоял на рубеже нового направления, принадлежа двум различным мирам»². Розвиваючи свою думку, він писав: «по тайным стремлениям своей мысли он уже относился к строгому, исключительному миру, открывавшемуся впереди»; «по вкусам, некоторым частным воззрениями привычкам художественной независимости — к прежнему направлению». Майбутнє показало, як Гоголь своєю творчістю і духовним станом зустрів те, що було його таємною думкою і життєвою метою. Все таємне стає явним, коли прочитати твори Гоголя, та ще й не один раз, як письменник рекомендував, він писав про Україну і Росію, намагаючись покращити долю багатостраждального українського народу: українцям пропонував позбутися заздрощів, плазування перед іншими народами, повернути свою історію і зміцнити волю для боротьби; росіян намагався змусити позбутися паскудства в усьому і корупції.

Саме під такою ідеєю настав період, коли письменник завершив та видав перший том і почав написання другого тому «Мертвих душ». Написання другого тому він пов'язував з допомогою Вищих Сил та своїми духовними переконаннями, що бачимо з його листування з близькими друзями і прихильниками його творчості. В листі 5 січня 1843 р. із Риму до Н. Н. Шереметьєвої він відкриває свої наміри і внутрішній стан душі: «Только через Иерусалим желаю я возвратится в Россию. ...Только по совершенном окончании труда моего могу я пред-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 130.

² Там само. — С. 130.

принять этот путь. Так мне сказало чувство души моей, так говорит мне внутренний голос, смысл и разум»¹. Після закінчення складних відносин, пов'язаних з виданням першого тому «Мертвих душ», Гоголь передав решту турбот, зокрема реалізацію книжок, своїм друзям, письменник з великим піднесенням і не меншим задоволенням залишив Росію, повернувся до Європи. Про його глибокий і піднесений стан довідуємося з листа 26 червня 1842 р. із Берліна до Жуковського: «Много труда и пути, и душевного воспитания впереди еще. Чище горного снега и светлей небес должна быть душа моя, и только тогда приду в силы начать подвиги и великое поприще, тогда только разрешится загадка моего существования»².

А було про що думати, адже Гоголя критикували за незнання Росії, і він таку критику визнавав, поїхавши до Калузької губернії всередині 1849 р., щоб «повидатись с некоторыми знакомыми (А. О. Смирновой — Б. П.) и поглядеть на Русь, сколько ее можно увидеть на большой дороге»³. В цій поїздці, за свідченням Л. І. Арнольдї, брата О. О. Смирнової, було виявлено дві важливі обставини: перша, Гоголь уже їхав зі своїм знаменитим великим портфелем: «Этот знаменитый портфель заключал в себе второй том «Мертвых душ», тогда уже почти оконченных вчерне. Портфель не покидал Гоголь во всю дорогу»; друга, в дорозі через Малоярославец Гоголь зустрівся з городничим цього міста, який розповів йому: «читал все ваши сочинения..., но в особенности люблю «Ревизора», где вы так верно описали нашего брата — городничего. Да, встречаются, до сих пор еще ... встречаются такие городничие»⁴. Подібні твердження не можуть не наводити на думку, як міг письменник, який справді не знав Росії, а він це сам визнавав, написати твори про цю країну і так правдиво охарактеризувати всі суспільні прошарки, що проживали в ній? Звичайно, це не містика чи щось подібне, як нерідко писалося й говорилося про письменника, і воно, на жаль, вкорінилось у свідомості багатьох, а геніальна здатність із окремих рис і українців, і росіян робити величезні узагальнення, виводити на поверхню внутрішню сутність. Але таку майстерність зумів помітити тільки геніальний Пушкін.

Існує й інший бік, те, що допомагало йому проникати в глибинну сутність складних філософсько-суспільних явищ. Упродовж періоду творчості можна спостерігати, що для виконання

---

¹ Там само. — С. 205.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 199.

³ Там само. — С. 342.

⁴ Там само. — С. 343, 345.

своїєї важливої місії у самого Гоголя природою було закладено все те, про що він писав, всі недоліки, позитивні і негативні риси героїв його творів, які письменник тільки мистецькі викладав на папері. Сам Гоголь казав, і це бачимо в його творах, що він постійно працював над тим, що позбутися всіх негативних рис у своєму духовному тілі. Коли 1849 р. Гоголь перебував у Калузі, Л. І. Арнольдї, зведений брат О. О. Смирнової, зробив такий, здається справедливий, висновок, який підтверджує слова самого Гоголя: «Много можно привести доказательств тому, что Гоголь действительно работал всю свою жизнь над собою и в своих сочинениях осмеивал часто самого себя»¹. Щоб переконатися у подібних характеристиках митця оточенням звернемось до прикладів, яких чимало у творах Гоголя.

У нього були якісь особливі чудні нахили, серед яких рідкісна пристрась до чобіт, вона мов хвороба від природи до нього пристала. За свідченням Т. Г. Пашенка про поїздку Гоголя до Калужської губернії: «Гацивал Гоголь в имении Смирновых. Здесь подметили, чем занимался Гоголь по утрам: лежа в постели, он брал свой сапог и долго, со всем вниманием рассматривал каблук сапога»². Тут немає нічого дивного, таке може робити кожна людина, але з письменником ми бачимо якусь закономірність, коли читаємо у його «Мертвих душах», як один із героїв у своїй комірчині, «где жил какой-то приехавший из Рязани поручик, большой, по-видимому, охотник до сапогов, потому, что заказал уже четыре пары и беспрестанно примеривал пятую. Несколько раз подходил он к постели ... и долго еще поднимал он ногу и обсматривал бойко и на диво стачанный каблук»³. Подібні приклади не надто зацікавили б читача, як би вони вкотре не підтверджували твердження, що письменник багато чого у своїх творах списував з себе.

Одягався Гоголь без смаку, робив чудернацькі завивки на голові і чудно відрощував вуса, про що писали в той період: «Странно все это в человеке, который так тонко смеялся над смешными привычками и слабостями других людей», але Гоголь казав, що подібне знаходить у собі і пише про себе, а тому Арнольдї, який близько спілкувався з письменником, заявив: «Я решительно верю этому наивному откровенному признанию»⁴. Таких прикладів можна знайти в усіх творах письменника і з українсь-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 351.

² Там само. — С. 348.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 153.

⁴ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 351.

кої, і з російської тематики. Тому є підстави визнати, як істину, факт справедливого пояснення, що Гоголь більшу частину своїх пороків і слабинок передавав своїм героям, висміюючи їх у своїх творах, намагаючись викоринити подібні риси серед народу, а також самому позбутися їх. Чимало цікавих методів знаменитого письменника були родзинкою його творчості, що надавало їй таємничого шарму. Як кожна людина, Гоголь мав немало дивного, яке не всі розуміли, іноді викликало незадоволення в оточення, але, як казав Вольтер, «о великом человеке судяты только по его главным деяниям, а не по его ошибкам»¹.

Такому свідчать твердження, що у зрілі роки творчості, як і в далекі роки Ніжинського ліцею, Гоголь нічого не вчив, не знав досконало мови і життя, але сподівався на свій природний дар, який на практиці дивовижно спрацьовував, а тому не є дивиною, що, «заглядывая в душу русского человека, подмечая все малейшие оттенки его душевных слабостей, вырывая все это с необыкновенным искусством в своих произведениях, он не обращал внимания на на внешнее устройство России, на все малые пружины, которыми двигается машина. ... Он не знал нашего устава, нашего судопроизводства, наших чиновничьих отношений, даже нашего купеческого быта; одним словом, вещи самые простые, известные последнему гимназисту, были для него новостью»². Ось тут і виникає чимало запитань: як він написав твори про ту країну і її людей, якщо не знав ні того, ні іншого; чому його твори живуть і викликають цікавість уже третє століття? Чи не є тут якась природна закономірність розв'язання певної проблеми, чи не надходила необхідна інформація із всесвіту до людської особини для вирішення давно поставленого завдання? Припустимо, що така інформація була і вона закладена ще з народження в особистість Гоголя, то чому саме про українців і росіян, адже іншими народами, що добре відомо, він не цікавився і не писав про них. З історії знаємо, і це не така новина, що багато світових геніїв також мало вчилися чужого, але багато нового в різних галузях життя принесли на будівництво їхнього державного устрою своїм народам. Гоголю випала місія внести новину в духовні помисли українців і росіян, які, маючи багато спільного, таки генетично, духовно і культурно різні.

Творча праця сповнила духовний стан Гоголя, і він шукав виходу, а щоб його полегшити, в січні 1848 р. він відправився за Палестини в супроводі генерала Крутова і Базілі, однокашника з

---

¹ В поисках смысла (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 529.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 349.

Ніжинського ліцею, який обіймав високу посаду в Сирії і мав великий вплив на тамтешніх туземців. За наказом царя були створені для Гоголя добрі умови відвідин Палестини і Єрусалима: йому було дозволено причащатися у самого гроба Господня; літургія здійснювалася на самому гробовому камені винятково для Гоголя і одного священика; все відбувалося швидко, так що не встигав і помолитись. Про мету і враження відвідин Гоголь написав Жуковському в листі 6 квітня 1848 р. із Бейрута: «Мое путешествие в Палестину точно было совершено мною затем, чтобы узнать лично и как бы узреть собственными глазами, как велика черствость моего сердца. ... Велика эта черствость! Я удостоился провести ночь у гроба спасителя, я удостоился приобщиться от святых тайн, стоявши на самом гробе вместо алтаря, — и при всем том я не стал лучшим, тогда как все земное должно бы во мне сгореть, и остаться одно небесное»¹. Подальша поведінка Гоголя свідчила, що він не одержав того, чого очікував від перебування в Єрусалимі, про що його сестра Ольга згадує: «Мне кажется, брат был разочарован поездкой в Иерусалим, потому что он не хотел нам рассказывать»². І справді, він нікому нічого не бажав розповідати, а коли сусіди й гості просили розповісти про святі місця, то він їм відповідав: «В святых местах так много пребывало разных путешественников и в разное время, и так много о них написано, что я ничего не могу сказать вам нового»³.

Після приїзду з Палестини багато людей відзначали якісні зміни в Гоголі, але вони були різні, кожен бачив своє. Коли письменник прибув на свою Полтавщину, то княгиня В. Н. Репніна згадувала: «Лицо его носило отпечаток перемены, которая воследовала в душе его. Прежде ему ясны были люди; но он был закрыт для них, и одна ирония показывалась наружу. ... Его боялись. Теперь он сделался ясным для других; он добр, он мягок, он братски сочувствует людям, он так доступен, он снисходителен, он дышит христианством»⁴. Водночас сестра письменника Ольга бачила його зовсім іншим, і в своєму щоденнику записала тоді: «Как он переменялся! Такой серьезный сделался; ничто, кажется, его не веселит и такой холодный и равнодушный к нам. Как мне это было больно»⁵. Вона залишила свої усні спогади, що після шестирічної відсутності у Василівці та повернення брата з Єрусалима сестра з його невідомого

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 308.

² Там само. — С. 316.

³ Там само. — С. 316.

⁴ Там само. — С. 312.

⁵ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 312.

страждання на обличчі зрозуміла, що паломництво не тільки нічого не дало її братові, а навпаки, підірвало його сили, він ні з ким не розмовляв. Перебуваючи 1848 р. у Васи́лівці, Гоголь 11 травня відвідав Полтаву, а 25 травня відбув до Києва. Свою поведінку серед родичів у Васи́лівці пояснював у листі 16 травня 1848 р. Данилевському так: «Матушка и сестры, вероятно, были рады до крайности моему приезду, но наша братья, холодный мужеский пол, не скоро, не скоро растапливается. Чувство непонятной грусти бывает к нам ближе, чем что-либо другое»¹. Як підходили ці слова і для випадку, коли Гоголь прибув до Києва, де з автором «Ревізора» і «Мертвих Душ» побажали зустрітися представники київської інтелігенції, але стався при цьому неприємний епізод: на письменника напала його звична хандра, і він, побувши півгодини, раптово зник. Так поводився не тільки Гоголь, це лише один із прикладів поведінки всіх геніїв, кепський характер яких завжди дивував, іноді шокував оточуючих, але це їхня норма поведінки, яка незрозуміла простому люду.

Природа Гоголя була такою тонкою, що вона сильно реагувала на зовнішнє середовище і тому здатна була: перше, дати таку неперевершену творчість; друге, згубно впливати на його фізичне тіло, яке було не в змозі витримати дедалі зростали і посилювалися уявлення всього навколишнього. Ось як згадує Ф. В. Чижев про розмову з Гоголем, який казав про своє хворобливе сприйняття будь-яких незначних ситуацій: «У меня все расстроено внутри, — сказал он. — Я, например, вижу, что кто-нибудь спотыкнулся; тотчас же воображение за это ухватится, начнет развиваться — и все в самых страшных призраках. Они до того меня мучат, что не дают спать и совершенно истощают мои силы»². А все починало розвиватися й посилюватися з «Вечорів» аж до «Ревізора» і «Мертвих Душ», а під час написання праць «Выбранные места из переписки с друзьями» та другого тому «Мертвих душ» його організм не витримав страшених уявлень про паскудство у величезній Російській імперії.

Чи можемо ми порівняти Гоголя з видатними світовими особистостями? — можемо! Чому, в яких життєвих і творчих ситуаціях? Людина, як живий приймач інформації з всесвіту, постійно перебуває під її впливом. Інформація надходить постійно й керує життєдіяльністю людини, але є ще й специфічна інформація, яку приймають лише виключно обрані особистості, тільки щасливчики, обрані самою природою, вони нею користуються іноді ефективно, іноді ні.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 312.

² Там само. — С. 342.

Скажімо, чимало знаменитих світових митців користуються записничками, які вони тримають постійно. До них і тільки до них надходить інформація пучками з певних знань, миттєво, разово, яка більше не повторюється, а тому її треба занотувати, щоб не забути і не втратити. Відомо, що багато відкриттів здійснюють люди, які далекі, або поверхово обізнані з тією чи іншою проблемою, а це тільки через те, що саме їм надійшла певна інформація.

Інформацію про теорію відносності отримав Ейнштейн, він написав дві відносно невеликі статті, в яких вмістив такі думки, що стали базовими для багатьох наук і слугують людству дотепер. У подальшому великий учений-фізик, теоретик намагався довести ще одну теорію, яка начебто виходила з попередньої, він це вперто шукав, відмежовувався від критики на свого адресу, але до кінця життя йому так і не вдалося щось нового додати до попереднього винаходу. Як доля цього вченого схожа з долею Гоголя, який написав видатні твори на українську тематику і дістався літературного олімпу, написав твори на російську тематику, які потрясли Російську імперію, ставши знаменитим майстром комедії і сміху. В творах «Ревізор» і «Мертві душі» він показав росіянам безсилля і маразм у їхній країні, але, злякавшись критики і самого виявленого негативу, письменник дав обіцянку владі і росіянам, що вкаже шлях виправлення всього паскудства. Вперто намагався написати гідні наступні твори, які перетворять все в Росії на краще, але, як і Ейнштейну, йому до кінця так і не вдалося щось зробити краще за те, що було вже зроблено. Чи не здається, що йому, як й Ейнштейну, не надійшла відповідна інформація, хоча літературні аналітики і критики уже дві сотні років безпідставно твердять, що Гоголь міг би щось зробити із обіцяного, якби пішов іншим шляхом, але це тільки здогадки. Сам письменник впродовж усього життя стверджував, що в його творчості беруть участь Вищі Сили, але критики, літератори, філософи і читачі все це відкидають, називаючи нерідко письменника містиком, хоча його твори, особливо на російську тематику, зовсім не відносять до містичних.

Минуло десять літ після написання першого тому «Мертвих душ» і помер він 1852 р. не від якоїсь конкретної хвороби, а від глибокого духовного гніту, що підтвердив його близький товариш, критик і великий поміщик С. Т. Аксаков: «Он пал под бременем взятой на себя невыполнимой задачи»¹. І помер так, як його батько, як герої «Старосвітських поміщиків» Пульхерія Іванівна і Афанасій Іванович: «Он весь покорился своему душевному убеждению, ...он поко-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 310.

рился с волею послушного ребенка, сохнул, кашлял, таял как свечка и наконец угас так, как она, когда уже ничего не оставалось, что бы могло поддержать бедное ее пламя»¹. Мабуть, у кожного має виникнути запитання, як зумів передбачити свою кончину і навіть написати причину за п'ятнадцять років до свого кінця. Це реальність, не вигадка, а тому ніяка не містика, яку несправедливо приписують Гоголю.

Только с настоящего
моего поприща вы узнаете
настоящий мой характер

Н. Гоголь

II На Північ — творити і служити

Перед від'їздом з Ніжина 1828 р. М. Гоголь зізнався у своїх потаємних мріях одній із виховательок ліцею: «Прощайте, Софья Васильевна! Вы, конечно, или ничего обо мне не услышите, или услышите что-нибудь весьма хорошее». У своїх спогадах вона казала: «Эта самоуверенность нас удивила в то время, как мы ничего особенного в нем не видели»². Залишаючи Україну, Гоголь летів до Петербурга з єдиним наміром, як часто він казав, прислужити державі, бажав віддавати свої сили ні чому іншому як державній службі, і на цій ниві він мав намір багато чогось досягти, але чи справді його цікавила служба, адже в ліцеї він займався справами, які до державної служби мали досить віддалений стосунок. На перший погляд, Гоголь з молодих літ мов би і не мріяв про літературну діяльність, складалося враження про непохитні наміри служити державі і не будь-де, а у впливовому міністерстві, де він мав би змогу здійснити свій потаємний подвиг: звільнити рідну Малоросію від усіх податків. Письменник Гоголь саме тому і є генієм, що бачить значно глибше і далі за інших, адже якщо він хотів звільнити Україну від великих податків, то, мабуть, він хотів здійснити ще якісь звільнення, грандіозніші, адже він знав, що Росія для потреб голодної північної частини своєї території стягує з українців, як писав Шевченко, «останню свитину», вщент вивозить харчові продукти і сировину для промис-

¹ Там само. — Т. 2. — С. 27.

² Скалон С. В. Воспоминания. — Ист. вестн. — 1891. — май. — С. 363; (Вересаев В. Правда. — 1990. — М., Т. 3. — С. 412)

ловості. В усі віки забирали й забирають дотепер все, і це бачив своїм проникливим поглядом геній, він хотів щось змінити, коли більша частина українців мовчала, як мовчить і тепер, плазуючи перед царською, комуністичною і проросійською владами. Мабуть, ця задумка і вела Гоголя всім творчим шляхом: щось добре зробити для своєї батьківщини-Малоросії; закликати українців позбутися своїх вроджених негативних рис, встати з колін і гартувати волю до єдності та боротьби; навчити росіян прокинутися і добре працювати, що полегшить долю українців; позбутися всілякого паскудства, щоб воно не передалося українцям, у яких досить своїх негативних рис; накреслити напрями українцям і росіянам виходу на дорогу прогресу. У творах на українську тематику Гоголь показав найганебніші риси українців, яких треба позбутися: принизливість; заздрість; зрада і доноси; втрата волі до боротьби.

Народився 20 березня 1809 р., хоча відзначав свій день народження 19 березня, у Великих Сорочинцях Миргородського повіту Полтавської губернії. Дитячі роки пройшли в краї повір'я, історичних переказів і легенд, у батьківському маєтку Василівка, що поряд з селом Диканька. Батько, Василь Панасович, великий прихильник мистецтва, любитель театру, автор дотепних комедій і віршів, вплинув на подальшу долю майбутнього письменника. Навчання було, як і в усіх поміщицьких сім'ях на той час: домашня освіта; два роки в Полтавському училищі; в Ніжинській гімназії вищих наук, подібної до Царськосільського лицю для дітей дворян з провінції.

Уже стало мов би істиною, що після закінчення гімназії 1828 р., Гоголь поїхав до Петербурга з надією розпочати широку діяльність: державну службу, якої дуже прагнув, але одержати належної посади не вдалося; в листопаді 1829 р. одержав посаду дрібного чиновника, але таке заняття не влаштувало його натуру. Перші літературні спроби виявилися невдалими; влітку 1829 р. виїздить за кордон, але швидко повертається; в цей, здавалося, невизначений період почав ходити на заняття живопису. Але саме в цей невизначений період, коли, мовляв, Гоголь ще тільки думав про літературну діяльність, раптово з'явилися відомі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» та повість «Вій», герої яких згодом несли велике не тільки літературне, але й філософське, історичне та автобіографічне навантаження. Далі — «Тарас Бульба», «Ревізор» та «Мертві душі», коли писав ці твори, весь час проживав за кордоном.

І після викладеного вище матеріалу постає давнє запитання: — чи знаємо ми Гоголя Миколу? Але ще на деякий час треба дати відповідь — ні, не знаємо ми Гоголя! Він намагався виконати свою місію, але все відбувалося просто, як пояснив письменник через одного із своїх героїв: «настоящая жизнь на службе. Там подвиги. И, не взглянувши на прекрасный уголок, так поражавший всякого гостя-посетителя, не поклонившись праху своих родителей, по обычаю всех честолюбцев понесся он в Петербург, куда, как известно, стремится ото всех сторон России наша пылкая молодежь, — служить, блистать, выслуживаться или же просто схватывать вершки бесцветного, холодного, как лед, общественного обманчивого образования»¹. Тут простежується вся початкова доля, думи про одержане навчання, наміри служити державі й інші честолюбні мрії, які в майбутньому впливли в практичні рішення щодо намагання навчити Росію жити за незмінної суспільної форми, зберігаючи царизм і рабство. Якісь сили вели його на північні землі, щоб знайти там світлі сторони і примирення в російському суспільстві. Його український гумор і сміх вів за руку до великого російського сміху та комедії, не допускаючи його до викладацької роботи, до написання української історії, до продовження української літературної тематики, до державної служби, до малярства, до художнього мистецтва театру, що призвело до його виснаження й загибелі у ранньому віці. Але все це було описано письменником пізніше в його творах, а під час від'їзду до столиці Російської імперії такі думки, можливо ще не пізнані ним самим, трималися глибоко в його душі.

Коли прямував до північної столиці імперії, Гоголь уже мав амбітні бажання, які він висловлював своїм учителям і найближчим друзям: «Только с настоящего моего поприща вы узнаете настоящий мой характер», а решта в нього було, як і в усіх учнів Ніжинської провінційної гімназії. Уже в перші роки перебування в Петербурзі Гоголь був помітний не тільки особливими своїми думками, але й виділявся своєю зовнішністю, як її характеризували учні, що з ними він проводив дозвілля і навчання в гімназії: «Небольшой рост, худой и искривленный нос, кривые ноги, хохолок волос на голове, не отличавшейся вообще изяществом прически, отрывистая речь, беспрестанно прерываемая легким носовым звуком, подергивающим лицом. ...Прибавьте к этому костюм, составленный из резких противоположностей щегольст-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 12.

ва и неряшества — вот каков был Гоголь в молодости»¹. Протилежні кольори і чудні смаки одягу є ні чим іншим, як свідченням про барвистість і широчінь думок, а неохайність характеризує його як особистість, схильну до глибоких філософських роздумів та переживань, коли внутрішній світ переважає над зовнішньою атрибутикою й поведінкою.

Як й інші тодішні молоді люди з сімей дворян, Гоголь намагався потрапити до Петербурга — це була його заповітна мрія, але ще до кінця не зрозуміла і тоді, і тепер. У Гоголя, як відомо, складалося так, що він одне говорив, інше думав, а ще інше робив, і саме тому він в листах не раз казав, що його ніхто ще не розгадав. Подібне трапилося з Петербургом, з Росією та змістом його творчості. Перші враження про північну столицю були вкрай негативними: місто зустріло його міцним морозом, і він відморозив собі ніс; застудився в перший день перебування в омріяній столиці; його перелякали страшні петербурзькі ціни і багато побутових дрібниць, до яких він не звик; молодий чоловік вимушений був підстригтися наголо, оскільки тамтешня вода негативно впливала на волосся, і вони випадали; перед майбутнім письменником постала проблема — стати державним службовцем, як він проголошував усім, чи йти тернистим шляхом до потаємної мрії.

Залишивши Ніжин, Гоголь побачив Північно-східну частину Європи, центром якої був омріяний ним Петербург — північна столиця Російської імперії. Коли порівняв тамтешню природу з українською, то побачив величезні простори малородючих ґрунтів, на яких з давнини відокремлено жили невеличкі групи народів, і він написав про цей край так: «В рассеяных, бездомовных, бесприютных его обитателях финнах и отростках народов эстских замирала жизнь, как и в самой природе того края»². Він не любив той холодний край, згадував у листах про багатство овочів і фруктів у своїй Малоросії, на додаток шкідливим був і клімат для його організму, а тому письменник буквально рятувався втечею з холодного краю, про який багато чув, та ще й не зовсім справедливого. Пояснював свої тривалі перебування за кордоном різними вигаданими байками, на які письменник був неперевершеним майстром, що, мовляв, краще пишеться про Росію здаля, або потребою побувати на водах й інше.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 443.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 130—131.

Свої нові переживання в столиці імперії знайшли відображення у творчості молодого письменника. Оповідання «Вечера накануне Ивана Купала» було надруковано в журналі «Отечественные записки» за лютий-березень 1830 р., тобто через рік після прибуття Гоголя недавнього випускника Ніжинського ліцею до Петербурга. В листі до мами уже 3 січня 1829 р. із мрячного і холодного Петербурга він висловив свою першу власну думку, яка ніколи не змінювалася, про північне місто і умови в ньому: «Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал. Я его воображал гораздо красивее и великолепнее, и слухи, которые распускали другие о нем, также лживы. Жить здесь не совсем по-свински, т. е. иметь раз в день щи да кашу, несомненно дороже, нежели думал. ...Картофель продается десятками, десяток луковиц репы стоит 30 коп. За квартиру мы (с Данилевским) платим восемьдесят рублей в месяц за одни стены, дрова и воду. ...Съестные припасы также недешевы...»¹. Трохи пізніше, в листі 30 квітня 1829 р. до мами Гоголь дає загальну характеристику Петербургу, нагадавши, що його «маменька восхищалась им»: «Петербург вовсе не похож на прочие столицы европейские или на Москву. Каждая столица вообще характеризуется своим народом, набрасывающим на нее печать национальности, на Петербурге же нет никакого характера: иностранцы, ...вовсе не похожи на иностранцев, а русские, ...обыностранились и сделались ни тем ни другим». Звичайно, що він пильно придивлявся до своїх земляків-українців.

З усього бачимо, що Гоголь одразу ж побачив, яка точилася боротьба прибулих до столиці за кожную копійку, особливо гризли між собою вихідці з Малоросії, яких купували і перекупували, а вони продавались і перепродавались. У стані незадоволення від життя в столиці, побачивши, до яких бід призводить жадоба до грошей, саме в цей пустинний період Гоголь і написав свій важкий для сприйняття «Вечер накануне Ивана Купала»², де намалював всю ту неправду, яка передається про столицю імперії, життя і культуру в засобах масової інформації: «Плюйте же на голову тому, кто это напечатал! Бреше, сучий москаль. ...Что то вже, як у кого черт-ма клепки в голове! Слушайте, я вам расскажу ее сейчас»³. Через свого героя дядька Фому Григоровича молодий письменник попереджає, що він не якийсь балагур, «который как начнет москаля везть»⁴, розповість про таке, що волосся на голові здіймається і мурахи по тілу повзають, яке бі-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 414.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 93—107.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 94.

⁴ То есть лгать (Прим. Н. В. Гоголя).

льше займає слухачів ніж навіть історії про сиву давнину, молодцькі речі запорізького козака Івана Підкови, українського гетьмана 1638—1642 рр. Карпа Півтора Кожуха і Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича).

Йдеться про невеличкий та найбідніший хутір поблизу Диканьки, в якому розкидано десяток низеньких халупок без огорожі і хліва, де українські багатії жили, а коли побачити життя голоти, то їхня хата — вирита в землі яма, з якої йшов дим, що сповіщало, що там живуть божі люди. Така бідність свідчила не про реальну бідність, бо більшість людей козакували і в чужих землях набирали чимало добра і грошей, а про те, що не було сенсу заводити ніякого добра, такого «какого народу тогда не шаталось по всем местам: крымцы, ляхи, литвинство! Бывало то, что и свои наедут кучами и обдирают своих же»¹. В хуторі жив козак Корж, в якого була красуня дочка Підорка і шестирічний син Івась та наймит Петро Безродний. Якось за якусь необачність Петру відносилах з Підоркою Корж замахнувся побити наймита, але тут таки, з'явився малий Івась і заголосив «Тятя, тятя! не бей Петруся!», що врятувало небораку. В хуторі з'явився якийсь Басаврюк, його називали бісовським чоловіком, який «понаберет встречных козаков; хохот, песни, деньги сыплются, водка — как вода. Пристанет, бывало, к красным девушкам: надарит лент, серег, монист — девать некуда!»². Коли Корж захотів віддати свою дочку за ляха, то Петро засумував, але нечистий Басаврюк підійшов до нього і сказав: «Знаю, чего недостает тебе: вот чего!», і потрясав перед ним гаманцем, «пересыпая на руку червонцы». ...А ведь и дела только одного потребую за целую гору таких цацек. ...Давай его! на все готов! Хлопнули по рукам»³. Бісовський чоловік нагадав Петрові, що наступного дня Івана Купала, і в цю єдину ніч зацвітає папороть, квітка якого приведе його до кладу. Квітка папоротника привела Петра до місця, де було золото. «Басаврюк, подавая ему заступ, промолвил: «Копай здесь, Петро. Тут увидишь ты столько золота, сколько ни тебе, ни Коржу не снилось». Прокопавши невелику глибину, Петро побачив скриню, але коли почав заглиблюватися далі в землю, то почув: «Нет, не видать тебе золота, покаместь не достанешь крови человеческой!», почувся голось відьми. «И подвела к нему дитя лет шести, накрытое белою простынею, показывая знаком, чтобы он от-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 95.

² Там само.

³ Там само. — С. 99.

сек ему голову»¹. З пересердя Петро зірвав біле покривало, перед ним стояв Івася, і він спочатку кинувся до відьми, але «Червоны, дорогие камни, в сундуках, в котлах, грудями были навалены под тем самым местом, где они стояли. Глаза его загорелись... ум помутился... Как безумный, ухватился он за нож, и безвинная кровь брызнула ему в очи...»².

Не пам'ятав Петро після довгого сну про скоєне, але бачив мішки золота, які змусили Коржа повірити, що Івася вкрали цигани, а «поляку дали под нос дулю, да и заварили свадьбу». І Корж через багатство віддав свою дочку за Петра. Звичайно, письменник мав на увазі не поляка, а росіянина, бо поляки, а це свідчить практика життєвих відносин, практично ніколи не одружувалися з українками, вважаючи їх низькосортними людьми, віддаючи перевагу полькам. Добуте неправедним шляхом багатство не приводить до спокою: «От черта не бывает добра»: Басаврюк у той же день, коли Петро збагатів, зник; новий багач днями тільки й сидів посеред хати, а перед ним стояли мішки з золотом; чомусь не було спокою і Підорці, вона втратила свою красу, полишав її інтерес до життя. Невдовзі все з'ясувала відьма: вона привела до хати дитину, і коли спало з неї біле покривало, то всі побачили Івася, але це вже був привид, весь у крові. «Вся хата полна дыма, и посередине только, где стоял Петрусь, куча пеплу». «Пидорка дала обет идти в богомолье», і її бачили в Київській лаврі.

Таке жорстоке оповідання Гоголь написав коли побачив величезну негативну рису своїх земляків: продажність, жадоба до багатства неправедним шляхом, продаючи свою дитину, матір, батька. Проникливий погляд Гоголя через століття бачить, як сучасні українці нечеснотами наживаються, як обранці народу не гребують нічим, продаються, навіть коли їм пропонують голосувати проти інтересів своїх виборців, нації і держави.

Неприємне враження в північному місті майбутній письменник одержав і від мистецького пізнання, які він до цього ідеалізував. В перші ж дні перебування в Петербурзі він пішов шукати не місце в державній службі, а прагнув зустріти свій ідеал — Пушкіна. Він прийшов у будинок, де жив знаменитий поет, але йому відповіли, що господар «почивають», і прихильник творчості поета співчутливо запитав, мабуть, всю ніч працював? На що одержав саркастичну відповідь: «Как же, работал, — ответил слуга,

---

¹ Там само. — С. 101.

² Там само. — С. 102.

— в картишки играл»¹. Сам Гоголь розповів Анненкову, що це був перший страшений удар по тій ідеалізації рівня культури імперії і її носіїв, яку він виніс із школи. Мабуть, про перші враження від Петербурга Гоголь написав мамі 30 квітня 1829 р.: «Тишина в нем необыкновенная, никакой дух не блестит в народе, ... все подавлено, все погрязло в бездельных, ничтожных трудах, в которых бесплодно издерживается жизнь их».

Все побачене в перші дні в російській столиці в молодого випускника гімназії вбивало світлі надії, які він відкрито виставляв перед оточенням, але в нього були ще й потаємні, сокровенні мрії — література. Про те, що мистецтво взагалі, і література зокрема, були з юних літ у Гоголя на першому місці свідчить таке: до Петербурга він прибув не стільки з рекомендаційним листом до впливових осіб з проханням влаштувати його на державну службу, скільки з поемою «Ганц Кюхельгартен» для її оприлюднення, написану ще 1827 р. в гімназії, коли про нього казали, що учень лінивий і погано навчається. Ось вам і весь Гоголь: приїхавши до омріяного Петербурга, залишився ним незадоволений і ганьбив його; задовго до цього написав поему про Німеччину 1827 р. «Ганц Кюхельгартен»; у січні 1829 р. прибув до Петербурга, а вже в лютому подає друкувати вірш про Італію — «Італія» та про Україну — «Вечера на хуторе близ Диканьки».

Та й думки учня Ніжинської гімназії виказують, що не державна служба його цікавила в Петербурзі, а це видно із розмови студента Гоголя з Стороженком, який його супроводжував на прогулянці над річкою: «Долго ли еще вам оставаться в лицее? ... Еще год! — со вздохом ответил Гоголь. «А потом?» — «Потом в Петербург, в Петербург! Туда стремится душа моя!» — «Что вы, в гражданскую или в военную думаете вступить?» — «Что вам сказать? В гражданскую у меня нет охоты, а в военную — храбрости». — «Куда-нибудь да надо же; нельзя не служить». — «Конечно, но...» — «Что?» Гоголь молчал»². Саме в цьому мовчанні криється відповідь на те, яка перспектива цікавила Гоголя, його вабило мистецтво, література, в них він бачив службу державі, а не державну службу, яку він описав в «Ревізорі». Поставив крапку Гоголь, написавши мамі, що не державна служба його цікавила, як вона просила, а зовсім інше — література, яка стала основним життєвим шляхом митця. Водночас треба наголосити, що література, як мистецтво, служила лише засобом передачі

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 415.

² Там само. — С. 388.

людству глибинних задумів Гоголя на його шляху до основної мети, яку перед ним поставили Вищі Сили.

Перебування в подібному стані змушувало Гоголя не все відкрито говорити і писати, а тому, як ми помітили, у нього кожна думка забарвлюється різними кольорами. Приїхавши до Петербурга з рекомендаційним листом для влаштування на державну службу, тривалий час він так і не влаштувався, але не через те, що нікуди було, а через те, що бажання не було. Першу повість «Ганц» прийняли з прохолодою, і вона була знищена, служби не було, не було й жалю за нею, постійно бракувало грошей для прожиття, зростали борги, і Гоголь просив у мами допомоги, а щоб збільшити її прихильність, віддав їй у вічне володіння всю частину багатства, яке йому належало. Здавалося, що якась лиха доля рок нависала над молодою людиною, і він написав мамі в листі 24 липня 1829 р.: «Люди, совершенно неспособные, без всякой протекции, легко получали то, чего я, с помощью своих покровителей, не мог достигнуть». Але ж цікаво, що й сам претендент на службове місце до нього не намагався рухатись навіть за допомогою протекції, а самостійно йшов до іншої омріяної мети — театру, літератури, шлях до яких був устелений комочками.

Свою мету — стати письменником — досягав різними методами випробовування, мусив казати одне, а робити друге, і це підмітив Гаєвський, його товариш, з яким він жив на квартирі: «он умел сообразить средство с целью, удачно выбрать средство и самым скрытым образом достигать цели»¹. Було велике бажання працювати в театрі, але зазнавши поразки влаштуватися в ньому, Гоголь у відчаї пішов до якогось журналіста, написав про нього гарний вірш і попросив допомоги влаштуватися на державну службу і одержав місце у III Відділенні канцелярії Його імператорської величності. Невідомо, скільки Гоголь рахувався на цій службі, але він тільки приходив отримувати платню, а через деякий час його товариш приніс заяву про відставку, а сам працівник десь зник і більше ніколи не з'являвся на очі журналістові, який допоміг йому знайти місце на державній службі. У своїх спогадах Булгарін згадує, що Гоголь і до нього звертався за допомогою одержати місце на державній службі, одержував, писав вірші на його честь, але вони були такої низької якості, що він їх нікому не показував².

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 434.

² Там само. — С. 431.

Негативне ставлення до служби не завадило йому в листах до мами 27 жовтня і 12 листопада 1829 р. писати, що він ще сподівається одержати місце державної служби: «Я надеюсь получить довольно порядочное место в министерстве внутренних дел». Проте, як вище показано, у нього не було ні хисту, ні бажання до державної служби, вона його категорично не влаштувала, а тому він ретельно і наполегливо займався літературою, а коли випадало влаштуватися на державну службу, то завжди носив при собі заяву про звільнення. Уже в цей період Гоголь у листах до мами, нагадавши для годиться про бажання працювати на державній службі, про гроші, яких у нього постійно бракувало, далі просив основне — інформацію про старовину з Малоросії, адже саме в цей період він працював над оповіданнями пасічника Рудого Панька «Вечера на хуторе близ Диканьки». Уже в листі 2 лютого 1830 р. він написав мамі, що весь його дохід складається з того, що напише чи перекаже панам журналістам якусь статейку, а тому напише: «великолепная маменька», доставляйте мені «сведения о Малороссии: забавный анекдот, описывайте нравы, обычаи, поверья, ...платья у сотников, их жен, у тысячников, ...какие анекдоты и истории случались в их время смешные, забавные, печальные, ужасные. Не пренебрегайте ничем, все имеет для меня цену». Ось так, між державною службою і вишукуванням грошей на прожиття починалося народження видатних творів Миколи Гоголя.

Водночас у Петербурзі Гоголь не підписує власних творів своїм прізвищем, і, мабуть не тільки через те, що він хоче спочатку вивчити думку читачів, а вже після цього з'явитися в усій своїй красі, яку справді мав Гоголь, але, без сумніву, були й інші важливі причини. На початку своєї літературної кар'єри, коли писав переважно не про велику імперію, Гоголь постійно чомусь приховував свої думки під чужими прізвищами, проповідуючи українську тематику, українську історію і її географію, квітучу Італію, але тільки не Росію. У майбутнього генія була потреба утаємничувати свої думки, які він почав вкладати у власні перші твори, можливо, побоюювався самих думок, а також реакції на них читачів. Відомо, що молодий письменник любив стояти осторонь і слухати оцінку його думок, адже про це він навіть написав великий і цікавий твір. Чи не подібним пояснюється, що перший надрукований 1829 р. твір Гоголя «Італія» взагалі з'явився без підпису. Глави із «исторического романа», надруковані 1830 р. в альманасі «Северные цветы на 1832 год» були підписані прізвищем о о о о; «Вечера на хуторе близ Диканьки» вийшли у світ як

повісті, видані пасічником Рудим Паньком; малоросійське оповідання «Учитель» підписав П. Глечик; стаття «Несколько мыслей о преподавании детям географии» уже підписав Г. Янов. Майбутній письменник бажав залишатись для читачів на самоті зі своїми думками, і про це він не один раз писав, а тому важко було його пізнати. Скільки таких протиріч оцінки життєвого шляху і творчості письменника, які вносять сум'яття в розуміння цілісності і геніальності Миколи Гоголя.

Чому такі складні життєві шляхи на Півночі, чому так обережно він входив у літературний світ Російської імперії, чи можна розгадати все-таки Гоголя? Деякі сторони його внутрішнього стану розгадати можливо через творчість О. Пушкіна, який знав глибину людської душі, а Гоголь обожнював поета. Народився Гоголь на півдні Російської імперії, в Україні, де теплий клімат, багатуща природа, врожаї овочів і фруктів, хлібів і до хлібів, жив і виростав у хоча й не заможній, але доброзичливій і культурній поміщицькій сім'ї. І поїхав він до північної столиці імперії, де холодно і голодно, відсутня доброзичливість і скрізь квітує «пошлость», тобто паскудство, яке він одразу ж відчув і терпів кілька років, а головне він зрозумів, що змінити нічого не можна — імперські закони всесильні. Як це нагадує думки О. Пушкіна, який писав про Овідія, висланого імператором Августом на Дунай із теплих країв. Адже там йому допомагали, він відчував турботу в холодному і голодному краї:

*Но он к заботам жизни бедной
Привыкнуть никогда не мог;
Скитался он иссохший, бледный,*

.....
*И завещал он, умирая,
Чтобы на юг перенесли
Его тоскующие кости,
И смертью — чуждой сей земли —
Не успокоенные гости¹.*

Чи не бачимо зв'язку слів Пушкіна і того, що в листі 28/16 червня 1836 р. уже відомий письменник М. Гоголь писав із Гамбурга до В. Жуковського: «И хотя мысли мои, мои труды будут принадлежать России, но сам я, но бранный состав мой будет удален от нее». І тут Гоголь усвідомлював, що, з одного боку, його праці

---

¹ Пушкин А. Соч. в 3-х томах. — М.: Худ. лит., 1986. — Т. 2. — С. 67.

й думки, закладені в них, будуть власністю Росії, адже він з цією метою саме й прибув до Росії, а з другого боку, його матеріальне тіло, він сам належить його батьківщині — Україні.

Літературна діяльність після тривалого пошуку стала невід'ємною частиною його життя, він писав: «Работа — моя жизнь; не работается — не живется, хотя куда и не видно другим». Водночас, щоб працювати, а тим більше виконувати роботу інтелектуальну у величезній Російській імперії, треба було їхати до північної столиці. Кожен, здобувши освіту, діставався туди, не випадково, що обставини й бажання чогось досягнути змусили і М. Гоголя прямувати разом з іншими на північ, але виявилось, що там він відчував себе не у своїй тарілці: «Слабая натура моя так уже устроилась, что чувствует жизненность только там, где тепло не-натопленное»¹. Це і стало однією з основних причин того, що більшу частину свого перебування він проводив в Італії, інших країнах Європи та в Україні. Але ж доля, а письменник вірив у неї, вирішила, що писати треба саме про людей із півночі — росіян, а тому у вихідця із теплих і щедрих українських степів не було вибору, і він писав твори за межами Росії, а видавав їх і слухав покійно критику за їхній зміст у Росії. Це і є важливий елемент його місії, про яку він постійно казав.

З Гоголем стався такий парадокс: коли він залишив Україну і виїхав до північної столиці Росії, бажання творити, а крім того ностальгія за своєю батьківщиною, сприяло написанню знаменитих високоідейних та повчальних творів на українську тематику, які вивели його на орбіту слави; на це він сподівався, і виїздивши з Росії за кордон, і також писав твори, але виходили комедії з жорстокою критикою тодішньої Росії, що викликало зневагу до нього росіян. Це вже доля і творчий широкий шлях.

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 395.

Він наш, він не їх!..

М. Грушевський

Н. Гоголь

Українські риси Гоголя

Гоголь так і залишається непізнаним, особливо коли це стосується характеристики національного характеру: український він письменник чи російський; яка в нього душа — українська чи російська; чий і які ідеї він проповідує у своїх творах — українські чи російські; його погляд на знівечену українську історію і багато іншого, про що свідчать багатющі факти, але вони мають певний підтекст і такими є, якщо їх розглядати і тлумачити поверхово. Справді, не сказав Гоголь, яка в нього душа, він просто заявив, що не знає і не відає, хоча знав достеменно. Вольтер казав «Отчизна — это край, где пленница душа»¹. У творах письменника бачимо, про яку батьківщину писав він, а отже там і його душа, все зрозуміло.

Взагалі бути українцем і залишатись ним, навіть великим, не така вже й проста справа, як і в колишній Польській Речі та Російській імперії, так і тепер на початку ХХІ ст., у незалежній Україні, вона залишається щонайменше складною. Мало того, в усі часи Російської імперії бути українцем та ще й талановитим вважалося небезпечним для кожної особистості. Згадаймо, що сталося з Т. Шевченком, який не став на коліна перед царем, І. Франком, який був незалежний від влади, як фізично і морально знищували мистецьку українську еліту за часів комуністичного режиму: Довженко, Рильський, Сосюра, Тичина, Стус, В. Симоненко та багато інших. А тому Гоголь заслуговує особливого вивчення, оскільки навколо нього криється багато таємниць, яких чомусь ніхто не знає, або уявляє, що не знає, використовуючи їх у власних інтересах, а далі вони забуваються і відходять у небуття. Подібний стан з Гоголем шкодить відродженню української нації та можливості посісти належне місце серед народів Єв-

¹ В пошуках смысла. (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 516.

ропи і світу. У своїх дослідженнях росіяни і деякі українці обирають для себе того Гоголя, який їм найбільш до вподоби: перша характерна уява — недостатньо освічений випускник провінційного Ніжинського училища, в якого було багато фантастичних планів щодо своєї особливої місії, успіхів на державній службі і написання нової історії України; друга уява — людина з тонкою хворобливою психікою сприйняття зовнішнього середовища, яка сповнена містицизмом; третя уява — особистість людина з монархічною ідеологією і філософським мисленням; четверта — письменник з української і російської тематики, якого нарекли великим російським письменником; п'ятий — психолог. Деякі росіяни вважають, зокрема Г. Попов, що «именно литературное творчество. ...слово сделало малороссийского дворянина Яновского Гоголя великим сыном русского народа: великороссов, украинцев и белорусов», винесло його на олімп, слави, і він став великим сином Російської імперії. Державний, політичний і науковий діяч Росії кінця ХХ початку ХХІ ст. Г. Попов, великий прихильник демократії, щоб не образити українців, не назвав їх малоросами, але це данина часу, але він добре знає, що із п'яти сторін Гоголя знайшлася у нього тільки одна, література, яка віднесла його до трьох народів, можливо, й друга — монархічна ідеологія, а решта — недостатня освіта, намагання створити реальну українську історію, філософське мислення, хвороблива психологія сприйняття зовнішньої, тобто російської, реальності не визнається взагалі. Де поділася глибинна думка письменника з української тематики, яка належить і не росіянам, і не білорусам, а винятково українцям? Якщо торкнутися творчості Гоголя на російську тематику, то це був засіб, що використовується в цій праці, впливу на росіян, щоб покращити становище українців у Російській імперії та показати їм вихід із важкого становища, в яке українці несвідомо, необачно потрапили і невідомо куди рухаються в людській цивілізації: «...Русь, куда ж несешься ты, дай ответ? Не дает ответа». Відповіді не побачив навіть розумний Г. Попов: «...Неуправляемо несется тройка. Звон колокольчика все чаще превращается в тревожные удары набатного колокола. Но для тех, кто учился и учится у Гоголя, по-прежнему нет ответа»¹. А чи так це, — запитують читачі, і одержують відповідь, що це не так, Гоголь все-таки дав відповідь, якої чомусь не помічають росіяни, та й, на превеликий жаль, українці.

---

¹ Бульвар Гордона. — Январь 2010. — № 1. — С. 6—7.

Гоголь поїхав до Петербурга, і невдовзі рятувався втечею за кордон, але його скрізь переслідувала минувшина його народу, закладена в генах генія, яку він ніс від знаменитих далеких предків. У читачів немає мотивів не вірити у слова генія, написані з Відня С. Шевирьову в листі 25 серпня 1839 р.: «главное, это — посещение, которое сделало мне вдохновение. Передо мною выясняются и проходят строем времена казачества, и, если я ничего не сделаю из этого, то я буду большой дурак. Малороссийские ли песни, которые у меня под рукою, наваяли их, или на душу мою нашло само собою ясновидение прошедшего, только я чувю много того, что ныне редко случается»¹. Не хто інший, а Гоголь, якого всіма силами зараховують до великих російських письменників, давав свідчення, що в Російській імперії про героїку славного українського минулого стали забувати і не прийнято було навіть згадувати. А що уже він писав про історичні першоджерела, розповімо пізніше.

В листопаді 1839 р. Гоголь був у С. Аксакова, в якого позичав 2000 карбованців для влаштування своїх сестер після закінчення інституту, і розповів йому, що має величезні творчі плани «криме труда, завещенного ему Пушкиным, совершение которого он считает задачею своей жизни, то есть «Мертвые души», у него составлена в голове трагедия из истории Запорожья, в которой все готово, до последней нитки, даже в одежде действующие лица: что это его давнишнее, любимое дитя, что он считает, что эта пьеса будет лучшим его произведением»². Для цього письменник у вільний час перечитував і переписував своє величезне зібрання малоросійських пісень, приказок, робив до них різні зауваження, адже він не довіряв ніяким першоджерелам про українську історію і не користувався ними, що підтвердив В. Панов, який супроводжував Гоголя за кордоном, де у Відні він лікувався, а коли прогулювався, то багато про це розповідав.

У Гоголя скрізь і в усьому висвітлювалось українське, що помічали його близькі товариші і оточення. Коли він з'явився з-за кордону в Москві, про нього багато казали й писали, зокрема І. Срезневський у листі 7 жовтня 1839 р. висловив свою думку про Гоголя дружині Є. Срезневській: «Очень молодой человек, хорошенький собой, умный, любящий все славянское, все малороссийское...»³. У своїх листах і розмовах Гоголь, як істинний українець, не все пояснював прямо, він навмисне підкреслю-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 60.

² Там само. — С. 78.

³ Там само. — С. 65.

вав, що вважає Росію своєю, кожного свого друга притисне до своєї російської грудини і взагалі він ще не знає, яка в нього душа — українська чи російська. Але все це говорилося і писалось на публіку, бо знав великий митець про своє коріння, хто його батьки та що вони думали про москалів, пишався своїми предками, серед яких був І. Мазепа, знав і про те, що сміх і гумор, які вивели його на орбіту слави, — суто українські. Мало того, росіяни, з якими він був у близьких стосунках, вважали його не росіянином, а малоросом, і не інакше, про що є чимало нагадувань. Скажімо, письменник був близьким з типовим представником старої Москви Д. М. Свербеевим, навколо якого збиралася різноманітна московська інтелігенція, і він запропонував Гоголю прийти на зустріч з ними, а пізніше в записках скаржився, що «долго на это он не решался, сколько ни упрашивали общие приятели упрямого малоросса»¹. Отож, офіційно Гоголь визнавав російським письменником, а в стосунках з оточенням, у побуті, думках, поглядах і поведінці його вважали істинним малоросом, українцем, і він ніколи цього не спростовував хоча б для годиться на угоду росіянам.

Загальна характеристика людських якостей Гоголя свідчить про його віддаленість від російської культури і традицій: «он был в душе хлебосол, как всякий истинный малоросс, и только обстоятельства сдерживали его», але в «Николин день — его именины ...кто только не бывал у него на Смоленском бульваре! ...Гоголь в этот день из нелюдимого, неразговорчивого в обществе превращался в расторопнейшего, радушнейшего хозяина: постоянно наблюдал за всеми, старался, чтобы всем было весело, чтобы все пили и ели, каждого угощал и каждому находил сказать что-нибудь приятное»². Важко когось знайти в Росії і всій Європі, щоб так пригощали, в побуті Гоголь розкривав свою українську душу, в усьому в Росії такого він дозволити не мав змоги — «обстоятельства сдерживали его».

Письменник був наділений загальними рисами українців і рисами привілейованого класу: загальна риса — висока працьовитість і проникнення в усі деталі своїх виробів і небажання хизуватися перед іншими; риса привілейованого класу — безпорадність у побутових дрібницях. Якщо розглядати першу рису, то бачимо, що Гоголь не бажав з'являтися перед глядачами під час демонстрації його п'єс, хоча публіка наполягала оплесками і ви-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 168.

² Там само. — С. 109.

гуками. Автор, навіть коли був присутній на спектаклі, намагався уникнути зустрічі з глядачами, непомітно залишити своє місце і втекти з театру. Його звинувачували, що, мовляв, як згадує І. Панов, «ваш Гоголь уже слишком важничает ...Вы его избаловали. ...он поступил неправильно и относительно публики, и относительно артистов»¹. Чим можна пояснити таку поведінку автора комедії, запитає читач, на що можна дати таку відповідь: перше, через слабку нервову систему Гоголь взагалі ніколи не любив з'являтися перед великими аудиторіями, навіть коли читав лекції студентам університету, він конфузився; друге, авторові категорично не подобалася гра його головних героїв: «главная роль Хлестакова играется дурно в Петербурге и в Москве, от чего пьеса теряет весь смысл»² — сердито казав він, а взагалі українці не любляють себе виставляти. Іншого пояснення важко придумати, а тому звинувачувати автора немає підстав. В листопаді 1839 р. С. Аксаков запрошував Гоголя на виставу його «Ревізора», але автор відмовився, оскільки за чотири роки постановки цієї комедії її «нельзя было видеть без отвращения, все актеры впали в отвратительную карикатуру»³. Такий був Гоголь від природи, який народився на Полтавщині, тому соки української землі саме такого народили, а не інакшого, який би подобався в інших країнах. Як згадує І. К. Айвазовський про зустріч з Гоголем в Італії, він не любив випадкових людей, та зустрічі з ними «появление нового незнакомого лица, подобно дождевой туче, мгновенно набрасывало тень на сияющее доброю улыбкою лицо Гоголя: он умолкал, хмурился, как-то сокращался, как будто уходил сам в себя»⁴. Розглядаючи другу рису, слід зауважити, що великий митець, який мав намір запропонувати, як перевиховати російське суспільство, або краще — «как обустроить Россию», був безпорадний у вирішенні власних практичних справ. В листі 7 березня 1839 р. із Риги А. Данилевському він пише, що «маменька, кажется, дохозяйничилась до того, что теперь решительно не знает, что делать», нагадуючи ще й про те, що до такого занепаду господарства додається ще й новий клопіт — його сестри закінчують невдовзі навчальний заклад. Гоголь був розгублений: «Грустно! Мысль моя теряется. Я ничего не нахожусь сделать и надумать»⁵. А Гоголь, як часто читачи переконувалися, був до-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 68.

² Там само. — С. 71.

³ Там само. — С. 82.

⁴ Там само. — С. 116.

⁵ Там само. — С. 46.

силь практичний у життєвих справах, підказував іншим, як слід вчинити в тих чи інших ситуаціях. Навіть планував у другому томі «Мертвих душ» навчити росіян, як перевиховатись і пояснити, як діяти. Водночас перед критичними ситуаціями, які стосувалися його особисто та сім'ї, він губився.

Як і більшість вихідців з України, Гоголь любив усе українське, цікавився ним і намагався використати у своїй творчості чи внести свою частку у розвиток: історії, традицій, культури, пісень, билин, переказів, звичаїв, сміху, гумору, одяг, їжі і всякого побуту. Якось на дачі у М. С. Щепкіна під Москвою в середині літа 1851 р., за спогадами сина Щепкіна, «Гоголь был очень расположен к Щепкину. Оба они знали и любили Малороссию и охотно толковали о ней, ...они перебирали обычаи, и одежду малороссиян, и, наконец, кухню. ...Можно было слышать: ...вареники, голубцы, паленицы, — лица их сияли улыбками»¹. Добре знав М. С. Щепкін і зміст, і характери героїв, і їхні прототи́пи у творчості Гоголя: «Щепкин говорил, что для характера Хлобуева послужила Гоголю образцом личность одного господина в Полтаве; а разнообразные присутственные места, упоминаемые при описании имени Кошкарева, действительно существовали некогда в малороссийском поместье князя Кочубея»².

Спираючись на безліч таких прикладів, треба задатися питанням, на яких підставах М. Гоголь вважається російським письменником? Він лише писав про Росію, а все, що використовувалось для реалізації творчих задумів, як і в українській тематиці, взято з багатющої української культурної скарбниці, накопиченої віками, чого в Росії ще не було як у молодого етнічно-національного формування. Дослідники знають, що Гоголя звинувачували за недостатнє знання російської дійсності, що було помітно, оскільки письменник використовував об'єкти прототипів з української дійсності, пишучи про російську дійсність, які іноді не співпадали. Саме тому відомі росіяни справедливо вважали і наводили безліч об'єктивних прикладів, що М. Гоголь був і залишається українським письменником. Як згадує у своїй праці про історію знайомств Аксаков, навіть у приватних зустрічах слухачі сміялися від гоголівських слів, коли він сам їх промовляв, а коли хтось інший, то жодного ефекту, або виникала сатира або нічого. З цього він зробив справедливий висновок: «в его шутках было много оригинальных приемов, выражений, складу и то-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 428.

² Там само. — С. 429.

го особенного юмора, который составляет исключительно собственность малороссов; передать их невозможно»¹. Отже, Гоголь не мав змоги природу свого і матеріального, і духовного тіла передати росіянам, щоб стати російським письменником, а те, що він писав російською, він міг би писати і німецькою, але він мовам, як відомо, не надавав жодного значення, особливо російській. Проте щоб тебе читали, треба писати тією мовою, якою розмовляє народ, серед якого ти живеш і для якого пишеш.

На свою біду українці і росіяни століттями жили в єдиній імперії — Російській, але в офіційних справах кожен користувався панівною мовою, оскільки в імперії все діловодство велося російською мовою. Багато літераторів писали українською мовою, але не меншість, а більшість використовували російську. Гоголь надзвичайно любив Пушкіна, Жуковського, дружив з ними, Пушкіна він любив за високу його поетику, а крім того, за те, що він писав видатні твори на українську тематику, або використовував українські реальні життєві процеси. Гоголь також, використовуючи тільки російську мову, писав і на українську, і російську тему, відчуваючи себе українцем. Чи не тому всі твори української тематики проповідували позитивну енергетику, а російської — винятково негативну, причому за об'ємом твори української тематики — «Миргород», «Вечори на хуторі...», «Вій», «Тарас Бульба», історія України і багато інших значно перевершують за об'ємом два твори російської тематики. Якщо врахувати, що М. Гоголь за національністю українець, а яка в нього душа, він не відповів із відомих причин, то виникає запитання — чому М. Гоголь російський письменник? Ні, не російський! Це великий український письменник, який тільки примусово жив і творив у Російській імперії, і ось причини й докази.

Ну скажіть, будь ласка, чи міг Рудий Панько, який змусив свого героя у знаменитих «Вечерах на хуторі близ Диканьки» сказати: «В русских избах проклятые кацапы везде поразводили тараканов. ...Как я после узнал, едят даже щи с тараканами»², стати справді великим російським письменником, а не українським. Неможливо або важко знайти російського письменника, росіянина за національністю, щоб він писав про традиційних російських тарганів і їхню незavidну роль.

Ані Жуковський, ані Карамзін, ані інші російські письменники не прагнули стверджувати, що вони росіяни, у них серце росія-

---

¹Там само. — Т. 3. — С. 464.

²Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 246, 252.

нина, звичайно і душа, а ось М. Гоголь чомусь постійно підкреслював, що в нього і душа невідомо яка — чи то російська чи українська, але в нього серце російське, хоча народився в українській сім'ї на славній Полтавщині, і багато іншого, зокрема, існують припущення про можливі польські коріння, хоча це не відповідає дійсності. Це тому, щоб на нього не нападали і не кривдили, коли він казав правду про «любу Росію». 7 листопада 1838 р. М. Гоголь у листі до М. П. Балабанової написав різкі слова про російську народність: «Не вы ли готовились доказати, ...что первое занятие человека на земле есть свинки. ...Мне кажется, этих животных в Петербурге весьма (увы!) достаточно» й інші висловлювання. Називаючи російське суспільство «вавилонским народонаселением», письменник не забув підкреслити, він пам'ятав імперські закони про підкорені народи, а тому нагадував укотре: «Все-таки сердце у меня русское» і, мовляв, не критикуйте мене. Як і далекі предки українців віками жили в залежності, їх постійно завойовували, експлуатували, принижували, жінок гвалтували, чоловіків знищували, а тому щоб вижити, треба було застосовувати всі прийоми і хитрість, і скритість, і приховування правди, і підозру, і зраду, і доноси, і все це карбувалося в генах. Все викладене доводить, що Гоголя вважали видатним російським письменником, а фактично він був Великим Українцем.

В ту саму добу жив і творив інший великий російський письменник і Великий Українець Антон Павлович Чехов (1860—1904 рр.): тонкий психолог, майстер підтекстів, який своєрідно поєднував гумор і лірику; у творах описував незадоволення, іноді примирення, «смирненность» перед навколишнім паскудством; жорстокість селянського життя та збідніння селян; створив тривожну емоційну атмосферу передчуття грядущого. Народився, як і Гоголь, в Україні, а саме в Таганрозі, який 1924 р. перебрала у свої володіння Росія. Кожен із них, опинившись на Півночі, порівнював українську красу з російською, український менталітет з російським: «Для мене, як уродженця Таганрога, було б найкраще жити в Таганрозі, бо дим батьківщини нам солодкий і приємний». З Москви Чехов пише: «Мила Хохландія зі своїми каштанами, виноградом та тополями вже поступилась місцем гамірній і невгамонній Москві. У листі 11 травня 1888 р. до М. Лейкіна дав порівняльну оцінку і природі, і людям милої йому України: «Тепло, просторо, сила води й зелені, і предобрі люди. Народ все ситий та веселий, балакучий, дотепний. Жебраків нема. П'яних я ще не бачив, а матерщину чути рідко, та й то у формі більш-менш

художній». Проживаючи в Москві і Петербурзі, але безмежно люблячи Україну, він дуже хотів туди повернутися, купити хуторець десь на Полтавщині та й зажити в рідному краї. Навіть спеціально для цього відряджав туди свою сестру Марію. Та не судилося». Як дивовижно збігаються ідеї творчості Гоголя і Чехова, а це вкотре підтверджує, що в них тече одна і та сама кров — українська, в них одні і ті самі гени — українські. Неодноразова про це писав сам Чехов: «Дід мій був малорос, з прізвиськом Чех (Ягор Михайлович Чех), був кріпаком поміщика Черткова». В листі до І. Щеглова 20 грудня 1888 р. «В моїх жилах тече хохлацька кров»; в листі до видавця А. Суворіна 31 березня 1892 р. скаржився: «Як би я хотів мати пасіку! У мене все-таки говорить хохлацька кров»¹.

Українцем був Чехов, а до нього творив інший Великий Українець — Гоголь, і всі розуміли, що в розмовах і листах у нього про свою прихильність до Росії були лише слова, а насправді хоч би де він був, хоч би чим займався, його супроводжувала справжня батьківщина Україна. Із спогадів О. О. Смирнової, за походженням українки, вона і Гоголь любили гуляти околицями Рима, і мабуть тому, що там «В римской Кампаньи есть какая-то неизъяснимая прелесть, и, не знаю почему, вспоминается что-то родное, вероятно степь южной России, где я родилась. Мы часто с Гоголем там бродили»². Гоголь писав своєму землякові, товаришеві ще з Ніжинської гімназії, А. С. Данилевському в листі 20 червня 1843 р.: «У меня нет теперь никаких впечатлений, и мне все равно, в Италии ли я, или в дрянном немецком городке, или хоть в Лапландии. ... я живу весь в себе, в своих воспоминаниях, в своем народе и земле, которые носятся неразлучно со мною, и все, что там ни есть и ни заключено, ближе и ближе становится ежеминутно душе моей»³. Двох вихідців з України приваблювали не якісь деталі, що нагадували далекі українські степи, а спомини про них, у спілкуванні про народ, звичаї, історію, точилися близькі, відкриті і соковиті розмови. У своїх записках О. О. Смирнова повідомила, як їй було важко в Ніці просити Гоголя читати глави з другого тому «Мертвих душ»: «Он упирался, как хохол, и чем больше просишь, тем сильнее он упирается». А коли зайшла мова, хто як переносить грім і блискавки, то на запитання Гоголя: «Признайтесь, вы тогда очень испугались?», вона відповіла дру-

¹ Економіст. — 2010. — № 19—22. — вересень. — С. 13.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 218.

³ Там само. — С. 221.

жньо і невимушено: «Нет, хохлик, это вы испугались»¹. Це була звичайна розмова двох людей, які народилися у південних степах Російської імперії, тобто в Україні.

Жодного сумніву в жіночій проникливості, яка знала, що Гоголь, як і вона, з українських степів, і душа в них українська, а не російська. І письменник це підтвердив письмово, коли у 1846 р. у книзі відвідувачів у Карлсбаді, теперішні Карлові Вари, Гоголь написав: *українець із Москви, автор кількох російських комедій (Mr. Nikolas de Gogol, Ukrainien, etabli a Moscou, auter de jueljues comedies russes)*². Після таких записів, чітких і зрозумілих, стає очевидним, яка у великого Гоголя душа, коли він казав, що ще не довідався сам, бо як може бути, скажімо, коли німець із Дрездена має російську душу.

Не вірили росіяни, що М. Гоголь росіянин, не вірив йому і цар та його оточення, хоча не бажали і не могли відмовитися від геніального письменника, бо його твори завойовували світ. Царизм ставився до М. Гоголя, Т. Шевченка, О. Пушкіна як до інородців, водночас як до істинно російських письменників з великою пошаною і за життя, і вшановували їхню пам'ять, на що були реальні причини. У своїх творах «Ревізор» і «Мертві душі» М. Гоголь показав неприємну для росіян картину рабської Росії, її дикості. Невипадково про «Мертві душі» В. Белінський написав: «Ваша книга испугала меня возможностью дурного влияния на правительство, на цензуру, но не на публику. ...теперь вам должно с искренним смирением отречься от последней вашей книги и тяжкий грех ее издания в свет искупить новыми творениями, которые бы напомнили ваши прежние»³. Не один російський письменник у своїй творчості поряд з критикою російської дійсності писав позитивно про Україну (Малоросію) і намагався відтворити її історію, починаючи з «Тараса Бульби» й історичних досліджень. Неначе і великим вважали Гоголя, нарекли першопрохідником у російській літературі, але його найбільше цькували, зневажали, а царська влада ставилася вороже до генія, єдине, що вона не здійснила, так це не заточила в каземат.

Інша доля спіткала Т. Шевченка, якого не любив цар через те, що він прямо і однозначно виступав проти кріпацтва, вимагав відокремлення України від Росії, критикуючи за помилки Б. Хмельницького і жорстокість царя, а ще йшов відкрито проти царської сім'ї: «Добра не жди, не жди сподіваної волі», що вкоротило ге-

¹ Там само. — С. 230.

² Країна Ж. — 2010. — № 5. — лютий. — С. 57.

³ Письмо из Зальцбурна, 3 (15) июля 1847 г.

ніальному мислителю життя в рекрутах, який, перебуваючи в столиці імперії, не жив, а мучився і був каторжанином у Росії: «давно вже я сиджу в неволі, неначе злодій в заперті». В цій же шерензі інородців опинився і О. Пушкін, попри свою геніальну творчість він також не подобався цареві через свою поведінку і найперше вислови на кшталт: «Черт догадав мене родиться в России с душою и с талантом!»¹. Спільних поглядів з ними був і О. К. Толстой, нащадок останнього гетьмана України, вихідця з України, з села неподалік Козельця, який казав: «Если бы перед моим рождением, — с болью писал он Маркевичу, — господь бог сказал мне : «Граф! Выбирайте народ, среди которого вы хотите родиться!» — я бы ответил ему: «Ваше величество, везде, где вам будет угодно, но только не в России»². До таких висловів великих росіян, хоча вони й інородці, маємо всі права додати ще й заповіт М. Гоголя, який він висловив В. Жуковському 28 червня 1836 р. із Гамбурга: «хотя мысли мои, мое имя, мои труды будут принадлежать России, но сам я, но бранный состав мой будет удален от нее»³. Про душу нічого не сказано, що вона належить Росії, вона належить Україні, його останки також мають бути за межами Росії, тобто там, де душа, а це — Україна. І ось приклад: йшов 1850 р., і 12 травня до Гоголя завітав його земляк і близький товариш О. М. Бодяньський, який запитав письменника, де він хоче провести літо і одержав відповідь: «Мне хотелось бы пробраться в Малороссию свою, потом на осень воротиться к вам, зиму провести где-либо потеплее, а на весну снова к вам».⁴ Так геніальні мислителі, які волею долі жили і працювали в Росії, завжди висловлювали жаль, що опинилися проти своєї волі у холодному краї, де їх називали великими росіянами, але зневажали і цькували.

Натомість російські письменники за національною ознакою свого коріння відчували себе вільно і за життя, і після, зокрема Жуковський, Карамзін й інші, які не критикували царизм і Росію загалом. У своїх творах не втручався в політику Жуковський, а тому був при дворі і близький до царя, Карамзін також писав історію Росії так, як треба було для її величі за рахунок перекручування історії стародавніх країн, що входили до складу імперії, зокрема України. Тому коли вмер Карамзін, цар забезпечив його сім'ю матеріально, а коли вбили О. Пушкіна, то цар назвав його

---

¹ Толстой А. К. Собр. соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1980. — С. 11.

² Там само.

³ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 104.

⁴ Там само. — С. 378.

норовливим, нічого не виділив сім'ї, а коли помер Гоголь, а Тургенев написав про нього величну статтю, назвавши його знаменитим письменником, то автора зарештували і вислали у його власний маєток. Справді, за життя Гоголя не арештували, як Шевченка, але влада і цар створювали умови, щоб його не стало. Не так служили іногородці Росії, не так, як вимагала імперська влада, відмовляючись від багатьох їхніх національних ідей, хоча теперішні нащадки Російської імперії цупко тримають у власності імена геніальних іногородців, з надією, що все так і залишиться.

Проте геніальних мислителів, які відстоювали українські ідеї, було небагато, одиниці, а тих, що віддано служили імперії, було багато, тьма. У своїй книжці «Еней і життя інших» Ю. Косач подає досить повчальну думку про українців, менталітет яких уже на генетичному рівні формувався серед інших націй і народів, у чужих державних структурах. Царський генерал, можливо походження з того таки Миргорода, почувши від молодого чоловіка слова — великий українець Микола Гоголь — одразу пішов в атаку: «П-а-азвольте, маладой чела-ек, как ви сказали?». Коли чоловік повторив, то генерал багрянів, наливався кров'ю, як яблуко, як буряк: «Да как ... да как ви смеете?» — заревів він, і до нього стали підходити люди. «Гаспада, — звернувся він до голів пташачих, птеродактильних, іхтіозаврячих, кнурячих, гусячих, — Гаспада, етот маладой челавек, етот ... етот... пасмел заявить, что величайший русский писатель бил... но, ви подумайте.» «Женоненавистником, ваше превосходительство?» — услужливо прошепотів галянтивний ад'ютант. «Нет, гаспада, гаразда хуже, украинцем!»¹. Росіяни хотіли і хочуть дотепер, щоб всі геніальні митці вважалися росіянами і тільки, але, як показано вище, видатні митці думали зовсім інше, а деякі відкрито висловлювали незадоволення. Великий українець знав про таке ставлення, відчував його на кожному кроці, а тому був закритий для суспільства, оточення, навіть друзів, а більше часу провів за кордоном, 12 років, пояснюючи, що йому там краще пишеться.

Страшенно незадоволеним «Мертвими душами» росіянам Гоголь пояснював, що, мовляв, його герої не злодії, не розбійники і взагалі звичайні люди всіх суспільних станів: «Но пошлость всего вместе испугала читателей. Испугало их то, что один за другим следуют у меня герои один пошлее другого, что нет ни одного утешительного явления, что негде даже и приотдохнуть или

---

¹ Сорочинський ярмарок на Невському проспекті (Українська рецепція Гоголя). — (Упорядник Віра Агеєва). — К.: Факт, 2003. — С. 337.

дух перевести бідному читателю, и что, по прочтении всей книги, кажется, как бы точно вышел из какого-то душного погребца на божий свет. Мне бы скорее простили, если бы я выставил картинных извергов; но пошлости не простили мне. Русского человека испугала его ничтожность более, нежели все его пороки и недостатки». Яке значення для характеристики людини вкладається в поняття «пошлость» в українському перекладі? Надзвичайно негативне, і росіяни добре зрозуміли і переклали на українську мову поняття «пошлость»: вульгарний, паскудний, паскудна людина, низькопробний, непристойний, заяложений. Моральне незадоволення для росіян творами Гоголя викликане тим, що злодія чи розбійника можна або перевиховати, або заточити до тюрми, а риси паскудства та інші, які показав Гоголь, присутні в усіх членів російського суспільства, їх викоринити неможливо, чого, мабуть, не розумів навіть сам письменник.

Таке висвітлення реального стану російського суспільства стало можливим навіть без глибокого аналізу життєвого і творчого шляху письменника, що його літературні твори, починаючи від «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» до другого тому «Мертвих душ», писав не «великий російський письменник», а нащадок народів Київської Русі і запорізьких козаків. Мабуть, в особі М. Гоголя була сконцентрована негативна енергія багатьох його попередників з сивої давнини проти всіх поневолювачів українського народу, які перетворили колись вільний і гордий народ на прислужницьку націю з вираженими рисами рабів уже на генетичному рівні. І вся ця концентрована негативна енергія, злість були сфокусовані мов струмінь пекельного вогню на останній структурі, що поневолює українців, — Росії. Це відчував письменник, і саме тому більшу частину свого творчого життя Гоголь був емігрантом, тобто не жив російський письменник в Росії і навіть доводив, що писати можна про Росію тільки далеко від неї, і про це ми маємо безліч прикладів, які залишив для нащадків М. Гоголь. Якщо прислухатися до всіх дослідників, які вважають Гоголя таємницею і для його сучасників, і теперішніх поколінь, то й вичати його слід за особливим методом, у якому на першому місці мають бути думки, які належать самому письменникові, а не ко-мусь іншому.

Адже коли письменник називав відкрито себе Гоголем-Яновським, то промовляв: «я сам не знаю, какова у меня душа — хохлацкая или русская», а коли одягав свиту іншої особи, або в приватних листах з українцями, то відчувалася зовсім інша мова й думки, він не відділяв себе від свого народу, його культури, ук-

раїнської історії і території, однозначно визнавав себе українцем, а прикладів таких безліч, деякі з них наведемо, посилаючись на джерела. Натомість росіяни всіляко намагалися відірвати Гоголя від усього українського, деякі росіяни не визнавали ні М. Гоголя українцем, ні того, що його твори написані про українців їхньою мовою. Ось про «Тараса Бульбу» Белінський писав такі ненависні до української мови та й народу пасквілі: «Содержание “Тараса Бульбы” взято из сферы народной жизни ...вся повесть, исключая разговоров действующих лиц, написана литературным языком, каким никогда не может быть язык малороссийский, сделавшийся теперь провинциальным и простонародным наречием»¹.

У листі до мами 2 лютого 1830 р. із Петербурга син просив її збирати різні речі старовини і письмові матеріали для українських творів, де наголошував, що він не відділяє себе від свого народу, свого краю і його старовини: «нет ли в наших местах каких записок, веденных предками какой-нибудь старинной фамилии, рукописей стародавних про времена гетманщины и прочего подобного»². Все красномовно свідчить, до якого народу і краю належить душа і тіло великого письменника. Ну, скажімо, чи мав хист і вміння будь-який істинно російський за національністю письменник щось із страв готувати українське так, як Гоголь: коли збиралися в нього друзі, то він готував особисто галушки, вареники й інші українські страви.

У передмові до «Вечеров на хуторе близ Диканьки» пасічник Рудий Панько, як видавець цієї збірки оповідань, дає низку пояснень для російського читача: перше, багато вживається українських слів, адже написано про українців, а тому даються пояснення вживаних українських слів у російському значенні, «которые в книжке этой не всякому понятны»; друге, українські звичаї у «Вечерах» пасічник порівнював з російськими, і якщо «где-нибудь в конце улицы брезжит огонек, смех и песни слышатся из далеча, бренчит балалайка, а подчас и скрипка, говор, шум ... Это у нас вечерницы! ...они похожи на ваши балы; только нельзя сказать что бы совсем»³. Пасічник Рудий Панько запрошує в гості і описує шлях, «чтобы скорее добрались до нашего хутора. Про Диканьку же, думаю, вы наслышались вдоволь. ...там дом почище какого-нибудь пасичникова куреня. А про сад и говорит не-

¹ *Белинский В.* Произведения в 9-ти томах. — Худ. литература. — Т. 4. — С. 163—164, (Зеркало недели. — 20.09.05. — С. 21).

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 434.

³ *Гоголь Н.* Собр. Соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 60.

чого; в Петербурге вашем, верно, не сыщете такого»¹. Ось вам, шановні читачі, великий російський письменник, який дає пояснення росіянам: що є «наші вечорниці» і «ваші бали», які зовсім не схожі; є «наш хутір», де сади квітучі і є «ваш Петербург», де садів таких немає. Отже, у творах Гоголя на українську тематику йдеться про цілковите розмежування культур українців і росіян. Своїми творами на українську тематику М. Гоголь, як Колумб, відкриває для росіян Україну, її культуру, звичаї, традиції й інше, і в цьому йому допомагали полтавські селяни, його родичі, а найперше — його мати Марія Іванівна.

Щоб спрямувати творчу думку Гоголя у свідомості росіян не туди, куди її спрямовував письменник, російські колишні і теперішні історики вдаються до надуманих негативних характеристик генія на кшталт: «Для русского массового сознания Гоголь — образцовый малоросс, такой, каким и должен быть каждый малоросс: послушный, где-то не разобравшийся в своей душе, служащий общеимперской идее». Тут трохи є правди, але багато її немає, оскільки викликає сумнів, що приватні й офіційні висловлювання Гоголя слугують загальноімперській ідеї. Письменник вишукував пояснення різних причин свого постійного перебування за межами Росії, рятуючись втечею за кордон і про це неодноразово нагадували його думки, зокрема в листі до М. Погодіна 5 травня 1839 р. з Рима він написав: «Не житье на Руси людям прекрасным. Одни только свиньи там живут»². Українець з геніальним природним мисленням М. Гоголь ніяк не бажав визнавати, коли українців, споконвічних жителів великої Русі, князі якої створили спочатку Московське князівство, а далі Росію, чомусь зневажливо кличуть «малороси», а себе росіяни величають «великоросами», хоча це молода нація, без давньої етнічної культури.

Ще задовго до «Мертвих душ» і «Ревізора» С. Т. Аксаков описував гумор Гоголя, серед іншого читаємо таке: «в его шутках было много оригинальных приемов, выражений, складу и того особенного юмора, который составляет исключительно собственность малороссов; передать их невозможно»³. Свій неперевершений український гумор Гоголь втілює у творах і українського, і російського циклу. Саме через те, що Гоголь думав по-українськи, а писав російською мовою, брав приклади з української дійсності, а писав про Росію, називаючи Російську імперію то

¹ Там само. — С. 61.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 155.

³ Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 141.

Росія, то Русь, маючи на увазі Малоросію — Україну, його сучасники і теперішні аналітики не можуть второпати істинної сутності творчості Гоголя, перетягуючи на папері каната: Україна — Росія.

Кожна із сторін щось вносила до перетягування цього каната, висловлюючи власну думку стосовно того, що зробив Гоголь для України і для Росії: І. Нечуй-Левицький щиросердно засуджує «нерозумного Гоголя», котрий писав, мовляв, «на потіху нерозумної Московщини», хоча вони не сміялися, а плакали і сердилися¹; С. Єфремов співчутливо говорить про «трагічну натуру і трагічну долю її», а самого Гоголя характеризує «як жертву своєї, скажу так, двоєдушності»². М. Драгоманов відзиваючись з теплотою про українську старовину, яка була близька до європейського рівня, а «...заїла наші добрі вчинки, власне провінціальність XIX ст., яка дедалі більше одсувала нас од європейської новини. ...і через те, хоч на початку нового українського письменства зріс Микола Гоголь, та зробив він конечну зміну письменства не в нас, а в Московщині! Ми ж zostались позаду»³. Панько Куліш, який добре знав Гоголя і писав його автобіографію з піднесенням, писав: «В той час, коли Пушкін довів російський вірш до найвищого ступеня досконалості, ...з глибини степів полтавських з'являється на півночі письменник з поверховою шкільною освітою, з неправильною вимовою, з відхиленням від загальноприйнятих законів літературної мови, що вочевидь походило від недостатнього знання її, — з'являється, і прихильники вишуканого, цілковито гармонійного Пушкіна заслухалися степових оповідей його...»⁴. Д. Донцов дотримується думки, що Гоголь твердо і послідовно відстоює український народ як націю, а Україну — як державу: «Українці, нащадки полян, були, на думку Гоголя, чисті слов'яни, Україна ж — «справжня вітчизна слов'ян»; тоді як москалі чистими слов'янами не були, бо «мішалися вже з народами фінськими». «Писання Гоголя, — заявляє Донцов, — присвячені російським темам — були жорстокою сатирою і кпинами з всього російського. Звеличав він або обдаровував своєю гарячою симпа-

¹ Сорочинський ярмарок на Невському проспекті (Українська рецепція Гоголя). — (Упорядник Віра Агеєва. Факт). — К., 2003. — С. 337).

² Єфремов С. Між двома душами // Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 141, 142.

³ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране. — К., 1991. — С. 425.

⁴ Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпизод к «Черной раде») // Куліш П., Твори: В 2-х т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 460.

тією лише свою отчизну, в творах на українські теми»¹. М. Грушевський про Гоголя сказав: «Він був продуктом свого часу і своїх обставин», проте «поняття про два національні типи, про «дві руські народності», як їх чверть століття пізніше назвав Костомаров, було у Гоголя зовсім виразне», у його творах окреслена «історична окремішність України», а тому «ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості», з цього погляду слід твердо сказати: «Він наш, він не їх!»². Які протилежності у визначенні, або, краще сказати, розумінні Гоголя і значення його творчості дають не росіяни, а відомі українці, що означає потребу подальшого вивчення творчості Гоголя.

Дослідники, і українські, і російські, весь час наголошують, що Гоголь, мовляв, не писав українською мовою, але як він міг писати і розмовляти українською мовою, коли вона була заборонена, коли навкруги його рідні й товариші розмовляли різними мовами, тільки не українською. Про діда письменника Афанасія Дем'яновича Гоголя-Яновського, який служив у військовій міргородській канцелярії, в документі про грамоту сказано: «грамоте читать и писать по-русски, польски, немецки и гречески умеет»³. Виходить, що української мови не знав дід, не знала бабця, не широко користувалися нею у домашніх умовах ні батько, ні мати. Правда, батько письменника Василь, як згадує його мати, писав свої вірші і комедії не тільки російською, але й малоросійською мовами, але дуже мало українських текстів збереглося, хоча вся мова була суржилом і українські, і російські, і староукраїнські слова, така була тодішня мова, такою мовою писав і М. Гоголь. То як міг молодий Гоголь, навчаючись російською мовою, перебуваючи в оточенні, де звучить тільки російська, німецька, французька, польська і грецька мови, знати і розмовляти українською. Саме заслугою Гоголя є те, що він знав українську мову, і скрізь у своїх українських і російських творах, написаних російською мовою, щедро посівав українські слова й українські думки. В нього скрізь у листах і у творах українські слова, яких не знайдеш в російській мові. «Не с потупленными *очами* я предстану к вам», — писав в листі до Жуковського 1841 року; «*Душа моя, восторжествовавшая над болезнями *хворого* моего тела*», — радів Гоголь у листі 7 серпня 1841 р. до А. С. Данилевського.

¹ *Донців Д.* Правда прадідів великих. — Філадельфія: Видання Гор. Управи Орган. Оборони Чотирьох Свобод України, 1952.

² *Грушевський М. С.* Твори у 50 томах. — Л., 2005. — Т. 2.

³ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 327.

Про мову, якою розмовляв і писав М. Гоголь, точиться багато всіляких байок, і всі вони спрямовані на те, що російська мова — це його свята справа. Не скажіть, бо коли порівнюється низка обставин, то вони такому твердженню суперечать: він виріс в сім'ї поміщиків середньої руки, де розмовляли російською: твори писав батько мовою, де перемішувались і українські, і російські слова, іноді українські слова вимовлялися на зразок російських; навчався в гімназії, де української мови взагалі не було; одразу поїхав до Петербурга, де треба спілкуватися тільки російською, а тим більше при спілкуванні з Пушкіним, Жуковським й іншими.

Отже, Гоголь через вагомі причини відірвався від чистої української мови, оскільки його творів в Російській імперії ніхто не читав би. А найголовніше, чому він не мав змоги одночасно писати російською і українською, це те, як згадує П. Семененко в листі 22 квітня 1838 р. до Б. Яньського, «он нам объяснил, он имеет дара к языкам»¹, а тому жодного сумніву, що він більшого значення надавав змісту своїх творів. Поряд з цим у своїй праці він вкладав український зміст та національну ідею і повсюди використовував безліч українських слів, які мов родзинки додавали особливого шарму його творам, прикрашаючи їх, а тому вони ставали такими знаменитими. В кінці багатьох своїх творів, що буде показано, М. Гоголь, як і його батько В. Гоголь, давав пояснення росіянам значення чи переклад кожного вжитого українського слова. Крім того, М. Гоголь ніде не ставив російську мову вище за інші, навпаки, розсіваючи українські слова в російських текстах, він показав, що глибинну сутність сміху можна висловити тільки українською колоритною мовою, а російська придатна для лайки, сварки й команди. До речі, треба сказати ще й таке: Петро Семененко і Ієронім Кайсевич, католицькі ксьондзи, польські емігранти в Римі, згадували про спілкування з М. Гоголем: «В простоте сердца он признался, что польский язык ему кажется гораздо звучнее, чем русский.... Знаю, что повсюду смотрят иначе, особенно в России, тем не менее мне представляется правдою то, что я говорю»².

Ну не припускав Гоголь, щоб не знати і не шанувати мови своїх батьків, він просив свою маму, перебуваючи уже в Петербурзі, надсилати йому батьківські твори, на яких він вчився ще з дитинства, в тому числі творчості і її прийомів. Батько письменника Василь Гоголь писав п'єси, які він же й ставив, а його син

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 35.

² Там само. — С. 34.

Микола саме і розпочав з такого письменства, бажав стати актором, грав різні ролі в ліцеї, пізніше писав так, як і батько, вживаючи багато українських слів у російському тексті, як і батько, тобто наука батькова була видимою і корисною. У своїх творах Василь Гоголь вживав такі українські слова, які вимагали пояснення, але без яких твір з російськомовними словами був би нудним і нецікавим. У кінці п'єси «Простак, або хитрощі жінки, перехитрені солдатом» Василь Гоголь подає пояснення — словник українських слів, як практикував і його син Микола Гоголь:

Словник (до пєси «Простак»)

Баглаї — лїнь; баглаї напали — лїнь бере.
Бєбєхи — внутрощі; насадити бєбєхїв — вїдбїтї боки.
Бузївок — однорїчне тєля.
Вїтурлїтї — тут: вїтуритї. (щє є — вїпхнутї, вїгнатї — *Б. П.*).
Волюкї — зав'язкї у лїчакїв чї постолїв.
Ворох — купа непросїяного збїжжя.
Іносє — згодєн, зрозумїло.
Кєндюх — шлунок.
Кованїй — плямїстїй (про колїр свїней).
Коробкa — мїра сїпкїх рєчовїн.
Мїткa — мїра нїток.
Тїнутїсѧ — смїкатїсѧ.
Чухмарїтїсѧ — чухатїсѧ; зволїкатї.
Ѡлїшнїк — скупнїк худобї.

Гоголя пронїзували великї українскї почуттѧ, та вїдчуженє ставлєннѧ росїйскїх рєалїй, що простєжуетьсѧ нє тїлькї в його творах чєрєз героїв і персонажїв, алє й у лїстах до своїх друзїв і оточєннѧ, на щьому наголошував М. Грушєвскїй в одному з ювїлєйних вєчорїв Гоголѧ. Навєдємо лїшє дєякї характернї вїсловї, якї М. Гоголь написав лїшє М. А. Максимовичу, зїбравши їх в однє мїсцє, хоча вони можуть бутї і в їнших мїсцѧх щього дослїдженнѧ: вїд 12 груднѧ 1832 р. скаржївсѧ, що доручїв однєму художнїку, малоросу, «которїй одїн мог бѧ сдєлать нацїональнующу вїньєткуч», алє вїн дєсь знїк. Їншїй намалював якїхось чухонцїв. «О Русь! старая, рыжая борода! когда ты поумнеешь?»; вїд 2 лїпнѧ 1833 чїтаємо такє: «Бросьтє в самєм дєлє кацапїю, да поезжайтє в Гєтьманщїну. Я сам думаютє то жє сдєлать и на слєдующїй год махнуть отсюдa. Дурнї мы, право, как рассудїшь хорощєнькo. Для чєго и кому мы жєртвуєм всєм?»; у лїстї вїд 9 лїстопада вжє повїдомлѧв: «Тєпєрь я прїнѧлсѧ за исторїю нашєй єдїнствєнной, бєднoй Укрaїнѧ. ...Я скажучу многo того, чєго до

меня не говорили»; а в листі після 20 грудня 1833-го з Петербурга написав: «Туда, туда! В Киев, в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их — не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей... Да это славно будет, если мы займем с тобою киевские кафедры: много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого прекрасного края! Там можно обновиться всеми силами»; лист 12 березня 1834-го містить такі слова: «Что ж, едешь или нет? (в Киев — П. Б.) — влюбился же в эту старую толстую бабу Москву, от которой, кроме щей да матерщины, ничего не услышишь»; 14 серпня 1834 р.: «душа сильно тоскует за Украиной, но нужно покориться, и я покорился безропотно, зная, что с своей стороны употребил все возможные силы...».

Нічого негативного не казав про Київ, інші міста України, про її народ, як писав і висловлювався про росіян і Росію, що можемо прочитати в багатьох листах, зокрема до М. П. Погодіна: «Что за лентяи эти москвичи!» — читаємо в листі від 2 листопада 1834 р.; «Мерзавцы вы все, московские литераторы. С вас никогда не будет проку. Вы все только на словах», — сердито писав Гоголь. Чи знайдеться ще будь-який істинно російський письменник, який так би говорив з одного боку, про Росію і її народ, а з другого, про Україну та її природу, Київ і свій народ? Ні, а тому геній Гоголя, його творчість належать українському народові, і він був і залишається геніальним українським письменником.

Там, де бував Гоголь, у нього скрізь проявлялись українські риси: у творах були присутні українська мова і стиль викладу матеріалу; у спілкуванні з оточенням чувся український гумор і сміх; у харчах — українські страви, особливо вареники. У приятеля С. Т. Аксакова щонеділі збиралися знайомі для бесід і, як згадує Бодяньський, «непременным блюдом были всегда вареники для трех хохлов: Гоголя, А. Максимовича и меня, а после обеда, спустя час-другой, песни малороссийские под фортепьяно»¹.

Якось у Шевирьова зібрались члени слов'янофільського гуртка на обід, всі сиділи, ходив тільки один, невисокий на зріст чоловік, у чорному сюртуці і штаних, схожих на шаровари, підстрижений у скобку, невеличкі вусики, темного кольору швидкі і проникливі очі з блідим обличчям. За свідченням М. В. Берга, в нього була оригінальна хода, ходив він із вугла у вугол, руки були в кишенях штанів, він щось говорив: «Для знакомого немного с физиономиями хохлов — хохол был тут виден сразу. ... Это Го-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 378.

голь, больше так, чем по какому-либо портрету»¹. Той таки М. В. Берг підкреслював особливу поведінку Гоголя навіть серед слов'янофілів: «Он держал себя большею частью в стороне от всех. ...Изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин (О. М. Бодянский). Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу; они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов»². Близько 1849 р. М. А. Максимович, залишивши свою садибу над Дніпром і переїхавши до Москви, де часто зустрічався з Гоголем і О. М. Боденським, разом згадували свою Малоросію, її історію, культуру, особливо любили пісні, про що Гоголь казав: «Упьемся песнями нашей Малороссии», до яких, живучи за кордоном, у Петербурзі чи Москві, «он сохранил чувство, подобное тому, какое остается в нашей душе к прекрасной женщине, которую мы любили в ранней молодости»³.

Насамкінець, можемо ставити під сумнів передачу прогресивних національних ідей через генетичну спадковість, але що стосується документальних доказів, коли він глибоко розумів і підтримував внутрішній стан свого далекого предка Івана Мазепи, який на крутому повороті української історії багато зробив для українського народу, за що йому в Російській імперії влаштували принизливе судилище, яке діє до цього часу. Гоголь написав глибоко змістовний документ про роздуми видатного українця *«Размышления Мазепы»*⁴:

«Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежащий Петру издавна, (униженный) рабством и (деспотизмом), покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим казачеством, хотевшему пожить своей жизнью. Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнивание прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши это-

¹ Там само. — С. 330.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 330.

³ Там само. — С. 363.

⁴ Гоголь Н. Полн. собр. соч., Размышления Мазепы. — М., 1952. — Т. X. — С. 83—84.

го, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало преступного гетьмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплеменника, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда (мог) действовать, не давая никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения. Но к кому обратиться с этим?

Крымский хан был слишком слаб и уже презираем запорожцами. Да и вспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как именно здесь нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке, единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единоплеменником, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демораты к государю. И потому Польша действовать решительно не могла. Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у казаков, которое хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, (могли) бы привести царя в нерешимость, действовать ли на юге против казаков или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идет войною на шведов».

Не будемо щось придумувати, а лише підтвердимо, що Гоголь у багатьох листах, а найбільше в роздумах Мазепи, висвітлив низку своїх внутрішніх переживань: вони свідчать однозначно — Гоголь вболівав за долю України; його тривожило, що український вільний народ потрапив у залежність від іншого народу і йому загрожувала втрата національності; у своїй творчості закликав повстати власними силами проти деспотизму і здобути свою незалежність. Він мав сумніви, що вся українська нація повстане проти царя, а тому без зовнішньої допомоги було б важко. Через

І. Мазепу він підказував українцям, що треба шукати народ, від якого можна було б одержати реальну допомогу, а не потрапляти в залежність. Не підходив ані кримський хан, ані турецький султан, ані польський магнат, тому було віддано перевагу шведам, які не межують з Україною. Саме в цих висловлюваннях, приписаних Мазепі, вся сутність Гоголя, змісту його творів, реального ставлення до Росії, насамкінець, з'ясування, яка у великого митця душа — українська чи російська. «Видатний українець М. Гоголь показав, що його знаменитий предок І. Мазепа робив все під Полтавою, щоб врятувати свій народ від ганебного багатовікового рабства, але не вдалося і письменник з гіркотою пояснив причину поразки».

Як багато письменників, М. Гоголь власні позитивні і негативні риси свого характеру, а він українець і в нього було все, як у сина цієї нації, свої прогресивні думки вкладав в уста героїв своїх творів. Відомо, що І. Мазепа не тільки далекий предок Гоголя, він ще й став персонажем його оповідання *«Размышления Мазепы»*, устами якого він висловив думки про відносини України і Росії: «Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России»; про втрачену волю українців до боротьби «Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплемя, возложить мужественный отпор на самих себя? ...Самодержец был слишком могуч. ...И неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии». Подібні риси українського народу з часом не покращувались, а погіршувались за царизму, а найбільше за комуністичного режиму в Російській імперії, коли був намір взагалі ліквідувати навіть поняття «українці» як нація, сформувавши єдиний «радянський народ». Українці слухняно йшли за цією ідеєю, втрачаючи останні сили і волю до боротьби, і вже на той час в Україні «створилось суспільство пасивних і інертних людей, розсудливих і обережних, в яких вже в зародку методично знищувалися паростки нового, всякого роду змагання, вбачаючи своє щастя і благополуччя в бездіяльності»¹. Неприємні для українців, але справедливі, докірливі запитання Гоголя двісті років тому: «Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплемя, возложить мужественный отпор на самих себя?» — підтвердилися наприкінці ХХ століття. Саме тоді Укра-

---

¹ Панасюк Б. Я. Вибрані твори. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — Т. 1. — С. 127.

їна стала незалежною державою, а українці — вільними, але подібне сталося не в результаті їхньої потужної боротьби за незалежність, а тільки завдяки долі, подарованої в результаті розвалу величезної імперії під назвою Радянський Союз. Навпаки, значна частина української еліти і творчої, і управлінської, і військової, відмовлялися від надання українцям незалежності, багато депутатів від України голосували в Москві проти незалежності, і вкотре треба згадати знамениті запитання до майбутніх поколінь українців генія Гоголя.

Чи знайдуться такі вчені чи практичні експерти, які і дали доводили б, що такий твір здатний написати росіянин, навіть інородець, якщо він справді прийняв російську національну віру і вірою та правдою служить російській імперії. Ні, подібне здатен написати М. Гоголь, якого називають великим російським письменником, який так і не відповів на запитання, яка у нього душа — російська чи українська, через те, що він не хотів залишати потомкам неправду, а його творчість, життя і філософія доводять, що він не тільки з України, але й нащадок знатних українських родів і несе генетичні їхні думки, що писав заради українського народу, і душа в нього українська. Щоб не розгадати хоча б деякі глибинні сторони гоголівського феномену, в Російській імперії всіх часів документи такого змісту, як «Размышления Мазепы», не друкувалися, потрапляючи до читачів лише випадково, як це сталося у 1952 році.

Українське походження та українські риси, які відсутні у будь-кого з росіян, нащадок знаменитих українських родів, які сповідували ідею визволення українців з неволі, його літературна творчість, яка, з одного боку, сторони возвеличує українців, висвітлюючи їхні негативні риси та заклик їх до незалежності, щоб не втратити всього національного колориту, а з другого, намагання перевиховати росіян, аби вони позбулися суцільного паскудства і краще ставилися до завойованих народів, однозначно підтверджує, що М. Гоголь був і залишається великим українським письменником. Тут не треба мудрувати, нещаслива доля віддала Україну Російській імперії, яка привласнила все її національне багатство: територіальне, інтелектуальне, історичне, культурне, матеріальне і фінансове. Нічого дивного, що вони привласнили й М. Гоголя та його геніальну творчість, подібно до того, як після виходу України зі складу Радянського Союзу, привласнено мистецькі цінності, вивезені з українських музеїв, українську частину золотовалютних запасів та заощадження українців в Ощадбанку, які зберігалися в Москві.

IV Пізнання України і її народу через Гоголя

У добу, про яку творив Гоголь, Україна була складовою частиною величезної Російської імперії, і письменник сприймав залежне становище як реальну субстанцію, але його турбувало таке становище українського народу, бачив недоліки в самій Росії, розкрив їх у своїх безсмертних творах і бажав все паскудство виправити, щоб краще жилося «нашей единственной, бедной Украине», як написав у листі 9 листопада 1833 р. М. Максимовичу.

Це був період, коли Гоголь працював над творами української тематики (1829—1835 рр.): «Вечера на хуторі близ Диканьки» (1829—1832 рр.); «Гетьман» (1830—1832 рр.); «О средних веках», «Взгляд на составление Малороссии», «О малороссийских песнях», «Мысли о географии», «О движении народов в конце V века» (1832—1834 рр.); «Старосветские помещики» (1832—1835 рр.); «Тарас Бульба» (1833—1835 рр.); «Вій» (1833—1835 рр.).

Яскраво видно, що Гоголь до 1835 р. працював над творами з української тематики, вивчав людей, культуру та історію свого краю. Саме в цей період він дедалі більше уваги приділяє українській історії, гостро відчуваючи, мабуть, не тільки з вивчення, а й через своїх батьків, що цей сегмент Малоросії потребує величезної уваги, яку він приділяє не тільки у своїх творах, але й у практичних діях. З цією метою він займався викладацькою роботою не з літератури, до якої мав прямий стосунок, а з історії, яка його приваблювала з точки зору несправедливості, іноді вульгарності стосовно його батьківщини — України. А щоб краще вивчити

спотворену історію і внести свої її тлумачення, намагався обійняти посаду завідувача кафедри історії в Київському університеті, але....

Описавши сторони життя українського народу та фрагменти його історії, письменник дійшов висновку про нагальну потребу не тільки вивчити, але й щось покращити для свого багатостраждального народу. Написання творів, глибинне розуміння становища, в якому перебуває українська нація, сприяли тому, його початкові наміри влаштуватися на державну службу і щось зробити для держави, наприклад зменшити податковий тиск, були мізерними, потрібна була широкомасштабна акція, а тому він у 1835 р. почав написання творів на російську тематику. Отже, основні праці на російську тематику з'явилися не випадково, це було об'єктивне і логічне продовження праць з української тематики: «Ревізор» (1835—1836 рр.); «Мертві душі» (1836—1841 рр.); «Тяжба» (1840—1844 рр.); «Театральный разъезд после представления новой комедии» (1836—1842 рр.); «Утро делового человека» (1836 р.); «Мертвые души», другий том (1840—1842 рр.); «Шинель» (1839—1842 рр.); «Выбранные места из переписки с друзьями» (1847 р.).

З таким розкладом ієрархії творчості письменника було природним, що за кордоном він думав не тільки про Росію, над тематикою якої він тільки працював, його інтелект й далі збуджувався думками про Україну, її історію та людей. У листі 25 серпня 1839 р. із Відня С. Шевирьову виклав всі свої глибинні думки, духовні й творчі переживання: «Передо мною выясняются и проходят поэтическим строем времена казачества, и, если я ничего не сделаю из этого, то я буду большой дурак. Малороссийские ли песни, которые у меня под рукою, навеяли их, или на душу мою нашло само собою ясновидение прошедшего, только я чую много того, что ныне редко случается...»¹.

У своїй суспільно-історичній творчості Гоголь постійно натрапляв на свідомі перешкоди, які змушували його переробляти свої твори: багато виправлень, особливо суттєві вносили самі цензори, наприклад до твору «Тарас Бульба», про що йтиме мова; спалювати їх, наприклад «Мертві душі» другий том; відмовлятися від їхнього продовження, наприклад, найголовніших творів з української історії. Дехто навіть намагається приписати це наслідком психічного стану письменника, але це величезна помилка, навпаки, саме неймовірні складнощі з реалізацією своїх твор-

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 60.

чих можливостей і задумів у Російській імперії призводили генія до ускладнення його духовного і психічного стану. Як може поводитись і що відчувати геній, який від природи має хист писати і думати, знає про що писати, знає як писати, але непереборні обставини йому перешкоджають? — і відповідь буде єдина — він втрачає силу духу, силу творчості і смак до життя. Це стосується кожної творчої особистості, а тим більше геніальної: «Отрицательное отношение окружающих заставляет новатора замыкаться в самом себе. Следующая его гениальтная идея уже не высказывается никому»¹.

Скажімо, як має поводитись Гоголь, після того, як ознайомився з «Историей государства Российского», написаною М. Карамзіним, перші томи якої вийшли 1818 року, де літератор-історик спеціально за наказом царем вишукував «древню» Росію, доводячи, що вона виникла раніше за Київську Русь чи, можливо, одночасно, тобто тоді, коли київські князі ще не збирались йти на північні землі, де тоді ще не було ні Москви, ні російського народу, а була Київська Русь і були українці. Саме невідповідність історичних українських реалій спонукала великого сина українського народу, дослідника Гоголя, здатного побачити те, чого іншим не дано, дослідити і написати дещо іншу картину української історії.

Окрилений своєю ідеєю, яку висвітлив у журналі, Гоголь в листі 12 лютого 1834 р. до М. А. Максимовича писав: «Историю Малороссии я пишу всю от начала до конца. Она будет или в шести малых или в четырех больших томах»². Про свої плани і неймовірні складнощі щодо написання української історії з дитячою відкритістю майбутній великий російський письменник, житель з Полтавщини і гімназист з Ніжина, поділився з читачами імперії, сподіваючись на допомогу: «Около пяти лет собирал я с большим старанием материалы, относящиеся к истории этого края. Половина моей истории уже почти готова, но я смею выдавать в свет первые томы, подозревая существование многих источников, может быть, мне неизвестных, которые, без сомнения, хранятся где-нибудь в частных руках. И потому, обращаясь ко всем, усерднейше прошу (и нельзя, чтобы просвещенные соотечественники отказали в моей просьбе) имеющих какие бы то ни было материалы, летописи, записки, песни, повести бандуристов, деловые бумаги (особенно относящиеся до первобытной Малороссии),

---

¹ Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 273.

² Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 163.

прислали мне их, если нельзя в оригиналах, то по крайней мере, в копиях»¹.

Можливо, починаючи 1832 р. написання великого твору «Історія Малоросії», Гоголь завзято хотів протиставити «Истории государства Российского» М. Карамзіна, він навіть написав вступну частину до історичної праці, але одразу ж після її завершення повністю переробив, так «кардинально», що написана раніше передмова уже туди не підходила і вона вийшла у світ тільки у вигляді статті «Взгляд на составление Малороссии». Стаття не завершена, лише деякі фрагменти, але вона проливає світло на думки великого митця про Україну не як Малоросію, а як стародавню, історично сформовану і самостійну Українську державу.

Відповідно до вступу письменник розпочинав історію Малоросії з XIII століття, коли київські князі йшли зі своїми дружинами підкоряти північні землі, а все це супроводжувалось великими бійками між собою на великій стародавній території Київської Русі. Це був важкий період для українського народу і його князів: «это был хаос браней за временное, за минутное — браней разрушительных, потому, что они мало-помалу извели народный характер, едва начинавший принимать отличительную физиогномию при сильных норманских князьях». Так, були складні часи і неприємні події, але письменник, який у своїх творах проповідував добро, що перемагає зло, намагався дійти до кожної людини з просвітою, показуючи при цьому її невинуватість і незрозумілу злість: «Это были не споры королей с вассалами или вассалов с вассалами — нет! это были брани между родственниками, между родными братьями, между отцом и детьми. ...Родство рушилось, потому что ...родственники между собою готовы были каждую минуту восстать друг против друга с яростью волков»². Показуючи жорстоку правду, автор бажав сам і намагався спонукати весь український народ і його провідників схаменутися, знайти першопричину шаленої неприязні: українців до українців; родичів до родичів; рідних до рідних; сусідів до сусідів; українці віками перебувають у стані війни «всі проти всіх». Зло, що нависає над українським народом мов прокляття, можна перемогти лише за тієї умови, якщо буде знайдена його першопричина, а без такого визначення першопричини ще століттями не буде єдності нації, народу, не відбудеться сильна і заможна дер-

¹ Северная пчела. — 1834. — № 24. — 30 января.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 49.

жава, вся територія так і залишиться, як завжди, незахищеною, а народ так і буде підневільним.

І в часи такого жорстокого часу на князівську Русь, що пролягла від південних степів до північних лісів, прийшла навала лютих монголів, які з буйною азійською насолодою катували жителів і, на думку Гоголя, «оно было наказанием за те беспрерывные брани», які не вщухали, і не було іншої сили їх вгамувати. Справа в тому, що південні землі, які в минулому спустошувались, а народ генетично руйнувався турками і татарами, але й тепер, у другому тисячолітті, ці ж землі і населення найбільше потерпали від монголів, а тому перелякані жителі втікали хто до Польщі, хто до Литви, а хто до північної Росії. Коли втихомирились трохи монголи, а у втікачів пройшов страх, то із Росії, Польщі і Литви почали повертатися втікачі «настоящей отчизне славян, земле древних полян, северян, чистых славянских племен». В усій творчості української тематики чуються поради Гоголя через героїв своїх творів і описані події, що сила ця є і вона у творі «Тарас Бульба» та інших, її треба тільки організувати в середині країни, хоча і підневільної, а основну силу він назвав — це єдність і жорстока битва з метою перемоги ворогів та очищення нації. Поряд з цим Гоголь каже й про позитивний бік приходу монголів, які наклали свою владу на князів північних і середніх земель усієї Русі, але це незвичним способом «дало между тем происхождение новому славянскому поколению в южной России». У своє розуміння поняття «очищення» нації Гоголь закладав широкі філософські думки, які він сам сповідував і робив чимало практичних зусиль до очищення і самого себе, й українського свого народу, якому він всіляко подавав приклад. Письменник сам визнавав, що він — син свого народу, а тому в нього безліч негативних рис, про них казали і писали його товариші і критики на життєвому шляху, а в творах на українську і російську тематику Гоголь показав суцільні масиви негативних рис, які криються в усіх прошарках народу. Єдина різниця негативного, описаного Гоголем у творах: негативні риси українців особливі, можливо, знаходяться на генетичному рівні, саме вони віками утримують цей народ у неволі; негативні риси росіян згруповані письменником у поняття «паскудство», яке не дає змоги цьому народові вийти на шлях людського прогресу. Письменник знав, що кожна людина і весь народ цими негативними рисами створює сам свою долю, яка не була найкращою ні в Гоголя, ні в його українського народу, ні в росіян, народу, в якого українці перебували в неволі. Залежність долі особистості і народу концентровано висловлені Ільїним: «Совре-

менний человек должен увидеть и убедиться, что его судьба зависит от того, что он сам излучает в мир и при том во всех сферах жизни. Он должен удостовериться в том, что дело идет о его душевном очищении, об оживлении и творческом изживании его сердца»¹. Сучасні наукові дослідження дають підстави підтвердити, що дійсно кожна людина постійно зв'язана з Космосом, передаючи власні думки і дії та одержуючи інформацію з простору Всесвіту, подібний взаємозв'язок здійснюється через Інформаційну систему Всесвіту².

Отже, Гоголь досить прозоро пояснив, що сталося, коли частина населення втекла за межі своєї території, інша частина, яка залишилась, а це переважно прості селяни, одержала багато генетичної спадковості від монголо-татар. Подібне не могло не статися, адже завойовники тримали в покорі український люд упродовж 1239—1480 рр., які не стільки руйнували країну, скільки жили з 3—4 поколіннями українців і збирали з них податі. Звичайно, все це значно відбивалося на глибинних якісних зрушеннях слов'янського населення: його поведінці, яка ставала тихою й покірливою; культурі, втрачаючи багато старовини; традиціях, які запозичувались і нав'язувались зовні. Наступні покоління навіть не здогадуються, а коли здогадуються і помічають, то соромливо мовчать, що в них значна частина генетичного коріння мало належить до коріння тих предків, які жили до монголів, татар і турків. Подібний стан українців не новина, оскільки кровозмішування — звична справа багатьох поколінь упродовж багатьох століть, подібного стану, як це сталося з українцями не спостерігається в жодного народу: тривалий період нападів турків, які в селах вирізували чоловіків, запліднювали все жіноче населення, забирали до війська хлопчиків; перебування майже половини українських земель під владою Польщі, жителі якої не одружувалися з українцями, вважаючи їх бидлом, але неофіційно українки народжували від поляків дітей; а далі — Росія своїми військами прасувала українську землю, тут уже змішані сім'ї, хоча це своєрідна країна, жителі якої самі одержали гени від місцевих фінських племен, бо на північ князі і князьки з Київської Русі вели загони молодих чоловіків, які там залишались і одружувались, а також не менше — від монголо-татарського населення. Уже тепер на початку ХХІ століття українська держава має результат багатівікового кровозмішування: близько 35—40 % українського

---

¹ В поисках смысла. — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 587.

² Пансюк Б. Я. Людина, природа і Всесвіт. — К.: Парапан, 2008. — С. 129—150.

населення генетично і фізично не є «чистим слов'янським племенем», а переважно російським, яке саме не чистокровне; близько 10—15 % генетично схильні до інших народів, найбільше турків, татарополяків, угорців, молдован; приблизно 5 % українського народу взагалі інертні у національній схильності, в яких збереглися гени далеких, далеких зайшлих народів; тільки решта — 40—50 % населення, що проживає на українських землях, землях колишньої великої держави Київська Русь, умовно можна віднести до гоголівського розуміння «чистих славянських племен».

Загальний погляд на минувшину теперішнього українського народу має такий вигляд: корінне українське населення, або, за словами Гоголя, чисті слов'янські племена, змішувалося спочатку з турками, а пізніше з монголами, а люди північної частини, що відокремилась від Київської Русі, «начинали уже смешиваться с народами финскими»¹, а далі пішла уже інша спіраль, колишні роз'єднані народи Русі, зазнавши генетичних змін призмішуванні з іншими народами, почали повертатися до змішування між собою, тобто українці і росіяни. На північ йшли князі з Київської Русі, войовничі і жорстокі, вони билися один з одним, брат з братом, сусід з сусідом, а з собою вони брали свою рать, молодих і сильних, які були схожі на своїх князів. Змішавшись з фінським населенням, а в подальшому з монголо-татарами, був створений російський народ, особливий за своїм характером, який працювати не бажає і не вмє, а щоб жити, він генетично одержав вміння воювати, тому і військове ремесло в Росії споконвічно в пошані. Ті князі Київської Русі, які билися в середині країни між собою, влаштували великі бійки й різанини на півночі, вони передали своїм нащадкам таку саму схильність до бійки, а тому в Росії ще з часів Московського князівства чвари не вщухали і ще довго вони не припиняться, а Росія як погрожувала, так і погрожуватиме сусідам і Європі.

Все це сприяло великим змінам, але письменник, який знав народні звичаї й культуру, написав, що у північних народів Росії попри їхнє змішування з фінським і азійським народами, «сохранились в прежней целостности» колишні повір'я, пісні, перекази і казки, слов'янська міфологія, що він широко використовував у своїй творчості для характеристики народів північної Русі (Росії). Про південні народи Російської імперії, тобто українців, письменник чіткого визначення, не давав, але вони не втративши сво-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 51.

го національного, багато запозичили і від турків (шаровари та інше), і від поляків, і від росіян.

Коли в північній частині Русі тривали ще чвари між князями, південна частина Русі, народ якої зазнав підневільно значний генетичний вплив завойовників, втративши при цьому волю до боротьби і поєднавшись з більш цивілізованим народом західної Європи, стала відносно тихою територією: «здесь не было тех браней междуусобных, которые не переставали во глубине России». Ця південна частина колишньої Русі, теперішній український народ, з тієї далекої сивої давнини так і залишилося тихою, мовчазною, підневільною духом і тілом. Настало ХХІ століття, але так і не з'явився провідник, який, наче Мойсей, вивів би цей рабський народ з неволі. Окремі, рідкісні спроби, наприклад Б. Хмельницького чи І. Мазепи, через інертність народу не дали очікуваної волі, а принесли ще більше закріпачення.

Велика Київська Русь розкололася навпіл: значна частина воювничих і жорстоких князів пішла освоювати північні землі; Великий Новгород, Володимир, новозбудована Москва і багато інших міст князі підпорядкували собі, вони робили багато зла. Київ — «древняя мать городов русских» був найбільше зруйнований своїми таки князями, які тепер перебували на північній території Росії, продовжуючи там битися, пізніше ці руйнації приписували монголам; згодом північна частина Русі стала Росією.

Українці нікому не чинили організованого опору, ні на кого не нападали, якщо не рахувати набігів за здобиччю запорізьких козаків, а тому вони завжди залежали від інших народів, переважно сусідів. Після монголо-татар на українські землі прийшов князь Гедимін, якому вдалося навести лад серед тодішнього дикого хаосу, дав спокій тутешньому народові, відібрав у монголів землю і, не сплачуючи їм податків, зумів зберегти з ними дружбу, про що писав Гоголь у своїх історичних творах: «Этот дикий политик, не знавший письма и поклонявшийся языческому богу, ни у одного из покоренных им народов не изменил обычаев и древнего правления: все оставил по-прежнему, подтвердил все привилегии и старшинам строго приказал уважать народные права, нигде даже не означил пути своего опустошения»¹. Звичайно, все це було відомо і Гоголю, але він хотів комусь підказати, навчити, а тут тільки нагадував російській владі про добрі звичаї знаменитих політиків, щоб їх використовували в Російській імперії для

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 53.

багатьох народів, які вона підкорила, маючи на увазі і свою батьківщину — Україну.

Саме за часів литовських князів південна частина Київської Русі, тобто українська земля, цілком і в усьому відмежувалася від північної частини, і «всякая связь между ими разорвалась; составились два государства, называвшиеся одинаковым именем — Русью, одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами; уже сношений между ими не было. Другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, другие подвиги составили на время два совершенно различные характера»¹. Щоб підкреслити різницю між цими двома народами і державами Гоголь, описуючи вторгнення гедиміна в українські землі, окреслив розмежування так: «подверг своей власти весь промежуток между Польшей и татарской Россией»².

Щодо географічного розташування всієї української державної території, яке письменника особливо турбувало, то Гоголь наголошував у фундаментальних висновках стосовно формування характеру самої нації, що вся територія країни не мала природного захисту від сусідів: «К северу ли с Россией, к востоку ли с кипчакскими татарами, к югу ли с крымскими, к западу ли с Польшей — везде она граничила полем, везде равнина, со всех сторон открытое место ...беззащитная, открытая земля эта была землей опустошений и набегов, местом, где сшибались три враждующие нации, унавожена костями, утучнена кровью»³. Отже, Гоголь не бачив жодної різниці між татарами, турками, поляками і росіянами, всі вони погрожували українцям. Українська земля була територією страху, «и потому в ней мог образоваться только народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною», — написав він, оспівуючи козаків і формування Запорізької Січі. Подібним чином здатний сформуватися сміливий і вольовий народ, але сталося так, що із всього народу виходили одиниці, які мали дух боротьби, і вони йшли на Січ, в якій козаки показували взірець волі, сміливості, вільнодумства та байдужості до смерті, вони і протистояли що було сил проти сусідів, які нападали на українську територію.

Запорізькі козаки як представники українського народу хоробро й уміло боролися проти сусідів, яких Гоголь означив татарами, поляками і росіянами. У творі «Тарас Бульба» показано боротьбу

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 53.

² Там само. — С. 52.

³ Там само. — С. 54.

запорожців проти поляків. Інша боротьба обрана великим митцем проти росіян у творах «Ревізор» і «Мертві душі». Не встиг щось залишити про боротьбу з татарами. Проте весь народ український так і залишався тихим, мовчазним і підневільним, у поодиноких особистостей зберігався дух протесту, не могли вони жити у такій затхлій заводі і йшли на Січ. Ніхто не був здатний підняти на боротьбу весь народ за визволення та вихід на широкий шлях прогресу, виникали лише окремі заворушення та виступи місцевих провідників, але все було тимчасовим і розрізним, загального піднесення так і не складалось, окрім визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

У своїй передмові до історії України Гоголь дав чітке окреслення власного розуміння своєї батьківщини після монголів: «Эта земля, получившая после название Украины, простирается на север не далее 50 % широты» і займає «весь промежуток между Польшей и татарской Россией»¹. Таке визначення дав Україні і татарській Росії, двом частинам, на які розкололася велика Київська Русь, українць, у якого не було домішано ніякої татарщини, а кипіла невгамовна козацька кров, передана йому від І. Мазепи та інших попередників. Спираючись на реальність історії, він хотів під Російською імперією розуміти дві частини колишньої Русі, намагаючись своїми методами викоринити паскудство, яке розвилось у татарській частині. Саме Гоголь чітко усвідомлював і хотів показати в історії України, що центр слов'янства не на півночі, як намагаються довести, а на півдні, куди спрямовуються духовні і матеріальні сили — «к самому сердцу южной России, к Киеву».

У своїх фрагментах до формування козацтва і Січі Гоголь підкреслює, що у відчаї від нападників люди спочатку рятувалися втечею, а пізніше почали об'єднуватися у братства, знаходили притулок у містечку Черкаси на Дніпрі, де й почали збиратися козаки, і до них мав змогу приєднатися всякий «дикий горец, ограбленный россиянин, ... польский холоп, ... татарин», але більша частина такого товариства складалася з корінних вихідців півдня Русі. Козацтво розросталося на півдні, ближче до кордонів з татарами, туди перебиралися не тільки сім'ї, а й цілі поселення, селяни тримали поряд з плугом шаблю та піщаль. Козаки використовували проти татар їхні ж методи війни — миттеві азійські набіги, викрадали коштовності, матеріали і коней, поряд з цим, як це робили татари, викрадали в них татарських жінок та дівча-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 52—53.

ток і одружувались з ними, що невдовзі дало свої знаки: «От этого смешения черты лица их, вначале разнохарактерные, получили одну общую физиогномию, более азиатскую»¹, що й можемо побачити навіть тепер у XX—XXI століттях на всьому півдні України — смаглявих дівчат і хлопців, що зазвичай вважають ознакою українства, оспівуючи таку красу: «чорні очі як терен, як терен...». У своїх історичних і мистецьких дослідженнях Гоголь дав визначення тому народові, в якому стикнулися дві частини світу, дві різнохарактерні стихії: за вірою і місцем життєдіяльності народ належить до Європи, а за образом життя, звичаїв, одягу — до азійського народу: «европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию — и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенствование»².

У статті «Взгляд на составление Малороссии» Гоголь повністю розмежує Русь-Україну і татарську Росію, і ці ідеї мали лягти в основу великої праці про історію України, але за бігом його думок стежила влада, і коли стало зрозумілим, що письменник реалізує свій задум, то вітрильник творчості великого митця розбивається, натрапивши на реальні і приховані перепони, які він був безсилий подолати. В цьому випадку йдеться про реальну історію України, яку мав намір творити великий українець, а вона впиралася в надуману історію, написану за дорученням російського царя М. Карамзіним. У своїй статті Гоголь дійшов до характеристики сутності і особливостей козаків Запорізької Січі, але лише натякнув про їхню гірку долю: «Казалось, существование этого народа было вечно. ...Такая разгульная жизнь приманивала всякого»³. На цьому й закінчується стаття, яка мала бути вступом до великої історичної праці про Україну, а де поділась Січ, що сталось з козаками, хто вщент зруйнував це, здавалось вічне, укріплення, Гоголь не сказав, хоча жодного сумніву, що все знав достеменно. Про це і мав намір повідати українському народові у великій праці про Україну, але навіть не закінчив вступної частини, така участь спіткала й «Історію Малоросії», яку Гоголь написав, але одразу ж так переробив кардинально, що у передмові, яка була написана раніше, відпала потреба.

А готувався Гоголь старанно до написання історії своєї батьківщини, пізнавав Русь з давнини, і свою працю «О движении на-

¹ Там само. — С. 58.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 58.

³ Там само. — С. 57.

родов в конце V века»¹ розпочав з появи відомостей про слов'ян і готів ще у V столітті, які, з'явившись на сучасній українській землі, започаткували формування української нації, досліджував їхню важку і нещасливу долю, яка залишила свій відбиток до цього часу — XXI століття. В ті далекі часи з Азії рухались народи і племена, які підштовхували інших, створюючи умови для просування до Африки та Європи, а Гоголь, як людина з високим даром мислення, ставив за мету вивчити і окреслити місце далеких предків сучасних українців у грандіозному русі людської цивілізації. Вихідці з Азії довідались, що «Вся Европа состояла ...из клочков и отрывков, отторженных друг от друга самою природою», а тому підкорити під одну владу ці землі було неможливо, і «оттого произошли ее бесчисленные нации. ...Это был новый невидимый мир, о котором древние просвещенные народы ничего не знали». В ту далеку добу відбувалося багато подій, які свідчать, що в Європу прийшли народи з Азії і принесли нову культуру та організацію, зокрема, започаткували безліч германських племен, серед яких були і праукраїнці, адже, як пише Гоголь, «первоначальное происхождение германцев было из Азии, и переселение их совершилось в отдаленные времена», а лише початкова зупинка і проживання було на північному Причорномор'ї. Недаремно німецькі нацисти, захопивши у першій половині XX ст. владу в Німеччині, спорядили не одну експедицію для пошуку своїх прадавніх предків. Нацисти виховували нові якості людини, які багато в чому були схожими з описаними Гоголем.

Германці проявили нові свої якості, нову природу людини, нові людські відносини: їх божество і предмет поклоніння була земля; вони поклонялися богу Тевто (Туїсто), в якого був син Ман; вони не поклонялись світилам; вони жили і розважались лише війною, звуки якої приводили їх до трепету душі; їх мало приваблювала користь чи здобич; їхні жінки під час битви були поряд і виносили їх з битви, висмоктували рани для скорішого заживання. Це був народ вільний і не визнавав жодної влади над собою, дотримувався твердих традицій: всі справи вирішувалися на зібраннях; перебіжчиків і зрадників піддавали страшенним тортурам і страчували, за принизливі й безчесні поступки топили в болоті, щоб закрити їхнє паскудство. Особливою рисою цього народу було те, що кожен пишався своїми військовими вдачами і силою, цуралися господарства і проявляли ліннощі: «Ни один юноша не смел отрезать волос своих до тех пор, пока не омыл

---

¹ Там само. — С. 121—146.

рук своих в крови неприятеля». «Чем более кто почитал себя храбрым, тем более считал для себя низким всякое занятие; поля обрабатывали старики, бессильные, малолетние и рабы». Зробивши такий аналітичний екскурс у сиву данину, Гоголь заключив: «Таковы были народы германские — грубые стихии, из которых образовалась новая Европа. ...Середина Германии, погруженная в леса, скрывала самых свирепых и сильных народов». Найпідприємливіші з германців погрозували римлянам, «которые были истинные разрушители их владычества, это были все, населяющие берега морей и прибалтийские земли. Сюда никогда не досягали римляне». Не менш зберігалось дикого населення в Альпах і Карпатах, які «заключали в себе множество клочков или остатков разных племен галльских, германских и венецианских, бандитствующих в дикой Европе». Саме в цій гушці багатоліких племен, що прийшли з Азії, були предки українців.

Одночасно Гоголь дослідив, якою була в ті далекі часи територія, на якій стоїть тепер столиця Росії Москва і Петербург — на північно-східній Європі: «В рассеянных, бездомовных, бесприютных его обитателях финнах и отроствах народов эстских замирала жизнь, как и в самой природе того края». Дослідник історії Гоголь залишав для нащадків загадку, а саме, чому він паралельно показував появу і якості українців і росіян. Великий Гоголь підтверджував історію, називаючи північний край Росії диким, який був таким у V ст., але навіть через п'ятнадцять століть нічого не змінилося, а тому, перебуваючи в цій частині Російської імперії, у записках 1836 р. про Петербург, сумуючи за своєю Полтавщиною, Гоголь писав: «Сильно люблю весну. Даже здесь, на этом диком севере, она моя».

Досліджуючи далі історію України, Гоголь пише, що «Восточная Европа была очень страшна своими равнинами. Это были широкие ворота в Западную Европу, большая дорога, через которую переходили попеременно разноцветные народы». Ще з сивої давнини народ на борисфенівських берегах був оточений ворогами: угри — з півночі; готи і тевтони — з північного заходу; ромей-візантійці — з півдня; царські скіфи — скрізь. Саме в цей страшний період, V століття, одному з германських народів було визначено долею першими за інших здійснити величезний рух шляхами Європи. «Этот народ был — Готы, народ, над которым, казалось, тяготело какое-то проклятие, осудившее его на скитание. Долго блуждал он и показывался то в Скандинавии, на противоположных берегах Балтийского моря, то наконец, на широ-

ком востоке Европы»¹. Минув деякий час, і готи частинами, розчищаючи перед собою дорогу, підкорюючи племена придунайські, об'єдналися на південних рівнинах Дакиї у величезні маси і «устремились к Черному морю», далі доля занесла їх в Грецію і Малу Азію, але «готы с великою добычею возвратились, заняли нынешнюю Россию (*тогда Русь* — Б. П.), приобрели трактатом от римлян всю Дакию и остались здесь, владычествуя над придунайскими народами и тревожа присутствием своим беспечную империю». Особливістю готів на території Дакиї було таке: свої напади на ворогів чи мирних жителів вони супроводжували піснями; із всіх народів германських вони були найбільш придатними сприймати цивілізацію; до середини IV століття влада готів визнавалася на Дунаї, а також на заході теперішньої України, хоча Гоголь написав: «на западе и на востоке нынешней России». Як бачимо в інших творах він також пише «Росія». Правильніше було б написати «Русь», визнаючи тим самим, що мова йде про Україну, оскільки у IV столітті навіть згадки не було не тільки про Росію, але й про Русь, тобто у письменника були свої правила, визначені тенетами імперської ідеології, хоча він мав на увазі, що це була територія Русі-України.

Спокою готам і тут не було, через те, що з Азії йшли маси гунів зі страшними звичаями і небаченими обличчями: «Набег этих обитателей Азии, разрушительный, неотразимый, обычай их есть сырое мясо, пить из неприятельских черепов и приносить на окровавленном костре в жертву теньям своих предков первых попадавших пленников, самые их калмыцкие лица, плоские, неуклюжие, смуглые, наводившие робость одним своим свирепым движением, их приземистый рост, весь состоявший из одних мускул, привели в такой ужас азиатско-римские провинции, что жители не смели производить их от человеческого племени». І вся ця армада азіатів-гунів вихлюпнулася в Європу, де значну частину території займали готи, яких страшенні гуни відтіснили і «заняли польский запад России да северные и дунайские земли, — и география Европы изменилась снова». Як і в інших місцях, пишеться назва «Росія», але це теперішній стан, щоб краще розуміти минуле.

Відсутність у гунів доброго полководця та інші причини змушували їх десь п'ятдесят років постійно перебувати на південно-східних степах, але вони нападали на готів, викрадали в них жінок, дітей і худобу. Саме в цю добу готи були розбиті на два та-

---

¹ О готах. Прокофий, Иорнанд. Гиббон (Прим. Н. В. Гоголя).

бори через методи обирання свого вождя, і вони вимушені були терпіти від гунів: «Столкнутые гунами, они притеснились к самому югу нынешней Украины и Молдавии». Шукаючи безпеки від гунів, одна частина готів (візиготи) звернулася з проханням до римського імператора за дозволом перейти Дунай і оселитися там, обіцяючи захищати частину імперії від варварів. Готам дозволили переселитися і жити, але місцеві правителі з ними поводитися як з варварами: грабували, примушували продавати жінок і дітей; нарешті дійшли до краю — викликали нечебно для бесіди найбільш талановитих і доблесних готів, щоб умертвити їх. І тут у диких готів, які зберегли людські почуття, пробудилася помста: «Многочисленные толпы готов ворвались во Фракию и до самого Константинополя жгли, грабили и обратили в пепел все находившиеся по дороге города и окрестности». Імператора Валента залишили свої війська, які самі втекли, і він сховався в бідну хижину, яку розлючені готи спалили разом із втікачем. Невдовзі готи разом зі своїм провідником Аларіхом 23 серпня 409 р. з'явилися на околицях Рима, де він проявив ряд позитивних якостей: будинки міста були пограбовані, але воєначальник заборонив вбивства і спалення міста; висловив велику зневагу до римлян і призначив їм царя їхнього ж префекта і примусив його повзати біля свого порога.

А коли на чолі гунів став незрівнянно жахливий і жорстокий Аттіла, то готи були у вигнанні, але коли він помер, то «на востоке начали виднее показываться племена славян, которые мало-помалу разрослись в шестьдесят разных ветвей, протянулись до Тироля, ...и, углубившись в великие пространства, наконец, превратились в мирных оседлых народов». Проте осілість була, але її якість ще в ті часи викликала багато питань і розмов, які точаться дотепер: «Все нации перемешались между собою так, что уже невозможно было отыскать совершенно цельной», і тільки згодом виявлялися ознаки відмінностей, як, до речі, їх виявляють до цього часу. В Європі, на думку Гоголя, формувалося чотири напрями європейської сили: візиготи чорноморського узбережжя вдерлися в Іспанію, приєднавши до себе інші племена; в Галії освоїлися франки, які становили націю із колишніх римлян, значної кількості племен германців; у північній Германії націю формували саксони, страшні своїм дикунством і піратством; в Італії націю формували остроготи, які мали у своїй масі безліч народів, що тинялися шляхами Європи — свевських, аланських, аварських, слов'янських, гепідських, інших. А ось Східну Європу «занимали совершенно разбросанные племена славянские, ко-

торые, находясь под вечным угнетением всех стремившихся из Азии народов, еще не успели явиться деятелями всемирной истории». Так характеризує письменник Гоголь у XIX столітті початкову стадію формування української нації, її держави і території, а в заключення він пише: «За означенным кругом на север и на восток рассеивались народы, еще покрытые темною недеятельностью».

Тепер нащадок тих далеких готів і слов'ян, які започаткували українську націю, пише про Росію, створену українською нацією на території, колись дикій, вкритій «темною недеятельностью». З усієї творчості митця видно, що не заради історичного інтересу, а заради інтересу української нації Гоголь намагався відкрити, а краще сказати, відновити деякі надзвичайно важливі таємниці минулого. Тільки через сто років, за дослідженнями Ю. Канигіна, коли німці захопили значну частину Радянського Союзу і всю Україну, команди дослідників вивчали древні поселення і кургани, вимірювалася форма голови і «геометрия черепа» українців, у результаті чого керівник досліджень історик-традиціоналіст Герман Вірт «первый высказал предположение о северном, «арийском» происхождении письменности в Западном мире, у южноамериканских древних народов инков и майя». Це відкриття пізніше підтримали вчені із східнослов'янських країн — О. Дугін, А. Кіфішін й інші, але там було випущено низку найсуттєвіших моментів: «их авторы обходят молчанием существование Праукраины (Аратты, Триполья), через которую северное алфавитное письмо (санскрит) передавалось в Палестину, Финикию, Шумер и даже в Египет». Наукові праці дофашистського періоду цього вченого свідчать, що йому був відомий цей шлях з Праукраїни, але ідеологія нацистів не дозволила Г. Вірту публічно визнати Праукраїну колискою письменності західного світу. Так само в недалекому минулому російська імперська ідеологія не дозволяла М. Гоголю сказати правду про Україну і її провідну роль у західному світі. Німці робили так само, як і росіяни, знищували або заховували першоджерела: дощечки Ізенбека (першоджерело Велесової книги) забирала група Г. Вірта за наказом СС: «Конфискаторы сделали все, чтобы эти реликвии (все кроме одной) навсегда исчезли с поля зрения научной общественности. А в них ведь речь идет о Праукраине и Новгородской Руси, причем прямо говорится об арийском происхождении нашего

народа»¹. Ось чому так детально описує Гоголь походження німців, у нього була мета показати місце і роль українців у світовій історії, яка досить помітна, але яку зафарбовували і німці, і росіяни на свою користь. І причина тут проста, кожна із цих націй прагнула панувати над іншими націями. Спираючись на думки і дослідження Г. Вірта, за яким «западноевропейский атлантизм противостоит восточноевропейскому туранизму (во главе с Россией), Ю. Канигін написав: «Запад всегда будет враждовать с Россией. Что же касается Украины, то Вирт отделил ее от «туранской Московии» (*потомки тюрко-монгольских народов — Б. П.*), считая ее «более ариезированной» страной, ближе стоящей к европейскому типу»². Звичайно, таких тверджень німецького вченого, який працював за нацизму, відокремлював Україну від Росії за етнічними ознаками, російські історики не бажали визнавати.

Досить тонко, для розгадки майбутніх поколінь, Гоголь, розглядаючи генеалогію германців, показував реальні відносини між українцями і росіянами, про які він ще не мав змоги писати та й відкрито казати. Сутність гоголівського підтексту полягає в такому: розглядаючи історію германців, Гоголь наводить на думку, що їхній початок був такий: «Сини Яфетові: Гомер, і Магог, і Мадай, і Яван, і Тувал, і Мешех, і Тирас. А сини Гомерові: Ашкеназ, і Рифат, і Тогарма»³. У сина Яфетова Гомера був син Ашкеназ, від якого пішов народ ашкеназів: цей народ мав кілька сильних царств на сході Малої Азії; згодом одна частина цього народу зазнала змін в результаті асиміляції, а після цього духовно запліднив хазарів, від яких прийшли сучасні євреї — ашкенази; інша частина цього народу зіграла важливу роль у формуванні германського етносу, тобто німців-ашкеназів. Звідси простежується таке: у євреїв і німців єдине коріння етносу-ашкеназів; їхня мова своїм корінням входить до древньої мови ашкеназів; дотепер ці два народи не можуть поділити своїх батьків ашкеназів; саме тому між ними стояла і стоїть непереборна стіна, яку неможливо подолати, а тому виникають протистояння, як-от голокості, погроми, виселення і переселення. З творів Гоголя пізнаємо, що подібна стіна стоїть між українцями і росіянами: у них єдина держава і народ Київської Русі; єдине коріння мови, що постійно підкреслював Гоголь у своїх творах; єдине коріння культури; єдина стародавня історія, яку хочуть собі приписати ті князі, які

¹ *Каныгин Ю.* Вехи священной истории. — К.: А.С.К., 2003. — С. 304—305.

² *Каныгин Ю.* Вехи священной истории. — К.: А.С.К., 2003. — С. 304—305.

³ Біблія. — 1М. 10(2,3).

відійшли від Київської Русі в новітні часи. Ось те, чому навчають твори великого Гоголя своїх нащадків: не було і не буде єдності серед українців і росіян, як не було і не буде її між німцями і євреями, а буде битва та ще й жорстока, як між близькими людьми, між родичами.

В добу Гоголя і тепер, можливо, не все зрозуміло, чому він так детально описував історію германців, особливо їхню появу. Справа в тому, що Гоголь, вивчаючи історію, зрозумів, що генезис германців має тісний стосунок до формування Русі-України. В одному із важливих історичних документів «Хроника Бероса» подаються повідомлення, з яких неважко зрозуміти генезу германців і їхнє відношення до народів Праукраїни. В цьому важливому документі повідомляється про короля Туасконе, відомого «Основанием в Сарматии множества народов»... «он — отец всех германцев, живших по всей территории от Дона до Рейна»¹, а, як відомо, сюди входить територія праукраїнських земель. Із «множества народов» український етнос був окремою гілкою, оскільки, окрім племен германців, на території від Дону до Рейну «существовал еще один, более важный, центр формирования белой расы в послепотопном мире. Это — древняя Аратта, расположенная на землях Праукраины, куда аватор Рама в середине 6 тысячелетия до н. э. привел белокожие племена Тубала»². На підставі таких історичних даних Ю. Канигін зробив висновок, що «с нашими землями связана основная — индоарийская (индоевропейская) ветвь белокожих народов. Звідки прийшли ті племена «Хроника Бероса» дає таке пояснення стосовно народів етносу Ашкеназ: «Определенные колена (роды) этого этноса из степных районов Ирана прошли Малую Азию и южные (праукраинские) степи Восточной Европы и ушли на северо-запад». «Следы ашкеназских племен присутствуют в именах Скандинавии, Саксонии, Черного моря (Понт Эвксинский) ...на нашей Херсонщине ... — Аскания Новая»³. Мабуть, саме таку історію передбачав викласти Гоголь, коли він писав про германців і поряд ставив славне минуле українців, які мали б пишатися своїм минулим, що вони близькі саме до європейських народів, а це сприяло б зміцненню волі до боротьби.

З усього видно, що Гоголя надзвичайно турбувала історія України, її народу, він бачив велич прадавнього свого народу, яка несправедливо затиралась і відправлялася в небуття. Історія укра-

¹ *Каныгин Ю.* Вехи священной истории. — К.: А.С.К., 2003. — С. 289.

² Там само. — С. 291.

³ Там само. — С. 290.

їнського народу надзвичайно цікава в людській цивілізації і становить практичний інтерес для інших народів, але вона настільки забруднена, що новітні завойовники, зокрема гітлерівська Німеччина, одразу ж після зайняття української території в середині ХХ ст. поставила найперше завдання: «...необходимо разрешить как можно скорее: украинских писателей, ученых и политических деятелей надо заставить заняться работой по возрождению украинского исторического самосознания, чтобы преодолеть результаты пагубного большевистско-еврейского нажима, осуществлявшегося все эти годы на украинский народ»¹. Дивно і соромно, коли навіть вороги і загарбники закликають українців до вивчення своєї історії, без якої нічого важливого у розвитку нації не вдасться здійснити. З історичної творчості Гоголя видно, що він такий стан розумів найкраще, його не сприймав, а тому у своїх творах з української тематики Гоголь оспівував глибинну сутність свого народу з сивої давнини, яка йому передавалася від його далеких прщурів. «І, може, — говорив Драгоманов, — не виключаючи Шевченка і Костомарова, Україна ще не мала другого сина, котрий би так повно виразив у собі дорогі боки її народного духу»².

Поклик українського минулого у творах Гоголя посідає визначне місце в його глибокій інтелектній сутності. Можливо, мало хто звернув увагу на особливості проведених досліджень історії України та пропозиції, які він давав за їхніми результатами. Досліджуючи українську історію, М. Гоголь довідався, що поляки нічого не написали про Україну, або дуже мало і ще й тенденційно, особливо про подвиги цього хороброго народу, а кримські татари і турки взагалі нічого не написали про мирні та ворожі відносини з українцями через відсутність у них письменства. Однак уже про росіян і російський період М. Гоголь з відомих причин нічого не сказав: перше, він не знайшов багато матеріалів, особливо тих, які проливали б світло на білі плями в історії українського народу; друге, письменник знав, що викривлення української історії на користь Великої Росії здійснювалося під пильним контролем царської влади. Митцеві з проникливим розумом були зрозумілі причини недостатнього повідомлення поляками і турками про історичні події на території України, але до глибокого вивчення першоджерел з історії та їхній стан, йому і не спадало на думку, що істинну українську історію росіяни виправляли за

¹ *Верт А.* Россия в войне 1941—1945. — М.: Прогресс, 1967. — С. 431—432.

² *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті* (Упоряд. В. Агеєва). — К.: Факт, 2003. — С. 15.

допомогою тотальної фальсифікації історії: підмінювалися, підтасовувались і виправлялися першоджерела.

Вдумливому досліднику відкривалися картини тотального перекручування української історії, особливого зачищення зазнали старовинні літописи; цензори не допускали проукраїнських проявів в історичних і художніх творах; редактори вишкрібали все українське в літературних і наукових працях. Прочитавши багато літописів, М. Гоголь написав відомому історикові, авторові чотиритомного видання «Запорізька старовина» І. Срезневському, що «я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. ...Эти летописи похожи на хозяина, прибывшего замок к своей конюшне, когда лошади уже были украдены»¹.

Побачивши таку ситуацію, хоча до кінця, можливо, ще не усвідомивши її цілеспрямованія, прагнучи таки написати історію свого краю на підставі справжніх подій, Гоголь покладався не стільки на літописи та історичну літературу, скільки на перекази, легенди, повір'я, пісні й інше. Ще тоді, за царя, Гоголь у художній формі заявив, що історія українського народу була вкрадена, що й викликало обурення росіян, але дослідник тільки не конкретизував злодія, що пом'якшувало його важку участь проникнення у святая святих Російської імперії.

В митця не було іншого виходу для задоволення внутрішньої потреби у справедливості: він усім своїм єством хотів написати історію «нашей единственной, бедной Украины»; довідавшись про викривлену, або стерту українську історію, він висловив таку думку: «Мне кажется, что я напишу ее, что я скажу много так, чего до меня не говорили»². Його «я» намагалося написати українську історію, яка була зруйнована і це своїм проникливим розумом помітив Гоголь, але інші сили, можливо «Над воно», яке не підвладне особистості, та Вищі Сили вели його до іншої сфери діяльності, а саме — літературної на російську тематику, до іншого народу, в цьому випадку до росіян, і їхньої держави, щоб виявити суцільне паскудство та показати шлях до його виправлення. Не вдалося здійснити великий історичний проект, проте деякі свої задуми з української історії Гоголь залишив для нащадків у творах «О преподавании всеобщей истории», «Взгляд на составление Малороссии», «Мысли о географии» й інших. Щоб показувати справедливу історію, особливі думки у своїх творах і

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 74.

² Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 158.

захистити їх від цензури, Гоголь припускав навіть пониження перед всесильною цензурою, бо іншого виходу не було. Зазвичай великий письменник не принижувався ні перед ким, але цензура довела його до принизливого стану, що викликало незадоволення його товаришів, зокрема П. А. Плетньов у листі 14 листопада 1842 р. до Я. К. Грота з прикрістю писав: «Пришел ко мне Никитенко и показал письмо из Рима от Гоголя, который рассыпается перед ним в комплиментах, потому, что Никитенко цензирует его сочинения. Я краснел за унижения, до которого в нынешнее время доведены цензурою авторы: они принуждены подличать перед людьми... Что, если некогда это письмо Никитенко напечатает в своих мемуарах?»¹. Звичайно, історія і нащадки судят суворо, але письменник оберігав своє мистецтво від цензури, знаючи, що вона від імені імперської влади витирає всю українську історію, а тому іншого способу не було, окрім прохань і пониження перед конкретними виконавцями.

То що писав великий українець про українську історію, якого доля занесла на північ Російської імперії? Справді такого в Російській імперії ніхто не наважувався написати, а він залишив для нащадків українського етносу своє розуміння становища «нашей единственной, бедной Украины», ось що. Дослідивши історію і географічне розташування свого народу, митець найперше зробив сумний висновок щодо географічного розташування своєї батьківщини: «К северу ли с Россией, к востоку ли кипчакскими татарами, к югу ли с крымскими, к западу ли с Польшей — везде она граничила полем, везде равнина, со всех сторон открытое место. Будь хотя с одной стороны естественная граница из гор или моря — и народ, поселившийся здесь, удержал бы политическое бытие свое, составил бы отдельное государство. Но беззащитная, открытая земля эта была землей опустошений и набегов, местом, где шибались три враждующие нации, унавожена костями, утучнена кровью»². Що це за три ворогуючі народи, які тероризують українську націю і не дають їй політично організуватися, створити окрему державу? Це — татари, поляки і росіяни, але Гоголь називав інші народи, окрім росіян. І це зрозуміло, адже подібні слова, думки і вислови про росіян були за сімома замками для українців і більшості росіян, царизм стежив, щоб запитання, які ставив Гоголь, ніде не з'являлись, а тим більше на них не було реальної

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 202.

² Гоголь Н. Собр. Соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 54.

відповіді, яка відрізнялася б від версії російської царизму, яку оприлюднив придворний історик Микола Карамзін.

Такі дослідження Гоголь, як історик, зробив у 1832 р., а в 1834 р. розпочав збирати матеріал для написання великої історії України, до чого кликали його предки, а для цього він мусив докопуватися до істин та узагальнень, яких ще не знав він і весь український народ. В Російській імперії в університетах читали історію, але історики, професори різних рівнів навчали нові покоління тому, на що не мали відповіді, і Гоголь, який прагнув стати професором історії, вирішив вивчити її з першоджерел. У журналі «Северная пчела» 1834 р., № 24 Гоголь надрукував навіть план того, що він хоче дослідити і написати про історію України: «До сих пор еще нет у нас полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа... Я решился принять на себя этот труд и представить, сколько можно обстоятельнее: каким образом отделилась эта часть России; какою получилась она политическое устройство, находясь под чужим владением; как образовался в ней воинственный народ, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов; каким образом он три века с оружием в руках добывал права свои, упорно отстоял свою религию; как, наконец, навсегда присоединился к России, как исчезло воинственное бытие его и превращалось в земледельческое; как мало-помалу вся страна получила новые, взамен прежних, права и, наконец, совершенно слилась в одно с Россиею»¹.

Стосовно українською історії було багато запитань, тому письменник просив через журнал збирати і надсилати йому «какие бы то ни было материалы, летописи, записки, песни, повести бандуристов, деловые бумаги (особенно относящиеся до первобытной Малороссии)», прагнучи докопатися до істини. З таких визнань відомого українця можна зробити певний висновок — до чого була доведена українська історія і розуміння простого народу, що навіть М. Гоголь дивувався, «каким образом отделилась эта часть России», що не Московське царство, яке згодом стало Росією, відокремилось від Київської Русі, нащадком якої є Україна, а Київська Русь відокремилася від Росії. У нього, як і в більшості прогресивних людей Російської імперії, годі вже казати про весь народ, виникли запитання — «как, наконец, навсегда присоединился (*український народ* — Б. П.) к России», щоб потерпати від того паскудства, про яке він написав у своїх геніальних творах — «Ревізор» і «Мертві душі». Мабуть, саме це турбувало

---

¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 162.

Гоголя, він хотів своїм талантом показати всю трагедію, в якій перебуває українська нація, хоча не все йому вдавалося з відомих причин. Ще з дитинства, з виховання в сім'ї М. Гоголь довідувався про українську історію і в нього визріло підозріле ставлення до її реальності, а це стало приводом для ґрунтовного вивчення літописів та історичної літератури, після чого він висловив сумний висновок І. Срезневському, автору ряду праць з історії України: «Конисский, который выхватил хоть горсть преданий и знал о чем он пишет. Но все другие так пусты, так бесцветны! И, вместо того, чтобы дослушиваться к умирающему голосу последних воспоминаний, они обезьянски переписывали друг у друга вырванные листы не происшествий, а разные оглавления происшествий»¹. Письменник зробив також однозначний висновок, що літописи перероблені, до них вносилися зміни, нерідко невеликі, непомітні, але саме вони змінювали хід історії минувшини, а тому їм довіряти під час написання української історії не можна.

Тільки українець і великий син свого народу здатний так любити, вивчати і писати про українську історію. В Римі Гоголь писав драму із козацького запорізького життя, для цього вивчав козацький побут, читав «Історію Малоросії» Каменського, вивчав багато інших джерел. В драму письменник вкладав багато цікавого гумору, щоб підкреслити особливі риси характеру козаків на Січі, зокрема: «И зачем это Господь Бог создал баб на свете. Разве только, чтоб казаков рожала баба?» та багато іншого цікавого, але через банальну ситуацію драма не побачила світ.

1841 р. прямуючи до Росії, письменник навмисне заїхав у Дюсельдорф, щоб прочитати драму Жуковському, де 58-річний відомий поет щойно одружився з 18-річною дочкою свого друга і художника Рейтерна. Читання відбулося зразу після обіду, а поет любив у цей час подрімати, і тому, як розповідав сам Жуковський, він задрімав, коли ж відкрив очі, то побачив, що Гоголь закінчив читати, і йому не залишалось нічого, як сказати: «Ну, брат Николай Васильевич, прости, мне сильно спать захотелось». Автор твору довго не роздумував: «А когда спать захотелось, тогда можно и сжечь ее», — ответил он, и тут же бросил в камин»². Подібну ситуацію підтвердив і сам Гоголь, але є всі підстави вважати, що заснув поет не через якість тексту драми, а з іншої причини: після обідня година і молода дружина, яка, звісно, вимагала і фізичної, і духовної уваги. Зрозумів Гоголь, що Жуков-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 74.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 155.

ському тоді було не до нього і його творів, а тому через деякий час написав йому: «У вас много было забот и развлечений ...и было вовсе не до меня...», але пізно, драма згоріла і коли в Петербурзі С. Т. Аксаков спитав про запорізьку трагедію, «Он, махнув рукой, не сказал ни слова». Іншими словами — велика праця про Україну пропала нізачо і нічим пояснити, тому Гоголь і тут дає приклад шкідливості миттєвих рішень.

Відомо, що Гоголь був великим майстром помічати те, чого для інших було закрито на сім замків, і він, вивчаючи історію українського народу, помітив багато дивовижних протиріч. Він ще користувався назвою свого краю Малоросією, як його навчали, але в нього виникло багато запитань, на які він хотів дати відповідь, можливо і написав би ще й велику поему після закінчення багатомної історії. Адже, вивчивши героїку козаків, він написав повість «Тарас Бульба», де вихваляв українців, їхні героїчні риси, за що маститого письменника змусили внести багато видимих і невидимих змін, але суттєві зміни все-таки внесли самі цензори — Гоголь такого написати не міг. Всі ці відкрито висловлені ідеї, докопування до істини і сподівалися зібрати величезні масиви матеріалів, були помічені охранкою та друзями, а тому Гоголь змушений був визнати свою помилку, і навіть виправдовуватись, зокрема, в листі від 19 березня 1834 р. він пише до М. П. Погодіна: «Выговоры ваши за объявление (об издании истории малороссийских казаков) я имел честь получить. Это правда, я писал его, совершенно не раздумавши»¹. Для тих, хто вивчатиме гоголівську історію: більшість листів переписки, які стосуються того, чого влада не бажала висвітлювати, не включались до видання «Вибрані твори» ні за часів царизму, ні за часів комунізму, вони залишалися в архівах, і тільки окремі дослідники їх витягували із сховищ. Охранка, звичайно ті публікації і наміри Гоголя написати про те, як цариця Катерина зруйнувала Січ, розвіяла по світу хоробрих козаків, які, росіяни приєднали до Росії Україну і змінили її права, культуру, мову і традиції. Саме з метою поглибленого вивчення української історії Гоголь намагається одержати кафедру історії у Київському університеті, щоб працювати над історією України, але видатного українця М. Гоголя, як і іншого великого українця Т. Шевченка, які потрапили до північної столиці Російської імперії, не пускали в Україну, в Київ, на Дніпро.

Все чинилося пристойно, за місце в Київському університеті для Гоголя просили, обіцяли і підтримували: підтримував міністр

---

¹ *Вересаев В.* Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 164.

народної просвіти С. С. Уваров, який високо цінував твори письменника; просив міністра поет Жуковський; просив Пушкін та інші видатні особистості Росії. Виявилось, що основну роль відіграє попечитель університету Бракке, який обіцяну посаду віддав якомусь Циху, тобто два неукраїнці не допустили до Київського університету українця, але на це не звернули уваги ані міністр, ані свита царського двору, ні впливова еліта. Звичайно, Російська імперія не була зацікавлена в реальній історії України, через що і попечитель, і цензори не допустили Гоголя здійснити свої задуми, а тому він у листі 20 квітня 1834 р. М. А. Максимовичу, якого допустили до Київського університету, навіть на посаду ректора, написав: «Знаєш ли, что представления Бракке (попечитель киевского учебного округа) чуть ли не больше значат, нежели наших здешних ходатаев? Это я узнал верно». Письменник все зрозумів, а тому, не знаходячи іншого виходу, уже почав вихвалити владу і царів, а перед цензорами навіть принижувався, але одночасно таку ситуацію, в яку він потрапив, пояснив такою філософською думкою: «Шекспиры, Мольеры процветали под их великодушной защитой, между тем Данте не мог найти угла в своей республиканской родине»¹. Багато чого можемо прочитати з цих слів: під «Данте» письменник розуміє не тільки себе, але й Пушкіна, Шевченка й інших; під «республиканской родиной» — свою Малоросію; «Шекспиры, Мольеры» — російська еліта, яка критикувала Гоголя, але була далекою до великих імен.

Уже перебуваючи на посаді ректора Київського університету, Максимович попросив наставника вузів Київського навчального округу дозволити прийняти Гоголя на посаду професора історії та завідувача кафедри історії, але такого дозволу не дали без пояснень. Тепер пояснень багато, зокрема, М. Томенко свої пояснення відмови у професорстві М. Гоголю трактує так: «судячи з усього напівпольське походження Гоголя-Яновського відштовхувало урядовця, адже у всіх ще на пам'яті було польське повстання (1830—1831 рр.), а відтак польські коріння асоціювалися з політичною неблагонадійністю»².

Подібне твердження аж ніяк не відповідає дійсності, оскільки влада знала, що польське коріння у Гоголя було під сумнівом, існували тільки припущення, а крім того, цар Микола письменникові з польським корінням виділяв гроші для перебування за кордоном, створював найкращі умови для відвідин Єрусалима,

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 107.

² Томенко М. Український романтик Микола Гоголь. — К.: Генеза, 2009. — С. 32.

сприяв друкуванню і постановці «Ревізора» і «Метрвих душ». Тут було зовсім інше: цар не любив Гоголя, але задобрював з причин, про які уже йшлося; а влада загалом протистояла поширенню його творів, і не тільки «Ревізора» і «Метрвих душ», але й історичних праць, а тому посадовцям було відомо про обіцянки письменника написати велику справедливу історію України, коли він обійме в Києві кафедру історії. Імперські посадовці, а це були й українці, й німці, іноді росіяни, добре знали про перекручену українську історію, а ще вони знали, що коли такий майстер, як Гоголь, напише ту історію, то буде багато дива, якого імперська влада не бажала допустити.

За справу брався майстер побачити будь-що і будь-де закрите, Гоголь уже формував метод написання, який майже не враховував багатьох літописів, оскільки він твердо заявив у листі 6 березня 1834 р. професорові Харківського університету І. Срезневському: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать; нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. Эти летописи похожи на хозяина, прибывшего замок к своей конюшне, когда лошади уже были украдены»¹. Саме думки про викрадену, а ким відомо, українську історію та устремління її відновити і навчати студентів, які понесуть її народу стали непереборною стіною на дорозі видатного українця до завідування кафедрою історії у Київському університеті.

Твори Гоголя на українську і російську тематику стверджують, що Україна є спадкоємницею не тільки Київської Русі, але й Русі, які є ідентичними назвами і за змістом, так і територією. Хоча росіяни під час святкування 1020 років запровадження християнства стверджували, що мовляв хрещення відбувалося не Київської Русі, а Русі. Звичайно, ми розуміємо, що основна мета Росії, так це забезпечити причетність Росії до поняття «Русь», яке зв'язує її з міфологією «Третього Рима», ствердити особливе «покликання» Москви як центру «святої Русі-богоносиці» і світового православ'я². Саме з цією глобальною метою північного сусіда відбулося несправедливе приєднання України до Росії, а царі доручили письменникові Карамзину написати викривлену «Историю государства Российского». Існують різні оцінки Карамзіна як історика: сучасники його справедливо називали «придворним істориком», але, як пишуть російські письменники, можливо

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 74.

² Жулинський М. Духовна спрага по втраченій батьківщині. — К.: КМ Академія, 2002. — С. 51.

також «придворні»), що великий росіянин О. Пушкін назвав вихід цієї праці «подвигом честного человека», а великий українець М. Гоголь начеб-то сказав такі слова: «Карамзин первый показал, что писатель может быть у нас независим и почтен всеми равно, как именитейший гражданин в государстве».¹ Якщо врахувати видатне розуміння російської та української історії О. Пушкіним і його найвищу порядність та принциповість, то викликає сумнів, що фальсифікацію історії видатний поет назвав «подвигом честного человека», а якщо так і назвав, то з підтекстом. Що стосується українського письменника, то слід врахувати, що «Никто еще не отгадал загадки Гоголя»², а тому митець, як історик і автор праць про Малоросію «О преподавании всеобщей истории», «О средних веках», «Взгляд на составление Малороссии», подав лише власний саркастичний сміх з глибинним підтекстом. Погляньмо, в кожному вислові обох видатних людей присутні два слова — «независим» і «честен», чого насправді не було у Карамзіна, бо він служив царському двору, а справедлива українська історія йому не була потрібна. І відповідь на це запитання проста: перше, з сивої давнини зародження української нації і слов'янства до появи державного утворення Росії, а це ще до V століття, вся історія стосується Київської Русі, Русі; друге, Російська імперія, куди волею долі потрапила володарка всієї цієї історії на Росію, якої тоді ще й не було.

Що таке Україна, її народ та історія, з одного боку, а також походження Російської імперії, з другого? Світло проливається з історичних праць М. Гоголя, який вважав, що український народ постраждав сильно від татар, а тому «испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в северную Россию»³. Водночас він же пише, що жакливі, але буремні та убогі часи XIII століття на українській території відбувалися не стільки через татаро-монгольське панування, скільки через здавалося би дріб'язкові причини протистояння між київськими князями: «Это были не споры королей с вассалами или вассалов с вассалами — нет! это были брани между родственниками, между родными братьями, между отцом и детьми. Не ненависть, не сильная страсть воздымала их, — нет! брат брата резал за клочок земли или просто чтобы показать удалство. ...Родство рушилось, потому что жители двух соседних уделов,

---

¹ Золотуский И. Пoesия прозы. — М.: Сов. писатель, 1987. — С. 207—208.

² Там же. — С. 3.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 50.

родственники между собою, готовы были каждую минуту восстать друг против друга с яростью волков»¹.

Від такого життя, таких негативних прикладів народ нікуди не втікав, залишали назавжди свої князі і їхні чада, родичі і близькі, які жорстоко бились між собою, а «Народ приобрел хладнокровное зверство, потому что он резал, сам не зная за что. Его не разжигало ни одно сильное чувство — ни фанатизм, ни суеверие, ни даже предассудок»². Ненависть, нікчемна заздрість та невинуватана жорстокість створили умови, за яких князі самі від себе рятувалися втечею, народ звів через такий безлад на багатющій своїй землі, що стало причиною нашестя татар, литовців і поляків, які побачили легку здобич і поживу. Подібна ситуація триває і дотепер, коли нікчемні політики, захопивши владу після одержання незалежності наприкінці ХХ століття, сперечались і бились між собою, віддаючи на поталу народ, який так само, як у минулому, звів, дивлячись, що державу віддають на посміховисько світові, а головне, втрачається незалежність держави і свобода народу, що спонукає інші держави, як і в минулому, до привласнення українських економічних, політичних і історичних цінностей. Складається враження, підтвержене реальністю, що народ, який проживає на цій території, все життя якого — безцільна туга, так і не навчився боротися, щоб користуватися Богом даними природними ресурсами, яких не так багато у світі.

Не випадково Гоголь закладав подібні ідеї у свої твори, хоча не відкрито, як Т. Шевченко, і це показано скрізь. У листах до друзів Гоголь дав зрозуміти, що він, як представник українського народу, хоче, щоб Росія, ця величезна імперія, була не чужиною для нього і всіх українців, а рідним краєм, але їй, Росії, треба переродитися, бути кращою. Говорячи про сутність російської поезії і її особливості на основі характеристики творів усіх знаменитих літераторів Росії, Гоголь робить висновок, що їхні твори — «все это еще орудия, еще материалы, еще глыбы, еще в руде дорогие металлы, из которых выкуется иная, сильнейшая речь. Пройдет эта речь уже насквозь всю душу и не упадет на бесплодную землю. Скорбью ангела загорится наша поэзия и, ударивши по всем струнам, какие ни есть в русском человеке, внесет в самые огрубелые души святыню того, чего никакие силы и орудия не могут утвердить в человеке; вызовет нам нашу Россию — нашу русскую Россию: не ту, которую показывают нам грубо

---

¹ Там само. — С. 49.

² Там само. — С. 50.

какие-нибудь квасные патриоты, и не ту, которую вызывают к нам из-за моря очужеземившиеся русские, но ту, которую извлекает она из нас же и покажет таким образом, что все до единого, каких бы ни были они различных мыслей, образов воспитания и мнений, скажут в один голос: «Это наша Россия; нам в ней приятно и тепло, и мы теперь действительно у себя дома, под своей родной крышей, а не на чужбине»¹. То що тут ще філософствувати? Гоголь, на відміну від Т. Шевченка, не закликав відкрито відділитися від імперії, але він визнає, що українці в рабстві, і хотів би, щоб «наша русская Россия», тобто колишнє Московське царство, стала не чужбиною. В його творах, листах і життєвих діях яскраво простежується думка, що письменник визнає українців і росіян як два різні народи, за певних умов, а саме — укріплення кордонів України, високе історичне минуле про це він мріяв написати і сказати таке, чого ніхто ще не писав. Для підтвердження своєї думки Гоголь подає: в творах «Миргород» — високий рівень духовної культури; в поемі «Тарас Бульба» першого видання — небачену героїку українського народу. Вживаючи поняття «наша русская Россия», Гоголь прямо каже, що це та частина Київської Русі, колишнє Московське князівство, яке відкололося від своєї альмаматері і стало імперією, захопивши війною і неправдами величезні території, а народ руський змішався з фінськими і татаро-монгольськими племенами.

Але досконало вивчати історію своєї батьківщини йому не давали доволі невідомі, але об'єктивні обставини, на які спрямовувався його геніальний саркастичний сміх. Сам Гоголь зізнавався: «Примусь за историю, — передо мною движется сцена, шумит аплодисмент, рожи высовываются из лож, из райка, из кресел и оскалывают зубы, и история к черту»². Його хисту, сміхотливого і реального, очікувала героїка козацької України, огорнутої в чудову місячну ніч, та холодний, чужий Петербург, з його губерніями, суцільним вульгарним і паскудним оточенням.

В ті роки Гоголь і після нього багато українців терпіли тиск на українську культуру, зокрема, В. Вернадський, який народився 1863 року, відчув зневагу до великої нації. Перебуваючи з батьком в Мілані, Володя почув від батька про циркуляр, вміщений у газеті, яким заборонялося друкувати українською мовою в Росії. Стривожений батько розповів синові про складну історію України, а також кволу боротьбу українців за незалежність, про таємне

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 382.

² Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 155.

Кирило-Мифодієвське братство, одним із керівників якого був їхній близький родич. З того часу Володя Вернадський став українцем з переконливими ідеями українського патріотизму до кінця життя. Великий Гоголь досліджував і писав про українську історію у своїх творах, для цього створював великі полотна історії, як-от «Тарас Бульба», придумував для цього різноманітні карколомні страшилки, як у творі «Страшная месть». В кожному з цих творів на українську тематику письменник писав про Україну і Росію, але прикривав події та діючих осіб іншими не менш амбітними сусідами — поляками і турками.

Твори на українську тематику Гоголь писав з певною метою, а вона у нього досить яскраво простежується — показати велич своєї нації, труднощі та непохитну віру у звільнення з рабства. Історичні твори Гоголя і сучасні дослідження дають змогу дати загальну картину формування української нації з далеких часів. Із степів Ірану прийшли білі люди, вони оселялися на землях Причорномор'я і Борисфена, давні кельти-сколоти та скіфи-сколоти були землеробами, через вісім століть з'явилися царські скіфискотоводи, і тільки тоді утворилася велика Скіфія. Царські скіфи гнітили скіфів — сколотів, землеробів: їх продавали до Греції і Римської імперії як рабів, яких там називали «славами», «славіками», а тому всі племена Скіфії, а саме всього Причорномор'я і берегів Борисфена, одержали назву «слов'яни», тобто раби.

З часом рабовласницька Велика Скіфія була розбита сарматами, а після цього їх перемогли гуни, які прийшли з Азії. В цій фізичній і генетичній суміші народів на території Скіфії уже формувалася Русь-Україна на берегах Босисфена, основну масу народу на цих землях складали скіфи-сколоти. Коли у степи Причорномор'я прийшов Андрій Первозванний, то побачив «соборную Русь», де були руськолуни, дуліби, анти, сармати, поляни. ...Якщо поглянути на теперішніх українців та на них кілька століть тому, то побачимо багато рис сарматів: велика шана до побратимів; шалена гризня між собою, і особливо між родичами; між собою і між родичами більшість справ вирішували силою, з родичами не панькалися та відрубували голови; збиралися в загони і йшли на сусідів з метою пограбування та розбою; недовіра і зневага до євреїв, як у Січі; всі були язичниками; заняття — землеробство і скотарство. Все, що творилося у степах Причорномор'я і Борисфена, не могло не відбитися на духовному складі народу, як підкреслював Гоголь у своїх історичних працях, що і простежується дотепер, про що через тисячоліття написав у своїй праці «Дух руїни» О. Ольжич (Кандиба): «З тягарем духу степу і

руїни ми опинилися в епосі 1917—1920 рр. Цей дух степу і руїни покутує в нас по сьогоднішній день. Упродовж майже цілої історії не мали ми можливості того духу бунту і руїни усунути при допомозі фізичної сили чи державних законів, як це було в інших народів. ... У нашому суспільстві велася жорстока боротьба всіх проти всіх»¹.

Про історичне минуле і приклади для майбутніх поколінь довідуюсь з оповідання «Тарас Бульба», як продовження творів «Страшная месьть» і «Гетьман» з тематики історії України і козацької боротьби проти оточуючих народів, які вовком дивились і дивляться на українські землі. Знаючи як цензура чистила гоголівські, як до речі і пушкінські, твори, то в данному дослідженні звертаємося до творів першої редакції, у даному випадку «Тарас Бульба» за редакцією збірника «Миргород» 1835 року². Саме в цій редакції «Тарас Бульба» Гоголь оспівує велич української нації, ніде не знайдемо таких висловлювань, як «Малоросія», а скрізь «Україна» і козацька гідність та сила. Подібне не сподобалося імперській владі, яка примушувала щось змінити самого автора, почали діяти цензури, які багато чого змінили у творі на користь іміджу імперії. Немає сумніву, що Гоголь писав для майбутніх поколінь українців, висвітлюючи не тільки їхні позитивні сторони, велич і героїзм, але й багато прикрих негативних рис як в українців, так і у тих, у кого вони були в неволі, а таке на думку філософів мала змогу побачити незвичайна особистість, яка передбачала, що через багато поколінь його народ все таки позбудеться рабської покорі і вийде на дорогу прогресу «Обыкновенные люди видят плоды своего труда; семя, посеянное гением, всходит медленно»³.

На відміну від героїв на російську тематику в «Ревізорі» і «Мертвих душах», Тарас Бульба змальований у богатирському колориті, який вміщує всю основу української нації, або, як писав Белінський про Гоголя і його знаменитий твір: «Он исчерпал в ней всю жизнь исторической Малороссии... Тарас Бульба есть отрывок, эпизод из великой эпопеи жизни целого народа»⁴. Знаменитий і грізний російський критик однозначно визнає, що у творах Гоголя мова йде про великий український народ, його героїку. В подальшому, коли правки цензури зробили свою справу, почали твердити, що, мовляв, йдеться про росіян і їхню велич.

¹ Ольжич О. Дух руїни. По сторінках історії. — (Прага, 1940). — К.: Смолоскип, 2007. — С. 12.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 235—303.

³ В поисках смысла (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 529.

⁴ Беллинский В. Полн. собр. соч. т. VI. — М., 1955. — С. 661.

Націю письменник подає у страшні роки бездержав'я, безправ'я, безземелля, беззахисту, коли на порозі кожної сім'ї стояла «вечная необходимость пограничной защиты против трех разнохарактерных наций — все это придавало какой-то вольный широкий размер подвигам сынов ее и воспитало упрямство духа»¹. Саме таких синів, упертість їхнього духу показав Гоголь у своєму творі — Тараса Бульбу, його синів Остапа і Андрія: «Тарас был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли только возникнуть в грубый XV век и притом на полукочующем Востоке Европы, во время правого и не правого понятия о землях, сделавшимся каким-то спорным нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина».

Проте в українській дійсності брутальними були віки і до XV століття і після нього, в них формувалися провідники, які розкитували націю і державу, як написав Ольжич через сто років після Гоголя у праці «Дух руїни»: «Це той дух, який дав нам в історії Тетерю, Брюховецького, Сірка, Пушкаря, які бунтували проти власних гетьманів, змовлялись із сусідами то з півночі, то із заходу, виступали з ними проти власного народу й гетьманів та видавали їх своїм ворогам на палі або й самі вбивали. Це є ті Махни і Григор'єви та інші отамани, які не хотіли підпорядковуватись власному урядові. Це ті всі, які не признавали нікого поза собою і над собою, які самі собі панами були»².

У своїй творчості письменник на історичних реальних прикладах навчав українців відстоювати свої права, свободу і не йти на поступки, навіть дріб'язкові, які згодом переростають у широко-масштабні. І це Гоголь показав на прикладі, коли козаки разом з поляками розбили татар і одержану здобич розподілили несправедливо, а полковники на це погодилися, то Тарас Бульба на зібранні всіх командирів заявив: «Когда вы, господа полковники, сами не знаете прав своих, то пусть же вас черт водит за нос. А я наберу себе собственный полк, и кто у меня вырвет мое, тому я буду знать, как утереть губы»³. Добре знав письменник, добре знала російська влада, що найбільше обділяли запорозьких козаків не татари чи поляки, хоча тоді були окремі випадки, а обділяли та дурили запорожців московські представники в Україні. Подібних висловлювань Тараса Бульби у новій редакції твору вже не було. Отож, твір «Тарас Бульба» закликав українців до бороть-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 239.

² Ольжич О. Дух руїни. По сторінках історії. (Прага, 1940), Смолоскип. — К., 2007. — С. 11.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 230.

би за свої права і свободи, коли Гоголь приписує своєму герою заклики у вигляді запитань до сфорорваного загону: «Ну, дети! что и как? кого и за что нужно бить?»¹. Письменник наголошує, що його герой мов би простий козак-воїн, але в розмові з синами він мов би запитусь: «Как, бишь, того звали, что латинские вирши писал? Я и грамоты-то не слишком разумею, то и не помню; Гораций, кажется?»². Подібними картинками письменник підкреслював, що український народ хоча і простий, але досить грамотний і хоробрий.

Впертий, але виважений, грамотний з державницьким мисленням веде своїх козаків на битву в чітко окреслених випадках, які сам і визначив: «если соседняя нация угоняла скот или отрезывала часть земли, или комиссары налагали большую повинность, или не уважали старшин и говорили перед ними в шапках, или посмеивались над православною верою, — в этих случаях непременно нужно было братья за саблю»³. А хто все це перелічене чинив — може запитати читач чи критик, то відповідь можна одержати за 1654—1991 рр., коли Україна перебувала у складі Російської імперії, яка мала різні назви, але була імперією. З усього видно, що Гоголь велику надію покладав на формування військової сили, якою були запорізькі козаки, і Тарас веде своїх синів до Січі, «эту военную школу тогдашней Украины»⁴, а коли вони приїздили до цієї школи, в глибині душі кожного чулися слова піднесення і гордості: «Так вот Сеча! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разлетается воля и козачество на всю Украину»⁵.

Так сталося, що саме Гоголь перший в українській історії, який у своїх історичних творах, тільки початкових дослідженнях для написання великої і справедливої історії України, звернув увагу українців і світу перше, на складну ситуацію формування нації і її держави, яка склалася через те, що степи Причорномор'я і береги Борисфена були не захищені і через них віками проходило та зупинялося на довгі часи багато завойовників, кочівників і племен; друге, всі ці різнохарактерні народності впливали на формування психологічного, духовного і генетичного стану корінного народу в степах, в тому числі і сучасної України; третє, саме в цей період почали формуватися всі ті негативні риси, які йшли

---

¹ Там само. — С. 239.

² Там само. — С. 238.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 240.

⁴ Там само. — С. 240.

⁵ Там само. — С. 253.

під гаслом «спасайся хто як може», вони і не дають змоги до цього часу стати єдиною нацією, створити державу і йти шляхом прогресу; четверте, у своїх творах на українську тематику Гоголь закликав позбутися негативних рис низькопоклонства, зрадництва, протистояння та об'єднуватися, боротися проти чужинців і будувати міцну державу.

Для цього Гоголь показував завзятість козаків, про силу яких було чути, коли козацьке військо попрямувало відбирати в поляків зайняті українські землі, «весь польський юго-запад сделался добычею страха: везде только и слышно было про запорожцев»¹. Такої сили і козацької жорстокості в Російській імперії не описувалось, вірніше не згадувалось, але Гоголь, вивчаючи першоджерела для написання української історії, мав підстави написати про те, як воювали запорозькі козаки: «скудельные южные города и села были совершенно стираемы с лица земли. Арендаторы-жиды были вешаны кучами, вместе с католическим духовенством. Запорожцы, как бы пируя, протекали путь свой, оставляя за собою пустые пространства. Нигде не смел остановить их отряд польских войск: они были рассеваемы при первой схватке»². Справді, подібна сила і жорстокість запорозьких козаків у Росії замовчувалась, але царизм мав тверді наміри ліквідувати гніздо, з якого вилітає грізна сила.

Як майстер гумору Гоголь ще й додавав поетичного змісту козацьким битвам проти зухвалих сусідів-поневолювачів. Коли із оточеного Радзивилівського монастиря прийшов посланець, щоб нагадати козакам про начебто існуючу угоду з польським королем про ненапад на духовні центри, то він одержав відповідь: «Скажи епископу от лица всех запорожцев, — сказал кошевой, — чтобы он ничего не боялся; это козаки еще только люльки раскуривают»³. Чи не думають вороги українського народу, теперішні внутрішні яничари і частина народу російського походження, що у 2004 р. під час Помаранчевої революції українські прогресивні сили тільки «люльки розпалювали? Якісь антиукраїнські сили, а вони є і серед так званих демократів, всіляко намагаються принизити значення Помаранчевої революції 2004—2005 рр. у піднесенні потужного волевиявлення народу після багатьох століть підневільля, вони хочуть принизити народний порив. Але не треба забувати про попередження із далекого минулого таким сучасним зухвальцям, які висловив сучасник Гоголя і одноду-

¹ Там само. — С. 264.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 264—265.

³ Там само. — С. 265.

мець в основній ідеї боротьби українського народу Т. Шевченко: «Стережіться, бо лихо вам буде».

Відомо, що до 1654 р. українськими землями володіли кілька століть поляки і тримали у покорі українців. Тепер, коли українці потрапили під владу росіян, а імперська ідеологія тримала критику на свою адресу під чоботом, то, пишучи про поляків, яких уже й не треба було критикувати, доба гноблення яких уже минула, Гоголь у своїх творах розумів росіян, які ще гірше за поляків поводитися з українцями, використавши Переяславський договір, змісту якого ніхто не знає до цього часу, підписаний, як сказав великий гуморист, «двома колбасниками». Жодного сумніву, що російська цензура довго думала над словами письменника про те, що козаки тільки запалювали люльки: «И скоро величественное аббатство обхватилося сокрушительным пламенем, ...бегущие толпы монахов, солдат, жидов наводнили многолюдные города и деревни»¹. У творі письменник проповідує потребу у концентрації військової козацької сили з певними конкретними цілями навзамін багатьох роздрібнених загонів, які тільки й займались здобиччю й вирішенням своїх окремих меркантильних потреб. Після того, як поляки закатували Остапа на очах в батька, і коли син, пересилюючи тортури, вигукнув: «Батько, где ты? Слышишь ли ты?», на що Тарас відповів: «Слышу!». І після цього його слід на деякий час заховався, але невдовзі він з'явився з тридцятьма тисячами козацького війська на кордоні України: «Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить за оскорбленные права свои, за униженную религию свою и обычаи, за вероломные убийства гетьманов своих и полковников, за насилие жидовских арендаторов, за все, в чем считал себя оскорбленный угнетенный народ»². Важко сказати зрозуміліше, що український народ уже гнітився не поляками, а росіянами, адже вбивали гетьманів і полковників не поляки, а росіяни, які забрали всі права у Переяславі і верховодили в Україні. Свідченням того, що Гоголь писав не стільки про поляків, скільки про росіян, і вони це добре розуміли, є те, що в новій редакції (1842 р.), яка навчала багато поколінь народів Російської імперії, слів «за вероломные убийства гетьманов и полковников», як і багатьох інших, уже немає³. Невже хтось повірить, що таку фундаментальну правку вніс сам автор? Ні, бо це буде брехня, таку справу робили цензори за вказівкою влади.

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 265.

² Там само. — С. 298.

³ Там само. — С. 140.

Завіса таємничості розкривається наприкінці оповідання «Тарас Бульба», видання «Миргород», 1835 р., де йдеться про польського гетьмана Потоцького та Остряницю, що свідчить про описані події XVII століття. Письменник пише про поляків, але в цей період нація втрачала свої позиції, а росіяни завойовували українські землі за допомогою самих же нерозумних і зрадницьких українських галаганів. Отже, розповіді про поляків взято тільки для прикладу. В містечку Полонному, а це українське Поділля, зазнав поразки Потоцький, і він козакам «клятвенно обещал полное удовлетворение во всем со стороны короля и государственных чинов и возвращение всех прежних прав и преимуществ»¹. Козаки йому не вірили, знали карколомність сусіда, і він би втратив все, але чомусь польського гетьмана, за словами автора, врятувало російське духовенство, яке знаходилося в містечку, і «торжественная процессия с образами и крестами и мольбы священника-старца тронули козаков. ...Гетьман и полковники решились отпустить Потоцкого не прежде, как заключивши трактат, обеспечивающий бы во всем козаков». Чи не бачимо ми, що в XVII ст. була відома за наслідками подія, коли 1654 р. в містечку Переяславі гетьман Б. Хмельницький і частина полковників приймали посланців царя Олексія Михайловича, який прагнув заключити з козаками вигідну для себе угоду, а тому посланці обіцяли від імені царя «всех прежних прав и преимуществ», що підкріплялося ще й пишною процесією російського духовенства. Договір був вигідний і для української сторони, яка сподівалася захиститися і від поляків, і від турків, і від самих росіян. Історія показала, що росіяни використали договір і захопили всю українську землю, про що знав Гоголь, який вивчав історію, а тому було б для великого митця і патріота України гріховно, щоб про таку подію він не згадав у своїх творах, ось він і згадав, трохи прикрившись поляками.

Чимало російських дослідників сушили голови над тим, щоб знайти прототип Тарасові Бульбі, що допомогло б вирішити питання, про що ж і про кого писав Гоголь — запорозьких козаків, росіян чи поляків. Ряд дослідників висловили припущення: Тарас «олицетворяет собой украинский и шире — русский национальный характер»; дехто навіть порівнював його з Б. Хмельницьким, який також втратив двох синів; були порівняння головної постаті з «гетьманом Тарасом» (Трясилом) та іншими. Але все це не те і не про того, бо росіяни, змушуючи автора зробити другу редак-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 298.

цію твору, затуляли Тараса Бульбу від справжнього його прототипу, який реально існував в українській історії, впливав на українську політику і особисто вів боротьбу за незалежність держави. Письменник, як це вже відомо і додатково показується в цьому дослідженні, нічого не вигадував, а, як відомо, писав багато з себе, з реальних подій та відомих людей, яких він знав особисто чи довідався про них з реальної історії, яку він вивчав.

Прирівнюючи Тараса Бульбу до росіян як «русской нации характер», а такого вислову у першому виданні не було, і невідомо, звідки воно з'явилося, аналітики не враховували ще й того, що свого героя Гоголь охарактеризував досить впертим, чого росіянам бракує, він був до того ще й розумним полководцем і політичним діячем. Жодного сумніву, що реальним прототипом для Тараса Бульби великий український письменник обрав знаменитого полковника Івана Богуну. Полковник вмів і потужно воював з поляками на українських землях, що було сили відстоював українську територію, висуваючи на перше місце інтереси українського народу: «Я згоден допомогти князю Ракоцю, але що від того матимемо ми всі? Кому дістанеться Підляшшя, Холмщина та інші землі?»¹.

Військові події, в які потрапляв Тарас, досить схожі на ті події і на ті місця, в яких побував Іван Богун: у знаменитому творі «Тарас Бульба» Гоголь написав, що Тарас боровся біля Полонного, «как слаб был коронный гетьман Николай Потоцкий с многочисленной своею армиею против этой непреодолимой силы, как облегли его в небольшом местечке Полонном грозные козацкие полки»². Про Івана Богуну ми довідуємося з історії, що «Іванова перевага над своїми та чужими полягала ще й у тому, що ніхто ліпше за нього не знав усі шляхи-дороги від Дніпра до Збруча і від Полонного до Ямполья»³. Саме полковник Богун був категорично проти підписання будь-якої угоди з російським царем, переконував гетьмана і полковників такого не робити. Коли гетьман замислив справу і не став прислуховуватися до інших, полковник Богун був такими діями незадоволений, Хмельницький помітив стан полковника і якось сказав оточенню: «Щось мені Іван перестає подобатися. ...Коли стане перед вибором король чи цар, то вибере першого. Він у нас грамотний. Учився у Європі, зв'язки має»⁴.

¹ Дмитрук О. Іван Богун — полковник. — Вінниця, 2008. — С. 167.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 298.

³ Дмитрук О. Іван Богун — полковник. — Вінниця, 2008. — С. 119.

⁴ Там само. — С. 86.

Основне завдання обох, і Бульби, і Богуна, — боронити країну, вони були впертими, але справедливими та принциповими: коли гетьман Хмельницький відчував свій кінець і провадив політику передачі влади своєму синові Юрасю, «Всі підписали, — сказав Хмельницький Богуна, — крім тебе та митрополита Тукальського. Наскільки вже Гуляницький з Лісницьким і то ...спеціально для цього приїздив з Січі Дорошенко, а Тетеря навіть подякував за довіру і клявся, що продовжуватиме мою справу». А Богун йому відповів, що проголосує за Юрася, а от підписувати лист не буду. — Я у ваших тонкощах не розуміюся, ...моя справа край боронити»¹. Коли ж все таки гетьман підписав угоду з царем, то полковник І. Богун різко заявляв, що залишає все товариство, ніколи не повернеться, він їм передбачив загибель, і так сталося, а Гоголь такі слова вклав в уста Тараса Бульби. Пророчі слова Богуна збулися — свою голову гетьман недовго носив, невдовзі після підписання угоди здоровий, у розквіті сил і слави він раптово захворів і помер, дотепер ніхто не знає, де його останки, знищені або розбрелися полковники. Подібні слова сказав і Тарас своїм полковникам і ніколи до них не повернувся.

Адже відомо, що не трактат заключали в Переряславі, а угоду між Україною та Росією, і в такому дійстві непохитний Тарас, уже полковник, не підтримував гетьмана і полковників, які йшли за ним: «Не попушу, полковники, чтобы вы учинили такое дело»². До справедливих військових і державницьких пропозицій Тараса завжди прислуховувалися гетьман і полковники, але цього разу з ним не погодились, а тому він із прикрістю махнув рукою і пішов: «Оставайтесь же себе, паны! Меня вы больше не увидите. Смотрите, паны, вы вспомните меня! — И голос его имел в себе что-то пророческое. Вы думаете, что купили этим спокойствие и будете теперь пановать? Увидите, что не будет сего! Сдерут с твоей головы, гетьман, кожу! набьют ее гречневою половию, и долго будут видеть ее по ярмаркам! Да и у вас, паны, у редкого уцелеет голова! Пропадете вы в сырых погребах, замурованные в каменные стены, если не сварят вас живых в котлах, как баранов». Хіба поляки тримали в казематах і сибірських копальнях гетьманів, полковників і кошових отаманів? Ні, це була справа тільки росіян, і про це Гоголь пише, прикриваючи реальність іншим народом. Аналіз історії і творчості Гоголя показує, що російські критики та аналітики дуже помилилися, навішуючи

¹ Дмитрук О. Іван Богун — полковник. — Вінниця, 2008. — С. 195.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 299.

невважаєні ярлики великому митцеві на кшталт «великого російського письменника».

Все схоже було у Тараса Бульби з Іваном Богуном, їхня доля, їхні бойові успіхи, їхня впертість, їхня любов до України. Навіть смертельні муки, твердість духу та віддача себе службі батьківщині і народу, були єдині. Доля полковників Богуна і Бульби була однаковою, вони загинули страшенною, але славною смертю в нерівному бою з ворогами, зрадою і підступництвом, як докір нащадкам, щоб українці таких ганебних вчинків не творили.

Загін козаків полковника Тараса Бульби виходив з оточення: «козаки пробрались сквозь неприятельские ряды. Как вдруг Тарас, остановившись и нагнувшись в землю, сказал: «Стой, братцы! уронил люльку»¹. В это самое время он почувствовал себя в дюжих руках, был схвачен набежавшим с тыла отрядом и отрезан от своих. ... «Эх, старость, старость!» — сказал он, почти что не заплакал. Ему прикрутили руки, увязали веревками и цепями, привязали его к огромному бревну. ...Ему с высоты все было видно как на ладоне.

— Занимайте, хлопцы, — кричал он, — занимайте вражьи дети, говорю вам, скорее горку....— Вот пропадут, пропадут ни за что! — говорил он с бешенством и взглянул вниз, где блестел Днестр. Чувство радости сверкнуло в его глазах. Он увидел выдвинувшиеся из-за кустарника три кормы....— Хлопцы, к берегу! к берегу! ...Да забирайте все челны, чтобы не было погони! ...Но удар обухом по голове за такой совет переверотил в его глазах все. ...Когда Бульба очнулся немного от своего удара и глянул на Днестр, он увидел под ногами своими козаков, садившихся в лодки. ...— Прощайте, паны-братцы, товарищи! — говорил он им сверху. — Вспоминайте иной час обо мне! Об участии же моем не заботьтесь! Я знаю свою участь ...Будьте здоровы, паны-братцы, товарищи! Да глядите, прибывайте на следующее лето опять, да погуляйте хорошенько! ...— удар обухом по голове пресек его речи».

Так само загинув і прототип Тараса, відомий полковник періоду визвольної війни і Переяславської Ради Іван Богун. Стало відомо, що «Тетеря вчора знову погнав до Варшав». ...Невдовзі сталася подія: «Коли козаки поїли, до них увійшов польський вельможа й, не привітавшись, розгорнув папір і зачитав універсал короля про арешт гетьмана Юрія Хмельни-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 301—303.

цького, полковників Івана Богуна та Григорія Гуляницького, митрополита Йосипа Тукальського за спробу допомогти московському царю захопити владу»¹. Перебуваючи у польському заточенні і довідавшись про страту Сомка, Золотаренка та інших відомих українців і підтримку царем Брюховецького на гетьманство, Богун втратив надію на звільнення, але несподівано у камері полковника з'явився польський король Ян Казимір і повідомив, що треба стримати війська московського князя Ромодановського, і поставив Богуна перед фактом — «або ви стаєте наказним гетьманом усього козацтва і швидко наводите лад, ...або залишаєтесь тут навечно»². У полковника не було жодного вибору, і він погодився, але, як водиться в українській дійсності, одразу ж спрацювали доноси, вправно використані ворогами полковника, що мовляв знаменитий полковник прийняв католицьку віру, а тому козаки зустрічали його вороже, а ті, хто підготував такий донос, влаштували йому ще й пастку: «Пане гетьман, — зайшов до Богуна козак, — вам лист від короля. ...Чого він приїхав такої пори? — подумав Алі. — Поїхали, дізнаємося, мовив наказний гетьман ...Козаки сіли на коней і без супроводу поїхали. ...Як тільки Іван ступив на землю ...звідусіль до Богуна та Алі кинулися Тетерині козаки»³.

— Ну, що попався? — вишкірився до наказного гетьмана Маховський. — Як я тебе ненавиджу... — Ти в моїх руках. Почувши переможний вигук Маховського, вийшов Тетеря і подивився на зв'язаного Богуна та Алі. — Ну що відгуляв своє, старий пес? — засміявся Павло. — Мене ще ніхто не перехитрив, Іване, ... — Дурень ти, Павле, неподалік Ромодановський. — Я і з ним порозуміюсь! Кінчайте з цими! — наказав козакам. — То це ж Богун, — сказав хтось.

— Розстріляти! — заволав Тетеря, вихопив у козака пістоль й вистрілив у Богуна, але куля об щось дзенькнула й, зрикошетивши, вдарила коня в круп. — Нічого, — спокійно сказав Маховський. — У мене є ліки для характерників, ...Принесіть рушницю з мого шатра. Богун глянув на Алі: — Нам з тобою, куме, два дні не вистачило. ...Богуна та Алі вивели за об'єднаний табір Тетеря—Маховського й поставили поряд. — Прощай, брате, може щось не так, — сказав Алі. — Мені так шкода малих дітей. Як вони без мене? Хто їх захистить? — Прощай і ти, брате, — мовив

¹ Дмитрук О. Іван Богун — полковник. — Вінниця, 2008. — С. 361—362.

² Там само. — С. 389.

³ Дмитрук О. Іван Богун — полковник. — Вінниця, 2008. — С. 393—395.

Богун, — А мені України шкода, що народжує таких тетер. Драгуни прицілились і вистрілили. Алі впав як підкошений. ...Богун продовжував стояти. ... — А хто ж за мене помститься? — несподівано запитав, але так і не дочекався відповіді...». Так і Україна до цього часу очікує, а хто ж її захистить, коли нарешті розпочнеться боротьба за справжню свободу і незалежність, адже люльки запалили під час Помаранчевої... Великий син українського народу знав його не тільки позитивні риси, він з тривогою відмічав багато того, що віками утримує українців у неволі: жорстоке протистояння всіх проти всіх; підступність; продажність; непомірна помста і багато іншого. Щоб викоринити їх, Гоголь написав низку важливих творів з цієї тематики.

Після «Тараса Бульби» найбільш утаємниченим є оповідання «Страшна месть»¹, в якому під мистецьким гарніром чаклунів і духів подається реальна українська історія складних, неприміренних відносин трійці: Україною в образі Катерини; Запорізькою Січчю в образі пана Данила; дитятком — молодим козацтвом, справ і відносин, які склалися між українською державою і запорозькими козаками; внутрішніх ворогів, переродженців, схильних до хабарів в образі недоброго гостя колдуна, який представляє сусідів. З сумом Катерина розповіла панові Данилу, що ходять чутки про чаклуна, який народився страшним, і з ним ніхто не хотів зустрічатися: «Не так страшно, що колдун, — говорив он, — как страшно то, что он недобрый гость. ...Я слышал, что хотят ляхи строить какую-то крепость, чтобы перерезать нам дорогу к запорожцам».

Справді так, щодо історії будівництва якогось укріплення неподалік Січі, але не поляки здійснювали це будівництво, яке занадто турбувало козаків, а російські будівельні загони, що підтверджується листом, написаним козаками до царя московського: «Въ нынешнемъ 1702 году, октября въ 20 день, донесена къ намъ, войску запорожскому низовому, препочтенная вашего царского величества грамота ...Но мы не нашли въ ней ни одного слова на наши просительныя къ вамъ, великий государь, письма, ...мы не знаемъ живы ли или нетъ наши товарищи, поехавшіе за монаршей казной; ...а только изволите приказывать намъ, войску запорожскому низовому, о строеніи города Каменного Затона. ...На это все единогласно вашему царскому величеству объявляем, что совершенно не хотим онаго города близ насъ на Днепре иметь. ...Таким образомъ, видя, какъ наша козацкая вольность обращае-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 198—237.

тєя вѣ неволѣ, мы все единогласно не позволяемъ и возбраняемъ строить города вѣ Каменномъ Затонѣ. ...кто в педбудущій 1703 годъ явится вѣ Каменный Затонъ, изготовимся и станемъ къ военному бою со всемъ нашимъ всепоспольнымъ товариществомъ. ...Изъ Сечи запорожской 23 октября 1703 года»¹. Отже, Гоголь, який знав історію, писав саме про Кам'яний Затон, який будували росіяни, щоб контролювати козацьку Січ, а тому і з'явився «недобрий гость» чаклун. Представник запорізьких козаків пан Данило, який, мабуть, був кошовим, з гнівом і погрозою сказав: «Я сожгу старого колдуна», але не так легко було це здійснити, написано в оповідані, бо в колдуна були гроші, щоб підкупити українців, які ласі на такі справи, як написав Гоголь: «Говорят, они все готовы были себя продать за денежку сатане с душою и ободраными жупанами»², а таких в Україні було і залишається дотепер багато.

Представника Запорізької Січі пана Данила Гоголь описує з різних боків, і нарешті те, що в розквіті сил він сказав: «Катерина, чует душа близкую смерть. Что-то грустно становится на свете. Времена лихие приходят. ...Он был еще жив, честь и слава нашего войска, старый Конашевич! ...Это было золотое время, Катерина! Старый гетьман сидел на вороном коне. ...по сторонам шевелилось красное море запорожцев. ...как резались мы тогда с турками! ...Сколько мы тогда набрали золота! Дорогие каменя шапками черпали козаки. ...Ох, не воевать уж мне так! Кажется, и не стар, и телом бодр; а меч козацкий вываливается из рук, живу без дела, и сам не знаю, для чего живу. Порядку нет в Украине; полковники и есаулы грызутся, как собаки, между собою. Нет старшей головы над всеми»³. Великий митець писав не тільки для тодішніх, але й для теперішніх українців, бо гризлися гетьмани і полковники за булаву і тоді, і тепер однаково. Такі сумні роздуми пана Данила з'являлися через те, що навкруги збираються якісь підозрілі сили, грають у карти, називають український народ хохлами, кругом бійки і випивки: «Не бывало такого соблазна на Русской земле и от татар. Видно, уже ей бог определил за грехи терпеть такое посрамление! Слышно между общим содомом, что говорят про заднепровский хутор пана Данила, про красавицу жену его... Не на доброе дело собралась эта шайка!»⁴.

---

¹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 242—243.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 201.

³ Там само. — С. 221.

⁴ Там само. — С. 219.

Хто ж це називав українців не інакше, як хохлами, влаштовував пияцтва і бійки? Відомо, що поляки не називали українців хохлами, а тільки «бидлом», не знали таких назв ні турки, ні татари, а тому залишалися тільки росіяни, про яких і писав Гоголь.

Непрошені гості насувалися, і пан Данило попросив принести йому кухоль меду: «Выпью за прежнюю долю и за давние годы!», і ввійшов Стецько й повідомив, що йдуть гості: «Чем будем принимать гостей, пан? ...—Знаю, зачем идут они, ...— Седлайте, мои верные слуги, коней! надевайте сбрую! сабли наголо! не забудьте набрать и свинцового толокна. С честью нужно встретить гостей! ...Гуляйте, хлопцы, пришел наш праздник!»¹. Бються козаки з непроханими гостями, яких Гоголь іменує ляхами, які ніколи не руйнували Січі, а це були росіяни, серед яких таємний гріховний ватажок колдун, який під час бою виник перед паном Данилом і поцілив у нього мушкет: «мушкет гремит — і колдун пропал за горою. ...Зашатался козак и свалился на землю». І заплакала Катерина, а це плаче Україна за козаками, за Січчю: «Козаки, козаки! Где честь и слава ваша? Лежит честь и слава ваша, закрывши очи, на сырой земле»². Не згадує Катерина, що вона допомогла чаклунові вийти з запертя, піддавшись благанням чаклуна, який називався її батьком, а тому даремно Катерина визнає свою провину: «Пасмурно, мутными глазами глядела на всех Катерина и не находила речи. «Я сама устроила себе погибель. Я выпустила его. ...Мне нет от него покоя!... Я зарублю твое дитя, Катерина, — кричал он, — если не выйдешь за меня замуж!» Розмахував руками есаул Горобець, що не дозволить прийти антихристу, але все було пізно, справа зроблена, Січ розгромлена, нащадків козацтва січовиків знищено, сама Україна поневолена, а це і є та «страшна месть», про яку написав великий українець і визначив провину за яку українці несуть дотепер таку помсту. Як чаклун зачаклував Україну, як він нав'язувався Катерині, пропонуючи бути всім — і батьком, і чоловіком, і багаточим, так і Росія трималася за Україну, приносячи їй одні лише страждання, а народ, як Катерина, піддавшись благанням чаклуна, визнає свою провину, але не може щось вдіяти.

Тільки Гоголь зумів так написати про те, як українців і Україну ошукали, а найперше у Переяславі, вклавши в уста Катерини слова до чаклуна: «ты чудовище, а не отец мой!.. ты взял нечистыми чарами твоими власть вызывать душу и мучить ее», але,

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 221.

² Там само. — С. 222.

розуміючи таку підступність чаклуна, Катерина все-таки піддалася його благанням, коли пан Данило заточив чаклуна у замок, щоб знищити за «тайное предательство, за сговор с врагами православной Русской земли. ...Завтра ждет его казнь». Завжди добра і довірлива Катерина, як і Україна, запитала: «Что я могу сделать, чтобы спасти твою душу?...». «—Если бы мне удалось отсюда выйти, я бы все кинул» — «...я выпущу тебя; но если ты меня обманываешь, — сказала Катерина, остановившись перед дверью, и, вместо того чтобы покаяться, станешь опять братом черту?» — «...Нет, Катерина... Неужели ты думаешь, что я предаю сам себя на вечную муку? Замки загремели. — Прощай, храни тебя бог милосердный, дитя мое! — сказал колдун, поцеловал ее»¹.

Не польські, а російські війська прийшли до пана Данила, себто Запорізької Січі, щоб її знищити під коріння: «После жестокой свалки взяты были в плен — кошевой атаман, войсковой судья, 26 куренных атаманов, 2 монаха, 250 человек простых козаков, 160 человек женщин и детей. Из того числа 5 человек умерло, 156 человек атаманов и козаков казнено, причем несколько человек были повешены на плотах и самые плоты пущены были вниз по Днепру на страх другим»². Письменник написав, що всі лиходійства і битву з паном Данилом вирішив чаклун: «Еще никогда в мире не бывало такого грешника!», а коли він попросив святого схимника помолитися за нього, то святий схимник сказав: «Боязнь овладевает мною. Не добро быть человеку с тобою вместе!», але це злякало чаклуна, і «как бешенный кинулся он — и убил святого схимника»³.

У місті Глухові збирався народ навколо старця бандуриста, що співав про колишню гетьманщину, Сагайдачного і Хмельницького, розповідав і про двох козаків Івана і Петра, які домовилися: «Гляди, Иван, все, что ни добудешь, — все пополам; когда кому веселье — веселье и другому; когда кому горе—горе и обоим; когда кому добыча — пополам добычу; когда кто в полон попадет — другой продай все и дай выкуп, а не то сам ступай в полон»⁴. І довгий час ділилися здобиччю порівну, але король Степан ніяк не міг впоратись з якимось пашою і запропонував Іванові та Петрові зловити пашу та привести до короля живого чи мертвого. І привів

¹ Там само. — С. 217—218.

² *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 329.

³ *Гоголь Н.* Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 231.

⁴ Там само. — С. 234.

пашу Іван. «Бравый молодец! — сказал король Степан и приказал выдать ему одному такое жалование, какое получает все войско; и приказал отвести ему земли там, где он задумает себе, и дать скота, сколько пожелает»¹. Все багатство, як було домовлено, Іван поділив порівну, Петро начебто був радий багатству, «но не мог вынести того, что Иван получил такую честь от короля, и затаил глубоко на душе мечь»². Якось козаки їхали горами до своїх земель, у Івана на плечах був і його син, а коли дорога перейшла у стежечку, то, який їхав поряд, «оглянувся и толкнул названого брата в провал. И конь с козаком и младенцем полетел в провал»³. Навіть коли Іван з сином ухопився за сучок і ще міг врятуватися, Петро не змілювався над ним, не врятував навіть малого сина, «толкнул его пикой, и козак с младенцем полетел на дно»⁴. Все добро дісталось Петрові і жив він як паша, мав багато землі, численні табуни, отари овець і баранів, але й він невдовзі помер. Душі обох названих братів призвав до себе Господь Бог на суд: «Великий есть грешник сей человек! — сказал бог. — Иване! Не выберу я ему скоро казни; выбери ты сам ему казнь!». І придумав Іван і попросив: «Сделай же, боже, так, чтобы все потомство его не имело на земле счастья! чтобы последний в роде был такой злодей, какого еще и не было на свете! и от каждого его злодейства чтобы деды и прадеды его не нашли бы покоя в гробах и, терпя муку, неведомую на свете, подымались бы из могил! А иуда Петро чтобы не силах был подняться и оттого терпел бы муку еще горшую; и ел бы, как бешенный, землю, и корчился бы под землею!»⁵. Кожен із названих братів придумував страшенні муки один одному: «Страшна казнь, тобою выдуманная, человек! — сказал бог. — Пусть будет все так, как ты сказал, но и ты сиди вечно там на коне своем, и не будет тебе царствия небесного, покамест ты будешь сидеть там на коне своем»⁶. Минають роки, століття, а українці і далі продовжують закліято бажати лиха один одному, клясти один одного, що і не приносить добра всій нації: «и доньне стоит на коне дивный рыцарь, и видит, как в бездонном провале грызут мертвецы мертвеца, и чует, как лежащий под землею мертвец растет, ... и страшно трясет всю землю...»⁷.

Чи не про одного з реальних злочинців написав великий Гоголь, який причетний до знищення військової школи України —

¹ Там само. — С. 234.

² Там само. — С. 235.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 235.

⁴ Там само. — С. 235.

⁵ Там само. — С. 236.

⁶ Там само. — С. 237.

⁷ Там само. — С. 237.

Запорізької Січі, про якого пишуть історики: «один из главных виновников разорения Чортотмыцкой Сичи полковник Игнат Галаган за «веняя службы» царю награжден был селом Боровицей и другими деревнями в Чигиринском полку да селом Веремеевкой, а сверх того ему обещана была от царя особая милость «несколько соть рублевъ денегъ». ...Царь Петр Алексеевич, приехав после полтавской битвы в Киев, отдал приказ князю Голицыну «иметь къ Галагану признание, держать его въ охранении и в требовании и въ чемъ будетъ просить, чинить ему вспоможение»¹. Письменник написав, що в чаклуна «водится золото» і він мав можливість підкупити багатьох тих, хто не давав зміцнюватися Запорізькій Січі, вважав, що краще одержати гроші від чаклуна, ніж на війні. Серед українського народу таких хитрунів неміряно, і коли російські війська йшли нищити Січ, то до них пристав Ігнат Іванів Галаган, син малоросійського козака із села Омельники Полтавської губернії Кременчуцького повіту. Він був полковником у Січі, під час Полтавської битви пристав до Мазепи, а коли побачив перебіг бою, який йшов на користь росіян, то перейшов з усім своїм полком до російського табору і присягнув цареві, а тепер «под присяглы обещал тайными тропами провести русских к запорожской столице»². Серед українського народу ще не перевелися Галагани, бо коли настало ХХІ ст., і Україні дозволили Вищі Сили стати незалежною державою, то саме Галагани її зраджують, продають і перепродають, як і колись, а покупці на Україну постійні.

Нарешті з оповідання Гоголя про жорстоку реальність взаємовідносин між самими українцями, зокрема Іваном і Петром, між українцями і росіянами, зокрема між паном Данилом, Катериною і чаклуном — «недобрым гостем», можна лише зробити сумний висновок, що «жестокости, выказанные великороссийским войском в отношении запорожцев, служат лишь подтверждением той общеизвестной истины, что войны между народами одной веры и одного происхождения — самые жестокие и самые кровопролитные из войн, подобно тому, как ненависть между братьями и близкими родственниками — самая сильная из ненавистей»³.

Ті риси українців, які описав давно Гоголь, ми можемо спостерігати в різних сферах українського суспільства, навіть з вихо-

---

¹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 339.

² Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 328.

³ Там само. — С. 328—329.

дом на світову арену, де про українців знають, мабуть, більше, ніж вони самі про себе. Минуло багато років після війни 1939—1945 рр., і розпочався суд над Іваном (Джоном) Дем'янюком, українцем, який багато десятиліть мешкав у США, йому виповнилося більше як дев'яносто літ, але йому нагадали, що він служив в одному із концтаборів і вбивав євреїв. Десяток років триває слідство і Феміда не може навести доказів про ті вбивства, навіть суди Ізраїлю, які найбільше зацікавлені у цих доказах, нічого не могли довести, а тому з широким розголосом перевозять його до Німеччини. Там старого і німецького Джона, українця за походженням, але американця за проживанням і сімейними зв'язками, й далі штурмують, і, як у казці, знайшли ще одного українця, Алекса Нагорного, який спочатку був свідком проти Івана (Джона) Дем'янюка, а невдовзі справи повернулися так, що він став другим звинувачуваним українцем, котрий все життя провів у Німеччині, мав німецький паспорт. Отож, народами світу розіграна ціла палітра українських споконвічних проблем: українці доносять один на одного; свідчать один проти другого; вбивають свій народ і євреїв, режисери дійства знають специфіку ставлення українців до євреїв; нарешті саме стають жертвами своїх таки інтриг; ніде не показується, хто спонукав і дозволив вбивства; простежується думка, що українці своєю рабською покорою і відсутністю волі до боротьби йдуть на будь-яку підлість, нелюдські дії. Це — українська реальність, а ось німці своїх громадян, які давали вказівки українцям вбивати своїх і чужих, оберігають, жоден з них не згадується ні у свідках, ні у звинувачених, вони тихо живуть у своїх сім'ях і будинках перестарілих.

А ми будем
сміятись та плакати.

Т. Шевченко

V Українська тематика — КОД

ДО ВИЗВОЛЕННЯ

Знамениті представники української культури — Т. Шевченко, М. Гоголь, Л. Українка, І. Франко, О. Гончар і багато інших, коли вивчали українську історію, оспівували важку долю українського народу, постійно зверталися до джерел української культури, намагаючись встановити причини важкої долі українського народу, який упродовж 750 літ так і не спромігся захистити себе, вийти з неволі і стати незалежною та могутньою державою. Більшість із них ні в піснях, ні в переказах, ні в билинах так і не знаходили виходу із складної української долі, скрізь чувся сум, плач і зневіра: М. Гоголь написав, що малоросійська музика злилася в піснях з життям народу «Безотрадное, равнодушное отчаяние иногда слышится в ней так сильно, что заслушавшийся забывается и чувствует, что надежда давно улетела из мира»¹, а Л. Українка навіть написала в цьому контексті: «хто спить, хто не спить, покориись темній силі». На жаль, вона не мала можливості пояснити народові сутність та дати адресність тієї «темної сили», а тому тільки продовжувала — «щасливий, хто сни має милі», мовляв, лише забуття забезпечує можливість сховатися від тієї «темної сили».

Завдяки здатності помічати своїм природним проникливим поглядом те, чого інші не помічають, М. Гоголь підійшов близько до однієї з причин, а саме — відкритість з усіх боків українських степів, «беззащитная, открытая земля эта была землей опустошений и набегов, местом, где сшибались три враждующие нации», а також ще й те, що тут постійно панувала ворожість усіх

---

¹Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 104.

проти всіх — «родство рушилось... Народ приобрел хладнокровное зверство, потому что он резал, сам не зная за что. ...Казалось, умерли в нем почти все человеческие сильные благородные страсти, и если бы явился какой-нибудь гений, который бы захотел тогда с этим народом совершить великое, он бы не нашел в нем ни одной струны, за которую бы мог ухватиться и потрясти бесчувственный состав его»¹. Настав час, і такий геній все-таки з'явився в особі І. Мазепи, але він так і не знайшов тієї струни, про яку тут згадується, а тому, коли потрібно було вирішувати важливе завдання, чи самостійно українці захищатимуть свою свободу чи шукатимуть якогось союзника, то в праці «Размышления Мазепы»² перед Полтавською битвою читаємо: «Самодержец был слишком могуч. ...Неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и при том нация свободная, которая не всегда была в спокойствии».

У чому сутність такої сумної долі української нації, яка в подальшому формує культуру нації, виховуючи в ній кожного українця, який, змужнівши, вже визначає власну долю і долю своїх, дітей, онуків та всієї нації? Пізнання глибин ситуації, яка супроводжує українців багато століть, а це не мало — 750 років, має неминуче значення для суспільного і державного розвитку, адже все те, що всмоктується кожною людиною з дитинства з молоком матері і культурою, в якій вона виростає, згодом перетворюється на реальні сімейні, громадські, політичні і державницькі діяння. Існує чимало пояснень, навіть глузливих, незрозумілої поведінки українців у розв'язанні багатьох власних проблем, суспільного життя і державного будівництва. Є чимало прикладів в українській історії, коли українці не стільки боролися, або, як писав Шевченко, «катів катували», проти зовнішніх ворогів, скільки чистили непотріб серед власного народу, а найперше — зрадництво. Воїни Української повстанської армії під час боротьби після 1939 р. знищували не радянських людей та воїнів, а українських зрадників і енкаведистів. Українська нація зобов'язана очищатися, покращуватися, як писав про це Гоголь, щоб краще жилося, щоб міцніла і розвивалася держава. Дозволю ї собі висловити деякі власні думки щодо причин формування української культури, яка формує ідеологію української нації, її боязливість, принизливість, плазування, а далі, як результат, — боротьба один проти одного, зрадництво, заздирність, доноси і продажність в усьому.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 49—50.

² Гоголь Н. Полн. собр. соч., Размышления Мазепы. — М., 1952. — Т. X. — С. 83—84.

Це не домисли, а багатовікова українська практика і серед народу, і серед і його провідників: протистояли і билися між собою усі великі і малі князі; не мала єдності у політиці відносин з сусідніми державами та главами держави в середині країни славетна Запорізька Січ; жорстоко билися за гетьманську булаву усі претенденти на її володіння, в результаті усі гинули в казематах Росії; не було жодної єдності серед української культурної еліти стосовно долі українців в Російській імперії; розбрат і протистояння панували серед керівників Української Центральної ради після 1917 р., а тому Україна так і залишилася в складі Російської імперії часів комуністичного режиму; за часів незалежності, після 1991 р., суспільство і державу потрясло жорстоке протистояння трьох гілок влади; саме суспільство також постійно поділялося на прихильників різних політичних течій, які не сповідували інтереси української нації і держави.

Чи не через такі українські якості переважна більшість сучасних українців, які стають відомими у політиці чи бізнесі, з якихось причин не знаходять місця в середовищі так званих українських демократів, котрі начебто відстоюють інтереси народу, а долучаються до інших груп і партій, які аж ніяк не сповідують суто українську ідею незалежності держави, інтереси нації та її культури. І це не через те, що відомі і заможні українці не люблять свою батьківщину та не бажають залишити своїм онукам незалежну заможну і шановану у світі Україну. Ні, більшість із них саме цього прагнуть, але вони бояться того середовища, в якому діє потужний ген: «і сам не гам, і другому не дам», який посилюється заздрощами та всім негативом, що з цього випливає. Самі демократи так і залишаються бідними, вони віддалені від науки, ними не задоволений народ, половина якого розгублена і підтримує то одних, то других, але не демократів.

Де коріння того зла, яке віками гнітить українців, яке з'явилося і досить потужно діє століттями такої геном? Моє припущення полягає в тому, що спокон віку українці були і залишалися землеробами, вони жили переважно одноосібно, на перетині великих шляхів, якими рухалися різноманітні племена та військові формування, а тому кожен, щоб вижити, сподівався на власні сили, викручувався, хто як міг, а тут на кону було життя і всі засоби, а це і улесливість, і продажність за дрібниці, і доноси на сусіда, і прислужництво, що їх використовували батьки, їхні діти та онуки, таке практикувалося багатьма поколіннями. Подібна поведінка та відносини в навколишньому складному середовищі зберігалася в українському суспільстві і тоді, коли сформувались

і міцніли оспівані в піснях знамениті українські села. Сталася біологічна ситуація, за якої, мов би непомітно, відбулася мутація, яка порушувала природну програму живої істоти, коли вона захищає себе, своє потомство, свою оселю у відкритій боротьбі, як жива істота, як тварина. Відповідальний за таку відкрити природну боротьбу, природний захист живої матерії, ген у складі амінокислот людського організму одержав якийсь незначний, малесенький поштовх в інший, переважно прихований, бік. Як наслідок у людини, а це все селянство української нації, в її вищій нервовій системі з'явився небажаний дефект, який дається взнаки в усіх негативних рисах з часів заселення українських степів. Людина, залишаючись тривалий час наодинці серед агресивного навколишнього середовища, стає незахищеною, втрачає волю до боротьби, але, щоб вижити, вишукує інші методи захисту, які за великий проміжок часу і зміни поколінь закріплюються на межі генетичного рівня, що підтверджується багатьма дослідженнями: «Наша воля, наши поступки, настоящие и будущие — результат давно прошедших времен»¹.

Культура, а це — широкий спектр життєдіяльності людської спільноти, є обличчям кожної нації, тому історична палітра культури, як вона розвивається, особливо куди рухається в перспективі, дає об'ємну характеристику самої нації, народу і його держави. Саме туга за високими цінностями єдності, що є природним даром усього живого, втраченого українцями у віковичній боротьбі за виживання, лунає у піснях, переказах, билинах, казках і думках, які вивчав М. Гоголь для написання правдивої української історії.

Своїм друзям і знайомим письменникам Гоголь читав про Україну власні твори: «Знаете ли вы украинскую ночь? Нет, вы не знаете украинской ночи!» ...Он придавал читаемому особый колорит...Описывая украинскую ночь, он будто переливал в душу впечатления летней свежести, синей, усеянной звездами выси, благоухания, душевного простора»,² — писав Сологуб про гоголівські читання. Так писати і читати могла людина, яка любила свій край, природу своєї батьківщини: «Весь август здесь был прелестен, начало сентября похоже на лето. Может быть, нет в мире другого, влюбленного с таким исступлением в природу, как я», — писав Гоголь 23 вересня 1832 р. Дмитрієву із своєї Василівки. А ось про Петербург він писав тому таки Дмитрієву зовсім інше і протилеж-

---

¹ Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 106.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 449.

не: «Мне надоело серое, почти зеленое северное небо, так же, как и те однообразно-печальные сосны и ели, которые гнались за мною по пятам от Петербурга до Москвы»¹. Про красу природи, приємний клімат у Василівці він пише з теплом, схожим як клімат Італії, в якому він перебував, а з Петербурга Данилевському 26 квітня 1832 р. в листі написав: «Здесьний проклятый климат убийствен». У своїх творах Гоголь оспівував свою Україну, яку нарекли Малоросією, щоб возвеличити північного сусіду, назвавши її Великоросією, неначе забувши, що ця Малоросія є метрополією Великоросії, яка відбрунькувалась від Древньої Русі і Київської Русі, а пізніше ця метрополія поступово перетворювалася на звичайну провінцію імперії — Мала Росія, Малоросія, Південно-західна Росія, поділена на п'ять губерній. І знову знаходимо відповідь, яка в Гоголя душа, у словах Августина Блаженного: «Душа больше там, где любит, чем там, где живет»².

У своїх оповіданнях на українську тематику автор показав багато смішного на перший погляд, але той сміх був сміхом «сквозь слезы», а після цього він продовжувався в «Ревізорі» і «Мертвих душах», в усіх цих творах простежується єдина міцно повязана ідея. Ідеологи Російської імперії подібно зрозуміли і піддали письменника жорсткій критиці спочатку за «Ревізора» і «Мертві душі», а пізніше — уже нищівній критиці за «Переписку з друзями». Те, що в імперії зрозуміли сутність творів на українську тематику, бачимо з пояснень і коментарів самого автора у праці «Авторская исповедь» про свої ранні твори: «Причина той веселости, которую заметили в первых сочинениях моих, ... заключается в некоторой душевной потребности. На меня находили припадки тоски, мне самому необъяснимой, которая происходила, может быть, от моего болезненного состояния. Чтобы развлекать себя самого, я придумывал себе все смешное, что только мог выдумать. Выдумывал целиком смешные лица и характеры, поставлял их мысленно в самые смешные положения, вовсе не заботясь о том, зачем это, для чего и кому от этого выйдет какая польза»³. Помітно, що уже визнаний письменник виправдовується, щоб відвести від себе шторми зневаги, мовляв, не знаю, як це трапилось. Аналізуючи твори української тематики, можна побачити, що не до кінця письменник розкривав їхню внутрішню сутність, звичайно, щоб не викликати ще більшої істерії проти себе, але далі все це у творах має дедалі більший прояв. Проте вся творчість

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 460.

² В поисках смысла (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 567.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 137.

була не випадковим явищем, а наперед визначеними діями самого письменника і тих сил, які йому допомагали.

Від природи наділений високим інтелектом, М. Гоголь бачив становище всієї Малоросії і малоросів, знав, що відкрито про це писати не можна, він також усвідомлював, що й сам був вихідцем із того прошарку, який сповідував панщину, і він на це зважував, але намагався якось вплинути на ситуацію, проповідуючи не російські ідеали, а історію та географію, щоб показати значущість і першородність України та її території. Все це постійно проявлялось у його повсякденній роботі, творчості і спілкуванні з багатьма людьми. На уроках в Патріотичному інституті і в домашньому учительстві генерала Балабанова, де Гоголь навчав трьох братів, він проповідував природничу історію, загальну історію і географію, а не російську мову, де було її обов'язкове вивчення. Учні, запитавши, коли вивчатимуть російську мову, почули відповідь свого вчителя: «На что вам это, господа; в русском языке дело — уметь ставить ять и е, а это вы и так знаете, как видно из ваших тетрадей. ...Выучить писать гладко и увлекательно не может никто; это способность дается природой, а не ученьем»¹. Важко зрозуміти підтекст такого ставлення до вивчення російської мови письменника, який учням із російської сім'ї радив одне, а своїм українським товаришам пропонував писати мовою Пушкіна. Пізніше він нагадував про це іншим молодим письменникам: «У кого есть способность передать живописно свою квартиру, тот может быть и весьма замечательным автором и в последствии»². Про мову він не згадував, він надавав увагу самій сутності української дійсності та відносин з Росією, а мова, якою він писав, суцільно перемішана з українською.

Поетичний світ циклу «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» відрізняється своєю цілісністю, внутрішньою єдністю інтересів учасників, відображаючи їхню романтично-ідеальну дійсність, протиставляючи її реаліям тогочасного важкого життя закріпаченого народу. Кожна із повістей — «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і «Вій» — це українські повісті, українська тематика, глибина української підневільної дійсності, написана українцем. У «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» показано, з одного боку, чортів, відьом і іншу нечисту силу, а з другого — людину. Письменник писав ці твори в Петербурзі, а тому скрізь відчува-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 443.

² Там само. — С. 475.

ється, що він не в Україні, що він сумує за полишеним краєм. Адже відомо, що «большое видится из далека», а тому вся повість «Сорочинская ярмарка» написана на основі української літератури та історії, письменник використав російсько-імперську мову, пересипану українськими словами, мотивами, скрізь — українські легенди, комедії, казки, прислів'я, народні пісні. Не хто інший, а Гоголь продовжував творчі традиції своїх попередників: кожен невеличкий розділ твору розпочинається з українського тексту легенд, переказів, думок його сучасників — поета Петра Петровича Гулака-Артемовського (1790—1865 рр.) та письменника Івана Петровича Котляревського (1769—1838 рр.). Відомі художні напрацювання видатних українців і народна мудрість супроводжували його у творчості:

- Із старовинної легенди:*   «Мені нудно в хаті жить,
Ой, вези ж мене із дому,
Де багацько грому, грому,
Де гопцюють все дівки,
Де гуляють парубки!»
- Котляревський, Енеїда:*   «Чи бачиш, він який панище?
На світі трохи єсть таких.
Сивуху так, мов брагу, хлище!»
- Котляревський:*   «Хоть чоловікам не онее,
Та коли жінці, бачиш, тее,
Так треба угодити...»
- Малоросійська пісня:*   «Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький!»
- Із малоросійської комедії:* «Цур тобі, пек тобі,
сатанинське навожденіє!»
- Із малоросійської комедії:* «Що, боже ти мій, госпде!
чого нема на тій ярмарці!
Колеса, скло, дьоготь, тютюн,
ремінь, цибуля, крамарі всякі...
так, що хоч би в кишені було
рублів і з тридцять, то й тоді б
не закупив усієї ярмарки.»
- Із малоросійської комедії:* «От біда, Роман іде, от тепер
якраз насадить мені бебехів,
та й вам, пане Хомо, не без

лиха буде.»

Із малоросійської комедії: «Та тут чудасія, мосьпане!»
Котляревський, Енеїда: «...Піджав хвіст мов собака,
Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла табака.»

Із простонародної казки: «Ще спереду і так, і так;
А ззаду, ей же ей, не черта!»

Прислів'я: «За моє ж жито та мене й побито.»

*Гулак-Артемівський,
Пан та собака* «Чим, люди добрі, так оце я провинився?»
За що глузуєте? — сказав наш неборак. —
За що знущаетесь ви надо мною так?
За що, за що?» — сказав, та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшись за боки.»

Весільна пісня: «Не бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся.
Топчи вороги
Під ноги;
Щоб твої підківки
Бряжчали!
Щоб твої вороги
Мовчали!»

Народна пісня: «Зелененький барвіночку,
Стелися низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько!
Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче!»

Писав «Сорочинскую ярмарку» молодий М. Гоголь хитромудро в Петербурзі: про «червону свитку», коли в часи ярмарки «черт с свиною личиною ходит по всей площади, хрюкает и подбирает куски своей свитки»; про уяву Черевика, який вигукував: «Враг меня возьми, если мне голубко, не представлялась твоя рожа барабаном, на котором меня заставили выбивать зорю, словно москаля, те самые свиные рожи, от которых, как говорит кум...»; людям ніде було сховатися, знайти тишу: «Окно брякнуло с шумом; стекла, звеня вылетели вон, и страшная свиная рожа выставилась, поводя, очами, как будто спрашивая: «А что вы тут делаете, добре люди?», і ніде знайти спокою: «во всех окнах повывставлялись свиные

рыла...». На ярмарку тільки й чулося різне страхіття «Старухе, продававшій бублики, почудилася сатана в образині свинки, которий безперестанно наклонявся над возами, як будто искав чого». Якщо простежити, про які свинячі рила писав молодий письменник на початку свого перебування в Росії, то знаходимо в словах городничого у фінальному закінченні комедії «Ревізор»: «Вот, когда зарезал, так зарезал! Убит, убит, совсем убит! Ничего не вижу. Вижу какие-то свинные рыла вместо лиц; а больше ничего...»¹. Чи не про таких свиней писав Гоголь ще на початку своєї літературної діяльності, коли опинився на північній окраїні імперії?

А насамкінець Черевик жінці: «Ну, жинка! А я нашел жениха дочке!». І Черевик промовив: «Боже, благослови!» Черевик став твердити, що, мовляв, «вот как раз до того тепер, чтобы женихов отыскивать! Тут послышался шум в народе: — Я скорее тресну, чем допущу до этого! — кричала ...Соломия, которую, однако ж, с хохотом отталкивала толпа народа». Підбадьорений Черевик промовив спокійно: «Что сделано, то сделано, я переменять не люблю! ... Не бесись, не бесись, жинка!». Соломія сердито підсумувала: «Дурень, дурень! Тебе, верно, и на роду написано остаться таким!». Ось як характеризує становище української нації молодий письменник: ганебна риса бути підневільним тягнеться за його народом з сивої давнини. Причина, чому у таку скруту потрапив великий народ, Гоголь намагався дослідити у своїх творах з реальної української історії, але йому вдалося тільки здійснити деякі накреслення в думках.

Закінчується ярмарок, і тільки чути, «как от одного удара смычком музыканта в сермяжной свитке, с длинными закрученными усами, все обратилось, волею и неволею, к единству и перешло в согласие»². Хто здатний розшифрувати філософську думку молодого Гоголя, коли він через тематику ярмарки так висловив становище українців у Російській імперії, де Великоросія силоміць утримує у своїх обіймах Малоросію, а народ, який одержав ярмо на шию, пошився у дурні, і підневільний стан йому на роду написано. Молодий письменник знав, що відкрито свої думки висловити важко, бо він такий само підневільний, як і всі українці, а тому все це подає комедійно, що мовляв нечисті сили намагаються завдати шкоди людині, але ця шкода скоріше смішна, ніж страшна, і людина не страждає від цих уявних сил, які самі за це припиняються, а людина святкує перемогу. Письмен-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 341.

² Там само. — Т. 1. — С. 91.

ник вірить у славне майбутнє свого народу, який, мов у казці, малює собі картину легкої і радісної перемоги добра над злом, світла над темрявою, людини над дияволом.

У своїх фундаментальних творах Гоголь показав сильних світу цього і їхніх послухників, які, маючи владу, через свою ненависть здатні знищити людину, все людство на планеті Земля, як це здатна зробити панночка-відьма, яка намагається вплинути на демократично налаштованого бурсака Хому. Відчуваючи свій кінець, панночка забажала, щоб Хома впродовж трьох днів читав молитву біля її тіла, але той, відчуваючи якийсь страх, відмовився. Звичайно, не про кінець панночки сутність твору, а чий то інший кінець, через що когось пробирає страх, хоча про це письменник мовчить. І тут письменник нагадує про відсутність у небораки свободи, адже Хома потрапив до семінарії, а там є ректор, який викликав його і заявив: «Тебя никакой чёрт и не спрашивает о том, хочешь ли ты ехать, или не хочешь. Я тебе скажу только то, что если ты ещё раз будешь показывать свою рысь да мудрствовать, то прикажу тебя по спине и по прочему так отстегать молодым березняком, что и в баню больше не нужно ходить»¹. Письменник робить з цього висновок, що слабкі і беззахисні люди, а ними були українці в Російській імперії, вимушені підкорятися, бо, «известное уже дело, что панам подчас захочется такого, чего и самый наиграмотнейший человек не разберёт; и пословица говорит: “Скачи, враже, як пан каже!”»². Змальовуючи з себе Хому, письменник пише, що він не може терпіти всіх панів, хоч би хто вони були: ректор, сотник чи хто інший, що може покарати. Кого мав на увазі Гоголь, коли казав про «пана» і «ворога», у творі закладено чимало підтекстових тлумачень, адже Брут і ректор — це алегорія, вони не можуть бути ворогами, стосунки між ними як між учнем і вчителем, Гоголь мав на увазі Малоросію, український народ і себе, яких уособлював філософ Брут, з одного боку, а з другого — Великоросію, яку уособлював пан і ректор, а тому письменник застосував у цьому випадку народне прислів'я про пана і ворога, а хто «пан», а хто «ворог», читачі та дослідники самі визначають.

Одначе не так сталося як гадалося й у філософа Брута, і в письменника Гоголя, який ще у 1835 р. фантастично передбачив весь свій творчий шлях і його кінець, чого не бажали побачити російські критики. Зокрема, близький до Гоголя Шевирьов назвав

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 158.

² Там само. — С. 165.

оповідання «слабейшей в «Миргороде» ...видения Хома не производят ужаса, потому что они слишком подробно описаны», подібне твердив і Белінський: «Вообще надо сказать фантастическое как-то не совсем дается г. Гоголю»¹, але критик знав глибинну сутність цієї фантастики і тому так низько оцінював ці твори, щоб відволікти увагу читачів. Складається враження, що критики не бажали прочитати те, що Гоголь писав про себе, свою творчість і всі складнощі, які він зустріне, а найголовніше, що і кінець такий, як він його показав в особі філософа Брута. Кого, якщо не себе, змалював Гоголь в особі філософа Брута, який хоча і опирався, але обставини склалися так, що в нього не було іншого виходу, як їхати на північ, де на нього очікують величезні складнощі, але він, як і Брут, сподівався, що, мовляв, «Три ночи как-нибудь отработаю, — подумал философ, зато пан набьет мне оба кармана чистыми червонцами»². Як і Бруту, Гоголю не вдалося розбагатіти на півночі, він не мав ні грошей, ні житла, ні спокою, а писав, щоб допомогти своєму безталанному народу, від якого себе не відділяв.

Потинявшись у Петербурзі, побачивши багато негативного у північній столиці й усій Росії, Гоголь схуднув, постарів, а тому захотів повернутися до своєї Малоросії, посісти кафедру історії у Київському університеті, але йому цього не дозволили, як і філософ Брут, довідавшись, що померла дочка пана, «припустила к себе сатану. Такие страхи задает, что никакое Писание не учитывается», він посивів і змарнів та пішов до пана заявити, що читати далі не може і хоче повернутися до бурси в Київ, але й йому, як і Гоголю, не дозволили повертатись, наказавши: «Читай, читай! Она недаром призвала тебя. Она заботилась, голубонька моя, о душе своей и хотела молитвами изгнать всякое дурное помышление»³. Недаремно Гоголя призвала російська еліта, з одного боку, вихваляючи, а з другого, засуджуючи його, щоб описати її паскудство і очиститися від нього, буквально похвальбами і грошима примушуючи: «читай, читай!» це — для Хоми Брута: «пиши, пиши!» — для Миколи Гоголя, адже вони обидва з Києва, обидва малороси. Не захотів читати Брут і «Хома положил непременно бежать», через тернину, через парками, бур'яни і поле — «думал встретитъ дорогу прямо в Киев», але захотілось попити чистої воли, і тут його зустріла панська сторожа, яка без галасу і примусу запропонувала до служби «погуляли довольно, пора

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 316.

² Там само. — С. 167.

³ Там само. — С. 180.

домой». Хто шукає шлях до України, до Києва, кому розповідає письменник про складнощі виходу, або повернення до своєї давньої столиці? Століттями перебувають українці в пошуках шляху до Храму, але знайти так і не вдалося, все ще попереду.

Рятувався за кордоном і Гоголь, не хотів писати в імперії, але якась сила тягнула його назад, до імперії, хоча, як Брут уже не те читав, що написано у поданому готовому трактаті, так і Гоголь писав не те, що хотілося б імперській владі відповідно до її ідеології утримання завойованих народів в покорі, що було реальним: «Філософ перевернул один лист, потом перевернул другой и заметил, что он читает совсем не то, что писано в книге»¹. Не те мав намір писати Гоголь, він написав «Переписку з друзями» і розпочав писати другий том «Мертвих душ», але не на те очікували від нього і минула Росія, і нова молода Росія, і царева влада. Здійснити задумане письменникові не дозволили і в церкві, де лежала покійниця, де читав святе письмо філософ Брут: «с треском лопнула железная крышка гроба и поднялся мертвец». До церкви влетів шалений вихор, ламав і трошив все в ній: «Все летало и носилось, ища повсюду философа. У Хомя вышел из головы последний остаток хмеля»². Всі шукали філософа, але не змогли його побачити, росіяни бачили у своїй імперії вихор, але не могли знайти винного і покійниця вимагала: «Приведите Вия! Ступайте за Виєм!»³, і коли він з'явився, то він свого залізного пальця направив на філософа: «Вот он! — закричал Вий» ...І все, скільки ни було, кинулись на філософа. Бездыханный грянулся он на землю, и тут же вылетел дух из него от страха»⁴. Так само як на філософа, кинулися всі на Гоголя за його «Переписку» і другий том «Мертвих душ», коли Белінський своїм залізним пальцем вказав, що письменник не те пише про Росію, чого від нього очікували, що і призвело до загибелі генія, на якого дивилися з надією очі російської інтелігенції і влади. Мов на філософа Брута, на генія, але малороса Гоголя накинута вся ідеологічна, інтелектуальна та державницька рать, і коли його приятель, в оселі якого він мешкав до останніх днів, граф Олександр Толстой кричав, що автора комедій треба в кайдани — і до Сибіру, тоді з письменника вийшов останній хміль, який тримав його в обіймах з часів переїзду з Малоросії

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 183.

² Там само. — С. 183.

³ Вій — так називали в малоросів начальника гномів, у якого повіки на очах спадають аж до землі.

⁴ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 184.

до Петербурга, його духовне і фізичне тіло не стерпіло духовного та фізичного знущання.

Переплітались з політикою на українську тематику й інші твори письменника, зокрема оповідання «Пропавшая грамота»¹, де автор розповів про сформовані в давнину українські риси і козацьку вдачу. Щоб донести до читачів, в якому стані перебували українці та запорізькі козаки під владою Росії, гетьман надіслав до цариці грамоту, доручивши цю важливу справу одному із старшин, якого письменник назвав «дід», а щоб її не загубити, дід зашив у свою шапку, бо в дорозі все трапляється, і вирушив до Петербурга. В Конотопі — ярмарка, і хоча ще рано, але цікаво побачити і де, і як, і хто проводить ніч на ярмарку, що дало змогу письменникові показати загалом становище в самій Україні: «Возле коровы лежал гуляка парубок с покрасневшим носом; подалее храпела, сидя, перекупка; под телегой лежал цыган; на возу с рыбой — чумаки; на самой дороге раскинул ноги бородач москаль с поясами и рукавицами». Серед усього цього гарמידеру несподівано зустрівся запорожець, «гуляка и по лицу видно... Эх, народец! станет, вытянется, поведет рукою молодецкие усы, брякнет подковами и — пустится! Да ведь как пустится: ноги отплясывают, словно веретено в бабьих руках; ...зальется песней — душа гуляет!.. Нет, прошло времечко; не увидать больше запорожцев!». Як краще показати і наголосити, що Січі вже немає, все знищено і розкидано в інші землі, де-не-де зустрінеш останнього запорожця, як сухорляву трісочку колишнього міцного дерева. Випадково зустрілися, покалякали, до них приплився третій невідомий, і вони вирішили йти разом, але в полі запорожець відкрив їм, як землякам, таємницю: «душа моя давно продана нечистому», а тому прошу цієї ночі не спати, щоб уберегти мене, бо це моя остання вільна ніч. Полягали спати, і тільки дід, який віз грамоту до цариці, тримався довго, щоб не заснути, але сон і його звалив. Коли прокинувся не було й запорожця, його і дідового коня, не стало й шапки з грамотою — біда: «Вот тебе и гетьманский гонец! Вот тебе и привез грамоту к царице!». Діда охопила туга, хто міг вкрасти, бо не хто інший, як чорт може вкрасти гетьманську грамоту, але дід думав, думав, нічого не придумав і «кинулся достать чужого ума: собрал всех бывших тогда в шинке добрых людей, чумаков и просто заезжих», але й вони нічого не придумали, лише дійшли висновку, що «когда черт да москаль украдут что-нибудь, то поминай как звали». Як тонко письмен-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 137—147.

ник нагадав українцям, що вони тільки й живуть чужим розумом, хоча всі ті народи, які заселяли українські землі, ні в чому не можуть допомогти своїм, тобто чужинським, розумом, через це так і живуть українці віками, очікуючи, що хтось щось за них зробить, покращить їм життя, заступиться, допоможе. Ну і ще знамените порівняння чортів з москалями: що той робить зле, що інший, ціна їм єдина. Можливо, саме в цьому росіяни запідозрили містику у знаменитого письменника? Як підтверджує історія, особливо ХХ століття, українці і далі живуть чужим розумом. Настало ХХІ століття, українці одержали незалежність, але у більшості немає власної думки під час виборів до різних гілок влади, є тільки думки різноманітних партій, вмонтовані в мізки кожного за гроші, за харчі, за посади, за інші милостині.

Усе-таки знайшовся один обізнаний чоловік, а це був шинкар, який і розповів про дорогу, де дід зможе знайти грамоту: як і філософ Хома Брут продирався через тернину, паркани, буряни і поле, щоб дістатися Києва, так і гетьманський посланець шукав дорогу до грамоти, але йому радили обізнані люди: «Станет тебя терновик царапать, густой орешник заслоняет дорогу — ты все иди. ...не позабудь набрать в карманы того, для чего и карманы сделаны». Дід був не з полохливих, але коли зайшов у темний ліс, то по тілу бігали мурахи: «не совсем весело было продирачься через колючие кусты; еще отроду не выдывал он, чтобы проклятые шипы и сучья так больно царапались: почти на каждом шагу забирало его вскрикнуть». Невдовзі перед дідом відкрилася річка, через річку місточок, він перейшов на другий берег і перед ним постала картина: «возле огня сидели люди, и такие смазливые рожи, что в другое время бог знает, чего бы не дал, лишь бы ускользнуть от этого знакомства», але вже справу зроблено, відступати нема куди, позаду ріка, і дід «отвесил им поклон мало не в пояс». І що він тільки їм не казав, щоб якось ввійти в їхню компанію, але всі мовчали, а коли попросив вогню, щоб запалити люльку, то дали, але так кинули, що ледь не залишився дід без одного ока, а самі «рожи и уши наставили, и лапы протянули». І дід згадав, що йому пропонував обізнаний чоловік взяти і він взяв жменню грошей, кинув їм, мов собакам, в середину, а після цього всі «турнули к нему ордою. Свинные, собачьи, козлиные, дрофинные, лошадинные рыла — все повытягивались, и вот так и лезут целоваться». Читач, мабуть, пригадує, що пізніше саме про такі рила казав городничий у комедії «Ревізор», де всі тільки й очікували грошей, хабарів, а тому зрозуміло, що дід потрапив якщо не до Москви, то до Петербурга, тобто українська тематика

фомувала російську тематику і переходила до неї, а тому треба визнати, що гоголівська творчість була цілісною і всеохопною, в основу якої він поклав складні взаємовідносини українського і російського народів. Саме тому українські твори Гоголя росіяни відсували на узбіччя, а ті, що їм подобались, то робили свої редагування і таке отримували читиво, що, мовляв, письменник тільки й думав про Великоросію і ні про що інше.

Важко було дідові дивитися на тваринні рила, він плювався на таке паскудство, але «наконец схватили его и посадили за стол длиною, может, с дорогу от Конотопа до Батурина», а на столі свинина, ковбаси, нарізана з капостою цибуля і багато чого іншого, але дід встиг тільки на ходу дещо скуштувати. А коли дід добряче вмовстився за столом, присунув велику миску до себе, а поїсти любив, взяв виделку, яка була трохи менша від тієї, якою дають сіно худобі, «захватил ею самый увесистый кусок, подставил корку хлеба и — глядь, и отправил в чужой рот. ...возле самых ушей, и слышно даже, как чья-то морда жует и щелкает зубами на весь стол. Дед ничего; схватил другой кусок и вот, кажись, и по губам зацепил, только опять не в свое горло. В третий раз — снова мимо». Вся Україна була столом росіян, всі харчі потрапляли тільки до них, а українці облизувалися, мабуть, нічого не змінилося і тоді, коли в імперії правили комуністи, у 20—90-ті роки ХХ століття, які всі харчі забирали собі, а українські керівники, тобто запорізькі козаки, які продали чортові свою душу, гетьмани, комуністичні секретарі й інші високопосадовці Української Радянської республіки шанобливо їздили до Москви, мов до колишніх ханів Золотої Орди, і слізно вмовляли не все забирати — зерно, м'ясо, молоко, масло, щоб залишалось трохи українцям. Можливо, тут і криється сутність гоголівської містики, яку йому навішували імперські ідеологи?

Дід ще не мав досвіду колінкувати перед відьмами, переконавшись, до чіх рук потрапила його шапка з грамотою, жодного сумніву, що йдеться про Переяславську угоду 1654 року, «позабыл и страх, и в чьих лапах находится он», заявив відьмам, що коли вони не повернуть йому його козацької шапки, то не буде козаком «когда не переворочу свинных рыл ваших на затылок». Відьми тільки повтішалися з діда, від чого в нього похололо серце, але вони йому запропонували зіграти з ними три рази в дурня, і тоді обіцяли віддати шапку. Треба віддати належне дідові, який тоді ще був молодий і кмітливий, обіграв відьм, перехрестивши карти під столом, йому повернули шапку, і він все-таки грамоту відвіз цариці, яка насипала йому в шапку грошей і багато чого

іншого. Геній у своєму творі писав не фантастику, яку нав'язували йому російські критики, а про реальні незavidні українські справи. Він жив за царя Миколая I, а писав про запорожця, який своїми протиріччями продав душу чортові, і царицю, яка ліквідувала Запорізьку Січ, що було, мабуть, платою за непостійність у своїх діях, адже Запорожці жили на території України, але допомагали сусіднім державам, іноді навіть проти своєї країни. Весь український люд не міг розібратися з ситуацією стосовно грамоти, а це звичайно була грамота переяславська, яку вручив гетьман Хмельницький цареві, а тому письменник підкреслював, що неvistачало розуму ні в діда, який доставляв грамоту, ні в чумаків, ні в запорожця, який уже продав душу чортові. Про гетьмана Гоголь нічого не сказав, мабуть, боявся додати жовчі до своїх творів, але про нього відкрито і однозначно написав Т. Шевченко:

..... Ой Богдане,
Нерозумний сину.
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну.
Що колишучи співала
Про свою недолю.
.....
Ой Богдане Богданочку!
Якби була знала,
У колиці б задушила,
Під серцем приспала¹.

В усій своїй творчості Гоголь звертається до причин скрути української нації, вивчає, як сталося, що великий народ майже тисячу літ у неволі, і жоден провідник не спроможний вести цей народ до прогресу, як йшли інші європейські народи. В початкових своїх історичних творах, або їхніх накресленнях письменник дійшов висновку, що все розпочалося з жорстокого XV століття, коли різні кочові племена захоплювали землі без правил і традицій. Територія України, де було безліч нерозв'язаних проблем щодо володіння землею через відсутність управлінської системи, зведеної в єдине поняття — держава, потерпала від сусідів, які відрізували частину земель, забирали худобу і людей, знищували не тільки матеріальні цінності, але й духовність. Справді, той період, про який писав Гоголь у творі «Тарас Бульба» — XV ст.,

---

¹ Шевченко Т. Кобзар. — К.: Дніпро, 1871. — С. 166.

був жорстоким, але чому українці більш як 8 століть не можуть вийти із скрути, вони завжди підневільні, не мають своєї міцної держави, вона якась віртуальна, а на першому місці у цього народу ворожнеча і бійки між собою, запрошують сусідів — володійте нами. Це споконвічна важлива, болюча, неперехідна і надзвичайно непроста проблема, яка виникла не в XV ст., а десь у V ст., а то й раніше. Саме тоді, тобто із зародженням племен, з яких створювалась українська нація, розпочалася руйнація генетичної її основи, яка під дією додаткових внутрішніх і зовнішніх чинників дедалі посилювалась і розширювала, що пожинаємо дотепер. Про деякі із цих проблем наголошував Гоголь, коли, досліджуючи історію народів Європи, опублікував 1835 р. статтю «О движении народов в конце V века», в якій порівнював риси німецького народу, що тоді формувався, з козаками Запорізької Січі, яких він описав в оповіданні «Тарас Бульба», що вийшла друком 1835 р., тобто одночасно з'явилися і стаття про українську історію, і художнє оповідання, цікаво ще й те, написання що історичної наукової статті та історичної повісті розпочиналося також одночасно — наприкінці 1833 року. У Гоголя все йде у порівнянні, це його особливий прийом, скажімо, як перегукуються своїми характерами козаки Запорізької Січі з народом Європи — німецьким.

Досліджуючи рух народів, Гоголь відмітив, що з Азії йшли до Європи нові й нові народи, які в глибоку давнину формували «новый невидимый мир: ...Основу его составляло множество разных отраслей германских племен, простиравшихся по всему западу»¹. Що то були за германські народи, які їхні основні риси? — «Они жили и веселились одною войною. Они трепетали при звуке ее, как молодые, исполненные отваги тигры. ...Их мало занимала корысть или добыча. ...Они были вольны и не хотели никакой иметь над собою власти. Правления у них почти не было. Они собирались на народные собрания, стекавшиеся при новолунии и полнолунии каждого месяца... переметники, изменники были вешаны и предавались мучительной казни, за низкие и бесчестные поступки бросали в болото, ...у них были только обычаи, которые обыкновенно сильнее самих законов. ...Они были беспечны, бездейственны в домашней жизни... Они были бесчувственно-ленивы и лежали в своїх хижинах, не трогаясь с места. Гостеприимство, свойственное почти всем дикарям и первобытным нравам. ...Гостя дарили подарками. ...можно было

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 123.

видеть древнего германца в его пиршествах, в которых проводили они напролет целые ночи... Тут они задумывали свои смелые и дерзкие дела. ...Они были стремительны, азартны и как только были разбужены, потрясены и выходили из своего хладнокровного положения, то уже не знали пределов своему стремлению¹. Як схоже на козаків Запорізької Січі.

Такі реальні складні обставини вимагали формування колись зламаного генетичного духу української нації, який був би спроможний боронити свій край, що й зрозумів Гоголь, тому взявся допомогти своєму народові, яскраво описавши героїку в поемі «Тарас Бульба» редакції «Миргород»: «Вечная необходимость пограничной защиты против трех разнохарактерных наций — все это придавало какой-то вольный, широкий размер подвигам сынов ее и воспитало упрямство духа»². Адже навіть за 750 років боротьби нічого не дали, а лише призвели до етнічного змішання сусідніх народів (татари, турки, поляки і росіяни) з українцями, в яких немає іншого шляху, як зміцнити свою націю, гуртуватись, навчатись битись за волю і бути в цьому непохитними, як Бульба. Таких тверджень ідеологія Російської імперії боялась як вогню і щосили намагалася спонукати письменника до другого видання «Тараса Бульби», щоб вставити ще й своє, як у них водилося, перевівши всі стрілки на російський напрям.

Щоб читачі побачили різницю творів ранньої редакції й пізньої, наведемо лише одне порівняння з поеми «Тарас Бульба» в редакції «Миргород» 1835 р.: «Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век, и притом на полукочующем Востоке Европы, во время правого и неправого понятия о землях, сделавшихся каким-то спорным, нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина. Вечная необходимость пограничной защиты против трех разнохарактерных наций — все это придавало какой-то вольный, широкий размер подвигам сынов ее и воспитало упрямство духа. Это упрямство духа отпечаталось во всей силе на Тарасе Бульбе». В новій редакції 1842 р.: «Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век на полукочующем углу Европы, когда вся южная первобытная Россия, оставленная своими князьями, была опустошена, выжжена дотла неукротимыми набегами монгольских хищников; когда, лишившись дома и кровли, стал

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 122—129.

² Там само. — Т. 2. — С. 239.

здесь отважен человек; когда на пожарищах, и виду грозных соседей и вечной опасности, селился он и привыкал глядеть им прямо в очи, разучившись знать, существует ли какая боязнь на свете; когда бранным пламенем объялся древле мирный славянский дух и завелось козачество — широкая, разгульная замашка русской природы»¹. В новій редакції «Тараса Бульби» всі згадки про українську націю і державу замінено на російську націю і державу: немає — України, «різнохарактерних націй», «Схід Європи»; натомість з'явилося — «первобытная Россия», «угол Европы», «грозных соседей», «замашка русской природы», князі залишали Київську Русь, виїздили на простори півночі, а «Росію», про яку тоді і згадки не було, тільки починали формувати. Так і хочеться сказати, що українцям краще читати «Тараса Бульбу» в редакції «Миргорода» 1835 р., а росіянам — у новій редакції 1842 року — кожному своє, росіянам одна редакція, українцям інша.

Що стосується різноманітних звинувачень Гоголя, про що він писав два століття тому, і якими продовжують дошкуляти проросійські пропагандисти пам'ять генія, то можна сказати таке. Так, було дві редакції твору «Тарас Бульба» — редакція «Миргорода» і друга редакція, через сім років, яку було здійснено в імперії, а автор під тиском російської критики не заперечував, тому повість стала не проукраїнською, а проросійською. Письменника можна зрозуміти, в нього була перша редакція, і він вірив, що українці довідаються, де правда. Щось заперечувати державним рецензентам і редакторам — тільки завдати шкоди собі і виходу творів у світ. Подивімося, як описує Гоголь козаків, їхню січ і українську націю у першій редакції 1835 р.: «Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить ... за вероломные убийства гетьманов своих и полковников», яка не потрапила спершу під критику рецензентів, а за цим під мечі редакторів російських літературних «монстрів», які викинули геть навіть згадку про українську націю, вбивства гетьманів і полковників. Якщо батьки-редактори вкрали сутність творів Гоголя, то їхні нащадки вкрали мертві останки письменника: голову, ребра, чоботи, підбивку і навіть плиту. Скільки здійснено злочинів, виправлень і брехні, щоб вкрати його ім'я і передати іншому народові, але це не так просто, як думають ідеологи подібних намагань, бо локшина на вухах українського народу довго не втримається.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 33—34, 239.

Те, що подає Гоголь про Запорізьку Січ у своїй творчості, відіграє важливу роль для українського краю у справі мобілізації сил у боротьбі за зміцнення держави і цілісності нації: «Так вот Сеча! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как Львы! Вот откуда разливается воля и козачество на всю Украину!»¹. Подібний текст величі Січі існує і в редакції «Миргорода» 1835 р., і в новій редакції 1842 р., але не все підійшло російській ідеології, коли поєднувалася музика, танці і воля людини, а не раба: «Нельзя было без движения всей души видеть, как вся толпа отдираала танец, самый вольный, самый бешеный... Только в одной музыке есть воля человеку. Он в оковах везде. Он сам себе кует еще тягостнейшие оковы, нежели налагает на него общество и власть везде, где только коснулася жизни. Он — раб, но он волен, только потерявшись в бешеном танце, где душа его не боится тела»².

Якщо прочитати твір М. Гоголя «Тарас Бульба», а також «Історію Запорізьких козаків» Д. Яворницького, то побачимо, що все написано двома авторами, притаманне козакові, але не всякому, а тільки запорізькому: «недоступность; мужество и удалство; смесь добродетелей и пороков; благодущие, нестяжательность, щедрость, бескорыстие, склонность к искренней дружбе, простота, умеренность, изобретательность, гостеприимство, честность. Военная доблесть и изворотливость, равнодушные к смерти, смешливость, любовь к мечтательности, хвастовство подвигами, оружием, легкомыслие, беспечность, непостоянство, лень, пьянство и бражничество дома в Сечи, но отнюдь не во время походов и не при исполнении служебных обязанностей»³.

А крім того, і далекі германці, і запорізькі козаки мають велику схожість, вони за внутрішніми якостями і поведінкою становили свій час і свій народ, але доля кожного із цих груп народів виявилась різною: германці перетворилися на германську націю, яка відома видатними якостями і багато століть тому, і тепер; запорізькі козаки, які несли в собі найсильніші етнічні риси свого народу, не спромоглися розростися у потужне національне коріння українського народу, вони були знищені і фізично, і морально, чим завдано важкої травми українській нації, народу і державі. Саме цариця Катерина, німкеня за походженням і глава Російської імперії, мабуть, зрозуміла тотожність германців і запорізьких козаків, як представників українського народу, знищила Січ, з

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 253.

² Там само.

³ Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С. 233—240.

якої розросталася потужна європейська держава. Біда запорізьких козаків, за словами Гоголя, полягає в тому, що вони як незаперечна потужна військова і організаційна сила, не змогли протистояти зухвалій цариці, здалися, мов немовлята, тихо, без слави, з ганьбою. Ще до цього часу розглядається дивовижний приклад свідчення української вдачі, коли останній кошовий Січі Калнишевський не пішов на вимогу козаків силою захистити від царських військ Січ, але кошовий навіть покликав священників, як у Переяславі Хмельницький, і грізні козаки стали на коліна перед російським військом. Одразу ж значна частина козаків була жорстоко страчена, решту розпорошено поодинці по землях всієї імперії і за кордон, а самого зрадника Калнишевського відправили на Соловки, де він майже третину століття існував у підземеллі. Таких прикладів в українській історії тьма, знищували не тільки приязних кошових, але й гетьманів і полковників, всіх хто стояв на заваді ідеології Російської імперії, що стало важливою темою творчості Гоголя і страшенним незадоволенням російської ідеологічної інквізиції.

Не подобалася Російській імперії героїка українського народу, і вже у другій редакції слів про навички і хоробрість козаків немає, вони замінені на інші, які принижують кожного козака: «теплый зимний кожух был надет в рукава, и пот градом лил с него, как из ведра. «Даними хоть кожух! — сказал, наконец Тарас. — Видишь, как парит!» — «Не можно!» — кричал запорожец. «Отчего?» — «Не можно; у меня уж такой нрав: что скину, то пропью»¹. Так і кортіло комусь показати козака Січі, а це представник українського народу, п'яницею, нікчемою. Подібну практику, підміну слів і понять, бачимо й тепер, коли відомий у країні П. Глоба каже, що поляки були найкращими організаторами, а козаки — нікчемні, хоча це не співпадає з тим, про що пише Гоголь у редакції «Миргорода»: «Польские войска, которые было приняли их со стремительным упорством, начали отступать, пораженные робостью и думая, не сверхестественная ли какая сила начала помогать козакам. Лучшие распоряжения армии были совершенно уничтожены этою разрушительною силою. ...Это была картина, и нужно было живописцу схватить кисть и рисовать ее»².

Хто замінив високохудожні слова про музику, волю і рабство, — невже російська колишня і теперішня інтелігенція справді думає, що це зробив Гоголь, який вважається генієм своєї справи.

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 49.

² Там само. — С. 279—280.

Якщо він таке вчинив, то він не геній, а якщо він геній і вчинив таке, то під тиском, погрозами та знуцаннями, яких він не переніс.

На початку XVII століття в Україні поширювався визвольний рух, і в цей період гетьманами себе об'являли Тарас Федорович, Іван Сулима, Павло Бут, Яків Острянин, Дмитро Гуня та інші. Повстанські заворушення, організовані ними, лякали не тільки поляків, але й турків і татар, бо коли повстання в 30-х роках під проводом гетьмана Івана Сулими зазнало поразки, а ватажків судили у Варшаві, то турецький і татарський послі вимагали від Владислава IV розправи над «бунтівниками»: «Якщо хочете у згоді з нами мешкати, — наполягали послі, — чиніте нам справедливість з тих здрайцов наших, тобто козаків»¹. Справу Сулими продовжували його соратники у боротьбі, серед них був Яків Острянин, який діяв у 1637—1638 рр. Про нього і написав фрагменти свого оповідання «Гетьман»² М. Гоголь, назвавши свого героя Остряниця. Це був період, коли в Запорізькій Січі виховувалися борці за свободу, які першими підняли прапор боротьби проти рабства, саме звідти вийшов Б. Хмельницький, який продовжив справу своїх славних соратників у боротьбі з поляками, заявивши: «Так вони відносяться не тільки до мене, так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками...»³.

Оповідання «Гетьман»⁴ продовжує ідею, закладену в оповіданні «Тарас Бульба», а краще сказати, в усій творчій тематиці української героїки. Описуючи пригнічення українців у духовності, культурі і житті, Гоголь наголошує, що народ з супротивом підкорювався силі, але щоразу, дивлячись на кривду, люди змінювалися в обличчі, і «рука кожного невольно опускалась к кинжалу или к пистолетам». Письменник показує, що в усіх випадках польська влада тримає бік того, хто зневажає українця, що, зокрема, бачимо в описаній події біля церкви, коли «три жида отбирали у дряхлого, поседевшего как лунь козака пасху, яйца и барана, утверждая, что он не вносил за них денег. За старика вступилось двое... к ним пристали еще ...толпа готовилась задавить жидов», але тут втрутився начальник польських уланів, і всі почули: «Зачем драка, холопство проклятое? ...Что ты, глупый холоп, вздумал? Что ты начал драку? Басе мазенята, гунство! Знаешь ты, что жид? Гунство проклятое! ...У него еломец краще, чем ваша холопская вьяра...». Не підтримував бійку біля церкви,

¹ Володарі гетьманської булави. (Історичні портрети). — К.: Варта, 1995. — С. 151.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 322—366.

³ Володарі гетьманської булави. (Історичні портрети). — К.: Варта, 1995. — С. 169.

⁴ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 322—366.

знаючи, що поляки не підтримають українців, невідомий козак, яким і виявився Остряниця.

Письменник не стільки описує історію, скільки повчає українців правилам поведінки у боротьбі за волю і свободу, використавши особистість одного з реальних героїв початку визвольної боротьби Остряницю. Біля церкви Остряниці вдалося врятувати від розправи розлюченого натовпу жида за зневагу до старого козака, але коли він через кілька годин виїздив з села, то побачив уже того повішаного догори ногами, до шибениці тягли ще й поляка, і Остряницю охопив жах, і він подумав: «Народ не знает сам, что делает. Дурни! Это на их же головы рушится». Мимоволі у нього вирвалося: «Стойте, козаки, рыцарство и посполитый народ! Разве это по-козацки делается?». Письменник наділив свого героя словами, який довів розлученому натовпу, що коли дяк б'є свого учня довбнею, то не довбня винна, а сам дяк, і боротися треба не з довбнею, а з дяком, тому натовп зрозумів, що не доглядач за порядком винен у знущанні над українцями: «Нет, нет, — кричала толпа, — тут виноват, виноват король!». Звичайно, поляків уже не було, вже минуло півтора століття після них, але не краще ставилися до українців інші гнобителі — росіяни, і не сам народ, а їхній цар. То що проповідував Гоголь своєю творчістю, чому про це століттями замовчується, чому ніхто не повстане, чому народ терпить і мовчки несе кару?

В історичному оповіданні Гоголь змальовує складну картину української розпорошеності сил для боротьби, протистояння, коли навіть в одній сім'ї немає єдності: Остряниця має кохану дівчину Галю, яка погоджується все кинути і йти з ним шляхом боротьби, а ось її рідний батько був на боці тих, проти кого боровся Остряниця, а тому дочка радить своєму обранцю: «Советую тебе ехать скорее и лучше не попадаться ему теперь: он на тебя сердит». Саме через відсутність єдності українці століттями не здатні себе захистити, здобути волю і свободу, а їхні провідники рятувалися втечею, як це сталося з Остряницею, «когда было поднялось все наше рыцарство на ляхов, он славною им дал перепойку. Дали б и они ему перцу, когда бы не улизнул на Запорожье». Проте в народі були великі сил, які дали змогу Б. Хмельницькому завершити переможно визвольну війну проти поляків. За розпочату війну поляки шукали Остряницю, їхні жолнери схопили козака, який знав місце перебування гетьмана, але коли з'ясувалося, що це не козак, а козачка, то злість не зменшилась, вона втрачала надію витримати: «Боже! — проговорила она тихо, ... — как мало сил у женщины! Отчего я не могу стерпеть

боли!..». Допит тривав, і їй погрозили «Говори, я тебе!.. поганая лайдачка! — произнес воевода...», але тільки-но пролунали ці погрозливі слова, як почувся нестерпний жалібний голос: «Не говори, Ганулечка!», страх охопив катів, і вони побачили: «...ужасно! — это был человек ...но без кожи. Кожа была с него содрана. Весь он был закипевший кровью. Одни жилы синели и простирались по нем ветвями! Кровь капала с него! Бандура на кожаной ржавой перевязи висела на его плече». Такою бачив Україну і її народ великий Гоголь, саме вони благали своїх провідників і захисників триматися, не видавати одне одного, боротися, гуртуватися. Чи можна палкіше закликати українців не тільки любити свою природу, навіть українську ніч, але й до боротьби, як це робив Гоголь своєю творчістю? Як із багатьма іншими українськими інтелектуалами, Російська імперія використовувала Гоголя у власних цілях: не показувати того, що шкодило імперії і вип'ячувати те, що її звеличувало.

Майстер розповідей веде читача в глибинку сільськими шляхами Малоросії на Полтавщині Пірятинського і Лубенського повітів, в гушавину народного життя, де відчувається неперехідна ненависть до поневолювачів і формується, зовні не помітна, народна сила для боротьби. Якщо ведеться розповідь про тих, хто поневолив українців, то стверджується: «знаю только, что он был лях и не нашей веры. Жил он, как все нечистые польские паны живут; дом с утра до вечера ходуном ходил от вина и от песен», а коли знайшовся дяк і почав проповідувати їхні гріховні справи, то його тут-таки повісили на сосніні, яка стояла перед панськими хоромами. І не минулося це панству, бо з того часу щоначі пан бачить, як «колючие ветви сосны царапаются к нему сквозь стену и, будто живые, вытягиваются длиннее, длиннее и как раз достают до него». Пан зі своєю челяддю залишив прокляте місце, переїхав в інше, але скрізь на них очікувало одне й те саме: «опять тот же дикий лес, те же хоромы, а проклятая сосна, протягивая ветви, словно руки, хватает пана и обдает его кровавыми каплями», і пан розпустив свою дворню, сам став схимником, десь зник і ніхто про нього не відає. Поряд розповідається про сотника Глечика, який був таким же простолюдином Малоросії, жив і харчувався, як усі, і в цьому переконувався всякий прохожий «против дверей несколько окон, перед ними стол, на котором заметил он ржаной хлеб и соль, не снимавшиися с него никогда, в знак того, что гость во всякое время может найти радушный прием себе ...выглядывали куры, гуси, индейки и домашние кролики, ...Перед большим кованым сундуком сидела девочка лет одиннадцати, держа на руках грудного ребенка, ...На стене висели: серп,

сабля, ружье... секира, турецкий пистолет...». Увесь свій скарб господар показував гостю, який розшукував дорогу до полковника миргородського Глечика, знайомив з дітьми, що бігали навколо нього, — Федот, Карпо, Маруся, а два сина вже одружились і жили окремо. А коли господар вкотре перепитав гостя, якого він величав земляком, до кого він прямує, і одержав відповідь, що до миргородського полковника, то сказав — «так нечего тебе и забираться так далеко: не кто другий, как он, сидит перед тобою».

У своєму оповіданні і в інших творах Гоголь показує українських козаків з високою військовою культурою, де існує пошана до вищих чинів і повага до нижчих, невибагливість до комфорту: «на разостланном ковре сидел полковник. ...нельзя было отыскать никакой резкой характерной черты, но просто оно выражало с спокойствием уверенность козака. Глядя на него, можно было тотчас узнать, что у него рука железная и мощно может управлять», а коли до нього приходили підлеглі чи прохачі, то «перед ним богатые кафтаны поклонились в поясы почтительно потупили глаза в землю с тем безграничным повиновением, которое так странно вмещалось вместе с необузданностью, чем особенно славились козацкие войска». Український народ ще в неволі, але Гоголь показав, що в його глибині є сила, здатна вийти на шлях свободи і незалежності, а поклон до боротьби має стати особлива українська пісня і музика.

Станеться так і почується заклик до боротьби тільки тоді, коли пісні зміняться з тужливих і безвільних на героїські й бойові. В піснях найбільший і найяскравіший прояв історія народу, його духовність і має сподівання, але й заклик та прагнення до боротьби. Загалом слід відмітити, що з давнини і дотепер більшість українських пісень — це туга за чимось незбагненим, примирення з тим, що є в них, відбувається на цей час, і що їх очікує в майбутньому: оспівують свою неволю, прославляють Російську імперію і за часів царя, і в добу комуністичних вождів, пісні, які серед цивілізованих народів соромно слухати; смиренно очікують «недолю»; спокійно, як належне, сприймають лихо, яке кожного, посміхаючись, чатує, що чуємо в пісні: «Гей, наливайте повнії чари»:

*Пиймо ж, панове, пиймо, братове,
Пиймо, ще поки нам п'ється,
Поки недоля нас не спіткала,
Поки ще лихо сміється.*

Письменник глибоко знав історію і культуру свого народу, що бачимо з його розуміння змісту українських пісень у статті за

1834 р. «О малороссийских песнях»¹. В їх змісті, мов у дзеркалі, Гоголь бачив давню історію українського народу: «Если его жизнь была деятельна, разнообразна, своевольна, исполнена всего поэтического и он, при всей многосторонности ее, не получил высшей цивилизации, то весь пыл, все сильное, юное, бытие его выливается в народных песнях». В цих словах Гоголь дає зрозуміти, що якісь сили під дією різних другорядних причин стали на перешкоді досягнення українцями вищого рівня цивілізації, коли на поверхні були всі підстави досягти його, а внутрішні не допускали, тому туга, плач, недоля має прояв у більшості українських пісень минулого. Подібної думки дотримувався інший український письменник М. Максимович, який 1827 р. у передмові до своєї книги «Малороссийские песни» писав: «Русские песни отличаются глубокою унылостью, отчаянным забвением, каким-то раздельем и плавною протяженностью». Гоголь знав реальну українську історію, а не ту, яку написав Карамзін й інші російські історики, підкріплену піснями, які принесли дух і гіркоту минулої старовини: «песни для Малороссии — все: и поэзия, и история, и отцовская могила». Він писав, що українські народні пісні — надгробний пам'ятник былого. Тільки тепер, через два століття, бачимо як був правий Гоголь, назвавши пісні пам'ятником для України, яка так і не відновилася, бо коли стоїть пам'ятник, і немає того, кому він стоїть, у піснях чуються слова, які пронизують душу і повідомляють кожному поколінню, «что надежда давно улетела из мира». Посилаючись на Гоголя, бачимо, що єдиний вихід для України і її багатостраждального народу — воскреснути, оновитися духовно і фізично, щоб позбутися якогось прокляття, яке постійно висить над ним ще з V століття.

Про те, що треба воскреснути, уже співається в піснях, але як цього досягти, або, як це станеться само собою, ще не співається, а така потреба існує як найнагальніше проблема України у XXI столітті. Можливо, в піснях і музиці минулого, які злилися з життям самого народу, треба шукати відповіді для сучасного і майбутнього. В українських піснях та музиці сивої давнини і сучасності ми чуємо тугу, якої немає ніде у світі, яку важко було усвідомити навіть Гоголю: «Тоска ли это о прерванной юности, которой не дали довеселиться; жалобы ли это на бесприютное положение тогдашней Малороссии... но звуки ее живут, жгут, раздирают душу». Справді, безпритульне становище, яке роздирає душу, є вічна історія теперішньої України: Київська Русь по-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 97—104.

чала міцнішати, виходити на світову арену, на європейські простори, але доля розпорядилася жорстоко, її ходу зупинили самі київські князі через свою ненажерність і протистояння, молода держава втратила все, навіть свою столицю Київ; після цього народ, беззахисний перед загрозою сусідніх держав, шукав скрізь якогось захисту, і така потреба, мов наркотик, ввійшла в гени всіх наступних поколінь, чого дотепер важко позбутися; важко назвати великі чи середні сусідні народи, до яких українці не потрапили б у залежність, — угорці, литовці, поляки, турки, росіяни.

Через це український народ майже втратив природну потребу мужнїти і досягати високого рівня цивілізації та встигати за розвиненими країнами, постійно, впродовж віків, перебуваючи в маргінальному становищі. Значна частина народу взагалі втратила потребу пов'язувати своє майбутнє з Україною, але в нього ще жевріє невеличка надія, поезія, особлива музика. Непереборні вічні перепони не давали народу спокою, але замість боротьби він вдавався до скарг і прохань, які також не приносили радості, що породжувало тільки сумну народну поезію і музику, що звучала відчаєм. В пізніші часи, коли Україна ввійшла до складу Російської імперії, особливо в комуністичну добу, народних пісень про рабське становище уже не чулося, за їхнє створення авторів очікувала Сибір, ніхто не наважився б їх і співати, бо Соловки для них були кінцевим місцем призначення.

Щоб не зникнути та не відійти в небуття, для українців настає час останніх барикад, коли поезія і музика набере не звуків прохань, скарг і відчаю, а стануть горном заклику до жорстокої, на першому етапі навіть силової, боротьби, яка тільки й зможе очистити націю від столітніх накипів і прокляття, що більше тисячоліття висить над нею. Так чинили народи майже всіх країн Європи, зокрема й Іспанія, куди перейшла половина готів (інша половина залишилась у Причорномор'ї), носіїв прокляття, яке вони принесли з собою з Азії через Германію, ще у V столітті. Дослідники та історики описують прихід упродовж 2-го тисячоліття до н. е — V століття н. е. племен скелотів (кельтів чи скіфів) із глибин Азії різними шляхами на Балкани, в Західну Європу та Скандинавію, які творили європейську історію, вони проникали і в степи Подніпров'я, серед них було плем'я Рами, яке уособлювало біблійського Каїна¹, а це ймення добра не приносить.

---

¹ *Каныгин Ю.* Вехи священной истории: 2-е издание. — К.: Изд. А.С.К., 2003. — С. 125—126.

Хуже мы всех прочих — вот что мы должны всегда говорить о себе.

Н. Гоголь

VI Переписка з друзями, або ідея примирення

На словах, навіть у переписці, важко впізнати, де друзі, де недрузі, де батьківщина генія комедії та філософської думки, а тому спираємося тільки на факти, його творів та їхнє сприйняття тими, до кого вони мають стосунок. Коли в Гоголя бракувало коштів, а такий стан у нього був постійним, то він пропонував товаришам доповісти цареві про свої славні твори «Старосвітські поміщики» і «Тарас Бульба», що й допомогло одержати 5 тисяч срібних грошей. А коли Гоголь знову відчув потребу в грошах для продовження написання другого тому «Мертвих душ», йому не радили звертатися до царя, а пропонували щось виправити у своїх творах, а тоді будуть гроші. Його найближча людина О. О. Смирнова писала йому: «Мне как-то делается за вас страшно, смотрите, не скройте вашего таланта, то есть того, настоящего, вам богом данного не даром. Не оставьте нам только первые плоды незрелые или выходки сатирического огорченного (!) ума», а пізніше вона висловилася різкіше: «Ваши грехи уже тем наказаны, что вас непорядочно ругают и что вы сами чувствуете, сколько мерзостей вы пером написали»¹. Отже, представниця імперської влади, яка була прихильницею письменника, висловила зрозумілу думку багатьох, росіяни вимагали від Гоголя спокути за те, що він виявив чимало паскудства і написав про все відкрито.

Письменник вирішив пояснити глибинну сутність своїх творів і у своїй переписці заклав задум, через що її не сприйняла більшість читачів так званого прогресивного спрямування.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 288.

Ось тут і виявилось, що глибинної сутності всіх творів Гоголя, та й взагалі його творчості, ніхто до кінця не розумів, оскільки ще, що пояснював сам автор у «Переписці», для більшості росіян було відкриттям і приводило у шоківий стан. Навіть великий прихильник творчості Гоголя, також письменник з прогресивними ідеями Тургенєв, спочатку високі слова написав про творчість Гоголя, а після спілкування з письменником про «Переписку» відверто заявив: «между мирозерцанием Гоголя и моим — лежала целая бездна. Не одно и то же мы ненавидели, не одно любили». Прочитавши «Переписку», І. Тургенєв сказав, що в Гоголя відчувається проповідь самовдоволеної покори і лукавства рабства, він перевершує італійського поета, який писав: «Si, servi siam; ma servi ognor frementi» (Ми раби... так; але раби вічно обурені), тобто Гоголь не відкидав рабства, але й відкрито не боровся проти нього: як Т. Шевченко, який висловлював страшне незадоволення становищем українців в імперії; як російська інтелігенція в еміграції, яка була незадоволена рабством, владою і царизмом. І тому І. С. Тургенєв з гіркою написав у пресі: «более противной смеси гордыни, подыскивания, ханжества и тщеславия, пророческого и прихлебательского тона — в литературе не существует!... — это фиаско, в котором нельзя не приветствовать одно из немногих утешительных проявлений тогдашнего общественного мнения»¹. Отже, творча ідеологія, закладена у творах Гоголя і роз'яснена автором у «Переписці», яку засудило все суспільство, відіграє не останню роль в оцінці творчості митця, і щодо Гоголя, вона добре простежується. Ідею висвітлення сутності своєї творчості він описав ще у оповіданні «Портрет» у 30-х роках, де письменник показав маляра, який, малюючи портрет, його не закінчив, що принесло багато горя і тому, з кого писав портрет, і самому маляру. Тому своєму синові він заповідав: «У тебя есть талант; талант есть драгоценнейший дар бога — не погуби его. ...о божественный, небесный рай заключен для человека в искусстве... Все принеси ему в жертву и возлюби его всей страстью... Ибо для успокоения и примирения всех нисходит в мир высокое создание искусства»². Письменник писав про реальне становище українців і росіян у Російській імперії, показав їхній рівень життєдіяльності, який, за словами Белінського, межує з пеклом, а тому, як

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 443—444.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 118—119.

і маляр, не закінчив розпочате, що й принесло багато горя і народу, про який написав, а це переважно українці, і самому письменникові. Таким чином, Гоголь передбачив у своїй творчості і початок, і кінець, все відбувалось і очікувалося свідомо, а тому переживалось надзвичайно важко. У цьому звязку чи можна сказати про слова Тургенева на адресу Гоголя, що вони не відповідають дійсності, зокрема таке: «самовдоволена покірність і лукавство рабства» та «народ Російської імперії в рабстві», які, на відміну від колишніх рабів в Європі, вони «раби вічно не обурені», мов би вони з таким своїм становищем змирилися назавжди. Ні, все вірно сказав Тургенєв, але й Гоголь правдиво написав і не заслуговує на критику, бо він — художник і показав те, що існує насправді. Мало того, він змальовував українців, які завжди перебували під владою якщо не поляків, то росіян, вони звикли до рабства, не боролися проти нього, а лукавство, приниження і залежність уже засіло в їхніх генах. Мабуть, Гоголь, який був здатний проникати в глибини багатьох суспільних явищ, побачив, що заклики свого народу до боротьби не будуть почуті, а тому він шукав інший шлях, хоча не знайшов.

Шквал критики після виходу книги «Выбранные места из переписки с друзьями»¹ змусив Гоголя дати широкі пояснення, і в «Авторской исповеди»² на запитання — «зачем я оставил тот род и то поприще, которое за собою уже утвердил, где был почти господин, и принялся за другое, мне чуждое?», він заявив таке: «чтобы увидел читатель, переменял ли я поприще свое, умничал ли сам от себя, желая дать себе другое направление, или и в моей судьбе, так же, как и во всем, следует признать участие того, кто располагает миром не всегда сообразно тому, как нам хочется, и с которым трудно бороться человеку»³. Це і було основою всього творчого шляху М. Гоголя, що переважно не враховувалось критиками, читачами, інтелігенцією в оцінці його геніальності. Письменник вимушений був викласти всі свої внутрішні активи, щоб захистити істину, свою творчість і самого себе, але не повірили до цього часу.

Передусім, як виникла ця «Переписка», де її коріння, яке її породило? Він свої ідеї у творах заганяв у глибину, приховуючи істину, про яку бажали довідатися читачі, а тому письменник шукав шлях до виправдання, пояснюючи ідеї своїх творів, що бу-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 181—392.

² Там само. — С. 430—466.

³ Там само. — С. 436.

до не легкою справою. У листі до М. Погодіна 28 грудня 1840 р. Гоголь пояснив досить зрозуміло: «тот, кто создан сколько-нибудь творить в глубине души, жить и дышать своими творениями, тот должен быть странен во многом. Боже, другому человеку, чтобы оправдать себя, достаточно двух слов, а ему нужны целые страницы! Как это тягостно иногда»¹. Не слід щось вигадувати про переписку, просто він не хотів сваритися зі своїми читачами і земляками, а тому прийняв рішення дати пояснення росіянам, про що писав, яка була основна мета, а вона і окреслювалась в процесі написання твору.

Далі в листі 12 вересня 1846 р. до Плетньова автор повідомив, що для завершення «Переписки» навіть витрачав час за рахунок лікування, а вже в листі 20 жовтня 1846 р. нагадав тому таки Плетньову: «Ради Бога, употребите все силы и меры к скорейшему отпечатанию книги»². Надаючи величезного значення другому тому «Мертвих душ», для чого і призначена праця «Переписка», Гоголь писав Плетньову про нову книгу: «я действовал твердо во имя Бога, когда составлял мою книгу; во славу Бога святого имени взял перо»³. Відкривши глибинний зміст уже написаних творів і тих, що мав намір творити, письменник викликав на себе шквал злості з усіх соціальних, державних й інтелектуальних центрів держави, де точилася видима і невидима жорстока боротьба на всій території Росії. Як виявилось, новий твір «Переписка» викликав багато пересудів, навіть сам автор не був готовий зустріти Ерінія й інших злих духів із підземного царства, яких він розворушив своїм твором. Праця була призначена не тільки для пояснення сутності творів, але й вирішення пізнавальних завдань. «Как же вышло, что на меня рассердились все до единого в России? ...Восточные, западные, нейтральные — все огорчились», — написав Гоголь у листі 20 червня 1847 р. В. Белінському. Але той таки Белінський через «Переписку» повернувся у ставленні до Гоголя на сто вісімдесят градусів, звинувативши автора у недостатній обізнаності у справах сучасної Росії. Подібне звинувачення обурило Гоголя, і він відповів колишньому прихильнику: «Я, по крайней мере, сознаюсь в этом, но сознаетесь ли вы? ...Как мне нужно узнать многое из того, что знаете вы и чего я не знаю, так и вам следует узнать хотя бы часть того, что знаю я и чем вы напрасно пренебрегаете»⁴.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 122.

² Там само. — С. 272.

³ Там само. — С. 272.

⁴ Там само. — С. 300.

Досить різко виступив проти «Переписки» спочатку С. Т. Аксаков, звинувачуючи автора за намагання повернути людям моральні істини у формі роздумів і повчань, заявивши в листі 27 січня 1847 р.: «Вы грубо и жалко ошиблись. Вы совершенно сбились, запутались, противоречите сами себе... и, думая служить небу и человечеству, оскорбляете Бога и человека»¹. За ним В. Белінський різко висловився проти нового твору спочатку в журналі «Современник», а коли Гоголь написав йому: «покуда я еще не могу понять», за що така критика «рассерженного человека», то невгамовний критик у величезному листі 15 червня 1847 р. написав, що потреби Росії для спасіння не в містиці, проповіді і гуманності — «Ей нужны не проповеди... не молитвы..., а пробуждение в народе чувства человеческого достоинства, столько веков потерянного в грязи и навозе, — права и законы»². Все це не співпадало з тими словами Белінського, коли він ставив Гоголя, як автора «Ревізора» і «Мертвих душ», у перший ряд російської літератури, заявляючи: «Мы не знаем как могла бы Россия обойтись без Гоголя».

Негативна оцінка значною частиною суспільства твору «Переписка» висвітлює ту істину, що трагедія Гоголя полягає не в тому, що письменник жив у складну добу, писав про неї, коли українці і росіяни жили під владою царя, який ще й не був ані українцем, ані росіяном, народ перебував в рабстві і з цим змирився, особливо це стосувалося українців, які перетворилися на інертну масу, яка вже нічого не бажає, не хоче боротися за свою волю і свободу. Сталося так, що Гоголь був покликаний висвітлювати всі негативні сторони в Російській імперії, його ніде не очікував спокій: виступив би він проти рабства, порядків влади і царя, то потрапив би в солдати, як Шевченко; він показав у своїх творах паскудство, яким переповнилося суспільство, відсутність волі до свободи та небажання досягти прогресу цивілізації, за що одержав нестерпну шаленну критику всіх прошарків населення.

А не всі виступили проти автора і його «Переписки». Хоча С. Т. Аксаков і писав своєму синові в листі 16 січня 1847 р., що «мы не можем молчать о Гоголе, мы должны публично порицать его», але був вимушений тут таки визнати: «Я думал, что вся Россия даст ему публичную оплеуху... но теперь вижу, что хвалителей будет очень много»³. Найбільше письменника звинувачу-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 280.

² Там само. — С. 290.

³ Там само. — С. 279.

чували в тому, що в «Переписці» він «льстит Женщине, ее красоте, ее прелестям; льстит Жуковському (звичайно, і Пушкіну — Б. П.); льстит власти»¹. Одночасно О. О. Смирнова про «Переписку» написала в листі 11 січня 1847 р. таке: «все то, что вы писали доселе ...поблекло как-то в моих глазах при прочтении вашего последнего томика. У меня просветлело в душе за вас»². Дотримувався такої думки і Плетньов, у якого С. Т. Аксаков вимагав «не выпускать в свет новой книги Гоголя». А також «...не печатать «Предупреждение» к пятому изданию «Ревизора», але Плетньов написав про нову книгу Гоголя в листі 1/3 січня 1847 р.: «она, по моему убеждению, есть начало собственно русской литературы. Ты первый со дна почерпнул мысли и бесстрашно вынес их на свет. Обнимаю тебя друг»³.

Критика близьких людей була специфічною і в майбутньому вона завершилася дружбою і ще більшим вихваланням видатного письменника. Після жорстокої критики минуло шість років, Гоголь перебував за кордоном (1842—1848 рр.), а коли повернувся до Росії, то ще з Василівки в листі 8 червня 1848 р. він пише С. Т. Аксакову не про творчість, не про літературу, а про складну ситуацію на Полтавщині: «Теперь тысячами вокруг болят и мрут», а 12 червня 1848 р. йому ж пише і про свою участь у такій скруті: «Я слаб после недуга, от которого еще не оправился как следует. Какое убийственно-нездоровое время»; 7 червня 1848 р. звернувся з листом до П. А. Плетньова: «Пишу тебе больной, едва оправившийся от изнурительного поноса, который в три дня оставил от меня одну тень. ...Обяжешь меня, если вышлешь мне из своих денег... хоть рублей 150 серебром. Я совсем на безденежье»⁴. А коли Гоголь повернувся до Петербурга, колишні образи забулись, але про «Переписку» під час зустрічей не згадували: в листі 22 вересня 1848 р. до Я. Т. Грота Плетньов написав доброзичливо: «Сюда прибыл Гоголь. Он был у меня. ...наружность его щеголеватая до изысканности, не напоминает автора «Переписки»; С. Т. Аксаков згадує: «В непродолжительном времени восстановились между нами прежние, как бы прерванные, нарушенные продолжительною разлукою отношения; но об его книге и втором томе «Мертвых душ» не было и помину»⁵. Таким чином, сус-

---

¹ Там само. — С. 279.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 279.

³ Там само. — С. 278.

⁴ Там само. — С. 317—318.

⁵ Там само. — С. 324, 327.

пільство, його інтелігентний прошарок засудив «Переписку», а зразом і твори Гоголя, згодом наче б то все вгамувалося, хоча для митця це був кінець, бо він особисто зрозумів ситуацію глибше ніж всі критики разом узяті.

А як влада, царська сім'я ставилася до «Переписки» і її автора? Важливим є те, що Гоголь через якісь обставини був добре впевнений, що «Переписка» знайде позитивний відгук у царській сім'ї, а тому просив Плетньова поряд з прискоренням друкування: «приготовь екземпляры и поднеси всему царскому дому до единого, не выключая малолетних, — всем великим князьям. Ни от кого не бери подарков»¹. В листі 17/29 січня 1847 р. Плетньов повідомляв Гоголя, що видання книги схвалив намісник Олександр Миколайович, майбутній імператор і мабуть він погодив видання твору з царем Миколою I. Тоді ж, найскрутніший період обговорення «Переписки» в Росії Микола I «изволил прочитать с особым благоволением всеподданейшее письмо вашею выдаче вам паспорта для путешествия по святым местам. ...государ император приказал министру иностранных дел снабдить вас беспощинным паспортом на полтора года для свободного путешествия к святым местам и, вместе с сим, ...всем консулам нашим в турецких владениях, Египте, Малой Азии, что государю императору угодно, дабы вам было оказано ...всевозможное покровительство и попечение», — написав В. Ф. Адлерберг в листі 9 січня 1847 р. Гоголю.

Отже, з усього бачимо, що творчість Гоголя містила в собі багато протиріч, що й викликало чимало ситуацій, які негативно, а деякі позитивно, впливали на автора. Перше, влада, царська сім'я зі своєю германською генетикою була зацікавлена у творчості Гоголя, який закликав своїм сміхом і комізмом висміяти, дати ляпаса лівим і паскудство російських підданих. Після «Ревізора» і «Мертвих душ» Гоголь пропонував у новому творі «Переписка» і другому томі «Мертвих душ» духівництвом і просвітництвом перевиховати росіянина, на відміну від того, що вимагав Белінський і Аксаков. Друге, прогресивна і високоінтелектуальна Росія намагалася «во что бы то ни стало возвысит нашу скромную, богомольную Русь над всеми народами в мире, им непременно захотелось себя и всех других уверить, что мы призваны быть какими-то наставниками народов»². Для цього їм знадобився письменник, якого Росія могла б поставити поряд з усіма ве-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 272.

² Там само. — С. 285.

ликими духом, з Гомером, Данте, Шекспіром і вище завсіх тодішніх письменників. На таку роль чомусь висували не Пушкіна, не Жуковського, а Гоголя, який їх обожнював і навчався в них. Сталося так, що своєю «Перепискою» письменник надії одних виправдав, а інших — ні, і тому колишні шанувальники стали ворогами, а менш прихильні в минулому стали друзями. Третє, письменник йшов своїм шляхом, і весь час твердив, що внутрішній зміст його творів ще не відомий всім, а де в чому навіть самому авторові. І ось у листі за 1847 р. до Плетньова написав, що «все мною написанное значительно только в психологическом значении, но оно никак не может быть образцом словесности»¹. У своїй творчості Гоголь не стверджував себе великим письменником, він хотів повернути свій сміх «для человека, который почувствовал благородство природы человека и омерзенье к своим недостаткам»². З усього бачимо, що Гоголь не підлаштовував свою творчість ані під потреби царизму тримати в покорі народ, ані під вимоги вимоги російської інтелігенції звеличувати росіян, він лише хотів, щоб людина, незалежно від національності, стала кращою, позбулась недоліків, стала вільною, і в неї з'явилася воля до боротьби за прогрес.

Письменник знав, що людина недосконала, що в ній багато паскудного, яке негативно впливає на навколишню природу, суспільство, кожну людину, чим і пояснюються слова Ісуса: «о, род неверный и развращенный! Доколе буду с вами и буду терпеть вас?»³. Саме психологічна ідея його творів спрямована зробити людину кращою, як відповідь на запитання — «зачем нам дан смех? ...чтобы поражать им все, позорящее высокую красоту человека»⁴. Таким чином, Гоголь не відповідав ані запитам влади, ані сподіванням російської інтелігенції, які були через це незадоволені автором, а він ішов своїм тернистим шляхом, який виклав у «Переписці». Після виходу першого тому «Мертвих душ» у травні 1842 р. Гоголь здавалося нічого не видавав із творів. Він лише давав обіцянку одразу ж розпочати другий том, в якому буде продовження «рисующим не только и не столько отрицательные, сколько положительные начала русской жизни», але тільки у 1852 р. стало відомо про фрагменти другого тому «Мертвих душ». Отримавши високу оцінку своєї творчості, яку дав йому Белінський після виходу першого тому «Мертвих душ»: «Гоголь

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 277.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 380.

³ Біблія, Лк 9 (41).

⁴ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 380.

— великий талант, гениальний поет и первый писатель современной России...»¹, письменник формував ідею другого тому із обіцяних наступних томів, викладаючи її в листах до знайомих, бажаючи дізнатися про їхню думку, щоб не повторилася критика, після написання «Ревізора» і першого тому «Мертвих душ». Настав час, коли Гоголь вирішив узагальнити ідею, викладену в листах, і в 1847 р. він опублікував книгу під назвою «Выбранные места из переписки с друзьями Николая Гоголя»². Основна ідея листування — викоринити все негативне, що є в Російській імперії, за допомогою проповіді і виховання.

У передмові до «Переписки» Гоголь повідомляє, що збирається до Єрусалима, до святих місць, дорога далека, і все може статися, а тому «я захотел оставить при расставании что-нибудь от себя моим соотечественникам. ... Сердце мое говорит, что книга моя нужна и что она может быть полезна». Письменник піддав жорсткій критиці свої минулі твори, вказав навіть причину їхньої недосконалості, головна з яких — «моя поспешность и торопливость были причиной тому», і на цій підставі, звертаючись до співвітчизників, письменник оприлюднив у передмові до «Переписки»: «завещаю им лучшее из всего, что произвело перо мое..»), даючи таким чином високу оцінку ідеям, які викладені в листах і знайдуть місце у наступних томах «Мертвих душ». Водночас, знаючи внутрішню сутність своїх ідей, спрямованих на виховання ідеалів у народних масах, він застерігав: «умоляю, да не оскорбится никто из моих соотечественников, если услышит в нем что-нибудь похожее на поучение», але згодом таке побоювання підтвердилося, воно далось взнаки письменникові, оскільки повчання все-таки були, і вони сприймалися не дуже схвально. Чи були справедливі причини несприйняття «Переписки»? Тут тільки пошлемося на відомі справедливі твердження, що коли хочеш нажити собі ворога, то скажи про людину правду. Письменник сказав правду про російське суспільство, рекомендував перевиховатись і навчатись, а тому воно стало йому ворогом. Багато недоліків виявив Гоголь і в українців, але то є правда про націю, яка одержала від своїх предків генетичну спадковість, зруйновану в далекому минулому, позбутись якої письменник не брався рекомендувати.

У листі «Женщина в свете»³ Гоголь написав прямо: «посмотрим на нашу Россию... на множество всякого рода злоупотреб-

¹ *Белинский В.* Полн. собр. соч., — М.: Изд-во АН СССР. — Т. VI. — С. 214.

² *Гоголь Н.* Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 181—391.

³ Там само. — Т. 7. — С. 189—193.

лений. Окажется, что большая часть взяток, несправедливостей по службе... произошла или от расточительности их жен, которые так жадничают блистать в свете большом и малом и требуют на то денег от мужей, или же от пустоты их домашней жизни». Письменник зробив власний, але вбивчий висновок, мов би вдаряючи важким батоном жінок і суспільство загалом, що «мужья не произвели бы себе и десятой доли произведенных ими беспорядков, если бы их жены хотя сколько-нибудь исполняли свой долг». Письменник пише, що жінки, замість того, щоб виконувати свою роль у суспільстві, скаржаться відкрито і приховано, що вони посідають не те місце, в суспільстві і сімі яке хотіли б, але Гоголь рекомендує їм: виконуйте ту роль, яка у вас уже є, використовуючи особливі ваші знаряддя, які у вас є, «во-первых, вы имеете уже красоту; во-вторых, — неопозоренное, неоклеветанное имя; в-третьих, — власть чистоты душевной». Звичайно, жінки таким листом і думками письменника були не задоволені, але письменник ще тоді бачив, що жінки не виконують своїх природних функцій народжувати і виховувати дітей, а кинулися виконувати не властиві їм функції, що призвело до появи гендерної політики, зменшення народжуваності в усіх країнах Європи, багато націй під загрозою зникнення. Досить різке висловлювання проти жінок збігається з думкою знаменитого філософа Аристотеля: «из-за женской наглости многие тирании пришли в упадок»¹. Письменник, який з осторогою ставився до тиранії і крайньої демократії, мов би захищав царизм, який, на думку того таки Аристотеля, був непоганим державним устроєм.

В листі «Значение болезней» Гоголь чомусь на своєму прикладі дійшов висновку, що людині вкрай необхідні хвороби: «О! как нужны нам недуги! ... Не будь тяжких болезненных страданий, куда б я теперь не занесся! Каким бы значительным человеком вообразил себя! ... Принимайте же и вы покорно всякий недуг». Мабуть, держава, якщо вона взяла б на озброєння таку норму ставлення до медицини і охорони здоров'я, то для кожної людини було б занадто шкідливим. У своїй думці «о том, что такое слово», Гоголь закликає вдумливо ставитися до слова, адже «опасно шутить писателю со словом», пропонуючи не піддаватися кумовству, проханням журналістів та пояснювати видання сирих статей своєю бідністю, щоб одержати якусь вигоду. Для прикладу письменник критикує відомих митців і видавців: Державіна, який нашкодив собі тим, що видавав неякісні оди, чим

---

¹ Аристотель. Сочинения в 4-х томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 563.

«слишком повредил себе тем, что не сжег, по крайней мере, целой половины од своих»; видавця Погодіна — за видання праць Гоголя, яких автор не бажав друкувати: «Приятель наш П...н имеет обыкновение, отрывши, какие ни попало строки известного писателя, тот же час их тиснуть в свой журнал, не взвесив хорошенько, к чести ли оно или к бесчестию его. ...он торопился всю свою жизнь, ... словом — выказывал перед читателем себя всего во всем своем неряшестве». Тут Гоголь проповідував інтелектуалам видавати свої твори найкращі, а решту спалювати.

В листі «О помощи бедным» письменник повідомляє російському суспільству і світу про величезну бідність у великій імперії: «в России голодают целиком губернии». Проповідуючи потребу в наданні допомоги письменник тут таки нагадує, що «русский человек способен на все крайности: ...с горя может прокутить вдруг то, что ему дано на долговременное содержание», а тому він радить наставляти росіянина на те, що допомога прийшла йому, виключно «дабы он изменил прежнее житие свое, дабы отныне он стал уже не прежний, но как бы другой человек и вещественно и нравственно». Як таке може подобатися росіянам, коли їх виставляють перед народами світу у такому непривабливому вигляді, подібне можуть терпіти тільки українці.

У листі «Об Одисее, переводимой Жуковским» Гоголь дав характеристику глибокій кризі в російській поезії, що і призвело до появи «Одісеї»: «в литературе, как и во всем — охлаждение. ...Даже эти судорожные, больные произведения века, с примесью всяких неперевавшихся идей ...стали значительно упадать». Характеризуючи якісні сторони твору, Гоголь подає досить слушну думку, що у творі будь-який росіянин знайде приклад відповідно до свого ремесла, занять, нахилів і своїх особливостей, підкреслюючи, що все це одержано від Вищих сил, бо жодна думка не зароджується в голові без верховної волі вищої від нас сутності, а тому свідченням є те, що «один только божественный старец все видел, слышал, соображал и предчувствовал, слепец, лишенный зрения, общего всем людям, и вооруженный тем внутренним оком, которого не имеют люди». Підтверджуючи цю думку, Гоголь наголошує, що «Одісея» дає людині живу і повну книгу законодавств, і це тоді, коли ще не було ні законодавців, ні органів дотримання порядків, не було ніяких громадських і письмових постанов про визначення відносин між людьми.

Автор характеристики «Одісеї» дає визначення того часу в Росії, коли з'явився переклад знаменитого твору: ««Именно в нынешнее время, когда таинственною волей провидения стал

слышаться повсюду болезненный ропот неудовлетворения, голос неудовольствия человеческого на все, что ни есть на свете: на порядок вещей, на время, на самого себя». Так, Гоголь не пояснює причин невдоволення царизмом і рабством в імперії, суцільним контролем думки, який сам автор постійно відчував, але чомусь вперто не помічав, а навіть в «Одісеї» знаходить підтвердження про «благотворное уважение власти и начальников, несмотря на ограниченные пределы самой власти». Подібні висловлювання і проповідування категорично не сприймалися молодістю Росією, вони не сприймають їх дотепер.

У листі до Жуковського «О лиризме наших поэтов» Гоголь обґрунтовує основні ідеї російських поетів, які відрізняються від поетів інших народів, у ліризмі яких «есть что-то такое, чего нет у поэтов других наций, именно — что-то близкое к библейскому, — то высшее состояние лиризма, которое чуждо движений страстных». І такий ліризм, особливо у творчості поетів з часів Ломоносова і Державіна до сучасних митців, близький до високої духовності, став предметом гімнів і од: перший — Росія, другий — любов до царя. Свою підтримку таким ліричним темам Гоголь подає у високих словах: «Только холодные сердцем попрекнут Державина за излишние похвалы Екатерине»:

*Что пел я россов ту царицу,
Какой другой нам не найти
Ни здесь, ни впрעדь в пространном мире,
Хвались, хвались моя тем лира!*

Прикро те, що і Державін, і Гоголь знали родословну німкені Катерини, знали, що і цар Микола I походить від того народу, але великий письменник пише: «Государство без полномощного монарха — автомат... то же, что оркестр без капельмейстера». Проте не вдавати, що ми зрозуміли Гоголя. Скрізь простежується таємничість у Гоголя, відчувається вона і в листі про поезію до Жуковського, який був близько наближений до царської сім'ї, а тому не випадково, коли, щоб показати, як російські поети оспівують царів, він намагався довести, що і Пушкін, якого цар не любив, все-таки його оспівував, написавши: «Я говорю об оде императору Николаю, появившейся в печати под скромным именем: «К Н***». Для пояснення, що ода саме для царя, письменник придумав щось про душу великого поета, яка пробудилася під впливом банального запізнення царя на якусь вечірку, і Пушкін начебто написав, за версією Гоголя, «с Гомером долго ты

беседовал один, тебя мы долго ожидали», але насправді це був вірш 1832 р., адресований Н. Гнедичу, перекладачу «Ілліади» Гомера. Можна придумати безліч версій щодо причин, які спонукали Гоголя так діяти, але він в усьому залишався таємничим і в тому таки листі стає багато чого зрозумілим, для чого письменник перекручено використав поезію великого поета: мовляв «если сам Пушкин думал так, то уж, верно, это сущая истина».

Дедалі більше стає зрозумілим, що геній сатири, сміху і гумору вишукував різні шляхи, щоб показати, як російські поети позитивно оцінюють монархію, яка найкраща тепер, коли революційні події в Європі, де «раздаются вопли страданий душевных всего человечества, которыми заболел почти каждый из нынешних европейских народов», прояви незадоволення зупинити можуть тільки монархи. Проте письменник скаржитья, що «в Европе не приходило никому в ум определять высшее значение монарха», а ось вище значення монарха пізнали й оспівують російські поети, почувши з тремтінням волю самого Бога про узаконення влади монарха — «да образуется в России эта власть в ее полном и совершенном виде». Наступним кроком письменника-проповідника стало те, що, обґрунтовуючи підтримку російської монархії Вищими Силами, Гоголь чітко заявив, що мовляв жодна царська сім'я не починалася незвичайно, як це сталося з ім'ям Романових, і знову це приписується волі неземній: «как явно тоже оказывается воля бога — избрать для этого фамилию Романовых, а не другую!».

Не краще використав Гоголь відому поезію великого Пушкіна для виправдання дій імператора щодо придушення сил народу, які виривалися на поверхню:

*И долго буду тем народу я любезен,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что прелестью живой стихов я был полезен
И милость к падшим призывал.*

Пояснюючи слова Пушкіна, письменник підкреслює, що коли народ відвідує тих, хто виступив проти влади, проти царя Миколи, подаючи руку гонимим і «падшим», які відправляються до Сибіру, то Гоголь бачив принесені харчі і гроші, чув християнсько-втішні слова пригніченого народу, але «не желанье оправдать его или вырвать из рук правосудия, но воздвигнуть упавший дух его, утешить, как брат утешает брата, как повелел Христос нам утешать друг друга». Письменник знаходив рядки у Пушкіна,

щоб знайти навіть у Петра I світлі сторони у відносинах зі своїми підлеглими, що він не бив їх жорстоко власноруч, не виривав вуса, а тільки мирився з ними. При пошуках у поезії російських поетів вишуканих слів про царів Гоголь постійно підкреслював, що в їхніх одах «ничего нет рабского или низкого... напротив, что-то свободно-величественное».

Потужною підтримкою монархії, проти якої виступали всі народи Європи та засудженням їхнього піднесення в наближення революційних подій Гоголь вніс багато негативного для цивілізаційного прогресу і в Росії, і в Україні, що відчувається донині. Справа в тому, що саме в ту добу народи Європи виходили на шлях важкої безкомпромісної боротьби за свободу, проти поневолення, хоч би звідки воно йшло, що невдовзі забезпечило європейським народам вихід на високий рівень прогресу. Перебуваючи спершу під польською владою, а пізніше — російською, в якій монархія, підтримувана Гоголем й іншими російськими інтелектуалами, пригнічувала свободу і боротьбу за неї і кожної особистості, і всієї нації, український народ перетворився на інертну масу, яку вже не турбувала ні рабська залежність, ні воля, ні цивілізований прогрес. Уже настало ХХІ століття, а українці й далі збирають урожай тих давніх посівів, частину яких засівав видатний українець Микола Гоголь.

Забуття української нації, роз'єднання в Російській імперії бачимо в листі «Споры» невстановленому адресату, в якому Гоголь порушує питання російського європейського і слов'янського коріння, вказуючи, що цю проблему піднімають так звані східняки, які бажають йти європейським цивілізованим шляхом, західняки, що тягнуть у монгольські степи й азійські ліси. Саме тут Гоголь не висловив своєї думки для адресата, який щось писав з цього приводу, а лише просив його не писати сердитим — «гнев везде неуместен», чомусь забуваючи, що сам таки дотримувався зворотного принципу під час написання «Ревізора» і «Мертвих душ». Роз'єднання українського народу триває і до цього часу, коли частина його із східних і південних земель дивиться з мольбою у північні і монгольські степи, а решт — до південних і європейських народів.

Цікавим є лист поетові Язикову 5 травня 1846 р., в якому висловив своє ставлення до оповідання Погодіна про Карамзіна. В листі відчувається незадоволення Гоголя такими словами, що ніхто, крім Карамзіна, так сміливо і благородно, хоча не все відповідало потребам уряду і «слышишь невольно, что он один имел на то право». В листі немає слів, що сам цар доручив Карамзіну написати історичну «правду» про «Историю государства россий-

ского», коли російські інтелектуали були шоковані від такої «правди», коли українська історія була перекирчана в самій основі, як і російська, а тому Гоголь написав Язикову: «как смешны после этого из нас те, которые утверждают, что в России нельзя сказать полной правды и что она у нас колет глаза!». Вивчивши «правду» в історії Карамзіна, називаючи цензуру «безмолвной и безгласной»,¹ в одному листі проявляється весь тонкий сакразм генія сміху, гумору і сатири. Письменник не хотів прямо сказати, як багато людей Росії, про істинну історію, мабуть, щоб не засудити царя, письменник лише написав, що в імперії, як в жодній іншій країні, у модному товаристві вислухають правду і неправду, вигукнувши — «и с какой любовью может выслушать только одна чудная наша Россия, о которой идет слух, будто она вовсе не любит правды». Що можна сказати, тут весь Гоголь, особливо написав, що українська історія повністю вкрадена, через що він не довіряє навіть літописам, які витерті і перероблені, а тому історію України він писатиме на переказах, піснях, билинах, щоб подати хоча б якусь правду, яка втрачена. А в історії Карамзіна все перекирчано, і Гоголь знає про це, хоча пише так, використовуючи езопівську мову, тож треба добре думати де він каже правду, а де вигадує, залишаючи здогадуватися нащадкам.

У листі Толстому «О театре, об одностороннем взгляде на театр и вообще об односторонности» Гоголь дає широку палітру своїх творчих роздумів і визначень. У роздумах Гоголь найперше приділяв увагу мистецтву, яким вважав «высокую трагедию и комедию» Шекспіра, Шерідана, Мольєра, Гете, Шіллера, Бомарше й інших. Важливим завданням у Гоголя було залучити на сцену найкращі драматичні твори всіх віків і народів, щоб виховувати народ, дотримуючись думки, що «Публика не имеет своего каприза, она пойдет, куда поведут ее». Важко погодитись з думкою Гоголя, що «звук души и сердца, выражаемые словом, в несколько раз разнообразнее музыкальных звуков», але такою є думка знавця гумору і сміху, яку він проповідував словом. В усій творчості простежується своєрідне ставлення до народу, публіки, який зроби́ть те, що йому запропонують, піде туди, куди його поведуть, що постійно підтверджує історія. Саме тому він протистояв революційним подіям у Європі і віддавав перевагу монархії в управлінні державою, але схвалював практику навчання поміщиками селян працювати, вважав, що державним службовцям та

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 241.

працівникам мистецтва, особливо театру, треба позбавитися корупційних рис, щоб доносити перевиховання до мас.

Письменник вважав суспільство театром, у якому кожен грає свою роль, визначену саме йому, доводить, і не без підстав, що це особливе дійство і якість вистав залежить винятково від єдиної особи, яка знає тонкощі театрального мистецтва, — художника: «Только один истинный актер-художник может слышать жизнь, заключенную в пьесе и сделать так, что жизнь эта сделается видной и живой для всех актеров», а оскільки поети Росії оспівують царя, вважаючи, що він від бога, то таким актором може бути одна людина — імператор Російської імперії, на той час Микола I. Спираючись на роль театру, який може бути прикладом для всього, особливо для держави, письменник робить висновки: «важно, чтобы вся главная ответственность во всяком деле падала на человека, уже известного всем до единого в обществе», а хто таким може бути в державі, відомо — імператор; винен не начальник, а секретар, що не задоволені відвідувачі; тільки в головному майстрові тримається виробництво, а «отнодь не каком-нибудь пристегнувшемся сбоку чиновнике»; «Публика не имеет своего каприза; она пойдет, куда поведут ее»; насамкінець він пропонує: «Прежде очистите театр от хлама, его загромоздившего, и потом уже разбирайте и судите, что такое театр»; усіх, хто так не думає, а вважає, що за погане життя відповідальна царська влада, письменник називає: «Односторонние люди и притом фанатики — язва для общества, беда той земле и государству, где в руках таких людей очутится какая-либо власть». Звичайно, Гоголь був упевнений, що очищав державний театр від хламу і паскудства своїм «Ревізором» і «Мертвими душами», і готувався у наступних томах «Мертвих душ» показати, як найкраще має працювати цей театр-держава. Ще рано давати оцінку великому майстру та підтримувати тих, хто тоді критикував його за думку щодо ролі єдиного актора-імператора та народу, який піде туди, куди його поведуть, бо відомо, що коли у 1917 р. на зміну царського режиму прийшов режим комуністів, які встановили диктатуру пролетаріату, тобто народу, то до цього часу імперія не може прийти до тями, бо умови життя перетворилися тоді із важких на реальне пекло. Великий Гоголь був знавцем у тонкощів поведінки людини, її намірів і прагнень, тому він просив читачів добряче вивчати його твори. Якщо поглянути на сучасну Велику Британію, де збереглася монархія, трансформована відповідно до нових суспільних потреб, то варто визнати, що прихильність Гоголя до збереження монархії при очищенні суспільства від нездорового хламу, переви-

ховання народу і всього суспільства не було якоюсь помилкою, за яку письменника так жорстоко критикували.

Однак у листі до Язикова «Предметы для лирического поэта в нынешнее время» Гоголь, висловлюючи свої думки про його вірш «Землетрасение», дещо з інших позицій дивиться на народ, на простого виконавця. Найперше він визнає, що «сатирой ничего не возьмешь; простой картиной действительности, оглянутой глазом современного светского человека, никого не разбудишь: богатырски задремал нынешний век», а тому пропонує поглянути на своє минуле і «живей выступит... прошедшее и криком закричит настоящее». І справді, історія Російської імперії не така вже й давня, в ній багато вкраденого від Русі і Київської Русі, а тому «во глубине русской старины и в ней порази позор нынешнего времени углуби в то же время в нас то, перед чем еще позорнее станет позор наш». Можливо, Гоголь мав на увазі перекручену історію Росії Карамзіним, а ще, можливо, дивився на окремі деталі, коли фінських аборигенів, які тулилися в підземеллях на півночі, примушували приймати нову релігію, перетворювали їх на власність прибульців з південних країв і з того часу охрещених фінів-аборигенів називали християнами. І чомусь ніхто не протестує проти того, чим вихваляється народ Росії, що вони християни, тобто охрещені фіни-аборигени, бо змирилися, йдучи в наступ на українські церковні традиції, як це розпочав практикувати настоятель Московського патріархату Кирило.

Відсуваючи сатиру в бік, Гоголь у цьому ж листі пише, що все-таки кожен потребує якоїсь підказки, бо «куды ни поворотишься, видишь, что нужно или попрекнуть, или освежить кого-нибудь», але це треба робити в ліричному стилі. Звертаючись до ліричного поета Язикова, Гоголь підказує йому, що було б добре, якби він міг висловити у своїх віршах те, що, можливо, скаже його Плюшкін, якщо письменник дійде до третього тому «Мертвих душ», і подає таке: «Опозорь в гневном дифирамбе новейшего лихоимца нынешних времен и его проклятую роскошь, и скверную жену его, погубившего щеголяньями и тряпками и себя, и мужа»; «Возвеличь в торжественном гимне незаметного труженника, какие, к чести высокой породы русской, находятся посреди отважнейших взяточников, которые не берут даже и тогда, как все берут вокруг их»; «Ублажи гимном того исполина, какой выходит только из русской земли, который вдруг пробуждается от позорного сна, становится вдруг другим». Висловлюючи такі ідеї, а вони обґрунтовані в окремих листах, закликаючи до співпраці російську ліру, Гоголь при цьому висловлює жаль, що «всякое истинное русское

чувство гложет, и некому его вызвать», береться за цю справу у другому і наступних томах «Мертвих душ».

У листі 1846 р. «Советы», можливо до Шевирьова, Гоголь писав, що саме в цей період, попри духовне і фізичне нездужання, він мусив багато писати листів, ділився з багатьма своїми порадами, за якими до нього зверталися і які він прагнув сам надати. Письменник висловлює думку про те, що той, хто має крихти мудрості, не має права приховувати їх від інших: «Она не твое, но божье достояние», а тому він закликає — «не останавливайся, учи и давай советы». Письменник добре знав, що не всі сприймають його повчання, а тому рекомендує іншим давати поради для покращення справ в державі, наперед виправдовуючи свої майбутні поради у другому томі «Мертвих душ». Таким чином, Гоголь свідомо, з певним обґрунтуванням своєї творчої ідеології втілював власну ідею навчити, перевиховати суспільство для кращого життя, прогресу людської цивілізації.

У листі до Жуковського 1846 р. «Просвещение» дає пояснення щодо своїх просвітницьких дій, які він розпочав. З усіх висловлювань, переписки і творчості бачимо, що Гоголь віддавав перевагу мирним перетворенням у суспільстві, а не заворушенням і революціям, які мали прояв на той час у Європі: «Нелепо даже и к мыслям нашим прививать какие бы то ни были европейские идеи». Водночас на перше місце висуває проблему перевиховання і дає широке тлумачення слова «просвещение»: «Просветить не значит научить, или наставить, или образовать, или даже осветить, но всего насквозь высветлить человека во всех его силах, а не в одном уме, пронести всю природу его сквозь какой-то очистительный огонь». Письменник дає навіть пояснення, звідки з'явилося поняття «очистительный огонь»: «Слово это взято из нашей церкви, которая уже почти тысячу лет его произносит, несмотря на все мраки и невежества тьмы». Все досить зрозуміло, окрім слів — «взято из нашей церкви, которая уже почти тысячу лет его произносит». Про чию церкву пише українець Гоголь російським читачам, адже Володимир Святославич тільки влітку 990 р. почав насаджувати християнство як офіційну релігію Давньої Русі. «І коли прийшов (до Києва), — читаємо в «Повісті», — звелів перекинути ідолів — одних порубати, інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня й тягти Боричевим узвозом»¹. Про Росію на той час не було й згадки: лише у 1147 р. Москову заснував Київський князь Юрій Долгорукий син Воло-

¹ Історія України в особах (Давньоруська держава). — К.: Україна, 1996. — С. 66.

димира; тільки 1547 р. з'явилися чутки про Московське князівство, Іван Грозний об'єднав навколишні князівства, перейменував себе із князя на царя московського¹. Справді, до Володимира, а пізніше до Москви ще за часів київських князів переїздили служители церкви, але це була українська церква, а тому слова Гоголя треба розцінювати так, що він завжди мислив українськими темами і категоріями, а писав про Росію, щоб якось виправити в ній забруднену ситуацію в суспільстві, яку він називав паскудством.

Важливе місце у «Выбранных местах из переписки с друзьями» належить так званому листуванню з окремими особами, яких хоча й не встановлено, але думки, висловлені в оповіданні «Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ», дають підвалини для роздумів. Тут бачимо, що Гоголь, один із небагатьох творців, продовжує практику викликання вогню критики на себе, щоб довідатися про думки інших людей, про себе і свою творчість: «нужно иметь против себя озлобленных», що дає змогу досягнути істини. Він заявив у цих листах, що після «Ревизора» і «Мертвих душ» йому радили в особистих розмовах і пресі «поучиться прежде русской грамоте, а потом уже писать», але письменник, як він практикував ще в Ніжинському ліцеї, пише: «Самые эпиграммы и насмешки надо мной были мне нужны». Тут же він пише, що критикують його такі само письменники, як і він сам, а ось ті, про кого він писав і від кого очікував критики і виправлень — службовці, поміщики, купці, пересічні люди — мовчали: «И хоть бы одна душа заговорила во всеуслышанье! Точно как бы вымерло все, как бы в самом деле обитают в России не живые, а какие-то мертвые души. И меня же упрекают в плохом знанье России. ...все мы очень плохо знаем Россию». А мовчали ті, про кого писав справедливо, бо від нього нікуди подітися.

Всі визнавали, особливо Пушкін, чим пишався Гоголь, що він умів висміяти паскудство людини, але коли росіяни прочитали його комедії, то вийшло так, що те, що показав митець, стосується не тільки окремих осіб, а всіх, усього суспільства, і це спричинило шоківий стан: «пошлость всего вместе испугала читателей. ...Русского человека испугала его ничтожность более, чем все его пороки и недостатки». Вміння Гоголя так справедливо показати паскудство росіян посилювалося ще й тим, що майже всі ті недоліки, якими автор наділив своїх героїв, і вони фокусувалися на всіх росіянах, природа розпорядилася багатьма наділити й са-

---

¹ Панасюк Б. Русь: нація і держава. У 2-х томах. — К.: КНЕУ, 2009. — Т. 1. — С. 96, 105.

мого Гоголя. З цього приводу він написав про себе і свої недоліки: «во мне заключалось собрание всех возможных гадостей, каждой понемногу, и притом в таком множестве, в каком я еще не встречал доселе ни в одном человеке», проте, хоча автор про це не казав, він мав багато позитивних якостей, а головне — «желание быть лучшим». Письменник писав, що він, знаючи про свої погані якості, не любив їх, страждав від них, і якби вони проявлялись не поступово ще з дитинства, а одразу, то «я бы повесился»¹. Ми зобов'язані повірити письменникові про його визнання, що, пишучи свої твори «Ревізор» і «Мертві душі», він розв'язував проблему для себе, аби позбутися того негативу, яким наділила його природа: «Я уже от многих своих гадостей избавился тем, что передал их своим героям, обсмеял их в них»².

Тепер ще важко визначить, роль у написанні «Ревізора» та «Мертвих душ» особисто Гоголя і безпосередньо самої природи, Вищих Сил, які через живий приймач Гоголя з інформаційної системи всесвіту сфокусували на певне суспільство все про нього із творів митця. На такий висновок наводить ще й те, що Гоголь, коли писав про те, як твори впливають на читачів, навіть не здогадувався, але коли після прочитання комедії пролунали слова Пушкіна: «Боже, как грустна наша Россия!», стало зрозуміло, що читачам «представлена тьма и пугающее отсутствие света». З того часу письменник злякався, і це було правдою, «уже стал думать только о том, как бы смягчить то тягостное впечатление, которое могли произвести «Мертвые души», а це був тільки перший том великого твору. Те, що з'явилось надрукованим, Гоголь намагався пояснити, навіть якщо це було важко для нього, дещо не зумів пояснити, благаючи опонентів — «Не спрашивай, зачем первая часть должна быть вся пошлость и зачем в ней все лица до единого должны быть пошлы: на это дадут тебе ответ другие томы, — вот и все!». Мабуть, все написане було не тільки його справою, це був той феномен, який відбувався з багатьма світовими вченими, філософами, політиками, які свої винаходи та ідеї одержували і передавали для потреб людства планети Земля: згадаймо таблицю Менделєєва, теорію відносності Ейнштейна, ідеї польотів на інші планети Цюлковського, політичний і військовий феномен Наполеона I й інших. Давайте нагадаємо, що в одному із цих листів Гоголь повідомив своїм кореспондентам, що «создал меня бог и не скрыл от меня назначения моего. Рожден я вовсе не за тем, чтобы

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 261.

² Там само. — С. 264.

произвести эпоху в области литературной. Дело мое проще и ближе; ... Дело мое — душа и прочное дело жизни»¹. Якщо відкидати такі й інші визнання самого Гоголя, не сприймати того, що він є живим приймачем інформації всесвіту для передачі окремим народам, або всій людській цивілізації, то треба взагалі відмовитися від його творів, але не варто їх тлумачити, як заманеться, треба тільки прислухатися до автора, який себе і про себе знає значно більше, ніж читачі та критики.

У листі Гоголь чомусь визнає, що перший том мав багато недоліків, він «не более как недоносок», але автор мав велику надію, що читачі підкажуть йому «все промахи относительно общественных и частных порядков внутри России», щоб їх виправляти в наступних томах, але нічого такого не сталося — «странная мода теперь завелась на Руси! Сам человек лежит на боку, к делу настоящему ленив, а другого торопит». Про яку Русь так сердито пише Гоголь, адже, окрім Давньої Русі, і Київської Русі іншої не було, а народ, що прийшов на північні землі, розчинився серед фінських племен і монголів, а тому «к делу настоящему ленив», отже казав письменник про ту частину Русі, яка отримала назву Росія, і де всі охоплені паскудством, від якого слід їх звільнити, а це не така легка справа.

Короткий, але ємний за сутністю лист «Нужно любить Россию» до О. П. Толстого, який був тверським губернатором (1834—1837 рр.) і одеським військовим губернатором (1837—1840 рр.), і який дуже любив Росію, інакше не посідав би таких посад, а тому лист мав багато політичних закликів до чогось таємничого, через що про його зміст довідуємося тільки у другому виданні творів Гоголя у 1867 році. Письменник багато пише в листі про те, що треба полюбити братів, але переймається питанням — «бедные люди так несовершенны и так в них мало прекрасного! Как же сделать это?». Гоголь пише прямо до державного високопосадовця, що «любви к богу у вас нет. ... в любви к братьям получаем любовь к богу». Для росіянина тепер відкривається шлях в самій Росії, яку треба полюбити, а далі письменник між іншим пояснює, що він розуміє під таким узагальненням: «Уже крики на бесчинства, неправды и взятки — не просто негодование благородных на бесчестных, но вопль всей земли, послышавшей, что чужеземные враги вторгнулись в бесчисленном множестве, рассыпались по домам и наложили тяжелое ярмо на каждого человека». Всім, а тим більше цензурі, було відомо, що в

---

¹ Там само. — С. 266.

Росії, тобто північній частині імперії, не було страшних внутрішніх ворогів, які одягли важке ярмо на кожну людину, уже давно не було монголів, а отже, це Україна чи Малоросія, яка добровільно прийняла у свої домівки страшних ворогів і не може від них звільнитися. Український письменник у Росії закликає полюбити своїх братів — українців, з яких вийшли росіяни, а це і є любов до самої Росії, бо, «не полюбивши России, ...не полюбивши своих братьев, ...не спасетесь вам». Отож, Гоголь навчав російських урядовців, присланих з Москви і Петрограда до південної провінції, любити своїх братів, тобто українців, не чинити щодо них зла, поборів і не брати високих податків.

В листі «Нужно проездиться по России», який також був заборонений цензурою і побачив світ у другому виданні творів 1867 р., того таки високого державного службовця А. П. Толстого Гоголь назвав монахом, а «Монахьярь ваш — Россия», і закликав — «Очнитесь!», бо спала вся Росія, спали високі посадовці. З літературних джерел ми довідуємося, що Гоголя критикували за незнання Росії, він трохи побував в глухомані, якщо це так можна назвати, але як митець він давав поради через звернення до Толстого, в якого він знайшов особливу управлінську якість — «не хлопотав ничего, не работая самому, почти лентясь, уметь заставить всех других работать». Він умів примусити працювати аж до втрати здоров'я, і не чим іншим, як умінням обирати виконавців та винагороджувати не себе, а їх, які після цього віддавали всі сили дорученій справі. Письменник рекомендує адресату поїздити по Росії, щоб пізнати її, але не забути, що: «теперь все между собою в соре, и всяк друг на друга лжет и клеветет беспощадно. ...Все пересорились: дворяне у нас между собой, как кошки с собаками; купцы между собой, как кошки с собаками; мещане между собой, как кошки с собаками; крестьяне, если только не устремлены побуждающей силою на дружескою работу, между собой, как кошки с собаками. Даже честные и добрые люди между собой в разладе; только между плутами видится что-то похожее на дружбу и соединение». Тут письменник стосунки між усіма прошарками населення повністю списав з українців, це той приклад, який свідчить, що письменник більшість фактажу брав з того, що виніс з України, одержав від свого народу. Під час подорожі Росією Гоголь пропонує вивчити роль посередника, який спроможний помирити всіх та припинити гріховність, бо грішать геть усі: «Не крадьте, не роскошничайте, не берите взяток, молитесь и давайте милостыню неимущим, — теперь ничто и ничего не сделает». Видно, як скрізь грабують людей і пускають їх блу-

кати світом, і кожен може побачити хоча б «одну из тех ужасных картин голода внутри России, от которых дыбом поднимается ...волос», але ті, що живуть в середині Росії, не знають Росії, всі цікавляться життям за кордоном із преси, а тепер ще й інтернету.

Лист Гоголя «Что такое губернаторша» до Смирнової, яка була дружиною калужького губернатора Смирнова, також викликав підозру у цензури, і в першому виданні «Переписки» його не помістили, він був надрукований тільки 1860 р. у газеті «Современность и Энциклопедический листок» № 1. Губернаторша Смирнова була велика прихильниця Гоголя, а тому він у цьому листі писав, як колись до своїх рідних, про надання йому інформації про українські справи, які він використовував у своїх творах. Тепер просив відомостей про справи губернські, окремих чиновників і світське життя, пропонуючи своїй приятельці: «Вы должны ради меня начать вновь рассмотрение вашего губернского города. Во-первых, вы мне должны назвать все главные лица в городе, ...в чем именно должность каждого. ...чтобы он назвал вам все ее предметы и означил ее пределы. ...чтобы он объяснил вам, чем именно и сколько в этой должности ...можно сделать добра ...и сколько ...можно наделать зла. ...Потом такие же сведения доставьте мне обо всей женской половине вашего города». Письменник пам'ятав, як він насичував інформацією твори на українську тематику і вони вивели його на орбіту слави, а тому сподівався на такий феномен й у вихованні російського народу. Він просив Смирнову, щоб вона залучила до цього свого чоловіка — губернатора, рекомендуючи йому набирати радників чесних, а від них підуть чесні капітани-ісправники, засідателі — всі стануть чесними.

Через жорстку критику «Ревізора» і ще різкішу «Мертвих душ» Гоголь у «Переписці», а найбільше — у листі до Смирнової чітко показав, що він змінив свою тактику боротьби з паскудством у Росії: «Поверьте, что наилучший образ действий в нынешнее время — не вооружаться жестоко и жарко противу взяточников и дурных людей и не преследовать их, но стараться вместо того выставлять на вид всякую честную черту, дружески, в виду всех пожимать руку прямого, честного человека». Після таких слів важко сказати, хто кого перевиховав: автор вплинув на росіян, і вони позбулися паскудства, чи сам автор повернув свої думки у протилежний бік, тобто не критикувати, а перевиховувати та ще й лагідно.

Як і всі українці, Гоголь ретельно приховував українські приклади, використані для творів російської тематики, українську історію, яку вивчав і нею жив, але в листі до Смирнової, своєї вірної прихильниці, яка була ще й українського походження, у нього

вирвались слова, стосовно благородних почуттів дворянства Росії, які треба проповідувати і виховувати, але «не того благородства, которим заражено дворянство других земель, то есть не благородства рожденія или происхождения и не европейского point d'honneur¹, но настоящего, нравственного благородства»², яке і можна виховувати різними методами, що їх Гоголь проповідує. Звичайно, письменник знав, те, що передається генами за походженням і народженням, важко перевиховати, а штучне, тобто новітнє, дворянство можна перевиховати, чим він доводить, що Росія ще тільки народжується, а Малоросія, малороси, як їх принизливо називали росіяни, тобто українці, «дворянство других земель» уже давно мають генетичну спадковість дворянства з його позитивними і негативними рисами. У цьому листі Гоголь навіть наводить приклад, як дворяни у 1812 р. «несли все на жертву, — все, что ни было у кого за душой», мабуть, він мав на увазі, генерала Раєвського, яким захоплювався, який віддав вітчизні своїх двох синів, але ж це був вихідець із поміщицької сім'ї Південної України, тобто «других земель», в жилах якого текла кров його славних козацьких предків, там він і похований на сімейному цвинтарі.

Почавши писати перспективи Росії, Гоголь у своєї прихильниці Смирнової вимагає всієї інформації, яка характеризує реальність сучасну, пояснюючи це тим, що «стоит только попристальнее взглядеться в настоящее, будущее вдруг выступит само собою. Дурак тот, кто думает о будущем мимо настоящего». Письменник з сумом каже, що всі чому бажають у майбутньому тільки добра, але як його досягти, ніхто не пропонує і не знає, а тому, спираючись на свою теорію, він просить і молить Смирнову: «Введите же хотя меня в познание настоящего», вимагаючи подавати все: «Не смущайтесь мерзостями и подавайте мне всякую мерзость! Для меня мерзость не в диковинку: я сам довольно мерзок. Пока я еще мало входил в мерзости, меня всякая мерзость смущала, я приходил от многого в уныние, и мне становилось страшно за Россию; с тех пор как я стал побольше всматриваться в мерзости ...передо мною стали обнаруживаться исходы, средства и пути». Саме такі думки, висновки і переконання сприяли тому пориву, який привів Гоголя до потреби продовжувати написання наступних томів «Мертвих душ».

---

¹ Питання честі (франц).

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 283.

У листі до невідомого адресата «Русский помещик» яскраво простежується, що письменник — вихідець із поміщицької сім'ї, який має виховане з пелюшок ставлення до селянина, як споконвічного батрака. Великий проповідник чомусь не навчив свою маму ефективно працювати, використовувати всі його рекомендації, а в листах повчає інших, всю Росію і в основі ставить не самого поміщика, а пропонує впливати на селянина через Бога: «Во всех упреках и выговорах, которые станешь делать уличенному в воровстве, лености или пьянстве, ставь его перед лицом бога, а не перед своим лицом; покажи ему, чем он грешит против бога, а не против тебя». Взагалі відчувається, що Гоголь невисокої думки про самостійне мислення російського селянина, як і взагалі росіянина, повчаючи поміщика: «Русского ли человека, который так умеет быть благодарным за всякое добро, какому его ни научишь, русского ли человека трудно привязать к себе? Так можно привязать от себя». Після таких висновків Гоголь дає поради, як саме прив'язати російського селянина, примусити його вірити поміщиків: «Собери ..примерных хозяев и лучших мужиков. Ра-столкуй им ясно, ...что пьяница не может учить пьяницу и что это их долг; а который посмел бы оказать ему какое-нибудь неуважение или не послушаться умных слов его, то распеки тут же при всех; скажи ему: «Ах ты невымытое рыло! Сам весь зажил в саже, так что и глаз не видать, да еще не хочешь оказать и чести честному! Поклонись же ему в ноги и попроси, чтобы навел тебя на разум; не наведет на разум — собакой пропадешь»; «Заведи, чтобы при начале всякого общего дела, как-то: посева, покосов и уборки хлеба — был пир на всю деревню, чтобы в эти дни был общий стол для всех мужиков на твоём дворе»; «Мужика не бей. Съездить его в рожу еще не большое искусство. Это сумеет сделать и становой, и заседатель, и даже староста, «...Но умей про-нять его хорошенько словом; ...Ругни его при всем народе, но так, чтобы тут же обсмеял его весь народ; ...Учить мужика гра-моте затем, чтобы доставить ему возможность читать пустые книжонки, которые издают для народа европейские человеколю-бцы, есть действительно вздор. ...По-настоящему, ему не следует и знать, есть ли какие-нибудь другие книги, кроме святых; ...Поработай усердно только год, а там дело уже само собой пой-дет работаться так, что не нужно будет тебе и рук прик-ладывать». Так повчав Гоголь своїх знайомих, так він писав чи намагався писати у другому і наступних томах «Мертвих душ», але навіть через двісті років така ідилія видається примарною,

оскільки не здатна одна людина навчати цілу націю, націй у Російській імперії було багато. Для українців таке навчання застосувати практично неможливо, бо, вислуховуючи такі «жовчні» настанови, селянин напоготові тримає в кишені дулю.

В листі до графа Михайла Вієльгоського «Исторический живописец Иванов» Гоголь показав не лише живописця, проявивши турботу про нього, бо гріх буде тому, хто не допоможе знаменитому живописцеві: «С моей души я уже снял его этим самым письмом; теперь он повиснул на вас». Водночас Гоголь показав себе, свою особливість і творчу сутність, порівнюючи з Івановим, до якого ставився з пійтетом: «Мои сочинения тоже связались чудным образом с моей душой и моим внутренним воспитанием», в перехідний період перетворення природи самої людини, коли майже шість років нічого не робив для зовнішньої потреби. Йдеться про перебування Гоголя за кордоном після виходу першого тому «Мертвих душ»: «Вся работа производилась во мне и собственно для меня», і той період він називав перехідним періодом. Були й винятки, коли послухався «совета одного неразумного человека» і примусив себе писати якісь статейки для його журналу, а після важкого написання їх «так расстроил здоровье, ... что слег в постель», але йому було важко чути, що «слова мои, что я не могу писать и не должен работать ни для каких журналов и альманахов, принимались за выдумку». В перехідний період він переживав зміну свого не стільки фізичного, скільки духовного стану: жодній людині у світі не зміг би зрозуміло пояснити свого духовного стану; він відчував сильну потребу тимчасового віддалення від своїх друзів; часто здавалося, що жив у якомусь дивному сні; проти нього повстали навіть близькі люди, але вони були не винні, вважав він, бо на їхньому місці вчинив би так само; він зрозумів, що нікому не слід нічого пояснювати, а «нужно бежать к одному богу, и ни к кому более».

Загадковим є текст: «Чем может быть жена для мужа в простом домашнем быту, при нынешнем порядке вещей в России», який мабуть нікому не відсилав, а написав для повчання росіян і поміщиків, і селян, і службовців, у яких «нет внутри себя управления собою. Никто из вас не господин себе. В вас нет характера, признавая характером крепость воли», що ще більше характеризувало Росію як неграмотну й неорганізовану країну. Звичайно, кожна нація, почувши таке про себе, дуже протестувала б, що і сталося з росіянами, коли після виходу «Переписок» всі соціальні прошарки виступили проти Гоголя, і він не виніс такого шквалу зневаги. Письменник побачив невміння навіть вести домашнє гос-

подарство, а тому рекомендував, мов первісним людям, запровадити записування доходів і витрат: розділіть ваші гроші, які ви одержите за рік, відповідно до кошторису на сім кучок, кожна із яких означатиме витрати; перша кучка — на квартиру, чистоту двору, опалення і воду; друга — на харчування всієї сім'ї; третя — транспорті поїздки; четверта — одяг і все з ним пов'язане; пята — кишенькові гроші; шоста — особливі і не передбачувані витрати, а саме — купівля меблів, транспортних засобів, нового будинку, допомога родичам; сьома — гроші на церкву, допомога бідним. Твердість характеру, як повчав Гоголь, полягала в тому, щоб за жодних обставин не витратити коштів із кучки, якщо на ту потребу там не передбачено, навіть за крайньої потреби, а у відповідній кучці уже немає коштів «не смейте и тогда дотрогиваться до других куч, но поезжайте по всему городу ...просите, молитесь, будьте готовы даже на унижение себя, ...чтобы вы через это причуались обрезать себя в расходах по каждой кучке». Письменник проповідує економію в усьому, користуватися тільки необхідним для життя, «чтобы научиться мудрости постигать, что из нужного есть самое нужнейшее». Знову бачимо справжнього Гоголя, він детально пише про сімейні витрати, ведення домашнього господарства, але кожен, хто знайомий з бюджетом держави, регіону чи галузі, переконується, що саме про бюджет пише письменник, особливо застерігає від помилок недотримання встановлених витрат відповідно до статей бюджету. Проте випрошування позичок здійснюється не для покриття нестачі коштів на конкретні статті бюджету, а загалом для зменшення дефіциту державного бюджету, а що діється з перекачуванням коштів з одних статей на інші, з одних потреб на інші, то цього практично ніхто не знає, окрім кількох людей в державі чи галузі, але все не так, як у Гоголя. Для сучасних фінансистів подібні рекомендації досить повчальні, бо ніхто не дотримується затверджених витрат кожної статті, хоча рекомендація письменника йти клянчити у когось позичок широко практикується, зокрема в теперішнього МВФ, Світового та Європейського банків й інших позичальників.

Особливу увагу Гоголь приділяв використанню часу — робочого і неробочого: «Распределите ваше время; положите всему непременно часы. Не оставяйтесь поутру с вашим мужем; гоните его на должность в его департамент, ...он весь должен принадлежать общему делу и хозяйству всего государства. ...Расскажите ему все, что вы делали в вашем доме и домашнем хозяйстве, и пусть он расскажет вам все, что производил в депар-

таменте своем». Письменник із сумом скаржитись тим, хто чита- тиме його повчання: «Все у нас теперь расплылось и расшнуровалось. Дрянъ и тряпка стал всяк человек», скрізь розхитаність і всюдозволеність, ніде немає свободи в її істинному значенні, адже, як кажуть: «Свобода не в том, чтобы говорить произволу своих желаний: да, но в том, чтобы уметь сказать им: нет», і такі слова справедливі стосовно теперішньої Росії, адже «Никто теперь в России не умеет сказать самому себе этого твердого «нет». Нигде я не вижу мужа». Складається враження, що Гоголь передбачив не тільки тодішню Росію, але й теперішню незалежну Україну з її всюдозволеною свободою та розхитаністю.

У листі до невідомого адресата «Сельский суд и расправа», якого довго не друкували, Гоголь, посилаючись на слова Пушкіна з «Капитанской дочки», коли капрал побився з чужою жінкою в лазні за «шайку горячей воды», сказані капітаншою своєю помічнику: «Разбери Прохорова с Устиньей, кто прав, кто виноват. Да обоих и накажи.»¹, вніс практичні рекомендації росіянам, але тільки чомусь у сільській місцевості: «Судите всякого человека двойным судом и всякому делу дайте двойную расправу». Один суд має бути людським — «оправдайте правого и осудите виновного», другий суд має бути божим — «на нем осудите и правого и виновного». Такі рекомендації стосовно божого суду Гоголь пояснює тим, що з усіх народів тільки в росіян у голові засіла думка, що «нет человека правого и что прав один только бог». І Пушкін, і Гоголь вкладали глибокий філософсько-практичний зміст, який стосується не тільки росіян, але й українців. Скажімо, серед українців поширені доноси, заздрощі, скарги, наклепи, лайки, бійки й інше, і при глибокому вивченні їхньої появи переважно переконуються, що кожен із учасників сприяв появі цієї паскудної звички: сусід доніс на сусіда за те, що той йому напакостив не менше; лайки з'являються тоді, коли жоден з її учасників не бажав поступитися в найменшому.

Лист «Страхи и ужасы России», адресований Луїзі Карловні Вієльгорській, уродженій принцесі Бірон, дружині графа М. Ю. Вієльгорського, також не був пропущений цензурою до видання разом з іншими листами, він побачив світ тільки у 1867 році. Давня приятелька письменника вела приватну переписку з ним, поділившись тими страхами, прояви яких вона бачить в Росії, маючи на увазі революційні хвилі, і на її інформацію Гоголь відповів: «а вот если бы я вам рассказал то, что я знаю (а знаю я, без

---

¹Пушкин А. С. Соч. в 3-х томах. — М.: Худ. лит., 1986. — Т. 3. — С. 245.

всякого сомнения, далеко еще не все), тогда бы, точно, помутились ваши мысли и вы сами подумали бы, как бы убежать из России». Проте Гоголь запитує і відповідає, що нікуди тікати, оскільки «В Европе завариваются теперь повсюду такие сумятицы, что ...перед ними будет ничтожная вещь те страхи, которые вам видятся теперь в России». На повідомлення Люїзи Карловни, що «Все падают духом, как бы в ожидании чего-то неизбежного. ...Каждый думает только о спасении личных выгод, о сохранении собственной пользы, ...о спасении жизни: *sauve qui peut*»¹, Гоголь відповів, що кожен зобов'язаний думати про себе, але саме в цей період «настал другой род спасения. Не бежать на корабле из земли своей, ...но, спасая свою душу, не выходя вон из государства, должен всяк из нас спастись себя самого в самом сердце государства». Письменник прямо проповідує, що треба краще працювати на всіх посадах, і не так як до цього часу в колишній Росії, а тому «все свои отношения ко власти ли, высшей над нами, к людям ли, равным и кружащимся вокруг нас, к тем ли, которые нас ниже и находятся под нами, должны мы выполнять так, как повелел Христос».

У своїх роздумах Гоголь навіть висловився, що в теперішній час треба не стільки дивитися на безлад навколо, скільки «заглянуть всякому из нас в свою собственную душу. ...Что же касается до страхов и ужасов в России, то они не без пользы», адже вони розбудили від сплячки позитивні якості у багатьох в усіх куточках імперії, «когда на одних концах России еще доплясывают польку и доигрывают преферанс, уже незримо образуются на разных поприщах истинные мудрецы жизненного дела», і не виключено, що через деякий час «Европа приедет к нам не за покупкой пеньки и сала, но за покупкой мудрости, которой не продают больше на европейских рынках». Було дивним читати, що малорос Гоголь, який недавно прибув до Росії із Полтавщини і Ніжина, достеменно знаючи, що до цього часу Росією з давнини управляють чужоземці, переважно німецького походження, потужно проповідує серед росіян коритися і підтримувати царя і всю владу, вірив, що наперекір іноземщині невдовзі росіяни перейдуть від танців і преферансу до проявів здібностей. Критики відзначали відсутність у Гоголя знань про Росію, а він описував такі деталі, які заганяли критиків у глухий кут. То в чому справа, адже письменник й сам не заперечував, що не їздив за Чічковим у Росії, але й не заперечував, що в Україні, яка з 1654 р. перебувала в складі Російської імперії, діяли

---

¹ Спасайся, кто может (франц.)

ті самі закони, порядки, культура, мова, навіть традиції, як і в Росії, а тому не треба було їхати в глибинку Росії, щоб вивчити поведінку росіян.

Про засилля іноземщини в листі «Близорукому приятелю» Гоголь пише невідомому адресату: «Стыдно тебе, ...не войти до сих пор в собственный ум свой, ...а захламостит его чужеземным навозом. ...Ты горд чужим, мертвым умом и выдаешь его за свой». Письменник знав, що багато незадоволених його повчаннями і докорами, а головне справедливих, а тому в листі він написав: «ты думаешь, что уже никто и поучить тебя не может; ...к нашему стыду, указывают нам европейцы на своих великих людей, умней которых бывают у нас иногда и невеликие люди; но те хоть какое-нибудь оставили после себя дело прочное, а мы производим кучу дел, и все, как пыль, сметаются они с земли вместе с нами». З усього видно, що у своїх листах Гоголь мов би повчає росіян, але чи тільки їх, він через них звертається до своїх малоросів, виголосивши: «О, как нам бывает нужна публичная, данная в виду всех, оплеуха!». Адже українці більше за росіян невидять своїх же управлінців, коли вони намагаються стати знаменитими чи заможними, ні, таке українцеві важко перенести, краще краще нехай подібне станеться з чужим, аби не зі своїм. В подальшому з окремих листів довідуємося про глибинні думки Гоголя.

В листі «Напутствие» до невідомого автора, від якого начебто одержав Гоголь листа, а тому мабуть адресат таки був відомий, письменник відповів: «Все вижу и слышу: страдания твои велики». Великого гумориста важко зрозуміти з першого разу, він навіть усім рекомендував читати його твори, щоб про них судити, кілька разів, але цей лист не тільки про Росію і росіян, а про глибинніші думки письменника до того, хто написав йому лист про свої переживання: «с такими возвышенными чувствами жить посреди таких грубых, неуклюжих людей, каковы жители пошлого городка, в котором ты поселился, которых уже одно бесчувственное, топорное прикосновение в силах разбить, ...медвежьей лапой ударить по тончайшим струнам душевным... Все это тяжело, знаю». Зрозуміло, що йдеться не про іноземну державу, бо живе адресат за правилами «пошлого городка», мова навіть не про саму Росію, бо про неї письменник пише все відкрито і з гумором та сміхом, а про щось таке, про що великий Гоголь знає, але тільки може сказати: «все это тяжело, тяжело, и ничего больше не могу сказать тебе, как только: тяжело!». Світло пролилося, про що йдеться в листі і до кого, коли Гоголь написав, що

навіть нічого не може сказати про біду, яка гнітить обох адресатів, але є і втіха, що не все пропало — «вот тебе утешенье. Это еще начало; оскорблений тебе будет еще больше: предстанут тебе еще сильнейшие борьбы со взяточниками, подлецами всех сортов и бесстыднейшими людьми, для которых ничего нет святого, которые не только в силах произвести то гнусное дело, о котором ты пишешь, то есть подписаться под чужую руку, дерзнуть взвести такое ужасное преступление на невинную душу... О, лучше бы вовсе не родиться этим людям: весь сонм небесных сил содрогнется от ужаса загробного наказания». Російська пропаганда, російські інтелігенти, які вихваляли Гоголя, віддаючи йому пальму першості серед російського письменства, від якого він відхрещувався, замовчувала глибинні роздуми малороса, який не поліпшував російську літературу, а розхитував Російську імперію, щоб звільнити свій народ, свою батьківщину від росіян.

Це була боротьба і непроста справа, він знав, що на борців очікує величезний опір, а тому написав своєму адресату: «Встретятся тебе бесчисленные новые поражения, неожиданные вовсе. ...Но вспомни: призваны в мир мы вовсе не для праздников и пирований. На битву мы сюда призваны; праздновать же победу будем там. ...Как добрый воин, должен бросаться из нас всяк туда, где пожарче битва». Після таких листів і їхнього змісту можна зробити низку висновків: великий малорос Гоголь засуджував підпис Переяславської угоди; проте, знаючи непереборну стіну на той час, він працював над розхитуванням імперії, яка б відпустила з ярма українців; письменник з Полтавщини не ухилявся жарких битв, пишучи «Ревізора» і «Мертві душі», терплячи шалену критику, яка мов лезо шаблі проходило по його «тончайшим струнам душевным».

Письменник не дуже вірив у високу помірковану хоробрість, або краще вміння воювати росіян, адже вони не можуть перемогти навіть невеличкі народи, вони їх тільки підкорили, але як, чується у листуванні Гоголя. У листі начебто невідомого адресата дає зрозуміти, що підкорені Російською імперією народи завзято борються за свою свободу, а тому не слід боятися сильного противника, і з них треба брати приклад: «Не велика слава для русского сразиться с миролюбивым немцем, ...нет, с черкесом, которого все дрожит, считая непобедимым, с черкесом схватиться и победить его — вот слава, которою можно похвалиться». — Не бійтесь українці, бійтесь як черкеси, як інші народи Кавказу, — закликає з минулого великий українець, який був свій серед чужих і чужий серед своїх, і тільки тепер все має стати на свої

святі місця, звичайно, якщо не запізнались. Історія значно виправила Гоголя стосовно німців, їхньої «миролюбності» і вміння воювати, але вона підтвердила прикриту завісою думку, що росіяни можуть і перемагати, переважно підкорювати народи ошукуванням, що є складовою їхнього паскудства, описаного Гоголем у творах на російську тематику. Прикладом може стати нечуване ошукування українців, їхнього славного гетьмана Богдана, скрізь обман, адже і Наполеона не перемогли, а обхитрували, як засвідчив знаменитий М. І. Кутузов, який не тільки протистояв французам, але й потрапивляв в опалу, коли був генерал-губернатором Києва (1806—1808 рр.), заявивши перед війною 1812 р.: «Мы Наполеона не победим, а обхитрим», так і сталося.

У листі «Занимающему важное место» до невідомого адресата Гоголь викладає думки, які він обговорював з О. П. Толстим, колишнім губернатором Твері і військовим губернатором в Одесі. Письменник протягує і в цьому листі тему Кавказу, рекомендуючи поведінку в разі поїздки «к черкесам на Кавказ», він жодного разу не висловився про військові операції, натомість пропонував всіх військових вислухати, «пристально осмотреться», застерігаючи від одностороннього розуміння справи, подібно до тих, які «летят опроретью действовать», стверджуючи, що «бог от вас отгонит это грубое ослепление». Простежується важлива думка Гоголя, яку він нав'язував колишньому губернаторові Одеси, що не треба силою завойовувати ні Кавказу, ні України, бо їх оберігає бог. Говорячи про місце не військове, а мирне, зокрема губернаторське, Гоголь тонко подає свою ідею в тому самому ключі, маючи на увазі важливі проблеми України. Високо оцінюючи господарські справи в губернії щодо будівництва будинків, мостів, шляхів сполучення, заведення важливих порядків і законів за часів губернаторства його співрозмовника, Гоголь висловив йому думку, що тепер все змінилося в правах і законах: «Одни слишком стали обрезаны и стеснены, другие раздвинулись в действиях в ущерб прочим; ...стали особенно чувствоваться полномочие и развязанные руки там, где нужно препятствовать в действиях, и связывать руки там, где нужно споспешествовать им». Все це відбулося через те, що не було закладено міцної основи попередження зловживань, і про це Гоголь написав таке: «Вы должны были рубить зло в корне, а не в ветвях, и дать такой толчок всеобщему движению, чтобы после вас пошла сама собой работать машина, так, чтобы незачем было над ней стоять и надсмотрщику». Писав Гоголь справедливо про корінь зла, але де коріння того зла для Ук-

раїни, він так і не окреслив прямо, але в його творах підказок достатньо, аби тільки українці їх вивчили.

Насамкінець Гоголь написав заключну статтю до «Выбранных мест из переписки с друзьями», яка, подібно до всіх інших листів «Переписки», була ретельно виправлена, підтасована і прикрашена в частині суспільного життя, історії, звичаїв і моралі Росії. Цензори своїми виправленнями значно заплутали думки письменника стосовно того, що він хотів висловити, але дещо й залишили, проливаючи світло на перебіг думок генія. Передусім треба відзначити ту особливість, що Гоголь не переносив силових методів соціальних змін, що відрізняло його від Т. Шевченка та інших українських і російських інтелектуалів, однак знаючи українську історію, яку забрала Росія, переконавшись, що через український менталітет народу він самостійно потрапив у ярмо від поляків до росіян, письменник лише проповідував українську ганьбу у своїх знаменитих творах, щоб українці їх читали і приймали рішення.

У цьому й полягає друга особливість у проясненні, що Гоголь приймав як данину, що Україна і її народ, як малороси, на певний час, якщо не назавжди, мають змиритися зі своїм становищем, а тому він пропонує свій шлях покращити долю народу, а саме — своїми творами намагався покращити Росію і її народ, викоринити все його паскудство, щоб українцям краще жилося з росіянами. В заключній статті Гоголь, запитуючи: «Лучше ли мы других народов?», відповідає: «Никого мы не лучше, а жизнь еще неустроенней и беспорядочней всех их», тому він дає основне гасло для росіян: «Хуже мы всех прочих — вот что мы должны всегда говорить о себе». Одночасно Гоголь заспокоює всіх, що в Російській імперії є добра перспектива поліпшитися багато в чому і, можливо, бути кращими від інших народів, адже «мы еще расплавленный металл, не отлившийся в свою национальную форму; еще нам возможно выбросить, оттолкнуть от себя нам неприличное и внести в себя все, что уже невозможно другим народам, получившим форму и закалившимся в ней». З усього видно, що мислитель визнає відсутність у Російській імперії XIX століття сформованої єдиної нації із багатьох підкорених національностей. За малоросів він ратує, мовляв як Христос прийшов без меча, так і наші два народи без меча поєдналися: «что есть уже начала братства Христова в самой славянской природе, и побратанье людей было у нас родней даже от кровного братства, что еще нет у нас непримиримой ненависти сословья против сословья и тех озлобленных партий, какие водятся в Европе и которые поставляют

препятствие непреоборимое к соединению людей и братской любви между ними». На догоду імперській ідеології, а можливо цензори після «відредагували», Гоголь схвально пише, що українці і росіяни об'єдналися без меча, що ці два народи стали ріднішими, ніж кровне братерство, неначе це було сказано за часів комуністичного режиму. Проте в цих висловлюваннях не вдалося уникнути визнання, що єдності націй не було і не буде, як і в Європі різні нації не можуть стати єдиною нацією. Єдиним народом. Так, Гоголь пише, що немає єдиної нації, яку вже на початку ХХ століття щосили намагалися створити російські комуністи під назвою «радянський народ», а письменник розв'язував проблему чистоти єдиної нації, спочатку виявивши все її паскудство у «Ревізорі» і «Мертвих душах», а далі мав намір після «Переписки» розпочати писати наступні томи свого основного твору, щоб допомогти росіянам позбутися «все позорящее высокую природу человека», для входження в нову націю молодій Росії. Ось як уявляв собі Гоголь нову Росію з усіма іншими чужими народами, якщо будуть умови, скажімо найкраща з них війна 1812 р. або інша бійка, під час якої «так рванется у нас все сбрасывать с себя позорящее и пятнающее нас, ни одна душа не отстанет от другой, и в такие минуты всякие ссоры, ненависти, вражды — все бывает позабыто, брат повиснет на груди у брата, и вся Россия — один человек». Виходить, що в росіян найкращі якості людини проявляються в період війн, бійок і бунтів, тонко підмітив Гоголь. І справді, військова еліта цінувалася в Росії найвище, кожен вважав за честь належати до неї. Своєю творчістю письменник показав рівень паскудства тих, з ким малороси начебто об'єдналися в Переяславі, чим він був незадоволений, як довідались з одного з листів «Переписки». А от допомогти позбутися виявленого не вдалося, цього чомусь не допустили Вищі Сили, самі росіяни і час. Як бачимо, у творчості Гоголя, навіть у ХІХ столітті Російська імперія ще не набрала національної форми. Невдовзі, наприкінці ХХ століття, імперія розпалась, Україна, як її багато інших держав, одержала незалежність, яка також не сформувала української нації, яка стала б ядром усього українського народу, який проживає на українській території. З цього приводу можемо сказати словами Гоголя, що і нація, і народ на українській території «еще растопленный металл, не отлившийся в свою национальную форму»¹.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 391.

У творчості Гоголь йшов своїм шляхом, залишаючи все дургорядне, що зустрічалось йому на цьому шляху, незмінно використовуючи свій метод пізнання через збирання інформації, яким займається ще з юності. Поступово в уяві автора набував потужності і сам метод творчості, особливо збирання інформації — і думок про той чи той твір, усвідомлення того, про що пишеться. В кінцевому підсумку творчість маститого письменника, сконцентрована у творах «Ревзор» і «Мертві душі» (перший том) була загалом позитивно сприйнята в Росії, але коли реальна ідея і метод їхнього написання була висвітлена і сконцентрована у «Переписці», то зчинився великий галас несприйняття. Є підстави вважати, що «Переписка» стала водорозділом між тим, що було написано, і тим, що намічалось написати, щоб довідатися про думку читачів, як це постійно практикував письменник: пояснення реального змісту завершених творів; виклад ідеї другого і наступних томів праці «Мертві душі». Те, що він почув про його попередні і майбутні твори, ідеї яких викладені в переписці, змінили всі плани письменника — ідеї не сприйнялися, і тому творчість закінчилась. І це ще більше підтверджує, що творчий парус Гоголя розбився об російську реальність, яку змінити практично неможливо. Проте соціально-економічні, політичні та історичні процеси на початку ХХІ ст. доводять, що й тут Гоголь виявить свою правоту.

Переписка — це твір, який вирішував три завдання автора: перше, використання власного методу з'ясування, що думають про автора і його твори читачі, влада, його друзі і оточення; друге, зібрати цінну інформацію про ідею, яку автор сповідує у першому томі «Мертвих душ», і використати для написання другого і наступних томів; третє, заробити грошей і використати їх на благодійність. Ці завдання автор, працюючи над другим томом «Мертвих душ» і потребуючи додаткової інформації, ставив перед Плетньовим у листі 30 липня 1846 р.: він просив все відкласти в бік і друкувати «Выбранные места из переписки с друзьями»; письменник здогадувався, як зустрінуть в Росії книгу, а тому радив «Печатанье должно производить в тишине ... чтобы, кроме цензора и тебя, никто не знал»; автор сподівався одержати кошти, а тому запевняв видавця, що «книга разойдется более, чем все мои прошлые сочинения».

Перебуваючи тривалий час у Римі, Гоголь зійшовся з художником Івановим, який посилено працював над своїми творами, між двома митцями склалися особливі стосунки, як між людьми, які зрозуміли одне одного. Іванов «в Гоголе видел какогo-то

пророка. Гоголь давал йому наставлення, которые Иванов рабски слушал»¹. Щоб підтвердити правдивість таких стосунків, з'ясуємо, хто такий Иванов, якого повчав Гоголь: художник Иванов Олександр Андрійович, закінчив Академію мистецтв, і Спілка художників направила його до Рима, де він спочатку намалював картину «Магдалина», а пізніше понад двадцять років створював картину «Явление Мессии народу», яка тепер зберігається в Третьяковській галереї. Як відомо, письменника звинувачували у зволіканні з написанням творів, витрачання багатьох годин на переписування та перевидання одних і тих самих творів, вимагаючи для цього грошей. Щоб показати свою правоту щодо наполегливої праці над власними творами Гоголь, якого звинувачували за надмірну затримку з писанням та виданням творів, звернувся до прикладу художника Іванова, побачивши в ньому свій прототип, і написав у «Переписці» про це розділ «Исторический живописец Иванов». В цьому творі Гоголь написав одночасно про художника і про себе: «теперь все чувствуют нелепость упрека в медленности и лени такому художнику, который, как труженик, сидел всю жизнь свою над работою и позабыл даже, существует ли на свете какое-нибудь наслаждение, кроме работы. ...С производством этой картины связалось собственное душевное дело художника, — явление слишком редкое в мире, явление, в котором вовсе не участвует произвол человека, но воля, кто повыше человека»². З такої ідеї, з такого прикладу розпочалося пояснення появи і змісту «Переписок», де червоною ниткою проходить повчання і окремих особистостей, і загалом народу.

В 1836 р. з'явилося перше видання комедії «Ревізора», в якій автор у конкретних особах висміяв «все дурное в России»; в 1842 р. було видано перший том «Мертвих душ», де автор показав широкий світ чічікових, плюшкіних, коробочок, манилових, собакевичів, ноздрьових. Усе негативне, а тому під тиском думок читачів та влади автор задумав написати, як їх всіх виправити, позбутися негативного, сподіваючись заслужити повагу за це. Зауважимо, що М. Гоголь ще з шкільної парти мав схильність когось повчати, детально все пояснювати, як треба робити ту чи іншу роботу, що він і переніс у літературу, коли після творів з української тематики його визнали в Росії.

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 121.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 298.

Сталося так, що відомий письменник Гоголь не врахував, що повчати друзів, знайомих, рідних, а він таке любив, — одна справа, а ось повчати народ, владу, високих інтелектуалів, що він практикував у творах, — зовсім інше. Не врахувавши такої особливості і намагаючись якось відповісти на критику своїх творів, Гоголь силився знайти метод, щоб виправити все негативне, яке він показав у своїх творах, тобто наукове дослідження, результат і його впровадження в практику. Саме з цією метою у 1847 р. видав «Вибрані місця із переписки з друзями», де показав основну силу, яка подолає цей непереборний світ, і бачив таку силу, за словами В. Г. Короленка, «не «в европейских выдумках» и не «в реформах», но исключительно — в поучении»¹. Така ідея «Переписок» і знайшла відображення у другому томі «Мертвих душ», але кожен із цих творів не був сприйнятий суспільством. В науці досить прикладів, коли результати наукових досліджень не знаходять застосування на практиці не через те, що вони хибні, а зовсім із інших причин: через великі складнощі, відсутність інших компонентів, несприйняття самими виконавцями впровадження і інше. До часу використання таких результатів або минає багато часу, або вони не знаходять застосування зовсім.

В цьому ключі багато чого можна сказати про величезні мистецькі соціологічні і соціально-економічні дослідження Гоголя, але впровадити їхні результати в практику за життя йому не вдалося з об'єктивних причин. Російське суспільство часів Гоголя ще не було готовим до сприйняття того, що проповідував, а тому його ідеї не були сприйняті і відкинуті, відбулося їхнє відчуження як інородне явище. Росія Миколи I (XIX ст.), як і Росія Петра I (XVIII ст.), навіть Росія Олексія Михайловича (XVII ст.) не змінилася, вона так і залишилася неготовою до прийняття цивілізованих норм життя. Це підтверджують слова герцога Орлеанського, сказані предкові О. Пушкіна Ібрагімові в повісті «Арап Петра Великого», коли той вирішив повернутися із Франції до Росії: «ваше долговременное пребывание во Франции сделало вас чуждым климату и образу жизни полудикой России»². Не була Росія готовою до революційних подій на початку XIX ст., від чого застерігали Леніна творці соціалістичних і комуністичних ідей, не готова Росія і до новітніх структурних змін періоду глобалізаційних і ринкових перетворень на початку XXI століття.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 303.

² Пушкин А. С. Сочинения в 3-х томах. — М.: Худ. лит., 1986. — Т. 3. — С. 8—9.

За ідею повчання на Гоголя посипалася критика за «Переписку», зокрема критик М. П. Павлов у «Московських ведомостях» за 1847 р. написав аж чотири листи до Гоголя, в яких просив його: «Ради бога, скажите серьезно, неужели вы в самом деле думаете, что светские люди, начало и конец ваших поучительных посланий, не знают, как спасти свою душу? ...докажите помещику, что они помещик, и учитель спасения»¹. Гоголь написав цьому критику відповідь у листі за червень 1848 р. з поясненням: «Возле меня не было в это время (когда подготавливались к печати «Выбранные места») такого друга, который бы мог остановить меня; но я думаю, если бы даже в то время был бы около меня ближайший друг, я бы не послушался. Я так был уверен, что я стал на вершине своего развития и вижу здраво вещи. Я не показал даже некоторых писем Жуковскому, который мог бы мне сделать возражение»².

Чомусь його критикували за переписку, він прийняв критику і навіть вважав її справедливою. В листі з Неаполя³ 29.12.1847/10.01.1848 до Жуковського Гоголь написав: «Несмотря на пристрастие суждений об этой книге и разномыслие их, в итоге послышался общий голос, указавший мне место мое и границы, которых я, писатель, не должен переступать. В самом деле, не мое дело поучать проповедью». В кінцевому підсумку письменника примусили його так звані співвітчизники визнати, що «Выпуск книги «Переписка с друзьями», с которою (от радости, что расписалось перо) я так поспешил, не подумавши...». Великий знавець людини, якого визнає світ і який вважається великим російським письменником, написав тому таки Жуковському покаєння: «Я должен выставить жизнь лицом, а не трактовать о жизни» і дав обіцянку займатися тільки мистецтвом, запропонувавши при другому виданні «Переписки» замінити «Завещание» на новий текст «Искусство есть примирение с жизнью». Проте Гоголь не був би Гоголем, якби відмовився від головного свого призначення викорінювати негативні якості в народі, а тому дав пояснення: «Искусство должно выставить нам все дурные наши народные качества и свойства таким образом, чтобы следы их каждый из нас отыскал прежде в себе самом».

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 520—521.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 273.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 289—294.

Бывает время, когда нельзя иначе
устремить общество или даже все
поколение к прекрасному, пока не
покажешь всю глубину его
настоящей глупости.

Н.В. Гоголь

Російська тематика —

КОД

для руйнації імперії

Доба Гоголя розпочиналася дивовижно, коли в столиці Російської імперії зібралось три потужні інтелектуальні сили, які не мали жодного стосунку до російської нації, окрім тимчасового місця перебування, підпорядковуючись законам імперії: Пушкін, Шевченко, Гоголь. Народившись і підрастаючи в столиці, Пушкін не злюбив російських порядків, за що ним був незадоволений цар і влада, інтелектуальне оточення знемагало від заздрощів до неперевершеної поезії генія, і знаменитий поет, щоб висловити своє обурення батьківщиною, де народився і творив, у листі 18 травня 1836 р. до дружини написав: «Черт догадав мене родиться в России с душою и талантом». Глибину свого незадоволення в ліричній поезії не було змоги висловити, і тут до Петербурга прибув молодий Гоголь.

Свої ранні твори Гоголь починав сміхом, іноді диковинним, пояснюючи, що з часом і літами все це згасло б і не був би він письменником, але «Пушкін заставив мене взглянути на дело серьезно. Он уже давно склонял меня приняться за большое сочинение и наконец ...он мне сказал: «Как с этой способностью угадывать человека и несколькими чертами выставлять его вдруг Всего, как живого, с этой способностью не приняться за большое сочинение! Это просто грех!». Вслед за этим начал он представлять мне слабое мое сложение, мои недуги, которые могут прек-

ратить мою жизнь рано»¹. Письменник не про всі свої задуми розповідав, але в «Авторской исповеди» багато чого відкрив, хоча й не все, але чимало того, що принесло в майбутньому гіркі свої наслідки, зокрема наприкінці життя його примусили відректися від Пушкіна, як кару за те, що він спрямував перо Гоголя проти Росії. Росіяни за виявлене паскудство карали одночасно і Пушкіна, який ще у 1829 р. писав про владу і службовців: «Всего чаще посещали мы дом городничего. Он был взятчик, балагур и хлебосол, жена его — свежая, веселая баба»².

Після миттєвого щасливого зіткнення двох інтелектуальних особистостей свою геніальність Гоголь спрямував на виявлення паскудства в Російській імперії: «В «Ревизоре» я решил собрат в одну кучу все дурное в России, какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем»³. Мабуть, виникає запитання, як так одразу письменник взявся за таку працю і так майстерно її написав, коли він не мав практики висміювання несправедливості в різних прошарках суспільства. Був такий досвід, але з меншою силою, зокрема у творах української тематики, про що пише автор: «Сквозь смех, который никогда еще во мне не проявлялся в такой силе, читатель слышал грусть»⁴. А сміх у Гоголя був, бо коли Пушкін прочитав «Вечера на хуторе близ Диканьки», то сказав: «Вот настоящая веселость. Поздравляю публику с истинно веселою книгою». Свій новий літературний рівень Гоголь проявив так, що після «Ревизора» і «Мертвих душ» О. Пушкін сумно сказав: «Боже, как грустна наша Россия!». Подібне сказав про Росію В. Белінський, хоча іншими словами, назвавши новий сміх у цих творах «сміх сквозь слезы». Одначе в історії треба бути справедливим і сказати, що не Белінський назвав комедії Гоголя «сміх сквозь слезы», а автор: «долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы!»⁵, а критик тільки використав таку оціну у власній критиці. Отже, сміх в українській тематиці і в російській це різні речі, один викликав задоволення і радість, а інший — обурення і сум, але письменник опи-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 437.

² Пушкин А. С. Сочинения в трех томах. — М.: Худ. литер., 1986. — Т. 3. — С. 336.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 438.

⁴ Там само. — С. 438.

⁵ Там само. — С. 133.

сував реальне становище націй: в Україні — це був присмний, здоровий сміх, українці ще не сміялись, вони тільки тужили, а в Росії, за визначенням самого автора, був «сміх крізь сльози», а коли народ уже сміється плачучи, то це небезпечно. Не створював Гоголь російської літератури, він через комедію, сміх і сльози описував рабство, і за це його підносив В. Белінський, а Пушкін «испытывал приступы глубокой печали сознательного гражданина бесправной и рабской страны»¹.

В результаті двох геніальних комедій вийшла російська галерея мертвих душ: російські мрійники в особі Манілова люблять мирно жити серед інших мертвих душ; російські патріоти, які сидять у своїх норах, а як тільки-но почують гірку правду, то застогнуть, що не слід видавати іноземцям про наші негаразди; російські заощадливі люди, як-от Коробочка, Собакевич і Плюшкін, довели людей до всіляких бід; російські бешкетники, як Ноздров, готові буяти у дріб'язковості, але ніколи заради шляхетної справи; російські педагоги переймаються мертвими науками, які не відповідали нагальним потребам життя, вони навчали Тенетнікова, в якого в голові навчання залишалося розірваними клаптиками, так навчали і Остапа, сина Тараса Бульби; нарешті, нікому не потрібні, але й вони ні в кому не бачать потреб, обивателі. За такої градації суспільства у Г. Попова виникло фундаментальне запитання: «что ждет Россию мертвецов? Гоголь отвечал: все рано или поздно кончается тупиком»². Як показано в тексті, Гоголь все-таки передбачав революційний вихід, але далі — знову глухий кут, звідки можна вийти тільки, повернувшись назад. Як показують події, на початку ХХІ ст. в Росії формується глухий кут, з якого нащадки київських князів можуть повернутися туди, звідки прийшли для освоєння північних земель їхні далекі предки. І все це має під собою реальні причини, адже коли посиляться на твердження: «Если люди терпят разговоры о своих пороках — это лучший признак того, что они исправляются», то твори «Ревізор» і «Мертві душі» М. Гоголя стали лакмусовим папером випробування російської нації, яка, на жаль, не з піднесенням зустріла ті слова про паскудство, викрите письменником, що і наводить на сумні висновки.

Треба визнати, що прогресивна Росія за такі ідеї відводила авторів «Ревізора» і «Мертвих душ» особливу роль у формуванні прогресивної російської суспільної думки, яка виховувала рево-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 267.

² Бульвар Гордона. — Січень, 2010. — № 1. — С. 6.

люційну демократію, в цих творах конкретизована ідея повісті «Вій», що спонукало Белінського заявити: «Мы не знаем, как могла бы Россия обойтись без Гоголя». Про це писав і В. Стасов: «Вся тогдашняя молодежь была от «Ревизора» в восторге», а близький до літературних кіл того часу Ф. Вігель виклавши сутність самого твору, написав Н. Загоскіну в листі 31 травня 1836 р., що, в свою чергу, викликало схвалення молоді: «Я знаю г. автора «Ревизора» — это юная Россия, во всей ее наглости и цинизме»¹. Написавши перший том «Мертвих душ», Гоголь дав визначення своєму становищу в суспільстві, знаючи наперед, що терпітиме прикроці: «Сурово его поприще, и горько почувствует он свое одиночество»². Постійно чуємо слова письменника, що він знає, що на нього очікує, але свідомо йде шляхом своєї творчості, підкреслюючи, що інакше не може.

За власним визнанням Гоголя і підтвердженням О. Пушкіна, була основна сутність, якої не було в жодного тодішнього письменника — він умів так яскраво описати непристойність життя, так окреслити паскудство паскудної людини, що навіть дрібниці, яку важко помітити, кидалася після цього в очі кожному. Але до цієї важливої риси Гоголь додав суттєве доповнення, сказавши, що його особлива риса посилилася через поєднання з деякими душевними обставинами. Саме подібна властивість, тобто об'єднання двох потужних можливостей письменника — вміння окреслити непристойність посилене духовними обставинами проявилось з величезною силою в «Ревізорі» і «Мертвих душах», у яких «Гениальный смех совершал над туманами свой неудержимый полет»³, — написав Короленко.

Російська імперія з тривогою зустріла ці твори Гоголя, критики багато в чому звинувачували автора. Проте автор постійно твердив, що нічого поганого про Росію у своїх творах не бачить, навпаки, він у цю країну закоханий, але його оточення і критика, для яких стан його душі був наглухо закритий, все-таки постійно помічали якісь негативи, твердячи, що вони «имели полное право обвинять его в причудливости, непостоянстве, капризности, пристрастии к Италии, и в холодности к Москве и России». В таких звинуваченнях не видно, що письменник творить проти Росії, але від нього вимагали звеличувати імперію, і все. Щоб задовольнити такі вимоги, письменник твердить про свою любов до Росії, що всіх обнімає і притискає до своїх російських грудей, що приїхав

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 535, 539.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 133.

³ Там само. — С. 277.

до Росії надовго. І тут близькі товариші його почали вбачати несправедливість у його словах. Коли він раптово повернувся назад, до Європи, то С. Т. Аксаков нагадує, що цей раптовий від'їзд «мог показатися двусмысленным, а сам Гоголь человеком фальшивым»¹. Письменник знав, про що він пише, передбачав складнощі, які на нього очікують, а тому йому треба було якось захищатися. Так розгорталися дискусії навколо творів Гоголя про Росію, так характеризувало письменника оточення, його друзі, які прискіпливо стежили за ним, а що вже казати про всю Росію, яка виступила проти митця.

Саме в подібних умовах творчості письменник, коли у нього ще були фізичні і духовні сили, змушений перебувати у своєму репертуарі: одне казав, друге думав, третє робив, четверте писав, п'яте — йшов своєю основною дорогою. Це була фундаментальна українська риса, якій характерне правило, висловлене самим Гоголем: «не надобно сказывать иногда никому ненужную правду и приводить тем людей в хлопоты и затруднения»². Такими принципами Гоголь керувався і в спілкуванні з оточенням, з друзями, а також у творчості, де під товстим шаром поезії приховувалась істина. У травні—вересні 1843 р. Гоголь залишив Росію знову, для цього було багато причин. Спочатку він пояснив, що все сталося через Погодіна, який вимагав від письменника статейку у свій журнал, але реальну причину виклав у листі 8 липня 1847 р., пов'язану з появою в нього невідомих духовних змін, які його тоді повністю займали: «случилось внутри меня что-то особенное, которое провело значительный переворот в деле творчества моего; что сочинение мое от этого может произойти слишком значительным. ... оно так будет значительно, что ты сам будешь от него плакать и заплачут от него многие в России»³, але Погодін цього не зрозумів.

Близьке оточення письменника постійно давало оцінку його творчості, суцільно наповнену протиріччями: П. А. Плетньов спочатку твердив, що Гоголь взявся не за свою справу; уже в листі 27 жовтня 1844 р. він же дав глибоке визначення творчості письменника: «Человек, одаренный гениальной способностью к творчеству, инстинктивно угадывающий тайны языка, тайны самого искусства, первый нашего века комик по взгляду на человека и природу, по таланту вызывать из них лучшие комические образы и положения, но писатель монотонный, ...неправильный

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 190—191.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 190.

³ Там само. — С. 192.

до безвкусиця и напыщенный до смешного, когда своеволие перенесет тебя из комизма в серьезное»¹. Працюючи над своїми творами, обкутуючи їх отрутим сміхом, який використаний для боротьби з паскудством, письменник знав про очікувану свою участь, а тому дав таке порівняння: «Счастлив писатель, который мимо характеров скучных, противных, поражающих печальною своею действительностью, приближается к характерам, являющим высочайшее достоинство человека ... Он окурив упоительным куревом людские очи; он чудно польстил им, сокрыв печальное в жизни, показав им прекрасного человека... Нет равного ему в силе — он Бог! Но не таков удел, другая судьба писателя, дерзнувшего вызвать наружу все, что ежеминутно перед глазами, чего не зрят равнодушные очи, — всю страшную тину мелочей опутавших нашу жизнь... Ему не собрать народных рукоплесканий; ...ему не избежать, наконец, современного суда, который назовет ничтожными и низкими им лелеянные создания... отнимет у него сердце и душу и божественное пламя таланта»². Знову переконаємося, що письменник свідомо йшов своїм шляхом, визначеним Вищими Силами, повіривши в них.

Справді, читачі і критики творів щось відчували, висловлювали різноманітні думки і судження про них, адже скрізь безвихідь, але це була не вигадка письменника, а мистецький опис реальності, якої навіть сам автор жахався. Чітко простежується лінія, яка свідчить, що на героїв миргородських оповідань очікує незавидна доля: безвихіддю закінчується і «Женитьба», коли Подколесін вискакує у вікно; гине Хома Брут в оповіданні «Вій»; судова тяганина вцент розоряє Івана Івановича та Івана Никифоровича; гине Бульба, гинуть його сини. Не краща доля очікує на героїв оповідань, написаних у північних столицях: через систему петербурзького життя гине Башмачкін у «Шинелі»; гине талановитий художник у «Портрете»; становище російських акторів жалюгідне, і найбільше вони потерпають від неможливості грати те, що відбувається насправді в Росії, їм дозволяють грати на сцені німецьких, французьких героїв, які не мають нічого спільного з росіянами, Росією і становищем в імперії; закінчуються безвихіддю і «Ревізор», і «Мертві душі» перший том. У такому становищі Гоголь перед написанням другого тому «Мертвих душ» дійшов висновку, що народ і передова думка вимагають — «Ради бога, дайте нам русских характеров, нас самих дайте нам, наших плу-

---

¹ Там само. — С. 238.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 283.

тов, наших чудаков! на сцену их, на смех всех! Смех — великое дело: он не отнимает ни жизни, ни имения, но перед ним виновный — как связанный заяц»¹. А ось другий том «Мертвих душ» має деяку несподіванку, якою Гоголь мав намір показати вихід із безвиході, але....

Так, у другому і наступних томах «Мертвих душ» Гоголь намагався показати вихід із глухого кута, але відомі російські сучасні інтелектуали стверджують неможливість щось змінити в тодішній Росії. Як пише Г. Попов, а його слова підтверджуються фактами, з часів Гоголя нічого не змінилося: «В проходивши на моих глазах освоении целины, мелиорации, проектах переброски вод сибирских рек, компаниях за дисциплину и против алкоголизма, прожектах «ста дней», да и в бюджете на три года я непременно чувствую хлестаковскую «легкость в мыслях необыкновенную», маниловские мечтания, чичиковские махинации, тупую скаредность Коробочки и плюшкинский экономизм, ноздревское бахвальство, мертвечину чиновничьих душ и бюрократическое нетерпение начальства»².

Яка причина такого незадоволення змістом творів Гоголя, за що навіть його так звані друзі пропонували відправити знаменитого письменника до Сибіру чи ще далі? Він писав правду, яка завжди очі колить, адже наявність суцільного паскудства в російському суспільстві, осміяному і оспіваному Гоголем у своїх знаменитих творах, підтвердив і дав пояснення причинам такого явища великий росіянин Ф. Достоевський: «Отчего у нас все лгут, все до единого? ...Это именно потому, что могут лгать даже совершенно честные люди. Я убежден, что в других странах, в огромном большинстве, лгут только одни негодяи; лгут из практической выгоды, то есть прямо с преступными целями. А у нас могут лгать совершенно даром с самыми почетными целями. У нас в огромном большинстве лгут из гостеприимства»³.

Росія була збуджена творами М. Гоголя, такою вона залишається і до цього часу, адже всі відчували, що його твори несуть якусь невідому енергетику і очікували якогось основного поштовху у російській дійсності, який і завдасть непоправному удару. І з'явився роман Гоголя «Мертві душі», підказаний йому генієм Пушкіним, який був настільки енергетично насичений, що навіть за перших споминів про них, мертвих душ, раптово вини-

¹ Там само. — Т. 7. — С. 176.

² Бульвар Гордона. — 2010. — № 1. — январь.

³ В поисках смысла. — М.: Олма-Пресс, 2004. — С. 588.

кали небачені природні явища і потрясіння в людському суспільстві: все вирувало. За свідченням А. О. Смирнової, яка влітку 1837 р. перебувала в Бадені і спілкувалася з Гоголем, він десь у червні-липні раптово об'явив, що пише роман «Мертві душі» і бажав би, щоб послушали перші дві глави і з нього. Якось ввечері зібралися гуртом (Андрій Карамзін (син відомого історика), граф Силогуб, В. П. Платонов і Смирнова з чоловіком), щоб послухати початок роману. Перед читанням «Гоголь взошел, говоря, что будет гроза, что он это чувствует ...и начал первую главу. Вдруг началась страшная гроза. ...Хлынул такой дождь, какого никто не запомнил. В одну минуту пейзаж переменялся: с гор полились потоки, ...мутная Мур билась, рвалась из берегов». Автор читав, а дощ не вщухав, але, не закінчивши другої глави, письменник припинив читати, дощ вщух, і «было что-то странное в душе каждого из нас». На другий день автора просили прочитати ще щось із цих глав, але він категорично відмовився і просив більше не нагадувати йому про читання. Мине ще чимало часу, щоб стало можливим зрозуміти Гоголя, розкрити його творчі таємниці, а найперше — комедії на російську тематику.

...и заплачут от него
многие в России.

Н. Гоголь

7.1. Комедія «Ревізор»

Комедія «Ревізор»¹ мала кілька видань і ставилася на сцені десять років, суспільство вглядалось у своє паскудство, але звикли до нього та зжилися з героями комедії, схожих на багатьох з тих, хто дивився і читав та не дивився і не читав комедію. Події розвивалися миттєво, коли через чутки довідавшись, що може з'явитися таємничий ревізор, місцева влада на чолі з городничим затрусилася і заходилася самостійно ревізувати свої непристойні вчинки, якими були заплямовані всі учасники дійства, що і визнав городничий, звертаючись до одного із підлеглих чиновників: «я знаю, что за тобою, как за всяким, водятся грешки, потому что

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 260—344.

ты человек умный и не любишь пропускать того, что плывет в руки». Настало ХХІ ст., але сучасний читач бачить, як і кожен учасник державних і ринкових перетворень, що з того часу нічого не змінилося, всі беруть, всі дають, хоча і важко, і корупція стала природним станом душі.

Обговорюючи своє становище перед загрозою приїзду когось з перевіркою, керівники міста задоволені, що в інших містах повсюдно викривали хабарі, крадіжки, побори і супроводжували винних до криміналу, вони раділи, що їх це не стосувалося до цього часу. Проте кожен знав, що і в них подібного не менше, а тому треба готуватися, наставляв городничий, скажімо, в лікарнях стосовно хворих: «лучше, если б их было меньше, потому что сейчас отнесут или к дурному смотрению, или к неискусству врача. ...зачем убыточиться и выписывать дорогие лекарства для какого-нибудь инвалида? Человек простой: если умрет, то и так умрет; если выздоровеет, то и так выздоровеет». Подібні розмови і настанови не минулися, і під час зустрічі гостя вказівка городничого дала добрячий результат, про який заявив «попечитель богоугодных заведений» так званому перевіряючому начальству: «С тех пор, как я принял начальство, ...все как мухи выздоравливают. Больной не успеет войти в лазарет, как уже здоров; и не столько медикаментами, сколько честностью и порядком». Коли дійшли до якісних характеристик самих службовців, то городничий зауважив, що хоча засідатель добра людина, але від нього несе як від винокурні, на що один із присутніх дав пояснення, що «у него природный запах. Можно ему посоветовать есть лук или чеснок, или что-нибудь другое». А сам же винуватець таких дебатів дає інше пояснення: «что как-то в детстве мама его ушибла, и с того времени от него отдает немного водкою». Коли городничий, характеризуючи побори, сказав, що «нет человека, который бы за собою не имел каких-нибудь грехов», то суддя йому відповів, що в таких гріхах є суттєва різниця: «Ведь я, как вам известно, беру взятки борзыми щенками. ...Вот у вас, например: шуба стоит пятьсот рублей».

Коли дійшло до самого городничого, і його запитали, чи боїться він перевірки, то він відповів: «Боязни нет, а так как-то неловко ...больше со стороны купечества и гражданства здешнего. Я, признаться сказать, им немножко солоно пришелся. Они на меня как коршуны...», і тут таки дав вказівку — «для общей нашей пользы всякое письмо, которое прибывает к вам в почтовую контору, входящее и исходящее, знаете, этак немножко распечатать и прочитать: не содержится ли в нем какого-нибудь донесе-

ния ...як тільки получите какое-нибудь известие, то сейчас же ко мне», на що поштмейстер відповів, що він все це робить без вказівок. Обговорюючи з квартальним дотримання порядку в місті, було відмічено, що Прохорова, який поїхав наводити лад, «привезли его поутру мертвецки. ...два ушата воды вылили, до сих пор не протрезвился». А квартальному городничий сказав: «я знаю тебя: ты там кумаешься да крадешь в ботфорты серебряные ложечки. ...Что ты сделал с купцом Черняевым, а? Он тебе на мундир дал два аршина сукна, а ты стянул всю штуку. Смотри не по чину берешь!». Що до будівництва, то, як і в недавні комуністичні часи, коли зайшла мова про будівництво церкви при лікарні, «на которую назад тому пять лет была асигнована сумма», то треба сказати, що будівництво розпочалось, але все згоріло, щоб бува хто-небудь не сказав прибулому ревізору, що «она и не начиналась».

Хабарі, підкупи настільки стали у владі традиційними, що ніхто і не уявляв можливості жити без таких атрибутів, не вірили Хлестакову про його реальну особу, який програв усі гроші і не має, за що пообідати, про що відкрито сказав: «Я потому и сижу здесь так долго, что ни копейки нет денег». Не було віри таким заявам, і городничий, і його компанія були переконані, що це все-таки таємний ревізор, бо найбільше всі вони боялися про оголошення їхніх зловживань, і коли вони довідалися про відсутність грошей у незнайомця, то винаходили різні методи якось взяти його у свої обійми, але жодні хитрощі не спрацьовували, і тоді вирішили «попробовать разве на авось». І коли після обробки незнайомця він сказав: «дайте мне взаймы», тут таки городничий всунув йому в руки гроші, вголос сказав, що там двісті карбованців, а фактично там було чотириста, і про себе подумав: «Ну, слава богу! По крайней мере, деньги взял. Теперь дело, может быть, на лад пойдет». Як тут не згадати О. Пушкіна і його «Сказку о попе и о работнике его Балде», коли піп найняв дешевого працівника Балду за річну плату у три щиглики в лоб попові, який змитикував, що «Щелк щелку ведь розь. Да понадеялся на русский авось», яке співпадає з українським «Якось воно буде». Вірно служив Балда, всі випробування виконав і прийшов час розплати, якого піп боявся, але обставини змусили підставити лоба для щигликів:

*С первого щелчка
Прыгнул поп до потолка;
Со второго щелчка*

*Лишился поп языка,
А с третьего щелчка
Вышибло ум у старика.*

Зв'язавши свої відносини грішми, зрозумівши один одного на свій намір, герої Гоголя розпочали грати, кожен свою роль: у кожного була своя думка; подібно до попа і Балди, кожен хотів обдурити іншого. Молодий вихідець із поміщицької сім'ї, що програв усі гроші, зрозумівши, що його приймають за високу особу з Петербурга, почав розповідати байки, в які сам не вірив, а його слухачі були без тями: в столиці мовляв його скрізь запрошували: «Иван Александрович! Иван Александрович, ступайте департаментом управлять»; «хотел отказаться, но, думаю себе, дойдет до государя — неприятно; ...я принимаю должность, только уж у меня, прошу, ...бывало как прохожу, то у меня чиновники все вот так трясутся»; «Я и в государственном совете присутствую. И во дворец... за мной всегда уж посылают. Меня даже хотели сделать вице-канцлером». Характеризуючи Хлестакова в листі до одного не названого літератора після першої постановки «Ревізора» Гоголь писав, що «Хлестаков вовсе не надувает: он не лгун по ремеслу; он сам позабывает, что лжет, и уже сам почти верит тому, что говорит», що й бачимо з його слів про начебто його діяльність і не яку-небудь, а державну, в Петербурзі. І всі йому вірили, навіть він сам собі, хоча знав достеменно, що це не так. На прикладі Хлестакова автор дає визначення сутності ідеї, закладеної у своїй комедії, яка висміює суцільну брехню: «Лгать — значит говорить ложь тоном, так близким к истине, так естественно, так наивно, как можно только говорить одну истину; и здесь-то заключается именно все комическое лжи». Проте зіграли актори Хлестакова не так, як бажав письменник, як бачив він цю молоду особу, яка «ничем не отличается от прочих молодых людей», він іноді гарно тримається, навіть іноді розмовляє з гонором, але в тих випадках, де «требуется или присутствие духа, или характер, выказывается его отчасти подленькая, ничтожная натура»¹.

Тут можна сказати лише одне, що Гоголь показував росіянам, які нездарні їхні керівники, вони залякані своїми хабарами і крадіжками, захищаючи себе, волаючи — «никого не впускать в дом стороннего, особенно купцов», що погоджуються вірити казочкам недалеких пройдисвітів, які відкрито з них сміються і вимагають гроші позичити, знаючи, що ніколи їх не повертатимуть, злісно думаючи: «суетятся, бегают, как-будто точно за каким-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 350—351.

нибудь важним. ...Ети чиновники большие дураки; и в голове только, я думаю, фэй — даже посвистывает». Набравши грошей, які йому пропонували чиновники з великою охотою, наостанок Хлестаков зіграв роль актора, об'явивши, що просить руки дочки городничого, який, побачивши, що вони цілуються, випалив: «В самом деле! ...Как-будто бы точно жених! Эх! Какое счастье привалило! Вот тебе да!». А наш герой Хлестаков, прямуючи до свого маєтка з грішми в кишені, надіслав листа до Петербурга своєму знайомому журналісту про дивовижні події, що з ним несподівано трапилися в одному з містечок Росії.

Вихід у світ комедії «Ревизор», її постановка на сцені неначе підняло завісу, за якою кожен побачив, що скрізь в Росії, кожен кожному дає нечувані негативні оцінки, Хлестаков дав оцінку всій адміністрації міста, починаючи з городничого, глобальній нечуваній корупції. За викриття корупції і багато іншого паскудства згодом Белінський у своєму знаменитому листі до Гоголя, свого колишнього прихильника, навіть обожнювача, піддав його нищівній критиці. І було за що обурюватися на Гоголя, який, після знайомства з городничим і всією його командою дав відкриту характеристику державним службовцям через Хлестакова у листі до Петербурга: «я живу теперь у городничего в доме, жирую, отпускаю *bons mots* (остроты). Жена и дочь его, обе ко мне неравнодушны. Не решаюсь, с которой прежде начать; думаю лучше с матушки: к дочке, может быть, труден доступ, а матушка такая, что сию минуту готова влюбиться по уши. Сам городничий преблагороднейший человек, с гостеприимством патриальхальным, но глуп, как сивый мерин!!!»; почтмейстер тоже добрый человек, чрезвычайно похож на департаментского сторожа Михеева! должно быть, тоже, подлец, пьет горькую»; «надзиратель за богоугодым заведением, какой-то Земленика; вообрази себе чухонскую свинью в ермолке, с пребольшими ушами»; «от зрителя училищ странно воняет луком»; «Какой-то судья Ляпкин-Тяпкин, ужасный моветон»; «Словом, дурачье страшное! По моей физиономии приняли меня за военного генерал-губернатора. Я со своей стороны подпустил им пыли порядочной»¹.

Згусток повсюдного паскудства, де немає жодної порядної людини, висвітленого в комедії, показує поведінку росіян, яка об'єктивно і природно формувалася відповідно до всієї складної

---

¹ Гоголь Н. Ревизор. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 339—341.

історії, починаючи з доби Московського князівства, часів Івана Васильовича Грозного. Все це спричинило шок, істерику і незадоволення, багато інтелектуалів почали повертати стрілку на місце, де живуть герої комедії, яке розташоване не в Росії, воно «скорее должно находиться в Малороссии или Белоруссии»¹. Ні, цього не вдалося здійснити, оскільки Гоголь наголошував, що його герої із комедій на російську тематику не можуть навіть бути переселені в Малоросію через те, що вони там не виживають. Важку картину намалював Гоголь про Росію, яка привласнила собі Україну, коли й собі не спроможна дати ради, де кожен обдурює кожного, скрізь суцільна корупція.

Не всі його розуміли і не хочуть розуміти, навішують на нього незвичні дії і поведінку, аж до містики і чаклунства, до цього часу практикується не завжди вірне цитування, перекручуючи саму ідею сказаного: відоме таке висловлювання, коли високий чин хоче досадити нижчому чину, то каже, що ви «как унтер-офицерская жена сама себя высекла». Проте зовсім не так писав Гоголь, не той зміст вкладав: ще перед зустріччю з таємничим ревізором городничий робив підсумок своїх діянь і підтвердив: «В эти полторы недели высечена почти напрасно унтер-офицерская жена»², отже її все-таки силою висікли, а не вона сама це зробила, але Хлестакову, удаваному ревізору, твердили, що вона сама себе висікла, і в російській психології тодішня брехня городничого пішла гуляти губерніями, поширюється вона дотепер. Письменник наголосив, що росіяни живуть брехнею, вона продовжується до сьогодні, а вислів Гоголя став крилатою фразою, або пам'ятником крилатої брехні про непобиту «унтер-офицерскую жену». Повсюдна брехня і несправедливість, проти якої повставав Гоголь, стала в Росії традицією — в історії, політиці, культурі, літературі, економічних відносинах, міждержавних договорах, брехня на брехні іде і брехнею поганяє.

Викриття суцільної брехні, паскудства і корупції не сподобалось у суспільстві, бо переважна його більшість у чомусь бачить себе. Після постановки «Ревізора» 19 квітня М. Гоголь у листі до М. Щепкіна 29 квітня 1836 р. з гіркою писав: «Действие, произведенное ею было большое и шумное. Все против меня. ...Если бы не высокое заступничество государя, пиеса моя не была бы ни за что на сцене»³. Перші вистави комедії привели більшість гля-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 416.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 273.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 535.

дачів до розчарування, бо початковий сміх комедії згодом переходив у сум, про що Короленко писав з цього приводу: «Крепостнический строй требовал от автора своего оправдания, а в комедии чувствовалось одно глубокое художественное отрицание»¹. Не всім подобалось, що, на відміну від деяких російських інтелектуалів, які, промовляючи на прощання слова М. Лермонтова:

*Прощай немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ.*

залишали імперію, а приїхавший з Полтавщини Гоголь, навпаки, сміявся і перебував «в этом все стихающем смехе, и в напряженном внимании, и в недовольстве «избранной публики», которую умывал»². Росіяни рятувалися втечею, натомість українець з Полтавщини, приїхав до неї і намагався її відмити, виправити, й не тільки «избранную публику», але й селян та інший народ, письменник ставив завдання якось вплинути на підвищення рівня цивілізації «страны рабов, страны господ» і навчити ефективно працювати, як позбавитися паскудства, зміцнити волю до боротьби і позбутися кріпацтва та вивести на шлях прогресу «им преданный народ».

Цікаво, що ніде не обговорюється ситуація, яка склалася щодо допущення «Ревізора» на сцену і ходження російськими шляхами небачених до цього часу і в подальшому комедій «Ревізор» і «Мертві душі» про дійсність у суспільстві. А ситуація неординарна: всі росіяни проти «Ревізора» і його автора, який вимушений виїхати за кордон, а російський цар Микола I дозволяє постановку п'єси, а коли дивився її, то неприховано сміявся. Всі були проти Гоголя і його «Ревізора», а цар Микола Павлович підтримував, але ніхто ще не аналізував ситуацію та сили, які спонукали царя комедію прочитати, дозволити її постановку і особисто її переглянути. Присутні на першій виставі п'єси 19 квітня 1836 р. в Олександрійському театрі з люттю відмічали «нестерпимое ругательство на дворян, чиновников и купечество», а цар після з вистави сказав: «Ну, пьеска! Всем досталось, а мне — более всех!»³.

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 272.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 272.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 530.

Щоб відповісти на запитання, чому цар підтримував «Ревізора», не люблячи його автора, погляньмо: Микола I має пряме походження від німців — Рудольф, правитель Анхальт-Цербст (1576—1621); Іоанн, пр. Анхальт-Цербст (1621—16670); Іоганн Людвіг (1656—1704); Крістіан-Август (1690—1747); Катерина II (1729—1796); Павло I (1754—1801); Микола I (1796—1855). Не любив німець російський народ за його «пошлость», низьку якість роботи, тож висміювання Гоголем усього суспільства було потрібне мов гарапник росіянам, а тому давав йому гроші, хоча й не любив, знаючи, що й письменник німців не любив і царя дїставав опосередковано. Проте висока політика тому і є висока, що вона відкидає все дріб'язкове, і недаремно шеф жандармерії граф Бекендорф, далекий до російської нації, захищаючи Гоголя, скаржився цареві, що письменник «основал надежду свою на сочинении своем под названием «Мертвые души», но оно московской цензурой не одобрено и ...Гоголь не имеет даже дневного пропитания и оттого совершенно упал духом, ...я осмелюсь испрашивать все милостивейшего вашего величества повеления о выдаче ...пятьсот рублей серебром». На доповідній одного німця інший німець, нащадок правителів Анхальт-Цербста вчинив своє монарше повеління — «Согласен»¹. Царизм виправдовував цим самим дії Гоголя, але в кожній сторони були свої цілі і вони протилежні: царизм був зацікавлений у поліпшенні російського суспільства, щоб воно краще працювало і ще більше підпорядковувалось чинній владі; а письменник, жодних сумнівів, мав намір, під дією Вищих Сил, виховати і перевиховати суспільство, зміцнити в нього волю до боротьби і вийти на шлях прогресу.

Великий письменник платив цареві вірою в нього, що підтверджується тодішнім його оточенням, зокрема О. О. Смирнова передала П. Кулішеві написані Гоголем відомості: «в царствование Алексея Михайловича один путешественник, посетив Россию, написал, что население ее скудно, народ измелечал и обеднел, а другой, приехавший к нам через двадцать пять лет после первого, нашел города и деревни обильно населенными, нашел народ здоровый, рослый, цветущий и богатый. Гоголь это приписывал благочестивой жизни царя, который везде в государстве водворил порядок, безопасность и спокойствие»². Звичайно, Гоголь писав і казав те, що вважав слухним для життя людини, і те, що він приписував цареві, пропагував у своїх творах, особливо в «Перепис-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 166.

² Там само. — С. 347.

ці», «Ревізорі» і «Мертвих душах» — «порядок, безопасность и спокойствие». Він добре розумів, що навчати царя не годиться, але приписування йому благочинних діянь, може спонукати самодержця так чинити, бо він бачив у своїй Васи́лівці на Полтавщині, що не все так добре, як він приписує цареві. А, крім того, письменник працював для майбутніх поколінь так, як уже в незалежній Україні у ХХІ столітті майже впродовж двадцяти років жодна влада не спромоглася створити для українського народу навіть того, що приписував цареві Гоголь, а саме порядок, безпеку і спокій.

До речі, слід відмітити, що в подібному становищі перебував і Пушкін. Коли загинув поет, то Гоголь дуже сумував, і не тільки тому, що не стало великого генія та вірного порадника у складних творчих ситуаціях, а ще й тому, що творча доля обох творців була занадто схожа — вони не подобалися суто російській владі, хоча цар і його родина також їх не любили, але були поблажливими до них. Твори і Гоголя, і Пушкіна висвітлювали не стільки смішні, скільки негативні, похмурі і темні сторони російської дійсності, а тому і самі автори, і їхні твори були під прицілом жорсткої цензури. У своєму щоденнику в лютому 1835 р. Пушкін записав: «В публице очень бранят моего Пугачева, а что хуже, — не покупают. Уваров (министр народного просвещения) большою подлец. Он кричит о моей книге, как о возмутительном сочинении. ...Дундуков (дурак и бардаш) преследует меня своим ценсурным комитетом... Царь любит, а писарь не любит»¹. Подібно і в Гоголя: цар дає добро на постановку «Ревізора», сам дивиться, а влада, цензори обурюються, травлять письменника, і він рятується втечею за кордон.

На відміну від царя, російське суспільство після постановки «Ревізора» переважно негативно сприйняло п'єсу, і її автора, скрізь тільки й чулося: «Это — невозможность, клевета и фарс», і, як написав П. Анненков, «петербургская публика относилась к Гоголю, если не вполне враждебно, то, по крайней мере, подозрительно и недоверчиво», а тому після першої постановки Гоголь промовив: «Господи Боже! Ну если бы один, два ругали, ну и Бог с ними, а то все, все...»². В такій агресивній обстановці Гоголь рятувався не тільки від холоду північних столиць, але й занадто холодних погроз конкретних і впливових людей. Коли письменник читав свої комедії «Ревізор» і «Мертві душі», мав

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 71.

² Там само. — С. 531, 532.

прихильників та коли їх ставили, були не тільки літературні критики, але й прямі вороги, як згадує С. Т. Аксаков: «я сам слышал, как известный граф Толстой — американец говорил при многолюдном собрании, ...что «он — враг России» и что «его следует в кандалах отправить в Сибирь»¹. Сестра поета М. Язикова, якого цінував Гоголь, Е. Хомякова згадує, що в Італії вихідці з Росії «Нападают на Гоголя, говоря, что слушая его разговор, нельзя предполагать в нем чего-нибудь необыкновенного; Ив. Вас. Киреевский, что с ним почти говорить нельзя; до того он пуст»².

Мабуть, Пушкін і Гоголь бачили в Росії, її дійсності життя народу, пригніченого кріпацтвом і приниженням, тому з'явилися твори, які не давали і не дають дотепер спокою ні автору, ні російському народові. Свою думку про Росію після виходу у світ «Ревізора» і шокового стану всього суспільства від нього Гоголь виклав у листі з Риму 7 листопада 1838 р. до М. П. Балабанової: «при мысли о Петербурге мороз проходит по моей коже, и кожа моя проникается насковзь страшною сыростью и туманною атмосферою, но хотелось бы мне сильно прокатиться по железной дороге и услышать это смешение слов и речей нашего вавилонского народонаселения в вагонах»³. Такою Гоголь уявляв Росію взагалі, і під час обговорення його «Ревізора», а тому в «Авторской исповеди» він подав ґрунтовне пояснення до своєї комедії: «Если смеяться, так уж лучше смеяться сильно и над, что действительно достойно осмеянья всеобщего. В «Ревизоре» я решился собрать в одну кучу все дурное в России, какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем»⁴.

Після закінчення гімназії прибувши до Росії з великими надіями, Гоголь побачив не те, про що так мріяв, чого хотів досягти, і з перших днів почав виїздити за кордон, де проживав більшість свого творчого часу, а своїм опонентам, які були незадоволені відсутністю в Росії, про яку писав твори, він відповідав: «Если бы я вам рассказал то, что я знаю, вы сами подумали бы, как бы убежать из России». Прогресивна Росія хотіла покращити ситуацію, і за це взявся М. Гоголь, який після багатьох років перебування за кордоном, коли трохи вщухли крикливі голоси осудження твору, в листі 10 січня 1848 р. використовуючи силу свого сміху напи-

¹ Там само. — Т. 4. — С. 97.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 106.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 146.

⁴ Там само. — С. 415.

сав Жуковському, як і для чого з'явився «Ревізор»: «Я решил собрать все дурное, какое только я знал и за одним разом над всем посмеяться — вот все происхождение «Ревизора»! ...замышленное с целью произвести доброе влияние на общество, что, впрочем, не удалось»¹. Тут багато ще запитань, що вдалося, а що не вдалося, а тому погляньмо на результати: не вдалося навчити і виховати нове покоління суспільства, яке не сприйняло повчань; вдалося те, що письменника визнала вся прогресивна Росія, яка була незадоволена тим паскудством, від якого не могла відмитися Росія віками; була кинута закваска, яка довела Росію до заворушень і революцій, а в кінцевому підсумку — до розвалу наприкінці ХХ століття великої імперії.

Жодного сумніву, що якби не з'явився на Півночі з українських степів М. Гоголь, залишивши свою українську творчість, то про Росію ніхто не знав би досконало, так, як знають після творів українського письменника. Світ і самі росіяни цікавляться не стільки видатними здібностями Гоголя до висміювання «людських пороків», «пошлости», скільки відомостями про реальну Росію і рівень в ній людських відхилень. Можна з достовірністю стверджувати, посилаючись на думку самого Гоголя, що написання творів, які сколихнули Росію, розпочиналось і супроводжувалось внутрішнім станом письменника, а саме — «деякими душевними обставинами». Що то за такі обставини? Про них пише сам автор: «я рассердился вновь — и очень сильно — на мою любезную Россию!». Такий стан письменника дав неабиякі результати, про що він писав своєму знайомому: «без гнева — вы знаете — немного можно сказать: только рассердившись, говорится правда»². Саме в цей період Гоголь писав «Мертві душі», зазнавши величезної зневаги від усіх верств російського суспільства за свого «Ревізора», і про це написав Погодін М. П., з яким вони дружили і перебували в Європі: «Там водворился и Гоголь, бежавший из Петербурга после разных неудовольствий и досад при представлении и напечатании «Ревизора»³.

Автор знав достеменно дію «Ревізора» на публічне почуття, читав і чув багато відгуків, офіційних і у приватних розмовах, а щоб показати всі ці думки й оцінки суспільством свого твору, написав «Театральный разъезд после представления новой комедии», тобто першої постановки «Ревізора», де наводить слова одного із «почтенных и прилично одетых людей», який висловив

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 538.

² Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 244.

³ Там само. — С. 248.

свою думку супутникам одразу після постановки комедії: «это не осмеяние пороков; это отвратительная насмешка над Россией — вот что. Это значит выставлять в дурном виде самое правительство, потому что выставляют дурных чиновников и злоупотребления, которые бывают в разных сословиях, — значит выставить самое правительство. Просто даже не следует позволять таких представлений», і насамкінець запитав: «А что скажет народ, когда увидит, что у нас бывают вот какие злоупотребления?». — На таке запитання відповів «очень скромно одетый человек», насправді сам автор — «народ получит дурное мнение о своих начальниках»¹. Треба ж так, написати комедію про пороки в Росії, а після цього ще й твір, у якому подати думки і свої, і того таки народу, який коментує справді те, що в цій комедії реально подається. Такого ще не придумав жоден літератор чи винахідник, щоб пояснити глибинні власні ідеї, які він проповідує. Саме завдяки таким творчим методам, які давали змогу йому всіх залишати з носом, Гоголя називали, з одного боку, одним із найхитріших брехунів у літературному світі, а з другого, що він не посоромив своїх предків, свій рід і свою націю: «У нас право, до того дошло, что не только по случаю какого-нибудь подвига, но просто если только иной не нагадит никому в жизни и на службе, то уже считает себя бог весть каким добродетельным человеком, сердится сурьезно, если не замечают и не награждают его»².

Гоголь вкладав у свої твори власне розуміння внутрішнього змісту, чого дотепер не хочуть визнавати ті, хто пише про Гоголя та його твори, і ті, хто його використовує для ідеологічної боротьби. Скажімо, з Італії своїм знайомим Гоголь писав, що «в Росії можуть жити тільки одні свині», він таку думку вкладав у свої знамениті твори, що викликало багато негативних емоцій. «Ревізора» вже чотири роки ставити на сцені, а сам автор перебував весь цей час за кордоном через те, що не виносив нападів, а ще тому, що не в змозі був дивитися на своє творіння, коли його ставили на сцені вкрай невміло, уникаючи появи перед глядачами, і, як згадує близький знайомий письменника Аксаков С. Т., «Ревізора нельзя было видеть без отвращения, все актеры впали в отвратительную карикатуру».

І справді, то була не стільки комедія, що викликає сміх, скільки карикатура, яка викликає смуток і злість, адже треба бути цілковитим ідіотом, або недорозвинутою людиною, щоб повірити у

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 233—235.

² Там само. — С. 237.

реальність, що у якомусь місті високі чиновники, які повірили словам молокососа про свої успіхи: «Хлестаков: У меня дом первый в Петербурге. ...Я ведь тоже балы даю. ...На столе, например, арбуз — в семьсот рублей арбуз. Суп в кастрюльке прямо на пароходе приехал из Парижа; ...Я всякий день на балах. Там у нас и вист свой составился: министр иностранных дел, французский посланник, английский, немецкий посланник и я. ...А любопытно взглянуть ко мне в переднюю, когда я еще не проснулся: графы и князья толкуются и жужжат там, как шмели. ...Иной раз и министр...»¹. Справді, подібне написати можна, для цього існує мистецтво, але щоб сміятися глядачам у театрі та написати про появу твору високого російського реалізму, то треба бути ще дурнішим чи більш нижчого рівня розвитку, ніж Городничий зі всією своєю командою. Жодного сумніву, що Гоголь писав не з натури, але алегорично, дещо наївно, але узагальнення придуркуватих рис і характерів усіх героїв настільки притаманні Росії, що «Типичность героев пьесы и в то же время их жизненность сделали их имена нарицательными»², а глядачі, дивлячись таку дурість, ще й сміються, тож може бути єдиний висновок — Гоголь сміявся над усією Росією. І це справді так, адже реальна Росія була такою, що в ній щось виправити практично неможливо, а тому своєму родичеві, тобто поштмейстеру Івану Кузьмичу Шпекіну в цій комедії, Гоголь надав право викрити Хлестакова: «Я, Господа, пришел объявить вам удивительное дело! ...он и не уполномоченный и не особа! ...Ни се ни то! черть знает что такое!» та змусив Городничого сказати: «Ничего не вижу. Вижу какие-то свиные рылы вместо лиц, а больше ничего»³.

Письменник не побачив основного, того, що він закладав у своїх героїв комедії, а саме: «Всякий хоть на минутку, если если не на несколько минут, делался или делается Хлестаковым», але цього автор і не побачив, він побував на репетиціях, пояснював акторам і постановникам, але ніхто не розумів основи комедії і кожного з її героїв, а тому Гоголь писав: «С самого начала представления пьесы я уже сидел в театре скучный. Одного только судьи... я боялся, — и этот судья был я сам»⁴. В чому справа: автор хотів показати героїв комедії такими, які вони є насправді «что они будут дурны», але актори зіграли їх так, що «сделалось напротив: вышла именно карикатура». Автор мусив доводити,

¹ Гоголь Н. Ревизор. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 46—47.

² Там само. — С. 417.

³ Там само. — С. 87, 90, 338, 341.

⁴ Там само. — С. 352.

що й інші герої не так виведені на сцену, як він їх бачив, а кожен актор грав героя комедії так, як бачив її сам, а тому Гоголь врешті-решт з прикрістю сказав: «у меня недостает больше сил хлопотать и спорить. Я устал и душою и телом. ...мне опротивела моя пьеса»¹.

Важко сприймало суспільство комедію, а ще важче було авторів, на якого сипалися отруйні стріли. І ось Гоголь у листі 8 грудня 1846 р. написав гр. А. М. Віельгорській: «Надобно «Ревизора» приостановить, как представление на сцене, так и печатанье»². Таке рішення автор прийняв через те, що керуючись ідеєю «Переписки», написав до «Ревізора» «Развязку ревизора», де пояснює, що ревізор — це «наша проснувшаяся совесть», а місто і губернія, де відбуваються події, є «наш же душевный город», однак терпить кризу, потрапляє у безвихідь.

Наши основные ресурсы — это
человеческие души.

Д. Кеннеди

7.2. Комедія «Мертві душі» — перший том

Комедія «Мертві душі» за задумом Гоголя була масштабним твором, спрямованим на покращення всіх сторін життя Російської імперії, і найперше, що передбачав письменник, очистити суспільство від паскудства, всіх перевиховати, спрямувати на шлях прогресу, справедливості та істини. В листі 17 березня 1842 р. із Москви до П. А. Плетньова Гоголь дав важливу оцінку першому тому праці, порівнюючи його з усім задумом комедії «Мертві душі»: «Он важен и велик, и вы не судите о нем по той части, которая готовится (*перший том*. — *Б. П.*) теперь предстать на свет. Это больше ничего, как только крыльцо к тому дворцу, который во мне строится»³. Написати такі застереження змусили Гоголя різні думки щодо першого тому твору, про який Погодін, почувши його першим у прочитанні самим автором, сказав у розмові з Аксаковим, який також чув текст: «Гоголь выстроил длинный

¹ Там само. — С. 355.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 276.

³ Там само. — С. 172.

коридор, по котрому веде свого читателя вместе с Чичиковым и, отворяя двери направо и налево, показывает сидящего в каждой комнате урода»¹. І це справедлива оцінка, бо Гоголь саме таку мету ставив перед собою: зібрати всі гидоти в одне місце і посятися над ними. Дуже справедлива оцінка внутрішнього змісту твору, адже і сам автор не кращої думки про результат свого дослідження російської дійсності. Уже наприкінці молодого життя російська дійсність згубно вплинула на великого малороса, і він запитував: «Як ви читаєте цю мерзоту, та ще й у Великий піст?». Стосовно подібного висловлювання треба однозначно сказати, що не про свою титанічну працю, яку він вклав у написання твору «Мертві душі», казав письменник, а про те, що він відкрив у російській дійсності і описав її, якої він сам гидував, і не перенісши суцільного паскудства, помер.

Перший том комедії «Мертві душі» проходив цензуру у несприятливу політичну погоду і, за свідченням В. Белінського, через якого рукопис потрапив до Петербурга, це був час появи оповідань, у яких висміювалися дворяни, а тому Уваров — міністр «погашения и помрачнения просвещения России» — «приказал цензорам не только не пропускать повестей, где выставляется с смешной стороны сословие, но где даже есть слишком смешное хоть одно лицо»². Попри те, що рукопис Гоголя супроводжували впливові особи Росії, все-таки епізод «Повести о капитане Копейкине» скоротили, і Гоголь пояснив, що сталося з текстом і змістом, який був йому дорогим: «Я выбросил весь генералитет. ...тепер видно ясно, что он всему причиною сам и что с ним поступали хорошо»³.

Государ імператор дозволив друкувати комедію, він — нащадок німців і бажав викоринити у своїх підлеглих росіян лінощі і паскудство. Тільки цим, а не чим іншим можна пояснити дозвіл, незважаючи на заборони цензорів, друкувати «Мертві душі», щоб цар мав опосередковану можливість висміяти свій російський народ, який був його підданим, але в якого навіть на поверхні кожен бачив багато паскудства, про що й написав Гоголь. Комедію заборонили, автор лежав хворий, через Белінського в січні 1842 р. він передав рукопис «Мертвих душ» О. О. Смирновій і В. Одоєвському, яким допомагали граф Віельгорський і князь Дондуков. Жодного сумніву, що письменник зі своїм проникливим розумом хоча й не знав глибинної думки государя, але пок-

¹ Там само. — С. 160.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 177.

³ Там само. — С. 177.

ладався саме на нього, і рукопис відправив своїм прихильникам з листом: «Рукопис моя заперщена. ...причина заперщення — все смех и комедия. ...у меня вырывают мое последнее имущество. Вы должны употребить все силы, чтобы доставить рукопись государю»¹. Про те, що письменник надзвичайно покладався на царя, свідчить, така деталь: він у листі 7 січня 1842 р. написав ще й до П. А. Плетньова, залучаючи його до боротьби за скасування заборони друкувати комедію, де з усією своєю прямоотою дає вказівку: «Вы должны теперь действовать соединенными силами и доставить рукопись к государю»².

А хто розгадав одну із багатьох таємниць Гоголя про його велику надію на позитивне рішення государя — ніхто. Можливо, на прикладі творчості Гоголя можна переконатися в реальному ставленні царів німецького походження, яких доля привела на трон імперії, до росіян і їхньої держави, вони дивились на народ зверху, а на імперію — як на засіб утримання їх у покорі. Про Україну, яка була перетворена на глуху провінцію імперії, ніхто не чув, її історія, культура, традиції і релігія несправедливо знищувалися, забувалися, а царизм, який так допомагав Гоголеві друкувати його твори про Росію, завдав багато шкоди у цій жажливій українській трагедії. Подібна зухвалість викликала протест представників української інтелігенції, іноді відкритий, як у Шевченка, іноді прихований, як у Гоголя, але кожен з них відігравав значну роль у захисті українського народу.

Завершуючи перший том «Мертвих душ», Гоголь розповів історію, чи баладу про Кіфу Мокієвича, який, «проводивший жизнь халатным образом», більше часу віддавав філософським питанням про народження звірів. У нього був рідний син Мокій Кіфович, ще молодий, але богатырської статури, і коли батько займався філософією, то плечистий син намірявся розвернутися, але «ни за что не умел он взяться слегка: все или рука у кого-нибудь затрещит, или волдырь вскочит на чьем-нибудь носу»³. Така поведінка турбувала і свою, і чужу челядь, яка скаржилася, що він «такой припертьень!», на що батько відповідав: «Да, шаловлив, шаловлив, — говорил обыкновенно на это отец, — да ведь как быть: драться с ним поздно, да и меня же все обвинят в жестокости; а человек он честолюбивый, укори его при другом-третьем, он уймется, да ведь гласность-то — вот беда! Город узнает, назовет его совсем со-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 162.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 164.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 245.

бакою. ... Уж если он и останется собакой, так пусть же не от меня об этом узнают, пусть не я выдал его»¹.

Дивно алегорично пояснює Гоголь всю глибинну сутність і зміст своїх комедій російської тематики, підкреслюючи, що поява філософа батька і широкоплечого сина, як автор їх називає «два обитателя мирного уголка», відбулася для того, щоб «отвечать скромно на обвиненье со стороны некоторых горячих патриотов, до времени покойно занимающихся какой-нибудь философией или приращениями на счет сумм нежно любимого ими отечества, думающих не о том, чтобы не делать дурного, а о том, чтобы только не говорили, что они делают дурное»². Але й тут Гоголь наголошує, що не патріотизм, і не тихі заняття стануть причиною звинувачень творів, а «другое скрывается под ними», і письменник запитує: «К чему таить слово? Кто же, как не автор, должен сказать святою правду?». Автор комедій звертається до звинувачів: «Вы боитесь глубоко устремленного взора, ... вы любите скользнуть по всему недумаящими глазами. Вы посмеетесь даже от души над Чичиковым, ... А кто из вас, полный христианского смирения, не гласно, а в тишине, один, в минуты уединенных бесед с самим собой, углубит вовнутрь собственной души сей тяжелый запрос: «А нет ли и во мне какой-нибудь части Чичикова?»³.

Спираючись на постійні заяви Гоголя, що «никто не разгадал меня совершенно», внесу свою, можливо, наближену версію про деяку розгадку глибинного змісту його знаменитих комедій з російської тематики. Отже, написавши комедію «Ревізор», він відчув: перше, що ним керують Вищі Сили у цій справі; друге, що виявлене паскудство для чогось призначене. Як письменник-мислитель, Гоголь перед виходом наступної, не менш вражаючої комедії, дав пояснення читачам і реальним критикам, про що він пише і чого домагається, але про найглибшу тему своєї творчості він все-таки пише інакомовно, що яскраво простежується в описанні відносин батька — Кіфу Мокієвича і сина — Мокія Кіфовича. В російській літературі ці «два обитателя мирного уголка» чомусь не звертали на себе уваги, а коли звертали, то як другорядні герої. Ні, це — головні герої для пояснення розгадки творчості Гоголя, його життя, його смерті.

Погляньмо, у своєму прикладі Гоголь багаторазово повторює, що Кіфа Мокієвич його син, якого він не хоче назвати «собакою»,

¹ Там само. — С. 246.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 245.

³ Там само. — С. 247.

і він є його батько: «мне разве не больно? Разве я не отец? Что занимаюсь философией да иной раз нет времени, так уж я и не отец? Ан вот нет же, отец! Отец, черт их побери, отец! У меня Мокий Кифович вот тут сидит, в сердце!». І жодного сумніву, що «Кифа» не що інше, як Київ, Малоросія, наступниця Древньої і Київської Русі, Русь, а тому Кіфа Мокієвич постійно, уперто підкреслює, що він є батько — «отец», і це все відповідає реальній дійсності. У свою чергу «Мокий» є не що інше, як Москва, Великоросія, яка відгалузилася від Русі, Київської Русі, а тому справедливо, що Мокій є сином свого батька Кіфи. Не даремно батько ніяк не наважиться назвати собакою свого сина, який не дає спокою сусідам: «В доме и в соседстве все, от дворовой девки до дворовой собаки, бежало прочь, его завидя; даже собственную кровать в спальне изломал он в куски ...а впрочем, был он доброй души»¹. І тепер нечувано, не гадано все-таки від Кіфи з'явилася людина, яка мала намір викрити паскудство Мокія, назвати його собакою, і для цього були написані «Ревізор» і перший том «Мертвих душ», але хоча й важко повчати широкоплечого сина, Гоголь наважився написати другий том «Мертвих душ», мов би це «Кифа Мокиевич» перевиховує свого дорослого сина.

В Росії не знайшлося сміливця показати реальну країну з усіма її життєвими скарбами. І Гоголь пустив бричку Павла Івановича Чічікова шляхами Росії, знайомлячи читачів з цікавими людьми різних прошарків, їхньою поведінкою і характерами та господарюванням, висвітлюючи всі сторони паскудства на широких просторах, переконуючись у недостатній можливості росіян йти шляхом прогресу у перспективі. За власним методом Гоголь розподілив своїх персонажів на дві групи, і всім відомі гоголівські герої: жінки: («Многие дамы были хорошо одеты и по моде, другие оделись во что бог послал»); чоловіки були — товсті і тоненькі, кожен із них мав свою характерну особливість. Особливість чоловіків: тоненькі — крутяться біля дам і смішать їх, обличчя їхні гладенько вибриті, служать вони на посадах особливих доручень, посади ці не надійні і повітряні, одержавши спадщину, у них за короткий час не залишається ані душі, яка б не була закладена в ломбарді; товсті, до яких належить і Чічіков, навпаки, вміють краще влаштовувати свої справи, ніж тоненькі, вони віддалялись від дам, косилися на них, поглядаючи в бік, де стіл для гри у твіст, риси обличчя в них були округлені і міцні, вони обирають посади прямі, на яких сидять міцно і надійно, місце під

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 245.

ними тріщить, а вони не злітають з нього, зовнішнього блиску не люблять, але в шкатулках у них благодать божа. Коли Чічіков у своїх роздумах переймався проблемою російського суспільства, в якому йому належало жити, то він прийняв бік товстих із таких причин: вони наживають багатство і в кожного з них «глядь — и явится где-нибудь в конце города дом, купленный на имя жены, потом в другом конце другой дом, потом деревенька, потом и село со всеми угодьями. ...послуживши богу и государю, заслуживши общее уважение, оставляет службу, делается помещиком, славным русским барином, хлебосолом, и живет, и хорошо живет. А после него опять тоненькие наследники спускают, по русскому обычаю, на курьерских все отцовское добро»¹.

Перед читачами «толстые» герої гоголівської комедії: Собакевич, «несколько неуклюжий на взгляд, ...шаркнувши ногою, обутою в сапог такого исполинского размера, которому вряд ли где можно найти отвечающую ногу, особенно в нынешнее время, когда и на Руси начинают выводиться богатыри. ...который с первого раза ему (Чічікову — Б. П.) наступил на ногу, сказавши «Прошу прощения»; Манілов, «весьма обходительный и учтивый помещик, имеющий глаза сладкие, как сахар, и шутивший их всякий раз, смеялся»; Ноздрьов, «помещик, человек лет тридцати, разбитный малый, который после трех-четырёх слов каждому говорит «ты». Один бог разве мог сказать, какой был характер его... по словам пословицы «ни в городе Богдан ни в селе Селифан»; Коробочка, «женщина пожилых лет, одна из тех матушек, небольших помещиц, которые плачутся на неурожаи, убытки..., а между тем набирают понемногу деньжонок в пестрядевые мешочки, ...С дороги бы следовало поесть чего-нибудь, да пора-то ночная, приготовить нельзя». ...узенький дворик весь был наполнен птицами и всякой домашней тварью; Народ мертвый, а плати, как за живого. ...Уступи-ка их мне, Настасья Петровна? — Кого, батюшка? — Да вот этих-то всех, что умерли. ... — А может, в хозяйстве-то как-нибудь под случай понадобятся... — возразила старуха, ...лучше я вам пеньку продам»; Плюшкін, «маленькие глазки еще не потухли и бегали из-под высоко выросших бровей, как мыши, ...нельзя было догадаться, из чего состряпан был халат: рукава и верхние полы ...что походили на юфть, какая идет на сапоги; ...На шее у него ...чулок ли...только никак не галстук. ...он ходил еще каждый день по улицам своей деревни, заглядывал под мостики, под перекладыны ...и все, что ни попада-

---

¹Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 13.

лось ему: старая подошва, бабья тряпка, гвоздь... — все тащи к себе. В комнате своей он подымал с пола все, что ни видел»; на-самкінець перед читачами сам Чічіков, до поміщика приходили його люди, чухали шию і казали: «Барин, позволь отлучиться на работу, подать заработать», — «ступай, — говорил барин, куря трубку, и ему даже в голову не приходило, что мужик шел пьянствовать», мужики і обслуга. «Что он не герой, исполненный совершенств и добродетелей, это видно. Кто же он? стало быть подлец? Почему ж подлец, зачем же быть так строгу к другим? ...Справедливее всего назвать его: хозяин, приобретатель. Приобретение — вина всего; из-за него произвелись дела, которым свет дает название *не очень чистых*».

Дії кожного із цих героїв відповідали його характеру, який Гоголь прив'язував до реалій Росії, їхні звичаї, їхнє життя, поведінка, вся культура і господарювання — це образ Росії. Про одного з героїв Собакевича знає дотепер кожен мешканець чи їхній нащадок колишньої імперії: «Стол, кресла, стулья — все было самого тяжелого и беспокойного свойства, — словом, каждый предмет, каждый стул, казалось, говорил: «И я тоже Собакевич!» или «И я тоже очень похож на Собакевича!»¹. Не тільки звичаї в Росії особливі, але особливі відносини між усіма верствами населення, яких важко знайти в інших країнах: «у нас на Руси если не угнались еще кой в чем другом за иностранцами, то далеко перегнались их в умении обращаться»², скрізь безліч свої відтінків і тонкощів. Кожен герой ставився до своєї прислуги особливо, обслуга відповідала подібним чином: «Что мошенник, по какой дороге ты едешь? — сказал Чичиков. — Да что ж, барин, делать, время-то такое; кнута не видишь, такая потьма! ... — Держи, держи, опрокинешь! — кричал он ему. ... Чичиков и руками, и ногами шлепнулся в грязь. ... Селифан лошадей остановил, ... и сказал после некоторого размышления: «Вишь ты, и перекинулась!» — Ты пьян как сапожник! — сказал Чичиков». На таких прикладах письменник робить висновок, що «русский возница имеет доброе чутье вместо глаз; от этого случается, что он, зажмуря глаза, качает иногда во весь дух и всегда куда-нибудь да приезжает»³. А коли заходить мова про своїх селян, то поміщики оцінюють їх не як людей, а як додаток до свого господарства, видобування благ для власних потреб поміщика, як їх оцінює скупуща Коробочка:

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 95.

² Там само. — С. 47.

³ Там само. — С. 41.

«умер такой все славный народ, все работники. После того, правда, народились, да что в них: все такая мелюзга».

На прикладі своїх героїв Гоголь показував усе паскудство Росії, знаючи наперед, що «ему не избежать, наконец, от современного суда, лицемерно-бесчувственного современного суда, который назовет ничтожными низкими им лелеянные создания, отведет ему презренный угол в ряду писателей, оскорбляющих человечество, придаст ему качества им же изображенных героев, отнимет от него и сердце, и душу, и божественное пламя таланта»¹. І справді сталося так, як і написав письменник у 1842 р., а через п'ять років слово в слово відповів йому В. Белінський у листі до нього 15 липня 1847 р., виливши все багно, яке тільки існує в суспільстві, на голову генія².

Попри взаємне протистояння між письменником і суспільством, росіяни дуже пишались, що М. Гоголь розпочав одну із важливих ланок становлення російського критичного реалізму, оголивши соціальні пороки царської Росії. То що є російський реалізм? Мабуть, опис такої цікавої риси, як пияцтво, яка після цензури залишилась, і коли городничий розповів про одного із засідателів, що від нього тхне винокурнею, то одержав відповідь судді Ляпкіна-Тяпкіна, що це в нього вроджене, і запаху позбутися важко: «в детстве мамка его ушибла, и с тех пор от него отдает немного водкою». Хоча цензори і вилучили з твору згадки про хабарі, підкупи, ліннощі, різні паскудства, але вони реально існують. А чого варті вказівки городничого начальникові пошти: «если на случай попадетсѣ жалоба или донесение, то без всяких рассуждений задерживайте. ...для общей нашей пользы, всякое письмо, которое прибывает к вам в почтовую контору, входящее и исходящее, знаете, этак немножко распечатать и прочитать: не содержится ли в нем какого-нибудь донесения или просто переписки». Городничий давав кожному завдання і зауваження, а коли глянув на свою стару шпагу, то вигукнув: «Проклятый купчишка Абдулин ...не прислал новой. О, лукавый народ!», одночасно своєму підлеглому нагадав про його відносини з цим самим купцем: «Он тебе на мундир дал два аршина сукна, а ты стянул всю штуку. Смотри! не по чину берешь!». Коли суддя зауважив, що за це можна колись поплатитися, то городничий сказав примирливо «Ничего, ничего. ...ведь это дело семейственное». Отож, в Росії, як і в Україні, побори, казнокрадство були

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 133.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 289—297.

обов'язковим елементом управлінських структур, але для кожного була своя норма, вона залишилась й дотепер. Що коїться тепер, а це початок ХХІ ст., в українських державних структурах усіх рівнів, то це суцільні побори, і спасу від них немає, адже жодна справа без грошей не вирішується швидко, не днями, місяцями, а роками, від секретаря до найвищих посад. А пішло все від Чічікова, який хабарів не брав, але справи «мариновал», щоб кожен місяцями ходив та думав, кому і скільки дати: «Прежде, бывало, знаешь, по крайней мере, что делаешь: принес правителю дел красную, да и дело в шляпе, а теперь по беленькой, да еще неделю провозишься, пока догадаешься; черт бы побрал бескорыстие и чиновное благородство».

Там, де немає хабарів, а тільки вимагається належна робота, письменник показав на прикладі: як найбільший комбінатор залишав місто, де довго затримувався перед відїздом, але ані Селифан, ані Петрушка, ані бричка не були готові до подорожі: «нужно будет лошадей ковать. ...шину нужно будет совсем перетянуть, ...дорога ухабиста, ...бричка совсем распаталась». Розсердився гоголівський герой: «Ах ты чушка!, чурбан!, а прежде зачем об этом не сказал? ...Ведь ты знал это прежде, ... — Знал, — ответил Селифан. ...— Ну, так зачем же тогда не сказал, а? ...На этот вопрос Селифан ничего не отвчал ...говорил сам себе: «Вишь ты. Как оно мудроно случилось; и знал, да ведь не сказал!»¹.

На таких прикладах Гоголь, як представник Кіфи Мокеєвича — батька, попереджав Мокія Кіфовича — сина, що Росія мертвих душ не готова вийти на шлях прогресу, до світлого майбутнього, до якого кличе частина російської інтелігенції, і на якому є безліч вибоїн, що слід бачити, враховувати суцільні складнощі, які неодмінно зустрінуться. Але суспільство, навіть прогресивна інтелігенція, не дослухалися, мало того, вилаяли за такі попередження в книзі «Выбранные места из переписки с друзьями», де Гоголь пропагував, готуючись до написання другого тому «Мертвых душ», що Росії слід виходити з глухого кута і стати на шлях прогресу. Чомусь за такі наміри і висновки особливо знущався над письменником колишній прихильник В. Белінський, який заперечував написане Гоголем про росіян, кинувши йому злісні слова: «Проповедник кнута, апостол невежества, поборник обскуратизма и мракобесия, панегирист татарских нравов». А от росіяни, вважав він, не такі вже й відсталі й паскудні — «публи-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 216—217.

ка... всегда готовая простить писателю плохую книгу, никогда не простит ему зловерной книги. Это показывает, сколько лежит в нашем обществе, хотя еще в зародыше, свежего, здорового чутья, и это же показывает, что у него есть будущность». Не подобалося плечистому синові Мокію Кіфовичу, що його повчає батько Кіфа Мокієвич своєю філософією, і своє роздратування він висловив через представника В. Белінського. За нехтування тим, що пропонував Гоголь, випинання того, чого в суспільстві ще немає, росіяни поплатилися: паскудство залишилося, розпочалися невдалі реформи зверху, які викликали незадоволення в суспільстві, яке не було готовим до виходу на шлях прогресу, а тому через 50 років все це завершилося трьома російськими революціями.

А як мистецьки письменник показав відсталість, бідність і безгосподарність країни, начинену до країв військовими, коли з великими потугами бричка була з лихом пополам підготовлена, і Чічіков залишив місто, навкруги з обох боків перед його очима пливли колодязі, озери, сірєнькі села з самоварами, бабами і бородатими господарями, скрізь пішоходи в драних постолах, шлагбауми, розбиті мости, неосяжні поля, поміщицькі ридвани, солдати верхи на конях зі свинцевими кульками для гармат військових батарей, у полях вирито траншеї, над якими лунають пісні, а ще ворони, як мухи, навкруги, а далі — горизонт без кінця. «Русь! Русь! Вижу тебя, из моего чудного, прекрасного далека тебя вижу: бедно, разбросано и неприятно в тебе; Открыто, пустынно и ровно все в тебе; ...ничто не обольстит и не очарует взора»¹. Читач має підстави запитати, а хто то такий, із красивої далечини? Звичайно, це Гоголь дивиться зі своєї улюбленої Італії, в бричці їхав його прототип, а тому письменник описував свої власні почуття, приписуючи їх Чічікову, який, виявляється, є українець, а ще його називають сучасники хохлом, малоросом, але це не змінює його національної приналежності.

І саме з такою національною приналежністю герой Гоголя вивчає імперію, бачить її баскудство, через це тікає подалі, повертається знову до Росії, запитуючи: «Но какая же непостижимая, тайная сила влечет к тебе?». Це споконвічне питання, адже в усій імперії лунає: «Почему слышится и раздается немолчно в ушах твоя тоскливая, несущаяся по всей длине и ширине твоей, от моря до моря, песня»², і від краю до краю «немолчно» все мовчить. Не хто інший, а Гоголь, якого майже два століття так і

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 220.

² Там само. — С. 221.

не спромоглися наділити рисами бійця проти соціальної несправедливості, ретельно обходячи тему боротьби у його творчості, а вона існує, коли письменник запитує: «Что в ней, в этой песне? Что зовет, и рыдает, и хватает за сердце? Какие звуки болезненно лобзают, и стремятся в душу, и вьются около моего сердца?». Не так багато російських інтелігентів ставили такі запитання, як це зробив вихідець з Полтавщини, хоча росіяни просили його бути їхнім проповідником, щось вимагали від нього, щоб подолати тужливі думи й пісні. І автор через Чікікова запитує: «Русь! Чего же ты хочешь от меня?». Саме Гоголя спонукали щось зробити, написати з метою ліквідації затхлої атмосфери, а інші критикували його за виявлені паскудства: «Что глядишь ты так и зачем все, что ни есть в тебе, обратило на меня полные ожидания очи?».

Під такі роздуми і рух брички Чікіков задрімав, стало тихо: «Проснулся — и уже опять перед тобою поля и степи, нигде ничего — везде пустырь, все открыто»¹. Коли господар брички приліг відпочити, автор намірився поговорити про свого героя та про те, що він відчував, їдучи шляхами Росії у своїй бричці, вірніше про себе, адже, як відомо, письменник завжди підкреслював, що писав з себе і про себе, свої й чужі недоліки, а це були недоліки і Малої, і Великої Русі. Він відібрав свого героя таким, який не всім подобається, особливо жінкам, — «Фи, такой гадкий», — бо бачив у ньому такі якості, які будуть особливими. Посилаючись на те, що у своїм героєм Гоголь обрав не «добродетельного» чоловіка через те, що «изморили добродетельного человека, ...не уважают добродетельного человека. ...пора наконец припрячь и подлеца»². І письменник дає біографічну характеристику своєму героєві, через якого простежує все паскудство Росії: «Темно и скромно происхождение нашего героя», вдався він також підозріло і до глибинного порівняння — «ни в мать, ни в отца, а в проезжего молодца»³, наголошуючи при цьому: «жизнь при начале взглянула на него как-то кисло-неприятно. ...ни друга, ни товарища в детстве!»⁴. Далі проявляється парадоксальна подібність біографічних моментів письменника з його героєм Чікіковим.

Герой Гоголя Чікіков підріс і його відвезли в науку, наставляючи: «Смотри же, Павлуша, учись, не дури и не повесничай, а боль-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 222.

² Там само. — С. 224.

³ Там само.

⁴ Там само.

ше всего угождай учителям и начальникам. Коли будешь угождать начальнику, то хоть и в науке не успеешь и таланту бог не дал, все пойдешь в ход и всех опередишь. С товарищами не водись, они тебя добру не научат; а если уж пошло на то, так водись с теми, которые побогаче, чтобы при случае могли быть тебе полезными. Не угощай и не потчевай никого, а веди себя лучше так, чтобы тебя угощали, а больше всего береги и копи копейку; эта вещь надежнее всего на свете»¹. Тут молодий Павлуша досягав багато: навіть миш навчив виконувати команди, продав її і заробив гроші, добував гроші іншими методами і складав; попався й учитель, якому «он бросался опрометью и подавал учителю прежде всех треух», учитель не цінував розум, говорячи: «Я поставлю полные баллы во всех науках тому, кто ни аза не знает, да ведет себя похвально»; «Вышед из училища он не хотел даже отдохнуть: так сильно было у него желание скорее принять за дело и службу». Так після закінчення навчання в Ніжині поїхав до Петербурга Микола Гоголь, там влаштувався самостійно на службу, одержавши незначну посаду, хоча і мав рекомендації відомих людей та добрий атестат: старанно писав; інші пили навіть на роботі, а він не приймав жодних міцних напоїв; далі не витримав того, що там коїлось, і назавжди залишив службу. Своєму герою Чічікову Гоголь приписав все те, що він помітив на державній службі: Чічіков за допомогою різних дрібних послуг втерся у довіру до свого безпосереднього начальства; почав залицятися до дочки начальника з удаваним наміром одружитися, а коли одержав посадове підвищення, то відкинув думку про одруження, вирівнявшись у посаді зі своїм колишнім начальником, який кричав на Чічікова: «Надул, надул, чертов сын!». Боротьбу з хабарами, яка розпочалася на той час, використав на свою користь: зволікав з будь-якими справами, і прохач давав хабара, але не Чічікову, а простим писарям: «Нет, не четвертак, а по беленькой». — «По беленькой писарям!» — обурюється прохач. «Да чего вы так горячитесь? — отвечают ему, — оно так и выйдет, писарям и достанется по четвертному, а остальное пойдет к начальству»²; навчився використовувати бюджетні кошти, консервуючи державне будівництво, спрямовуючи бюджетні кошти на власні потреби. Раптово змінився вищий начальник, він почав наводити лад, припинив корупцію, і Чічікова звільнили, але він потрапив на митницю, куди завжди хотів потрапити і про це постійно казав:

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 225—226.

² Там само. — С. 232.

«Вот бы куда переюраться: и граница близко, и просвещенные люди, а какими тонкими голландскими рубашками можно обзавестись!». Відомо, що Гоголь сам завжди захоплювався західною культурою, життям і можливістю творчо працювати.

На митниці за участю самого Чічікова переводили через кордон іспанських овець, у верхніх козушках яких вдалося пронести «на миллион брабантских кружев. ...Не участвуй он сам в этом предприятии, никаким жидам в мире не удалось бы привести в исполнение подобного дела»¹. Але не довго великий комбінатор займався контрабандою: «Чиновников взяли под суд, конфисковали, описали все, что у них ни было...», і саме таке Чічіков згодом подавав у перекрученому вигляді: «Это называл он: потерпеть по службе за правду»². Після цього Чічіков мусив займатися маєтком, у якому загинула худоба, вимерли люди, а поміщик виїхав до Москви, і великий комбінатор довідався, що померлі люди ще «по ревизской сказке числятся» аж до складання нових подібних казок. У той час сталася епідемія, вимерло багато народу, і Чічікову спало на думку: «Да накупи я всех этих, которые вымерли, приобрести их, положим тысячу, да, положим, опекунский совет даст по двести рублей на душу: вот уж двести тысяч капитала!»³. Щоб не було питань, які іноді з'являються, хто такий Чічіков, — хохол чи кацап, то можна навести приклад самого Гоголя: мертві душі, казав комбінатор, «я куплю на вывод, на вывод; ...их всех и переселю! в Херсонскую их! Пусть там живут!», що, ймовірно підтверджує приїзд героя з тодішньої Малоросії. І щоб виконати замислене, рушив у дорогу екіпаж у складі чоловіка середніх років, лакея Петрушки, кучера Селіфана у бричці, запряженій трійкою коней, а про ідею, яку взявся виконати герой, автор «Мертвых душ» написав таке: «что ни говори, не приди в голову Чичикову эта мысль, не явилась бы на свет сия поэма». Сам письменник, як і його герой, пройшов випробування на багатьох службах і заняттях, адже до того часу, коли він побачив суцільне паскудство, в нього виникло відчуття, що знаходиться серед мертвих душ, що і ввійшло в його творчість.

І тут автор розкриває таємницю появи на світ цього образу та його екіпажу в поемі «Мертві душі», бо читачі можуть запитати: «к чему это? Разве мы не знаем сами, что есть много презренного и глупого в жизни? ...Лучше же представляйте нам

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: «Правда, 1984. — Т. 5. — С. 237.

² Там само. — С. 239.

³ Там само. — С. 241.

прекрасное, увлекательное. Пусть лучше позабудемся мы!»¹. Письменник прирівнював себе до свого героя, і не випадково, адже відомо, що одна сила його виштовхувала зі столиці імперії, а інша кликала до Росії, отже виникає безліч запитань: перше, а чи не якийсь російський заїжджий офіцер мав миттєву зустріч із вродливою і молодою Марією Іванівною, й вона народила майбутнього письменника, який приніс не стільки приємних, скільки складних проблем для Росії; друге, мабуть, Микола Гоголь тому і вижив, що його батьком був не Василь Гоголь, а якийсь «проезжий молодець», адже всі діти чоловічого роду помирали. На таких роздумах письменник формував свої твори, ввагався у визначенні нації, до якої належить його душа, писав історичні твори, висловлював ідеї щодо українських етнічних основ.

Ми зобов'язані твердо усвідомити, що автор знав, на що йшов, пишучи свої комедії на російську тематику. У першому томі «Мертвих душ» він писав: «Еще падет обвинение на автора со стороны так называемых патриотов, которые спокойно сидят себе по углам и занимаются совершенно посторонними делами, накопляют себе капиталы, устраивая судьбу свою на счет других; но как только случится что-нибудь, по мнению их, оскорбительное для отечества, появится какая-нибудь книга, в которой скажется иногда горькая правда, они выбегут со всех углов, как пауки, увидевшие, что запуталась в паутину муха, и подымут вдруг крики: «Да хорошо ли выводить это на свет, провозглашать об этом? ...А что скажут иностранцы. Разве весело слышать дурное мнение о себе?»².

У Росії не знайшлося людини, яка своїми дивовижними і влучними порівняннями, як це зробив українець з Полтавщини Микола Гоголь, показала б губернських чиновників за звичайними заняттями, — грою в карти, випивками, обідами, вечереми, плітками, — серед цих людей немає нічого окрім як «подлость, совершенно бескорыстная, чистая подлость», яка в своїй основі трималася на використанні практики методів і засобів, як різноманітно паскудити один одному, що гірше за дуель, бо не знаєш, звідкіль насувається на тебе паскудство. Чиновники російських губерній у Гоголя — не що інше як «сословіє» злодіїв, хабарників, корупціонерів, ледарів і шахраїв, які пов'язані один з одним круговою порукою, тобто коли один потрапляє під кри-

¹ Там само. — С. 244.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 245.

тику за свою аферу, то кожний із них згадує свої афери. Суддя Аммос Федорович зізнається: «Я говорю всем открыто, что беру взятки, но чем взятки? Борзыми щенками. ...А вот, например, если у кого-нибудь шуба стоит пятьсот рублей, да супруге шаль.. Это совсем иное дело». Кожен знає про іншого все, не приховує й не соромиться. Так сталося з Чічіковим, коли розкрилась його афера, то виявилось, що він може всіх вивести на поверхню з їхніми нечистими справами, і тут закономірно виникає комічна ситуація, коли люди наділені владою, з одного боку, побоюються афериста, а з другого, допомагають йому в незаконних махінаціях.

Бачив і писав М. Гоголь про це 170 років тому, але коли поглянемо навкруги на початку ХХІ ст. у незалежній Україні, то немов би про сучасний стан у нашій державі, службовців високого рангу законодавчої і виконавчої влади, які вже впродовж 20 років незалежності, використовуючи кругову поруку і прийнятий ними ж закон про недоторканність, тримають на мотузці український народ, висмоктуючи з нього всі життєві соки, матеріальні та фінансові ресурси з держави і стають багатіями. Кругова порука всіх злодійкуватих державних чиновників призвела до того, що розкрали все, що тільки можна і не можна, критикуючи один одного за великі і дрібні крадіжки, але ще жодного з державних службовців за всі роки незалежності не тільки не посадили, але навіть заради сміху, не судили. О, Гоголь, як би ти дивувався, аби подивився на тобою передбачене сьогодні, про що ти писав у «Ревізорі» щодо вказівок городничого: «если спросят, отчего не выстроена церковь... назад тому пять лет была ассигнована сумма, то не позабыть сказать, что начала строиться, но сгорела». Саме тут слід сказати однозначно і підтвердити думки дослідників про «загадку Гоголя», про що він і сам повідомляв своїй матері Марії Іванівні Косяровській 1 березня 1828 р.: «я почитаюсь загадкою для всех; никто не разгадал меня совершенно»¹. Одна із загадок багато в чому стала зрозумілою, хоча, мабуть, не до кінця, він бачив сутність свого народу, яка появляється аж до сьогодні, тобто на початку ХХІ ст., і після майже двадцятирічної незалежності України.

Але, люблячи Київ й Україну, Гоголь все-таки скорився імперським принципам приниження. Ну чим, як не українським характером, який віками формувався в умовах кріпосництва Російської імперії, можна пояснити одну із витівок великого митця?

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 26.

Його прихильниця буквально видрала в царя і Орлова тисячу рублів сріблом пенсії на три роки, а Гоголь пише Уварову, що його праці не гідні, принижуючи себе, неперевершені праці, і тих, хто давав їм високу оцінку: «Мне грустно, когда я посмотрю, как мало я написал достойного этой милости. Все, написанное мною до сих пор, и слабо, и ничтожно до того, что я не знаю, как мне заглядывать перед государем невыполнение его ожиданий. Может быть, однако, Бог поможет мне сделать что-нибудь такое, чем он будет доволен»¹. Жоден російський письменник так не принизиться, так здатний писати тільки українець, предки якого 750 років гнули спину на чужинців. Навіть цензор А. В. Нікітенко, який прихильно ставився до праць Гоголя, відстоюючи їх перед критикою, написав про цей принизливого листа: «Печальное самоуничтожение со стороны Гоголя! Ведь этот человек, взявший на себя роль обличителя наших общественных язв и, действительно, разоблачающий их, не только метко и верно, но и с тактом, с талантом гениального художника. Жаль, жаль! Это с руки и Уварову и кое-кому другому»². Так принижуються, на превеликий жаль, усі українці, або більшість, до цього часу, хоча при цьому кожен думав про своє, а Гоголь писав своє, про українців, їхню історію, генетичну руйнацію.

Коли громадськість і влада довідалися про дивну Чічікову купівлю, то пішли пересуди, а коли його запитали: «как же вы покупаете крестьян без земли?», то почули відповідь: «На вывод. ... в Херсонскую губернию»³. А далі почалося оцінювання і землі, і умов, і самих «переселенців»: «О, там отличные земли!, земли в южных губерниях, точно, хороши и плодородны», — говорили одні; «каково будет крестьянам Чичикова без воды? Реки ведь нет никакой», — говорили другі; «Русский человек способен ко всему и привыкает ко всякому климату», — пояснили треті⁴. Тут Гоголь заклав ідею, що українські землі заселяються росіянами, але з цього нічого доброго не виходило і не вийде, бо переселяються мов би мертві душі. В імперії були й такі, що не вірили в добру справу, бо знали, що роботящу людину поміщик не продає: «я готов голову положить, если мужик Чичикова не вор и не пьяница в последней степени, праздношатайка и буйного поведения»⁵. Письменник виставив захисників переселення, які наводили приклади із світової

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 251.

² Там само.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 147.

⁴ Там само. — С. 153.

⁵ Там само.

практики, що переселення переважно впливало позитивно на поведінку людини, а тому і росіяни, які будуть переселені до Малоросії, стануть кращими — «они тепер негодяи, а, переселившись на нову землю, вдруг могут сделаться отличными подданными». І знову з'явилися суттєві заперечення, що мовляв нічого з цих селян доброго не вийде, бо на них у Малоросії очікують два сильних вороги: перший, «где, как известно, свободная продажа вина»; другий, «привычка к бродяжнической жизни, которая необходимо приобретается крестьянами во время переселения». Як буває в Росії, тут таки надійшли швидкі пропозиції — «как искоренить буйный дух, обураваемый крестьян Чичикова»: одні пропонували приборкати їх «военною жестокостью и строгостью»; інші вважали за доцільне використати «конвой для безопасного препровождения крестьян до места жительства». Як ще можна протиставити якості українця, який має вільний доступ до вина, але не впивається, а також росіянина, якому шкідливо дозволяти вільний доступ до вина; чи міг будь-який російський письменник, а тим більше великий, так змалювати «буйный дух» росіянина, якого під час переселення має супроводжувати спеціальний конвой. Переселяються росіяни на українські землі, а разом з ними численні загони російських військ, які руйнували не тільки державу, а й національну генетику.

І насамкінець, письменник, посилаючись на історика Карамзіна, забиває великий цвях у пояснення російського мужика: «Кто был то, что называют тюрюк, то есть человек, которого нужно было подымать пинком на что-нибудь; кто был просто байбак лежавший, как говорится, весь век на боку, которого даже напрасно было подымать; не встанет ни в каком случае»¹. Важко достеменно сказати, що закладав у ці слова Гоголь, але одна з версій така: нічого не буде з тих Чічікових «переселенців» на південь, як і з інших живих, що залишились на півночі. Чомусь цього ані тодішні, ані теперішні російські критики не помічають у Гоголя, який показував світові, серед якого народу, що має в генах «буйный дух», живуть українці в Російській імперії. А знаменитий українець наводив безліч прикладів у своїх комедіях на російську тематику, «что все придавало весьма едкое выражение многим его сатирическим намекам»², а головне полягає в тому, що такий зміст своїх творів пояснював сам автор. Як був правий Гоголь, що «не встанет ни в каком случае», переконливо було

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 156.

² Там само. — С. 157.

видно, коли в липні-серпні 2010 р. унаслідок посухи, високої температури за 40 градусів і бездощів'я палали ліси, торфовища, села, посіви, але високі державні чини не завчасно мобілізували людей, щоб протистояти стихії, самі селяни також не зуміли захистити свої села і посіви, виоравши широкі загони навколо них, всі сподівались, а може біда мине.

Що в результаті показав Гоголь у своїй комедії? Він зробив глибокий і жорстокий аналіз російської дійсності, що дало йому підставу показати Росію у вигляді «птиці тройки», яка кудись несеться, і її дураються інші народи, з подивом поглядають на диво. Народи бачать якесь диво природи, держави і суспільства: «Эх, тройка! Птица тройка, кто тебя выдумал? ...собрал тебя расторопный ярославский мужик. Не в немецких ботфортах ямщик: борода да рукавицы, и сидит черт знает на чем. ...и вот она понеслась, понеслась, понеслась! ...Не так ли и ты, Русь, что бойкая необгонимая тройка несешься? Дымом дымитесь под тобою дорога, гремят мосты, все остается и остается позади. ...что значит это наводящее ужас движение? ...Русь, куда ж несешься ты? дай ответ. Не дает ответа. Чудным звоном заливаается колокольчик; гремит и становится ветром разорванный в куски воздух; летит мимо все, что ни есть на земле, и, косясь, посторониваются и дают ей дорогу другие народы и государства»¹. Трійка несеться, і постає безліч запитань, і відсутня на них відповідь: у цієї трійки коні не підковані, колеса потребують ремонту, дорога з вибоїнами, коні старі і потребують заміни, кучер знав про потребу ремонтувати все, але нікому нічого не сказав, і «Селифан давно уже ехал зажмуря глаза, изредка только потряхивая вприсонках вожжами по бокам дремавших тоже лошадей»². І ніхто не знає, куди можна доїхати такою розвалюхою, хоча вона ще несеться, але... Так закінчується комедія першого тому «Мертвих душ», і саме через трійку та відсутність відповіді куди вона несеться, Гоголю ставиться провина, що він завів справу у глухий кут. Великий геній знав, як оцінить суспільство його проникнення в глибину російської дійсності: «не признает современный суд, что много нужно глубины душевной, дабы озарить картину, взятую из презренной жизни, и вознести ее в перл созданья; ...не признает современный суд, что высокий восторженный смех достоин стать рядом с высоким лирическим движеньем и что целая пропасть

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 248—249.

² Там само. — С. 216—217, 247.

между ним и кривляньем балаганного скомороха! ...и все обратит в упрек и поношение непризнанному писателю»¹.

Коли писалися твори «Ревізор», перший том «Мертвих душ», «Переписка з друзями», Гоголь був веселий, здоровий і творчо піднесений. То що він показав у цих творах? Великий українець продовжував ідею, щоб досягти мети, яка примушувала перо Катерини II, Фонвізіна, Грибоєдова писати комедії, щоб перевиховувати Росію, висміюючи «тупість, пустоту, злонравие провінціального «благородного» общества», а тому він, як писали в одному із журналів, «сочинил комедии точно в наших нравах, ...с таким искусством и острою заставил слушать едкость сатиры, ...с такой благородной смелостью напал на пороки, в России господствовавшие»². Якщо Катерина II обтоювала «снисходительность» у комедіях, то Гоголь дотримувався свого кредо, що «людские пороки происходят от злой воли и недостатка разума, просвещения»³, а тому висміював їх у першому томі і передбачав подолати паскудство за допомогою просвітництва, що видно у збереженому тексті другого тому «Мертвих душ».

Письменник знав, що на нього очікує, коли він відкрив і описав безвихідну ситуацію в російській дійсності, де все розвалено, скрізь корупція, побори і кар'єризм, а тому він відмовився від багатьох своїх творів, хоча винятково через те, що вони змальовують страшну картину російської дійсності. Відмова від своїх видатних творів викликала обурення багатьох його прихильників, і коли з'явився другий том «Мертвих душ», то В. Белінський у листі 15 липня 1847 р. із Зальцбурна написав: «если вы имели несчастье с гордым смирением отречься от ваших истинно великих произведений, то теперь вам должно с искренним смирением отречься от последней вашей книги и тяжкий грех ее издания в свет искупить новыми творениями, которые бы напомнили ваши прежние»⁴. Де причина появи другого тому, і чи ідеї другого тому «Мертвих душ» співпадали з ідеями попередніх творів? Це таємниця, яку Гоголь забрав з собою: він визнав якусь свою помилку, спаливши другий том, але не пояснив причини, що призвела до цього. Подивимось, що великий митець написав у другому томі, який не згорів і викликав таке незадоволення росіян.

---

¹ Там само. — Т. 6. — С. 133.

² Гоголь&Гоголь / Фонд сприяння розвитку мистецтв. — К., 2009. — С. 107.

³ Там само. — С. 109.

⁴ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 297.

7.3. Комедія «Мертві душі» — другий том

Завершивши перший том «Мертвих душ», Гоголь прямував з Рима до Росії, щоб видавати свій улюблений твір, розрахуватися з боргами і почати роботу над продовженням своєї основної праці — другого тому «Мертвих Душ». Сюжет вже був готовий, що підтверджується, з одного боку, змістом тієї частини другого тому, яка збереглася, і листуванням передбачуваних майбутніх прототипів своєї праці. Але для цього письменник ще давав широке пояснення про величезну роботу, яку необхідно здійснити головному героєві своїх комедій: «как необходимо далее привести ему своих героев к столкновению с истинно хорошими людьми»¹, але Гоголь мабуть не здогадувався, як важко їх знайти в Росії, що згодом він зрозуміє.

Після виходу «Ревізора» і першого тому «Мертвих душ» Белінський підніс на Олімп автора комедій, який показав справжню Росію, яку критикувала прогресивна молода еліта. «Имя Белинского известно каждому сколько-нибудь мыслящему юноше, всякому жаждущему свежего воздуха среди вонючего болота провинциальной жизни», — написав своїм батькам І. С. Аксаков з поїздки північними Росії². А коли Гоголь пояснив у «Переписці», як він виправлятиме виявлені в Росії непривабливі сторони «вонючого болота провинциальной жизни» і наміри все це подати — у другому томі «Мертвих душ», Белінський перетворився на заклятого ворога великого письменника, і це було принципово, оскільки «Молодой России нужен был именно смех Гоголя, беспощадный до конца, а наміри Гоголя були зовсім іншими, він хотів перевиховати поміщиків і привити їм любов до селян, залишаючи їх кріпаками. Це не подобалося «молодой России», а тому «от упойтельного курева даже гоголевской идеализации она отвернулась с неголованием», писав Короленко.

На початку такої критики письменник ще тримався, бо саме в цей період він дедалі більше стверджувався в ролі всеосяжного наставника і проповідника, що давало йому духовні сили проповідувати у своїх листах та концентровано викласти у наступному творі «Выбранные места из переписки с друзьями», які і мали знайти місце в основному змісті другого тому «Мертвих душ». У такому стилі і з метою закладання експериментальної бази для твору письменник перед від'їздом до Росії з Рима

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 334.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 294.

написав чимало листів своїм знайомим, щоб вони надіслали йому відповіді на його запитання для використання їх у другому томі. Письменникові потрібні були приклади, і він їх методично шукав та організовував. У листі 7 серпня 1841 р. до свого давнього друга О. С. Данилевського, який мав землі в Україні, деякий час працював у Києві та Полтаві, а після смерті матері 1838 р. займався уже маєтками, Гоголь написав свої повчальні пропозиції: «Ты все еще не схватил в руки кормила своей жизни... Оглянись вокруг себя и протри глаза: все лучшее, что ни есть, все вокруг тебя...», пропонуючи йому — «покорись и займись год, один только год, своей деревней. Один год! И этот год будет вечно памятен в твоей жизни. Клянись, с него начнется заря твоего счастья»¹.

А коли письменник почав писати другий том «Мертвих душ», то почалося багато негараздів. У чому справа? Можливо, через те, що Гоголь піддався умовлянням критиків, і особливо В. Белінського, який казав про «Мертві душі»: «Россия видит свое спасение не в мистицизме, не в аскетизме, не в пиэтизме, а в успехах цивилизации, просвещения, гуманности. Ей нужны не проповеди (довольно она слышала их), не молитвы (довольно она твердила их), а пробуждение в народе чувства человеческого достоинства, столько веков потерянного в грязи и навозе, права и законы»². Мабуть ні, у Гоголя була своя платформа й ідея, винесена ще з ранніх років, — повчання інших, яка викладена в таких його словах із «Переписки»: «нельзя иначе устремить общество или даже все поколение к прекрасному, пока не покажешь всю глубину его настоящей мерзости», що й було виявлено в першому томі «Мертвих душ», але, вів далі письменник, «не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого», що стало його основною ідеєю другого тому. Як наслідок недостатнього вирішення цих двох ривнянь Гоголь написав в одному з листів: «Последнее обстоятельство было мало и слабо развито во втором томе «Мертвых душ», а оно должно было быть едва ли не главное; а потому он и сожжен»³. Основна причина в тому, що Гоголь почав задуманий другий і наступні томи під тиском критики «соотечественников», але письменник не здогадувався, що виконати задумане неможливо одній людині в принципі, а тому Вищі Сили відвернулись від нього, на допомогу яких він сподівався. Справа ось у чому, лю-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 154.

² Белинский В. Г. Н. В. Гоголю. Письмо 3 (15) июля 1847 г., Зальцбрунн.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 266.

дина недосконала від природи, вона впливає на формування багатьох негативних сторін самого суспільства, і так склалося, що найбільше вони сконцентровані в Російській багатонаціональній імперії. Подібно до того, як неможливо виправити природну недосконалість людини, так і неможливо покращити саме суспільство, яке складається з безлічі недосконалих людських організмів. Дещо покращити можуть тільки жорсткі, але справедливі норми, нормативи, закони, традиції, релігійні і моральні канони.

Загалом і в часи Гоголя, і тепер не зникла думка, підсолена «Перепискою», що в другому томі буде тільки повчання і «герои добродетели», але письменник дав пояснення: «напротив, почти все действующие лица могут называться героями недостатков»¹. Читаючи пізню редакцію другого тому «Мертвих душ»², переконаємося, що він мало чим відрізняється від його ранньої редакції. Починаючи написання другого тому, Гоголь першу главу розпочав з того, що він «уже і не может изображать ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни»³, і це була правда, такими рисами творчості наділила його природа. Цікавим початком оповідання другого тому є дві особливості: перша — зображувалася природи не Росії, а України, про яку його герой так висловив свої почуття: «Господи, как здесь просторно!»; друга — в особі тридцятирічного поміщика Тентетнікова Андрія Івановича Гоголь зобразив себе, починаючи з навчання в Ніжині до розриву зв'язків з державною службою у Петербурзі. Характеризуючи рослинність краю, в якому відбуваються події, письменник пише: «благодаря неровности гористого оврага север и юг растительного царства собрались сюда вместе. Дуб, ель, лесная груша, клен, вишняк и терновик, чилига и рябина, опутанная хмелем», але ніде немає цариці російської рослинності — берези. До свого героя Тентетнікова письменник досить серйозно ставиться, про що свідчать думки сусідів про його якості: «Естественнейший скотина!», «Молодой человек не глупый, но много забрал себе в голову», «Да ведь чинишка на нем дрянъ, — а вот я завтра же к нему за недоимкой!», що дало привід письменникові зробити висновок про молодого поміщика: «Стало быть, мнение о нем было неблагоприятное», а це було все те, що відчував на собі Гоголь. І недаремно, адже в особі поміщика Тентетнікова показував себе, взявши прізвище не російське, а козацьке із Усть-Самарського укріплення Степана

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 314.

² Там само. — С. 5—126.

³ Там само. — С. 5.

Тендетника та ще й приписаного до полтавського полку. Якому влада довірила перевозити людей і товари через річку Самару¹.

Водночас цей молодий поміщик був особливим у своїй поведінці: коли навкруги безлад, содом, чого тільки не чути, «уходил он к себе в кабинет затем, чтобы заняться сурьезно сочинением, долженствовавшим обнять всю Россию со всех точек — с гражданской, политической, религиозной, философической, разрешить затруднительные задачи и вопросы, заданные ей (*России* — *Б. П.*) временем, и определить ясно ее великую будущность», — знову таки про себе, свої твори та їхній зміст. Проте письменник критикує свого героя, що, мовляв, «колосальное предприятие больше ограничивалось одним обдумыванием: изгрызалось перо, являлись на бумаге рисунки, и потом все это отодвигалось в сторону», що цілком відбиває реальний портрет і справжні дії Гоголя, про що вже писалось. Далі більше нічого не робив герой другого тому, палив люльку, грав у шахи, пив каву, «и этот проводил время, один-одиношенек в целом мире, ...сидень сиднем, в халате и без галстука». Описуючи себе в образі свого героя, письменник підводить читача до висновку, що його герой «принадлежал к семейству тех людей, которые на Руси не переводятся, которым прежде имена были: увальни, лежебоки, байбаки, и которых теперь, ...не знают как назвать». І ось тут Гоголь, як мислитель, запитує себе, де такі типи беруться — «родятся ли уже такие характеры, или потом образуются, как порождение печальных обстоятельств, сурово обставляющих человека?». Письменник висуває фундаментальну проблему і тодішньої, і теперішньої держави: такі типи родяться як данина природи чи вони виховуються самою наявною системою.

Щоб дати відповідь, Гоголь запропонував поглянути, як виховувався «двенадцатилетний мальчик, остроумный, полудазумчивого свойства, полуболезненный, ...историю его воспитания и детства», який потрапив до навчального закладу, начальником якого була незвичайна людина, педагог: «Как знал он детей! Как умел двигать!». Подібний вихователь був і в Ніжинській гімназії, і коли його не стало, Гоголь сумував, а тому подібне він написав у другому томі «Мертвых душ»: «Малоспособных он не держал долго, для них у него был коротенький курс. Но способные должны были у него выдерживать двойное ученье». Такий вихователь застосовував такі методи впливу на дітей, «что способно об-

---

¹ Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків. У 2-х томах. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С. 43.

разовать из человека твердого мужа, тут было употреблено в действии, и он сам делал с ними непрерывные пробы. О, как он знал науку жизни». І так виховувався герой Гоголя Тентетніков, здавалося, кращого годі бажати, але незвичайний наставник помер, що було потрясінням для героя письменника, як це було для нього в Ніжині. Навчання пішло на перекіс, «потерялось уважение к начальству и власти», але Тентетнікова це не приваблювало, не приваблювали його розваги товаришів, він уже був під впливом колишнього доброго виховання. Біда була лише в тому, що «честолюбие уже было возбуждено, а деятельности и поприща ему не было». Він навчався, слухав предмети і курси професорів: медицину, хімію, філософію, право, загальну історію людства, але все це в нього залишалось шматками: «Благодаря природному уму он слышал только, что не так должно преподаваться, а как — не знал», і було йому сумно. Письменник наводить читача на думку, хоч би яка людина народилась, її можна навчити добрим справа, але для цього потрібен наставник.

Щось треба було вирішувати Тентетнікову, і він відійшов від вивчення наук, вирішивши, що «настоящая жизнь на службе. Там подвиги», і залишив свій чудовий край, навіть не вклонився праху своїх батьків, «по обычаю всех честолюбцев понесся он в Петербург, куда, как известно, стремятся ото всех сторон России наша пылкая молодежь, — служить, блистать, выслуживаться или же просто схватывать вершки бесцветного, холодного, как лед, общественного обманчивого образования». Про себе, про свої думи і причини подорожі на Північ Гоголь не писав так, як він вклав у характеристику свого героя Тентетнікова, тут письменник змалював себе соковито, а особливо про Петербург, куди потрапив і де мешкав його герой «несмотря на суровую, сумрачную его наружность. Трещит по улицам сердитый тридцатиградусный мороз; взвизгивает исчадь севера, ведьма-вьюга, заметая тротуары, слепя глаза». Про відчуття холодів, а ще — нестачу і дороговизну харчів молодий Гоголь писав своїй мамі в перші місяці перебування в північній столиці. Як у Гоголю, його герою державна служба не вдалася, але якщо Гоголь став літератором, то свого героя він відправив служити у сферу, яку найбільше любив описувати письменник, — сільське господарство, і він став поміщиком, заявивши: «Если я позабочусь о сохраненье, сбереженье и улучшение участи вверенных мне людей и представлю государству триста исправнейших, трезвых, работающих подданных — чем моя служба будет хуже службы какого-нибудь начальника отделения».

Коли прибув до свого маєтку, його зустріли селяни словами: «Кормилец наш! вспомнил...». Він почав діяти: дістав новітні книжки про сільське господарство і почав господарювати, виходив у поле, до худоби та млинів, на завантаження барж, зменшив панщину, скоротив дні роботи на поміщика. Але така реформаторська іділія тривала недовго, бо селянин зрозумів, що хоча пан хоче багато зробити, «но как именно, каким образом взяться, этого еще не мыслит, говорит грамотейно и невольбеж». Мужики і пан не те що не зрозуміли один одного, вони за великим рахунком «не спелись вместе, не приспособились выводить одну и ту же ноту», а тому не забарився результат: «на господской земле все выходило как-то хуже, чем на мужичьей ...мужик просто плутует, несмотря на все льготы». Не міг пан впоратися з жіночою половиною свого маєтку, які не слухали ні пана, ні своїх чоловіків, вони лаялися та билися, а це призвело до того, що «и мужик стал дурной стороной, и барин дурной стороной; и рвень помещика охладело». Поміщик перестав ходити в поле, не виявляв інтересу до стану господарства, відмовився зустрічатися зі своїми сусідами, які і не з'являлись до нього. «Он этому был рад и предался обдумыванью большого сочинения о России», а це, звичайно, була комедія «Мертві душі». Важко зрозуміти знаменитого письменника, доручивши своєму героєві Тентетнікову, який не впорався зі своїм маєтком, писати великий твір про Росію, навчаючи її господарювати. Це схоже на ситуацію, описану Гоголем, коли Хлобуєв, довівши своє господарство до розвалу і селян до бідності, вмоляв Чічікова: «Жаль больше всего мне мужиков бедных; им нужен пример; но с меня что за пример? ...Возьмите их, Павел Иванович, в свое распоряжение. Как могу приучить их к порядку, когда сам беспорядочен?»¹. Можливо, подібна ситуація і стала причиною низької якості твору про Росію, за що письменник жбурнув його у вогонь.

Проте герой Гоголя усамітнися, як і автор, пишучи цей твір, з тихим сумом згадував своїх товаришів, які вже досягли певних успіхів у літературі, науці, мистецтві, і герой зрозумів, що «не успел образоваться и окрепнуть начинавший в нем строиться высокий внутренний человек; что, не испытанный измлада в борьбе с неудачами, ...растопившись подобно разогретому металлу, богатый запас великих ощущений не принял последней закалки». Це не стільки перша глава другого тому «Мертвих душ» і не тільки слова про Тентетнікова, скільки гірка сповідь самого

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 81.

Гоголя. Тут таки, письменник посилаючись на невдачі свого героя, запитує: «Где же тот, кто бы на родном языке русской души нашей умел бы нам сказать, это всемогущее слово: вперед! ...Но веки проходят за веками, — полмиллиона сидней, увальней и байбаков дремлет непробудно, и редко рождается на Руси муж, умеющий произносить это всемогущее слово вперед! ...устремит нас на высокую жизнь». Не вивела з поганого становища гоголівського Тентетнікова і невдала любов, але раптово до нього завітав невідомий гість, який «уже издавна ездит по России, побуждаемый и потребностями и любознательностью», і читачам стало зрозуміло, що це був не хто інший як Павло Іванович Чічіков. Познайомившись, кожен із героїв подумав один про іншого: «Странный человек этот Чичиков!» — подумал Тентетников; «Странный человек этот Тентетников!» — подумал Чичиков».

Як і в першому томі, Гоголь відправив Павла Івановича вивчати російську дійсність, яку він побачив одразу, коли нарешті з'явилося село: «Избы все крепкие, улицы торные; ...телега была крепкая и новешенькая; мужик попадался с каким-то умным выражением лица; рогатый скот на отбор; даже крестьянская свинья глядела дворянином». Подібне порівняння міг зробити тільки Павло Іванович, коли свині мали дворянські обличчя, а мужики, хоча тільки деякі, траплялися «с каким-то умным выражением лица». До Чічікова наближався чоловік «смуглой наружности», а поряд йшли «простой мужик... и ...какой-то заезжий кулак и пройдоха» і просились на роботу, яким чоловік на ходу розтлумачував: «У меня работай — первое; мне ли, или себе, но уж я не дам никому залежаться. Я и сам работаю как вол, и мужики у меня; потому что испытал, брат: вся дрянь лезет в голову оттого, что не работаешь». Господарем села і чоловіком, який пояснював, як у нього треба працювати, був Костянтин Федорович Костанжогло: «Он был не совсем русский», але він сам не знав про своїх предків, «он даже был совершенно уверен, что он русский, да и не знал другого языка, кроме русского».

Щоб показати вправне господарювання чоловіка «смуглой наружности», Гоголь відправив спочатку Чічікова до полковника Кошкарьова, який, літаючи за хмарами, намагався досягти рівня господарювання: коли «мужик его деревни, идя за плугом, будет в то же время читать книгу о громовых отводах Франклина, или Виргилиевы «Георгики», или «Химическое исследование почв»; мало того, на його думку, «если только одеть половину русских мужиков в немецкие штаны — науки возвысятся, торговля

подыметься и золотой век настанет в России». Невдовзі Чічков, який також був не менший реформатор, довідався, що селяни того Кошкарьова «в совокупности не только заложены без изъятия, но и перезаложены». Побачене господарювання не влаштувало пронирилого Павла Івановича, і він просив чоловіка «смуглой наружности» навчити «мудрости, почтеннейший, мудрости! Мудрости управлять трудным кормилом сельского хозяйства, мудрости извлекать доходы верные, приобрести имущество не мечтательное, а существенное, исполняя тем долг гражданина, заслужа уважение соотечественников». І чоловік «смуглой наружности», а це був не хто інший як Костанжогло, з сумом промовив: «досадно то, что русский характер портится. Ведь теперь явилось в русском характере донкихотство, которого никогда не было». Хоча Чічкову і байдуже було виправлення росіян і просвіта, Костанжогло йому пояснював: «Думают, как просветить мужика! Да ты сделай его прежде богатым да хорошим хозяином, а там он сам выучится», і він напустився на професорів, які навчали не тому всю націю, і на яких сердився сам Гоголь ще з тих часів, коли читав лекції: «Хороши политические экономы! Дурак на дураке сидит и дураком погоняет. ...Осел, а еще взлезет на кафедру, наденет очки... Дурачье! — И во гневе он плюнул». Коли вони проповідують високі потреби суспільства, то обдурюють усіх, адже ніхто нічого не бажає навчатись, навіть поміщик «книги хоть он и заведет, но ведь их не читает. Дело кончится картами да пянством», — вів далі Костанжогло, — «надобно иметь любовь к труду. ...Выдумали, что в деревне тоска, — да я бы умер, повесился от тоски, если бы хоть один день провел в городе так, как проводят они в этих глупых своих клубах, трактирах да театрах. Дураки дурачье, ослинное поколение! Хозяину нельзя, нет времени скучать». Чи не хотів письменник показати такими словами чоловіка «смуглой наружности», що немає в росіян нахилу до господарювання? Чи, можливо, навчав знаменитого купця мертвих душ Павла Івановича, який після такої промови Костанжогло за обідом сказав: «Сладки мне ваши речи, досточтимый мною Константин Федорович, — произнес Чичиков. — Могу сказать, что не встречал во всей России человека, подобного вам по уму».

Для Костанжогла приемними були такі слова, але він пальму першості віддав відкупщику Муравову, який може управляти не тільки маєтвом, але й державою — «десять миллионов, говорят, нажил. ...перевалило за сорок. Скоро половина России будет в его руках». Подібним Гоголь доводить, адже сам письменник не

росіянин, а і Костанжогло та Муразов, що росіянин Чічков зрозумів багато з того, чому навчав його чоловік «смуглой наружности»: «расторопно, осмотрительно, ничего не заводя нового, не узнавши насквозь всего старого; все высмотревши собственными глазами, всех мужиков узнавши, все излишества от себя оттолкнувши, отдавши себя только труду да хозяйству». Для видатного махінатора мертвих душ «это был первый человек во всей России, к которому почувствовал он уважение личное. ... Собственно за ум он не уважал еще ни одного человека. Костанжогло был первый». Такі гоголівські порівняння вкрай не подобалися російській інтелігенції, хоча вголос про це не мовилося. Був би живий Пушкін, що він сказав би про Росію, прочитавши тільки перші глави другого тому, можливо, його слова були б «как убога на ум Россия», але сміливця сказати так не знайшлося.

Від подібних спілкувань повчального змісту в Чіčkова народилась ідея навіть завести свій маєток, він позижив гроші без відсотків у Костанжогла і разом з ним поїхав купувати до поміщика Хлобуєва, в якого «Безденежье, бесхлебье, бессапожье», а щось виправити неможливо, бо працювати нікому, «мужик уже изленился, загулял, сделался пьяница. ... уже привык к лохмотью и бродяжничеству». Господар Костанжогло, побачивши безгосподарність, нічого не сказавши від'їхав назад додому, а Чічков вивчав далі, і Хлобуєв його вмоляв: «Возьмите их, Павел Иванович, в свое распоряжение. ... Вижу, что прежде нужно привести их в такое состояние, чтобы умели жить. ... Русский человек, вижу по себе, не может без понукателя: так и задремлет, так и закиснет». Однак, від чого такий стан росіян, ніхто ще не сказав, аж тут висловився Чічков — «от недостатка просвещения», але й це не все, бо ми слухали професорів в університетах, а на що придатні, то невідомо, «иной раз, право, мне кажется, что будто русский человек — какой-то пропащий человек. Хочешь все сделать — и ничего не можешь». Трохи подумавши, усміхнувшись, Павло Іванович зробив остаточний висновок розмови: «Мы совсем не для благополучия рождены. Я не верю, чтобы из нас был кто-нибудь благоразумным. ... И все так, право: и просвещенные и непросвещенные. Нет, чего-то другого недостает, а чего — и сам не знаю». Ось так закінчилось давнє приготування Гоголя до перевиховання Росії просвітництвом, яке він мав намір викласти у другому тому «Мертвих душ».

Головний герой першого тому «Мертвих душ» Чічков і далі продовжував свої махінації з мертвими і вже не мертвими душами у другому тому, але на нього почали летіти доноси, як птахи

на мертвечину, підняли всю нову і стару історію, а невдовзі прибув жандарм і заявив: «Приказано сей же час явиться к генерал-губернатору!», де йому заявили: «Всякая копейка, добытая вами, добыта бесчестно, есть воровство и бесчестнейшее дело, за которое кнут и Сибирь!». Видатний комбінатор і злодій валявся в ногах князя, благав знайомих «Спасите! ведут в острог, на смерть!». І випадково це побачив Муразов, який поспішив до князя і повідомив йому, що справу ще не закінчено, і розповів деякі деталі: «бесчестнейшее дело! И, к стыду, замешались первые чиновники города, сам губернатор. Он не должен быть там, где воры и бездельники! — сказал князь с жаром. ...Подлецы! — сказал князь с чувством негодованья. — Ни одного чиновника нет у меня хорошего, все мерзавцы!». Чи не так закінчувався «Ревізор» і перший том «Мертвих душ», — запитуватиме читач, — так, і нічого, і нічим не можна щось виправити в Росії. Єдине, що вдалося написати Гоголю, так це через Муразова сказати: «Послушайте-с, Павел Иванович, — сказал он, — я привез вам свободу на таком условии, чтобы сейчас вас не было в городе».

Через кілька днів після смерті Гоголя, 26 лютого 1852 р. І. Аксаков писав до І. Тургенєва: «Он изнемог под тяжестью неразрешимой задачи, от тщетных усилий найти примирение и светлую сторону там, где ни то, ни другое невозможно, — в обществе...»¹. В першому томі Гоголь на прикладі Росії виніс на поверхню розкладання живого тіла людства, заявивши про мертві душі. В другому томі він намагався розповісти, як треба зупинити розклад тіла людства, що відповідало філософській думці, яку висловив Є. М. Трубецький: «недостаточно найти и возвестить смысл жизни, надо внести смысл в жизнь: им надо оживить и собрать воедино омертвевшее, распавшееся на части тело человечества». Але те, що замислив Гоголь у другому томі, йому не вдалося завершити, і він його, або більшу частину твору спалив. Лише наприкінці життя в останній записці закликав людство: «Будьте не мертвые, а живые души»². Скільки було пояснень, у тому числі і самого письменника, що мертві душі — це померлі селяни, які за останньою ревізією ще вважаються живими, а насправді Гоголь писав про живих людей, але в кожного з них мертва душа, які стали прототипами героїв його другого тому твору «Мертві душі».

В листуванні і розмовах про другий том «Мертвих душ» і його основну ідею Гоголь давав пояснення, що «надеется вывести в

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 316.

² Гоголь&Гоголь. Фонд сприяння розвитку мистецтв. — К., 2009. — С. 5.

нем личности крупнее предшествующих». А коли архімандрит Федір запитав у письменника, чим закінчаться «Мертві душі», то одержав відповідь, що Павло Іванович оживе і «оживленню его послужит прямим участием сам царь, и первым вздохом Чичикова для истинной прочной жизни должна кончиться поэма». Не сталося задумане, перед нами кінець другого тому, «одна из последних глав», в якій і попередній, і пізніший редакції читаємо одне і те саме, до чого кінець кінцем прийшов Гоголь: Павла Івановича звільнили із заточення, але він уже був не колишній пройдоха: «Это была какая-то развалина прежнего Чичикова», і вигнали його з міста куди подалі. Багато сил письменник віддав вивченню становища в губерніях Росії, щоб внести пропозиції, як виправити те, що він відкрив у «Ревізорі» і першому томі «Мертвих душ», але реальність привела його до невтішних висновків: «никакими средствами, никакими страхами, никакими наказаниями нельзя искоренить неправды: она слишком уже глубоко вкоренилась. ...брать взятки сделалось необходимою ...уже почти невозможно многим идти противу всеобщего течения»¹.

Читач чи дослідник зрозуміє, що геній Гоголя вперся в потужну товсту стіну, яку не пробити і не перескочити, але, витративши багато часу, роздавши обіцянки про написання і майже завершення другого тому, заявивши, що томів твору буде, ще більше письменник написав після такого сумного висновку: «Но я теперь должен, как в решительную и священную минуту, когда приходится спасать свое отечество ... сделать клич хотя к тем, у которых еще есть в груди русское сердце и ... «благородство». ...пришло нам спасать нашу землю; что гибнет уже земля наша не от нашествия двадцати иноплемных языков, а от нас самих; что уже мимо законного управления образовалось другое правление, гораздо сильнеее всякого законного. Установились свои условия, все оценено, и цены даже приведены во всеобщую известность. И никакой правитель, хотя бы он был мудрее всех законодателей и правителей, не в силах поправит зла»². Такий висновок був єдиною і головною причиною спалення обох редакцій, оскільки висновки не були змінені, а великий Гоголь не знаходив виходу із глухого кута, куди його загнали реальні обставини російської дійсності.

Подібне завершення було сприйнято не досить схвально, і коли близький товариш письменника П. А. Плетньов почав аналіз другого тому геніального твору, то в листі 27 жовтня 1844 р. на-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 125.

² Там само.

писав таке до нього: «Человек, одаренный гениальной способностью к творчеству, ...но писатель монотонный, ...неправильный до безвкусыя и напыщенный до смешного, когда своеволие перенесет тебя из комизма в серьезное»¹, що і мало деяку рацію серед творчої інтелігенції.

Разом з тим Гоголь не був би генієм, якби не зробив пропозицій із одержаних власних висновків, як, все-таки, він бачить можливим долати виявлені непереборні, перепони про які дослідники творчості письменника майже не згадують. Відомо, що Гоголь не сприймав соціальних заворушень і революцій, навіть пояснював, як захистити Росію від просування їх із заходу, а в самісінькому кінці другого тому, коли переконався, що ніхто нічого не може вдіяти, написав для нащадків: «Все будет безуспешно, покуда не почувствовал из нас всяк, что он так же, как в эпоху восстанья народов, вооружился против врагов, так должен восстать против неправды. ...Я обращаюсь к тем из вас, кто имеет понятие какое-нибудь о том, что такое благородство мыслей»². Це останні кінцеві слова із другого тому, в яких Гоголь уже не казав про навчання і перевиховання росіян, а попри свої переконання щодо заворушень, він відкрито закликає до революційних подій, благаючи прилучитися до них тих, хто ще не втратив благородства.

Все-таки Вищі Сили саме поєднали дві особистості — Василя Гоголя і Марію Іванівну, щоб народився геній та висміяв велику Російську імперію, розворушив соціальні процеси, що сприяли заворушенням і революційним подіям, які, в кінцевому підсумку, наприкінці ХХ століття призвели до її розколу і зникнення, що стало об'єктивним результатом реального становища Росії. Герої його «Ревізора» і першого тому «Мертвих душ» методично і впевнено знесилювали, як мікроби, живе тіло, величезну імперію, а тому є всі підстави стверджувати, що його творчість була під контролем Вищих сил, які сприяли таким нечуваним результатам. Український письменник В. Г. Короленко написав, що про завершення великого творіння Гоголь під впливом віяння «лично на него направленной, благодати Провидения».³

Водночас глибинних мотивів двох томів «Мертвих душ» Гоголя ще ніхто не розгадав, можливо через те, що геній керувався тільки йому зрозумілими ідеями, які були настільки складними,

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 238.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 126 (ранняя) 259 (поздняя) редакции.

³ Короленко В. Трагедия великого юмориста / Н. Гоголь. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда. — Т. 6. — С. 278.

що їх не витримувала людська психіка, подібними до висловлювань М. Лермонтова:

*«Волны катятся одна за другою
С плеском и шумом глухим,
Люди проходят ничтожной толпою
Так же один за другим.
Волна их неволя и холод дороже
Знойных полудня лучей;
Люди хотят иметь души... и что же?
Души в них волн холодней».*

Мабуть, поверхово ми дивимось на причини спалення другого тому «Мертвих душ», а причина, з усього видно, полягала в тому, що Гоголь, вивчивши людські душі, як основний ресурс нації, дійшов до висновку, що в Росії залишилися тільки мертві душі, а реального людського ресурсу немає, тому щось вдіяти, перевиховати і навчити таке суспільство будувати високу цивілізацію Гоголь просто втратив надію. Подібне рішення автора щодо участі другого тому підтверджується ще й тим, що В. Белінський високо цінував твір «Мертві душі», вважаючи: «В душе человека и его небо, и его ад», а Гоголь так глибоко проглянув російське суспільство, виявив у ньому тільки «ад», і щось виправити в такій ситуації був не в змозі письменник. Ось причина того, що другий том, у якому письменник пропонував напрями для прогресу, виявився непотрібним для росіян, і письменник відправив його у піч.

Не в змозі був Гоголь перетворити виявлене на практику, бо був він один, і він лише письменник, а виявлена відсутність добродетності в суспільстві вимагала вже не описання дій, які потрібно робити, а ув'язування творчості з законодавством, оскільки «кто желает делать людей ...лучшими, уделяя внимание их воспитанию, надо постараться научиться создавать законы». Водночас Гоголю, як відомо, так і не вдалося здійснити свою бажану чи вдавану мрію віддати свої сили державній службі, тому він справді не знав, як практично навчити і перевиховати людей, а те, що пропонувалось, викликало незадоволення серед російської еліти, і про твір варто сказати словами Арістотеля: «обучать же государственным делам берутся софисты (розумна, винахідлива людина — Б. П.), но ни один из них не действует в этой области»¹. Мабуть, і Пушкін нічого не підказав би Гоголю, якби був живий, бо творчість цих геніїв настільки фундаментальна і тонка, що потрібні величезні сили впродовж значного часу, щоб їхні ідеї поставити на практичну основу.

---

¹ Аристотель. Сочинения в четырех томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 291.

7.4. П'єса «Театральний роз'їзд»

Щоб зрозуміти глибинну сутність і творчі принципи у творах Гоголя, які написані про суспільні явища в Росії, треба прочитати, і не раз, як наголошував сам автор, п'єсу «Театральний роз'їзд»¹, про особливість якої автор написав у листі 15/27 липня 1842 р. до Прокоповича з Німеччини: «Ее нужно сделать несколько идеальной, т. е. чтобы ее применить можно было ко всякой пиесе, задирающей общественные злоупотребления, а потому я прошу тебя не намекать и не выдавать ее как написанную по случаю»², тобто п'єси «Ревізор», після постановки якої написана нова п'єса. Свою п'єсу автор не мав наміру ставити на сцені, це був твір для пояснення своїх ідей у творах на російську тематику, але вона все-таки її поставили один раз 20 квітня 1902 р. на сцені Маріїнського театру в Петербурзі.

Як і в юності, Гоголя не полишала звичка, яка з часом можливо навіть посилилася, знати про себе думки оточення, а тому коли закінчилася перша постановка його комедії, «не рукоплесканий я бы теперь желал: я бы желал теперь вдруг переселиться в ложи, в галереи, в кресла, в раек, проникнуть всюду, услышать всех мненья и впечатленья», пояснюючи, для чого він хотів би все знати. Подібно до того, як автор видає свої думки в комедії, так він відкрито каже і про себе, свою роль та відповідальність нести свій хрест: «Мне это нужно: я комик. ...комик подлежит суду всех; ...как бы хотел я, чтобы каждый указал мне мои недостатки и пороки!». Письменник ставив на карту все, аби тільки знати думки інших, готовий терпіти приниження, він був людиною, яка не ховалася в кущі, пояснюючи свої принципи: «Тот, кто решился указать смешные стороны другим, тот должен разумно принять указанья слабых и смешных собственных сторон». Далі він визначав свою місію в російському суспільстві, казав про себе як про автора п'єси, наголошував, що «автор пьесы лицо идеальное. В нем изображено положение комика в обществе, комика, избравшего предметом осмеяния злоупотреблений в кругу различных сословий и должностей»³.

Письменник винайшов спосіб, як почути думки про побачену п'єсу, донести їх до зацікавлених і опосередковано внести авторські коментарі та пояснення. Скінчилася вистава, вийшли перші

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 225—259.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 425.

³ Там само. — С. 225.

глядячі: мабуть, це переклад з іноземної драматургії, сказав один, але другий йому заперечив: «Помилуйте, что за перевод! Действие происходит в России, наши обычаи и чины наши». Поряд інші двоє обговорюють мету і зміст цієї комедії: один висловив незадоволення комедією, мовляв, для чого я повинен знати про всілякі паскудства, його супутник викладає свою думку: «Нет, это не осмеяние пороков; это отвратительная насмешка над Россиею — вот что. ...Просто даже не следует позволять таких представлений», а на закінчення один із них сказав: «для какой цели, к чему выводить это? — вот вопрос». Кожен турбувався про народ, який довідається про всі ті зловживання, які він побачить, а про масу паскудства кожен сам знає. Особливо не подобалось, що «народ получит дурное мнение о своих начальниках». І справді, яка мета Гоголя, яку він так і не відкрив, для чого він взявся за таку складну проблему, відкрито викликаючи на себе вогонь потужної і жорстокої російської критики, читачів і влади. В той самий час, коли порівняти висловлювання одного із глядачів, якого автор назвав «очень скромно одетый человек», що в комедії «благопристойная маска, под которою является низость и подлость; корчащий рожу благонамеренного человека» з тими рилами, описаними автором ще у 1830 р. в оповіданні «Пропавшая грамота», плут, котрі вкрали грамоту, коли герой оповідання доставляв її до цариці в столицю, то стає зрозумілим, що в Гоголя була певна мета, яка і розгадується, а вірніше, описується у цьому дослідженні.

Викликає тільки подив, що російські критики не зрозуміли Гоголя і в усього, і в окремих, але глибинних висловах, зокрема, у словах, які автор вклав у уста того «очень скромно одетого человека». Він сказав, що добрих людей тут не показано і вірно зробив автор, «хорошо, что выставлены одни только исключения и пороки, которые колют теперь до того глаза, что не хотят быть их соотечественниками, стыдятся даже сознаться, что это может быть». Хто може з упевненістю заявити, що Гоголь, показуючи паскудство росіян, не розв'язував принаймні дві проблеми: перша — пропонував своїм російським співвітчизникам виправлятися, щоб краще було всім народам у цій великій імперії; друга, показував українцям, до кого їх приєднав Богдан, віддавши цареві грамоту, змушував українців думати про свою долю, запитуючи водночас, чи довго житимете з народом, в якого повне відро паскудства. Той таки «очень скромно одетый человек» виявився службовцем, якого запитали, чи не соромно вам служити з такими чиновниками, які показані в комедії, на що він відповів, що іноді втрачав терпіння, але витримував, на що другий присутній

зауважив, що таких мало навіть у глибинках маловідомої нам Росії: «Они, как искры золотой руды, рассыпаны среди грубых и темных ее гранитов». Після таких слів важко сказати, яке завдання найбільше прагнув вирішити Гоголь: перевиховати Росію, в якій тільки «искры золотой руды», щоб таку глибу підняти; чи пропонувати українцям шукати дорогу на Київ; чи готуватися до пошуку «пропащої грамоти», як це робили герої його творів з української тематики. Кожен, хто виходив, болісно сприймали комедію, а два якихось пана у розмові дійшли висновку, що все показане на сцені «это уже некоторым образом наши общественные раны, которые нужно скрывать, а не показывать».

Багато вельможних осіб занепокоїлися, була загроза їхньому благополуччю, яку підтвердив один пан в бекеші, що мовляв його дружина і діти щоденно відвідують театр, а тут «какой-нибудь мерзавец, мужик, которого бы я в переднюю не пустил, развалится с сапогами, зевает или ковыряет в зубах», хоча у французів також буває щось подібне, — неохоче сказав скаржник, на що його спутник, також у бекеші, додав: «У французов другое дело. Там общество, мой милый! У нас это невозможно. У нас ведь сочинители совершенно без всякого образования: все это большею частью воспитывалось в семинарии. Он и к вину склонен, он и потаскун». Отож, письменник безжалісно викликав вогонь на себе, адже подібне казали в його бік і в наведеному тексті, і в оточенні, і в колі читачів. Серед трьох чоловіків, які жваво обговорювали комедію, один висловився: «Признаюсь, я бы ни за что не захотел быть на месте автора», адже якби написав якусь нісенітницю, сказали б «вздор», а написав про моральні цінності, лунали також незадоволення: «Не его дело, пиши пустяки!».

Одна вельможна дама розмовляла зі знайомим чоловіком, а той дивувався, що вона прийшла дивитися російську комедію, він переймався її сміхом в залі театру, а тому запитав, чи сподобалась їй комедія, нагадавши про власне відчуття суму від таких паскудних слів на сцені, на що дама йому відповіла уже конкретизацією щойно закінченої вистави: «Я слышала суждение одного из вас: один толстяк кричал так, что, я думаю, всех заставил на себя обратиться, — что это клевета, что подобных низостей у нас никогда не делается. А кто говорил? — самый низкий и подлый человек, который готов продать свою душу, совесть и все что хотите. Я не хочу только назвать его по имени». Вона вела далі: подібні судження під час вистави вигукували й багато інших осіб, у яких те, що показувалось на сцені, виймало їхню глибинну сутність: «Это отвратительная насмешка над Россией, насмешка над

правительством! Да как это позволить? Да что скажет народ? ...Вот каковы ваши настоящие, не театральные рыцари».

Через героїв п'єси Гоголь підбивав підсумки своїм написаним і ще ненаписаним творам. Про комедію «Ревізор» він казав: «Это — сборное место: отовсюду, из разных углов России, стекались сюда исключения из правды, заблуждения и злоупотребления, чтобы послужить одной идее — произвести в зрителе яркое, благородное отвращение от многого кое-чего низкого. ...Но разбирать ...не всякий может; ...И вы увидите, вот я вам говорю это вперед: прежде всего рассердится всякий уездный городишко в России и будет утверждать, что это злая сатира, пошлая, низкая выдумка, направленная именно на него». Проте подібні пояснення автора його не захищали, і він про це добре знав, знав він долю Шевченка, який брав якусь участь, а тому один із його героїв, високого чину, зі страхом вимовив: «Осмеять! Да ведь со смехом шутить нельзя. ...Да ведь меня после всего этого всякий прибьет на улице», на що його співрозмовник діловито проголосив: «на это обратит нужно строгое внимание. За эдакие вещи и в Сибирь посылают. Да если бы я имел власть, у меня бы автор не пикнул. Я бы его в такое место засадил, что он бы и света божьего не взвидел». Тепер згадаємо, як критикував Белінський Гоголя за те, що він нічого поганого не пише про царя, але письменник знав, що тільки одне незадоволення царя, і не буде грошей, не буде волі, як у Шевченка, не будуть написані і твори, які так потрібні не стільки Росії, як Україні.

Проте якщо за висвітлення широкомасштабної реальності паскудства в Росії Гоголя не відправили до Сибіру, то його почали називати не інакше як містиком. Ті, хто його так називав, забували, що після першої постановки комедії «Ревізор», коли він почув страшенну критику свого твору, знаючи про не менш викриваючу свою працю в майбутньому, містики не могли казати так натхненно, як казав геній сміху і сатири: «Бодрей же в путь! И да не смутится душа от осуждений, но да примет благодарно указания недостатков, не омрачаясь даже и тогда, если бы отказали ей в высоких движениях и в святой любви к человечеству!»¹. Завершилось обговорення комедії, багато було висловлено думок про неї, і її автор зробив невтішний висновок: «Какое разнообразие в этих мнениях и как везде блеснул этот твердый ясный русский ум...», багато було пропозицій ввести в п'єсу позитивного, чесного героя, але серед усіх розумних не знайшлося нікого, хто помітив б одну чесну особу, яка присутня в комедії: «Это честное, благородное лицо был —

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 259.

смех». Не хто інший як сміх виступив проти паскудства, чіпляючи принизливе прізвисько коміку — «холодного эгоиста, и заставил даже усумниться в присутствии нежных движений души его. Никто не вступился за этот смех. Я комик, я служил ему честно, и потому должен стать его заступником». Так наполягав на захисті сміху, так його використовував в своїх творах Гоголь, тому що вважав — «засмеяться добрым, светлым смехом может только одна глубоко добрая душа», на жаль, «этот твердый ясный русский ум» сміху не сприймав, що наводить на сумні роздуми.

Я слишком много знаю людей,
Чтобы быть мечтателем.

Н. Гоголь.

VIII Суцільні правки творів: хто і що за цим стоїть?

Те, що сталося з творами Гоголя в різних редакціях, було не-випадковим, а цілеспрямованим дійством: принижувати Малу Русь і звеличувати Велику Русь. Хоча все зводили до того, що мовляв творчість потребує виправлення для поліпшення тексту та ідей, але прочитаймо, як просив сам автор, порівняймо, та переконаємося, хто і що виправляв. Передусім, чому робилися так звані додаткові редагування? Існує чимало причин, які мають не тільки художній, ідеологічний чи ще якийсь, але й побутовий характер. Стосовно суто авторської роботи, то треба наголосити, що тут є три основні причини: перша, письменник прагнув наблизитися до істини і досконалості; друге, критика з боку читачів, і влади, прямо і опосередковано, що вимагало реагування; третє, редагування і художнього, і побутового характеру.

Редагування художнього й побутового характеру можна пояснити тим, що Гоголь не сприймав і негативно реагував ще з перших своїх творів на недосконале описання оточення, в нього були ще й інші пояснення до власних правок. Вони зводились до такого: постійне незадоволення своїми творами, які не відповідали його вищим духовним цілям; потреба у виправленні з метою

вдосконалення тексту і продовження власного навчання; нарешті цензура — побоювання всіх літераторів.

У листі 28 лютого 1843 р. до С. П. Шевирьова письменник писав: «Никто не знал, для чего я производил переделки моих прежних пьес». І тут таки дає пояснення: «я производил их, основываясь на разумении самого себя, на устройстве своей головы. ...на этом одном я мог только навикнуть производить плотное создание, сущное, твердое, освобожденное от излишеств и неумеренности»¹. І такі слова близькі до істини, оскільки щодо своєї літературної творчості Гоголь мав деякі інші думки, ніж критики і прихильники, що бачимо з листа 1847 р. до Плетньова: «Мне доставалось трудно все то, что достается легко природному писателю. Я до сих пор, как ни бьюсь, не могу обработать слог и язык свой, ...и тот наставник поступит неосторожно, кто посоветует своим ученикам учиться у меня искусству писать»². Всі ці виправлення і переписування природні для творчих особистостей. Про інші, важливіші причини майже не згадується, хоча пишеться про них багато, але основних причин до цього часу так і не названо, а вони були.

У багатьох своїх творах він поглиблював і поглиблював тематику, що вимагало постійного вдосконалення текстів і великої кількості виправлень. Звичайно, письменник дослуховувався до конструктивної критики читачів і думки влади, але основна принципова лінія — поглиблення теми, сюжету. Письменник любив, не кваплячись, усе обдумувати, про що писав у листі до С. Аксакова: «никак не хочется заниматься тем, что нужно к спеху, а все бы хотелось заняться тем, что не к спеху», але йому потрібні були гроші, треба було на щось жити, і він зізнався: «У меня почти дыбом волос, как вспомню, в какие я вошел долги».

Стосовно таких принципових позицій у Гоголя були досить серйозні суперечки з Погодіним та іншими його сучасниками. Як-от: Гоголь у листі 5 березня 1841 р. з Риму через С. Аксакова просив грошей у Погодіна для продовження роботи над «Мертвими душами» — головної мети його життя. Це був крик душі письменника з-за кордону, тому М. Погодін, у свою чергу, мовляв, коли безвихідь у митця, то можна і в нього чимось пожитись, як у знаменитості, і попросив гарних статей до свого журналу «Московитянин». Не забарився з відповіддю Гоголь, і в листі 13 березня 1841 р. до С. Аксакова написав: «если бы вы

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 209.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 277.

знали, як тяготно, як разрушительно для мене это требование ...нагнало оно на меня тоску и мучительное состояние». Письменник зрозумів, що його товариші, в яких просить грошей, не зважають на прохання оберігати його як «глиняную вазу», і він вигукнув у листі: «Нет, клянусь, грех, сильный грех, тяжкий грех отвлекать меня». Писати статейки до журналів Гоголь не любив, але він не мав іншого виходу, бо відмова могла стати причиною не вислати гроші, і він пообіцяв: «стаття будет готова и недели через три выслана». Побоюючись нових вимог щось написати для інших журналів, він уже не нагадував, щоб за ним приїхали Шепкін і Аксаков, як раніше писав, а навпаки просив нікому не казати, що він приїде взагалі. Письменник усіяко оберігав свій спокій, щоб більше уваги приділяти творам, до змісту яких був занадто вимогливим.

Характерною рисою М. Гоголя було те, що він ще з юності, з шкільної парти бажав знати думку про нього особисто кожного і загалом оточення, іноді навіть провокував співбесідника, щоб той в пориві гніву висловив своє ставлення до нього, а у творчості він також бажав знати, що думають читачі про ідеї, закладені в його твір, і для цього багато своїх перших творів видавав без підпису чи під псевдонімом.

Передаючи до друку свою, мабуть, першу працю, написану 1827 р., «Ганц Кюхельgarten» під чужим ім'ям — Алов, Гоголь за власним принципом бажав спочатку довідатись ставлення читачів до його поеми і думок у ній, за які він несе відповідальність як письменник. Поему надрукували, але, почувши негативну оцінку, автор разом зі своїм слугою Якимом кинулися до книгарень, забрали всі примірники і спалили їх. Розпочалась доба гоголівської літературної діяльності, яка ознаменувалась спаленням першого твору, а на закаті творчості і життя — спалення останнього. Творчість письменника супроводжувалась постійними і власними, і чужими правками.

Повість, відому тепер всім, без підпису, видану пасічником Рудим Паньком, «Бисаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала. Малороссийская повесть (из народного предания), рассказанная дьячком Покровской церкви» видавець «Отечественных записок» Свінїїн так виправив, що Гоголь не впізнав багатьох літературних зворотів, які туди ввів видавець. У передмові, написаній пасічником Рудим Паньком, подібним правкам дається жорстка відповідь у гоголівському стилі. В особі Фоми Григоровича автор показав видавця, який правив твір, і так розповідав, що «Иной раз слушаешь, слушаешь, да и раздумье нападет. Ничего, хоть убей,

не понимаешь. Откуда он слов понабрался таких. ... Не говоря ни слова, встал он с места, расставил ноги свои посередине комнаты, нагнул голову немного вперед, засунул руку в задний карман горохового кафтана свого, вытащил круглую под лаком табакерку, щелкнул пальцем по намалеванной роже какого-то бусурманского генерала и, захвативши немалую порцію табаку, растертого с золою и листьями любистка, поднес ее коромыслом к носу и вытянул носом на лету всю кучу, не дотронувшись даже до большого пальца, — и все ни слова; да как полез в другой карман и вынул синій в клетках бумажный платок, тогда только проворчал про себя чуть ли еще не поговорку: «Не мечите бисер перед свиньями»... «Быть же теперь ссоре», — подумал я, заметив, что пальцы у Фомы Григорьевича так и складывались дать дулю».¹

Далі були різноманітні виправлення і критика, що зменшувало працездатність мислителя. Він постійно був у грошовій скруті, а тому не мав іншого виходу, як прислуховуватись до думки читачів, видавців, цензорів і влади, щоб не забороняли, продавали і купували. Адже критика гоголівських творів знижувала інтерес до них, і їх менше купували, а тому в листі 28 грудня 1840 р. до С. Т. Аксакова Гоголь пише: «Я знаю, что вам подчас и весьма нужны деньги; но я надеюсь через неделю выслать вам переправки и приложения к «Ревизору», которые, может быть, заставят лучше купить его».²

Важлива причина постійного редагування творів Гоголя — імперська ідеологія. Чим можна пояснити таку правку, яку, мабуть, здійснив сам автор: у «Ревізорі» першого видання 1836 р. Гоголь вклав у уста Хлестакова такі слова про чиновників: «сколько мне кажется, эти чиновники большие дураки; и в голове только, я думаю, фэй — даже посвистывает. Такая простота!»³. Відомо, що Гоголь перед подорожі до Петербурга мав великий намір стати чиновником, але розчарувався і дав ось таку їм характеристику. Проте уже в переробленому варіанті таких слів про чиновників зовсім немає, залишилась незмінною лише авторська думка про чиновників-дурнів, висловлена Хлестаковим: «Здесь много чиновников. ...Верно, я вчера им подпустил пыли. Экое дурачье!»⁴.

У «Мертвих душах» автор повністю переробив «Повесть о капитане Копейкине», будучи цим вкрай незадоволеним, це була

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 61—62.

² Там само. — Т. 8. — С. 163.

³ Там само. — Т. 4. — С. 315.

⁴ Там само. — С. 63.

уже ідеологічна вимога цензури, яка доповнює важливі причини переробки творів великого письменника. Найбільше Гоголь виправляв свої твори найперше для постійного поглиблення сюжету, досягнення глибини думки та її завершеності, про що наголошував у листі 28 грудня 1840 р. до С. Аксакова з Рима: «верно, немногие знают, на какие сильные мысли и глубокие явления может навести незначачий сюжет, которого первые невинные и скромные главы вы уже знаете».

Справа в тому, що відносини України з Росією, які описувались письменником були заполітизовані, а тому, на відміну від багатьох інших відомих письменників, російська цензура під наглядом вищої влади піддавала прямій ревізії, називаючи її редагуванням: «Мертві душі», другий том, існує рання редакція і пізніша редакція; твір «Тарас Бульба» в редакції «Миргорода» побачив світ 1835 р., нова редакція з'явилася 1842 р.; комедія «Ревізор» у першій редакції побачила світ 1836 р., а у другій — 1842 року. Російські критики вихваляли другі редакції творів Гоголя, а українські підневільні так звані критики мовчали. Ніхто не подав голосу з засудженням ідейних вставок до творів письменника, він залишався один проти всіх, ще тоді був «один у полі воїн», а тому не дивина, що правки є предметом суперечок наступних поколінь. Беззахисність митця у відстоюванні українських ідей є прикрим докором українській нації, особистості якої не привчені захищати чи підтримувати один одного, як це практикується в інших багатьох народів, жоден представник української інтелігенції не відповів ані несправедливим критикам, ані ідеологічним правникам, за словами Шевченка, не дав ні дулі, ні півдулі кривдникам генія.

Гоголь любив і вивчав історію України, сприймаючи її, з усього видно тільки на словах, як складову частину Російської імперії — Малоросію. З матеріалів історичної правди він написав «Тараса Бульбу» як поетичну історію Малоросії, яка стала героїчним епосом України, чого сам автор не очікував. Повість оживила історію про козацьку державу, яка все-таки здатна захищати свої кордони, свою незалежність і свободу, а тому вона виконала й далі відіграє колосальну роль у національному самоусвідомленні українського народу, що не відповідало й не відповідає тепер інтересам Росії. Використовуючи М. Гоголя як зразкового малороса, який, вихований у поміщицьких традиціях, удавав, що вправно служив загальноімперській ідеї, але зміст його творів не підтверджував такої ревності, а тому розпочалася ревізія творчості геніального письменника шляхом

редагування і перередагування основних і українських, і російських творів. Водночас Гоголь був занадто принциповим, щоб хтось за нього корегував і переписував, він виявив незадоволення, що важило не мало, коли на його боці був цар, а тому був єдиний вихід — вносити вкраплення писаками, щоб надати окремим творам і всій творчості проросійський, проімперський і промонархічний характер.

Після подібних «вкраплень» і самого автора, і писак нова редакція твору «Тарас Бульба» одержала схвальну оцінку Белінського: «сделалась вдвое обширнее и бесконечно прекраснее. ...Он исчерпал в ней всю жизнь исторической Малороссии»¹. Справді, повість у редакції «Миргород» була невеличкою — 68 сторінок, а уже в другій редакції — 117 сторінок, або розширилась у 1,7 разу. За рахунок чого так розширено повість, і яка там вся історія Малоросії, яка перехоплювала подих самому Белінському, який не часто таку похвальбу видавав? То чим же і якими редакційними змінами так захоплювала тодішній шалений Віссаріон? Перш за все, твір змінився ідеологічно — він перетворився з проукраїнського на проросійський, що і викликало таку радість у критика. І все це підтверджується конкретними справами: а) в першій редакції козаки не називаються «руськими», а просто «козак», у другій редакції уже все російське — «Пусть славится во веки веков святая православная русская земля», «православная русская вера». Якщо порівняти закінчення першої і другої редакції «Тараса Бульби», то ось що маємо. Перша редакція: «Прощайте, пань-браты, товарищи! ...Вспоминайте иной час обо мне! ...я знаю, что меня заживо разнимут по кускам и что кусочка моего тела не оставят на земле, ...Будьте здоровы, пань — братцы, товарищи! Да глядите, прибывайте на следующее лето опять, да погуляйте хорошенько.»², і тут Тараса ударили обухом по голові, і він навіть замовчав. У другій редакції спочатку Тараса вдарили по голові обухом³, після чого він отямився, і вже вищенаведена проукраїнська промова звучить нахабно проросійською: «Прощайте, товарищи! ...Вспоминайте меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь да хорошенько погуляйте! Что, взяли, чертовы ляхи? ...Постойте же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в

¹ Белинский В. Полн. собр. соч. — М., 1955. — Т. VI. — С. 660—661.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 303.

³ Там само. — С. 145.

мире силы, которая бы не покорилась ему!..»¹. Треба радити, що українець Тарас змінив свою промову у другій редакції після удару обухом по голові, а тому будь-яка провина з нього знімається і перекладається на недолугих навмисних підтасувань.

Думку автора також підроблено: в редакції «Миргорода» автор проголосив: «Черт побери! Да есть ли что на свете, чего бы побоялся козак?», а вже друга редакція віддала це місце іншим проросійським словам: «Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу»². Незграбне підтасування історії, літератури і фактів, а головне — російські критики зробили все, щоб такі маніпулювання перекласти на М. Гоголя. Звичайно, всі ці підтасовки здійснені не автором, а спеціальними російськими спеціалістами, чому є багато доказів. З цього яскраво видно, що росіяни завжди на чужому горбі намагалися в'їхати в рай, підвищити свою велич, використовуючи чужинську еліту для власних потреб. Ще чимало проросійських перлин виникло у творі другого видання, яких і близько не було у першому: «Князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки»; «Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество!»; «Пусть же пропадут все враги и ликует вечные веки Русская земля!».

Скажімо, у редакції «Миргорода» «Тараса Бульби» автор пише про величезне військо козаків, яке сконцентроване «на границях України», і це вже не якісь окремі загони зі своїми невеличкими цілями, а покликані відстоювати загальну справу: «Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить за оскорбленные права свои, за униженную религию свою и обычаи, за вероломные убийства гетманов своих и полковников, за насилие жидовских арендаторов и за все, в чем считал себя оскорбленным угнетенный народ»³. З часу надрукування твору минуло майже двісті років, українська нація перебувала під владою Російської імперії, де жоден український гетьман не вмирав своєю смертю, а все — на Соловках і сибірських родовищах. Подібного твердження росіяни вперто не бажали чути, слова Гоголя про «вероломные убийства гетманов своих» не могло сподобатися цареві і тодішнім знаменитим критикам. Уже 1842 р. з'явилася нова редакція твору, яка перевела стрілки з Росії на Польщу, і в якій з тексту зникли гетьмани і полковники, але виникли такі слова як «чужоземні пани», «церква», «віра», «унія»:

¹ Там само. — С. 146.

² Там само. — С. 146.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 298.

«поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, — поднялась отмстить за посмеянье прав своих, за позорное унижение своих нравов, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидов на христианской земле»¹.

Так, під дією критики або потреб самого автора можливо покращити сам текст, що природно, Гоголь, мабуть, розширив повість «Тарас Бульба», але категорично треба заперечити, що він подібним чином викидав слова, підтасував, щоб закрити явну неблаговидну присутність Росії. Подібні зміни робилися без відома М. Гоголя, хоча і був загальний дозвіл на виправлення, зокрема Прокоповичу, про що автор писав йому в листі 27 липня 1842 р.: «в «Тарасе Бульбе» много есть погрешностей писца. ...Пожалуйста, поправь везде с такою же свободою, как ты переправляешь тетради своих учеников»². З того листа довідуємось, що Гоголь досить уважно стежив не лише за думками, але й за словами: «в нынешнем списке слово «слышу», произнесено Тарасом пред казнию Остапа, заменено словом «чую». Нужно оставить по-прежнему», а що казати, коли викидаються цілі фрази, змінюється зміст того чи іншого тексту, а це вже справа рук тих «погрешностей писца», які покликані захищати інтереси Російської імперії. Не Гоголь, а саме писарі цілеспрямовано вкладали в уста українців, які героїчно вмирили від рук ворогів, слова звеличення не української землі, не українського народу, а перед смертю їхні вуста вимовляли «Русская земля»: «Только и успел сказать бедняк: «Пусть же пропадут все враги и ликует вечные веки Русская земля». И там же испустил дух свой». Про смерть одного із героїв повісті Бовдюга читаємо: «Прямо под самое сердце пришлась ему пуля, но собрал старый весь дух свой и сказал: «Не жаль расстаться с светом. Дай бог и всякому такой кончины! Пусть же славится до конца века Русская земля!»³. Великий український письменник, навіть якщо він і жив та творив у Російській імперії, не спроможний так зневажати героїв свого народу, а отже все це справа рук спеціальних писак.

І Гоголь доповнював, розширював, редагував і змінював текст, але проросійські тексти вносили писаки, і ці зміни захищалися державою, використовуючи всіх, кого можна було купити

¹ Там само. — С. 140.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 179.

³ Там само. — Т. 2. — С. 116—117.

чи силоміць залучити. Думки про те, що причиною змін і текстового редагування стали зміни в позиції Гоголя як людини, митця і мислителя в період 1835—1842 років, не відповідають дійсності: перше, відсутні будь-які докази; друге, майбутній письменник ще з гімназії, з приїздом до Петербурга був сформований як особистість, і великих змін не сприймав. Він сприймав Російську імперію і Україну в ній Малоросією як данину, але мимоволі його творчість наповнена змістом, що не відповідала реальності цієї імперії, що стало причиною спалення частини текстів другого тому «Мертвих душ» і багатьох змін в інших творах, але всупереч проросійському спрямуванню.

Можливо, і правда, що коли писаки внесли ідеологічні зміни, то Гоголю заплатили за мовчання 20 тис. карбованців, але це не його провина, а його біда, що він творив у Російській імперії, яка використовувала його, як і багатьох інших українців у власних імперських цілях. Адже Гоголь постійно був у фінансовій скруті, і коли просив Жуковського заступитися перед царем за нього, то рекомендував нагадати йому саме про «Тараса Бульбу» і «Старосвітських поміщиків», що свідчить про готовність автора до компромісів. Якщо таке і було можливим, то все-таки Гоголь основну думку виклав у творах першого видання, які так чи інакше доходили до читача, а в подальшому він уже йшов на деякі поступки за певні поступки з протилежного боку, адже сили були до сміху нерівні — один проти всіх.

Всі оглухли — похилились
В кайданах...байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.

Т. Шевченко

IX Микола Гоголь і Тарас Шевченко

Про Гоголя і Шевченка написано багато, особливо про те, хто з них був і залишився українцем, хто більше оспівував та працював для свободи свого народу, а хто менше, нарешті хто з них більше вказував шлях до незалежності, але на сьогодні єдиної вірної думки так і не знайдено. Звичайно, тут слід зауважити, що в усіх цих цінностях без сумніву веде Т. Шевченко, але глибоке вивчення творів Гоголя і реалії впродовж двохсот років доводять, що два великих українці мають стояти поряд за деяких особливостей бачення розв'язання українських проблем. Скажімо, якщо у Шевченка незалежність прямо оспівується в усій поезії, то в Гоголя, подібно до уявлень наступних українських інтелектуалів, до неї треба йти етапами: підготовка зусилля своїх українських земляків спочатку до політичної свободи в Російській імперії (М. Драгоманов і ін.); наступне — отримання автономії (М. Грушевський й ін.); далека перспектива — цілковита політична незалежність України (погляд І. Дзюби на думку М. Драгоманова). Відомо, чим закінчувалися ці етапи: намагання досягти свободи — заточенням до в'язниці і засланням, як сталося з Шевченком; тільки спроби К. Розумовського випросити в цариці Катерини I автономії для України стали причиною ліквідації гетьманщини, і Розумовський став останнім гетьманом; спробувати досягти цілкової політичної незалежності українці так і не наважилися, про що писав Гоголь «У роздумах Мазепи», аж доки їм політична незалежність була подарована долею наприкінці ХХ ст., хоча не всі її бажали.

З цього приводу варто навести приклад з роботи Ю. Барабаша, який навів безліч думок різних авторів і тих, хто дивиться на Гоголя як на оспівувача «непорушної дружби» та «історичного воз'єднання», і тих, хто вбачає в ньому українського письменника, місія котрого «засобами імперського «язика» прославити Україну в світі», і дійшов висновку, що в усіх цих думках «не дуже багато тієї незалежності від «усіх емоційних «патріотичних» виливань та хуторянських вимог». Використання величезного масиву літературних джерел, застосування так званого порівняльного аналізу не дало змоги чомусь дати своє власне судження про Гоголя, мабуть через побоювання потрапити до табору «хуторянських вимог» чи «ура-патріотів», застосувавши український метод — «хай краще хтось скаже», а тому Ю. Барабаш заявив: «ми ще тільки намагаємо шлях до такої незалежності, і то не вельми успішно»¹.

Враховуючи висловлене відомим дослідником, що ми тільки шукаємо дорогу до істини про видатних українців, дозволю собі внести власні міркування про Гоголя в даному дослідженні і Шевченка в творі, що вийшов у світ², порівнявши творчість і особистість двох великих українців, геніальних особистостей нашої епохи. Два великих українці мали єдину природу — народилися під знаком Риб, а Риби у своєму житті, громадській, творчій і суспільній діяльності напрочуд схожі. Народжені в період березневої відлиги (Гоголь — 20 березня, Шевченко — 9 березня), вони мали єдину основу: відсутність бажання і навичок до високих посад на державній службі; їхній поклик — наука і мистецтво; християнська непримиренність зі злом, цілковите несприйняття несправедливості і невміння на чорне казати біле, а на біле — чорне; кожен із них відчував великий енергетичний зв'язок із Всесвітом. Прожили генії коротке життя (М. Гоголь — 43 р., Т. Шевченко — 47 р.) але енергетика їхніх творів уже третє століття кличе українців до свободи.

Проте багато дослідників вважають, що шляхи Гоголя і Шевченка щодо національної свідомості розійшлися, а причини автори подають тільки свої, зокрема М. Грушевський вважав головною причиною те, що «Гоголь занадто рано відірвався від рідного ґрунту», хоча його відрив відбувся після закінчення гімназії в Україні, а ось Шевченко залишив батьківщину ще в ди-

---

¹ *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Києво-Мог. Акад., 2006. — С. 375.

² *Панасюк Б.* Український ренесанс у творах Тараса Шевченка. — К.: ВЦ «Промсвіта», 2010.

тинстві і майже без освіти. Таке пояснення і подібні інші не дають змоги пояснити наявні розбіжності двох митців у ставленні до свого народу й Української держави, якщо вони були, але наберусь сміливості і скажу, що жодних розбіжностей у Гоголя і Шевченка не було, кожен у своїй творчості йшов шляхом визволення українського народу з рабства, позбавлення негативних національних рис, розбудови держави і виходу на шлях прогресу. Були лише різні методи досягнення цілей та прояву національної свідомості, що подається в цій праці в інших розділах. Близько до розуміння проблеми — Гоголь і Шевченко підходить Ю. Барабаш, який відмічає, що «тут не просто біографія чи географія, не лишень умови життя, оточення, друзі; тут є ще щось. ...може, відгадку цього «щось» слід шукати на іншому, глибиннішому рівні? Може, розбіжність національних шляхів і доль було значною мірою запрограмовано відмінністю родових традицій, соціальних генотипів, психологічних чинників?»¹. Автор тільки ставить запитання, але й цим піддає сумніву існуючі твердження про розбіжності у ставленні до українських проблем двох знаменитих митців.

Аналіз їх творів свідчить, що кожен із них сів одні й ті самі зерна на українську ниву, проповідував однакові національні ідеї, жодної розбіжності, але в кожного був свій, притаманний тільки йому метод творчості і шлях до вирішення національної ідеї. Методи і шлях до єдиної української національної ідеї двох великих українців вимагає ще глибоких і ґрунтовних досліджень, і ось чому. Два великих українці самородки і генії, кожен йшов до єдиної мети — української свободи, але методи і шляхи були різні: Т. Шевченко левову частку своєї творчості спрямовував проти царя, влади і рабства, закликав народ боротися проти всього зла; М. Гоголь, навпаки, всю свою творчість спрямовував на очищення суспільства від мотлоху негативних людських відносин, викорінення паскудства, перевиховання народу, зміцнюючи його волю до боротьби за свободу. Якщо врахувати, що все зло від влади, то Шевченко обрав вірніший шлях, але щось змінити на краще ні один, ні всі інтелектуали країни, ні гетьмани, ні інші видатні провідники не в змозі без народу, бо це справа народу. Якщо врахувати цю обставину, що тільки народ може змінити будь-яку ситуацію в країні, то шлях Гоголя вірніший і заслуговує на пильне вивчення. Ще більше правий Гоголь у тому, що, спрямо-

---

¹ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме». Гоголь і Шевченко. — Харків: Акта, 2001. — С. 33.

вучи свою творчість на народ, суспільство, він враховував, що український народ, перебуваючи в залежності від інших народів, втратив волю до боротьби, а тому в творах Гоголь намагався очистити суспільство та закликав народ зміцнювати волю до боротьби за свободу і прогрес. Народ, у якого зміцниться воля до боротьби за прогрес, сам вирішить долю влади, а народ інертний, безвольний нічого не вдіє ані з владою, ані з царизмом. Очищення, зміцнення волі й виховання суспільства Гоголь намагався здійснити сміхом, гумором і сатирою, Шевченко і його герої у боротьбі з царизмом проливали сльози, бо сила була не на боці народу, який втратив волю до боротьби. Ось у чому полягає внутрішній зміст слів Шевченка до Гоголя: «Ти смієшся, а я плачу, мій друже єдиний».

Скажімо, у творах Гоголь висловлював власні думки про те, що чимало українців, дістаючись Петербурга, «наживають нако- нец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на «о», слог «въ»». Драматичніше описує такий же процес «перетворення» українців на росіян Т. Шевченко, що можна побачити в його оповіданні «Близнецы» про названих синів старого сотника Никифора Федоровича Сокіри з хутора під Переяславом. Два сини-близнюки після закінчення навчальних закладів в Полтаві написали листи до батьків¹:

перший, Зосім, написав: «Дражайшие родители! ...получил хорошие балы во всех науках, а по фронту вышел первым. Меня посылают в дворянский полк в Петербурге. ...прошу прислать мне сколько можете денег. Ваш сын З. Сокирин». Батько, почувши нове прізвище, тихо і сумно промовив: «Сокирин, Сокирин, — худой знак»;

другий син, Савватій, написав: «Мои нежные, мои милые родители! Бог благословил ваше обо мне попечение и мои посильные труды. По экзамену ... я удостоился быть послан в университет, который я сам выберу. Я желал бы в Киевский, чтобы быть ближе к вам... Остаюсь любящий и благодарный ваш сын С. Сокира». Прочитавши другого листа, батько сказав: «Ну, слава тебе, господи, хоть один походит на человека».

У Шевченка не виникала думка, яка в нього душа, була українська, Гоголь мав підстави казати, що він не може сказати, яка в нього душа, українська чи російська. І це тому, що за батьковою лінією в нього було коріння далекої родовитої козацької старшини — Остап Гоголь, полковник Подольський, наказний гетьман Правобережної України, Петро Дорошенко та Іван Скоропадсь-

---

¹ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 63—64.

кий були представниками родин Танських та Лизогубів, які посідали високі посади в козацьких структурах у військових справах, у дипломатії та літературі. У відгалуженнях його родоводу також знайдено імя І. Мазепи, з яким породичався Матвій Трошинський, праїд Дмитра Трошинського, козацького провідника, міністра й сенатора, дядька в перших Марії Іванівни Косярівської. Ось таке потужне коріння знаменитих українців. Варто додати, що предки М. Гоголя піддалися ідеї Катерини II перетворення козацької старшини на російське дворянство, і Опанас Дем'янович, колишній військовий писар, домігся дворянства, посилаючись на далекого свого предка Остапа Гоголя, а далі — Дмитро Трошинський, виходець з козацького роду, уже став російським підданим, посідаючи високі посади. Справді, письменникові М. Гоголю було важко відірватися від такого потужного коріння, яке перетворилось із славетного козацько-старшинського роду на російсько-поміщицький. Проте твори М. Гоголя на українську і російську тематику, історичні твори переконливо свідчать, що він проявив мужність, яка була вкрита завісою загадковості, і став на один шлях з Шевченком у боротьбі за українську ідею визволення з рабства.

Коріння родовитості давалося взнаки у стосунках двох геніальних українців, які жили в одну складну добу, в одні й ті самі роки, в одному місті. Ауру для творчості Гоголя створювали вихідці із вельможних родин, серед яких Пушкін, Жуковський, Аксаков, Погодін, Смирнова, Данилевський, Прокопович, Шевирьов, Щепкін, Плетньов, Віельгорський, Толстой, Іванов, вся група художників в Римі й інші. А ось Т. Шевченко чомусь не ввійшов до когорти людей, які створювали сприятливі умови для творчості Гоголя, серед них не було протиріч, але й не було близькості особистої єдності, хоча ідейна єдність була величезна. В людському суспільстві, як і у тваринному світі, кожна особина знає своє місце, воно визначається у тваринному світі фізичною силою та ще деякими особливостями, які ще людині не відомі, а в людському суспільстві градація відносин особин залежить від родового стану в суспільстві, заможності, посади та іноді — наближення до першої особи в державі. Такі сторони людини, як рівень знань і здібності, геніальність, творчість у стосунках між особистостями відіграють другорядну роль, а тому генії завжди були маргіналами і бідними. Будучи вихідцем із поміщицької сім'ї та спираючись на свою геніальність у літературній діяльності, Гоголь зблизився з особами високого станового рівня в суспільстві, але всі вони трималися на певній відстані, яку йому не дозволялось порушити, що можна побачити на прикладі відносин

з графами Вієльгорським, Толстим й іншими. Граф Толстой допомагав письменникові, але коли «Переписка» й інше йому не сподобалися, то висловив думку, що Гоголя треба відправити до Сибіру. З сімейством графа Вієльгорського стосунки були близькі, граф допомагав захищати від цензури твори письменника і видавати їх, Гоголь, перебуваючи в Італії, доглядав за хворим сином графа, у нього були постійні стосунки з дочкою графа, якій подобалась творчість письменника. Відносини між окремими особистостями контролювалися законами, за якими все суспільство імперії піддавалось сортуванню: еліта імперії Табелем Петра I сортувалася на 14 класів, решта населення належала до пересічного народу, рабів. Найнижчим класом був 14-й, і до нього належав Гоголь, граф Вієльгорський належав до найвищих щаблів класифікації — 1—4 класу, а неписаний закон і традиції визначали, що представники найнижчої класифікації мають знати своє місце, вони ніколи не мали змоги досягти навіть тісного зближення з представниками вищого класу. А коли Гоголь тільки намірився просити руки в дочки графа, а це означало порушення недозволеної відстані між графською сім'єю і вихідцем із збіднілої поміщицької сім'ї, миттєво були розірвані будь-які зв'язки назавжди. Жодного сумніву, що подібна межа існувала між вихідцем із кріпацької сім'ї Т. Шевченком та вихідцем із поміщицької сім'ї, хоча і збіднілої, М. Гоголем. В складні хвилини Гоголь допомагав Шевченкові, як допомагав Вієльгорський Гоголеві, в них не було великих розбіжностей в ідеях, але їхні різні суспільні стани не дозволяли їм зблизитися.

Загалом треба визнати, що у Гоголя і Шевченка було різне тільки родове коріння, від якого Гоголь все-таки відірвався, але в обох видатних українців було спільним і єдиним: батьківщина Україна, і кожен з них це визнавав; спільне генетичне коріння, від якого не можна відмовитися; єдиний національний ґрунт; одночасне перебування в Петербурзі, якого обидва не любили, для обох клімат столиці був шкідливим. То де тут розбіжність, де розвоєння Гоголя, адже він не підтвердив, що в нього «душа росіянина», а у творах він стверджував своє українство, а тому не слід приписувати генієві того, чого в нього не виявлено. Але, як часто буває в українців, зневага свого ближнього, а про це писав сам Гоголь, переростає всі межі людяності, що бачимо на прикладі епітетів, навішаних на Гоголя: він перетворився на «відданого приймака російської державності»; використовуючи слова Шевченка, називають митця «злим» і «нетихим» словом; особливо перепадає пи-

сьменникові за те, що він відкрито не сказав, яка в нього душа — «сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська»¹.

Їхні твори рятували український народ від російського рабства, вплив їхніх творів був однозначно великий, але методи різняться: Шевченко у своїх творах говорив мовою трибуна, закликаючи до жорстокої боротьби: «поховайте та вставайте, кайдани порвіте»; Гоголь — мовою Езопа, заявивши: «Никто не разгадал меня совершенно», та Сковороди: «Світ мене ловив та не спіймав». Саме тому Т. Шевченка росіяни не могли замовчати і його згноїли в засланні, а самі пристосовувались до його творів і використовували всляко у своїх імперських і політичних цілях: одні твори замовчувались, не вивчались, інші використовували для власної політики — царі проти революціонерів, а генеральні секретарі — проти царів; у теперішній час Шевченка використовують демократи, переважно тільки для годиться, проти недемократів, які, у свою чергу, тими ж творами українського пророка б'ють у сплетіння малосильних і нетямущих демократів; з творами Гоголя і самим автором зовсім інша справа, адже його твори, щоб використовувати як кому заманеться, ще треба розуміти, навіть сам автор пропонував читати їх не один раз і не два. Росіяни всі твори друкують, називають автора «великим російським письменником», якому вони все-таки не вірили, адже його тільки ледачий не критикував і зневажав: його твори пояснюють однобічно; відкидають всі твори на українську тематику, називають їх фантастичною містикою, а автора — містиком; а українці, пізнаючи твори Гоголя за часів царів і генеральних секретарів, повірили в містичну особистість Гоголя, а тому його зовсім не використовують у політичній боротьбі. А даремно, оскільки за впливом на долю українського народу твори Гоголя мають посідати місце поряд з творами Шевченка, але їх треба вдумливо читати і не один раз, як радив автор.

Своєю творчістю Гоголь, як і Шевченко, закликав українців до відстоювання свободи, закликав до боротьби і давав настанови, як це робити. Як у Шевченкові, і в Гоголі жила глибока ностальгія за Україною, що підтверджується багатьма разучими збігами обставин: кожен хотів жити в Україні і неодмінно над Дніпром; вони мали спільних друзів — княжна Репніна, Жуковський, Щепкін та інші; кожен називав Росію не інакше як Кацапією; обидва не могли повернутися на свою батьківщину, щоб там

---

¹ *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко. — Харків: Акта, 2001. — С. 30.

жити і творити, бо росіяни зробили в Україні пекло, в якому інтелігенції, яка проповідувала ідею української незалежності, було жити важче, ніж на чужині.

Особливо такий стан підтверджується життям двох великих українців, життєвим досвідом самого автора цієї праці, який народився під знаком Риб — 10 березня, а також діяльністю державного діяча Росії М. Горбачова, народженого також у березні, доля якого пов'язана з історією руйнації Російської імперії наприкінці ХХ століття. Саме М. Горбачов, очоливши величезну Російську імперію, Радянський Союз, побачивши велику несправедливість, намірився щось поліпшити, але його непридатність до високої управлінської діяльності, а головне — не сприйняття її своєю природною сутністю імперської влади, несвідомо сприяв розвалу всієї імперії. Простежується якась природна закономірність впливу літературної діяльності М. Гоголя, який також можливо мимоволі своїми знаменитими творами почав розхитувати основи Російської імперії, а М. Горбачов, очоливши імперську владу, завершив у ХХ столітті. Знаменитий гуморист не плакав, як підкреслював Т. Шевченко, а творив комедії, але він не стільки сміявся, скільки сумував і сердився, що стало рушійною силою, як він сам казав, для появи знаменитих його творів про російську дійсність.

Другий том «Мертвих душ» так і залишився незавершеним, спаленим і, здавалося, забутим, а тому Гоголь не виконав своїх намірів і не виправдав очікувань росіян навчити їх позбутися паскудства. Постає питання, а чи повинні обіцяні автором наступні томи бути завершеним і чи досить було інтелектуальних сил, щоб здійснити те, чого жадала молода Росія, або як очікувала дореформенна Росія? Справді, великий сатирик давав обіцянку Росії, «вперившей в него полные ожидания очи»¹, були і старання великого письменника, але вони не увінчались успіхом. Великий письменник виправдав би очікування молоді Росії, «если бы он не испугался выводов из своей сатиры и не побоялся осудить не только лица и не только должности, но и самый порядок сверху донизу пораженной бессилием и маразмом», — писав Короленко. Він тільки зібрав все негативне в дореформенній і рабській Росії, висміяв зло, але не наважився закликати побороти це зло, а «изменил собственному гению и ослабил полет творческого воображения, направляя его на ложный и органически чуждый ему

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 308.

путь»¹. З одного боку, саме в цьому його розбіжності з Т. Шевченком, коли казав, що в його поезії багато жовчі, а з другого, синтез викриття Гоголем безсилля, маразму, паскудства в дореформеній і рабській Росії об'єднує обох знаменитих українців, що й висловив Шевченко, написавши: «Ти смієшся, а я плачу», вирішуючи одне і те саме завдання нації.

Якщо поглянути загалом на життя і творчість двох великих українців, то побачимо їхню нечувану подібність у своїй творчості і мріях: обидва любили Україну; обидва письмово звернулися до друзів у листах з проханням допомогти оселитися над Дніпром; обом не вдалося за життя знайти притулок на березі Дніпра; обидва не мали власного притулку в Петербурзі, як і в усій імперії. Гоголь і Шевченко, як і весь український народ, жили в Російській імперії, а тому й писали російською мовою, але один — менше (Шевченко), другий — більше, або — все (Гоголь); обидва любили свій народ, але кожен у своїй творчості віддавав перевагу своєму середовищу, з якого вийшов, продуктом якого був і його досконало знав: Шевченко — простому народові і кріпакам, а Гоголь — поміщикам і службовцям. Мешкаючи в одні і ті самі роки в столиці Російської імперії, Гоголь і Шевченко майже не зустрічались, але кожен цінував творчість свого земляка. Подібні стосунки склалися в Гоголя з російським письменником Островським, які не підходили один до другого, навіть перебуваючи в одній компанії, зокрема, під час обговорення комедії «Свої люди — сочтемся», але, за свідченням їхніх сучасників, «Гоголь ценит его талант и считает его между московскими литераторами самым талантливым»². Твори Шевченка читав і добре знав Гоголь, відзначаючи, що в них багато жовчі, але, як у кожного українця, був свій вектор відносин з зовнішнім світом, з владою: поет був проти царя, а письменник — за, хоча в глибині душі було навпаки, а тому не зустрічаючись, вони цінували один одного. Можемо припустити, що саме з етичних і практичних міркувань Гоголь і не зустрічався з Шевченком: справді цар недолюблював Гоголя «Мертвих душ», але підтримував у його літературній діяльності — виданні творів, зокрема, полегшенні цензури і постановці «Ревізора», цар давав гроші на проживання за кордоном, сприяв у поїзді письменника до Єрусалима; Шевченко не мав будь-якої підтримки від царя, натомість поет висміював царя і

---

¹ Там само. — С. 309.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 364.

царицю, виступав проти кріпацтва і за відокремлення України від імперії, закликав — «кайдани порвіте».

Відмітивши, мабуть саме через це, про забагато жовчі у творах Шевченка, Гоголь на цьому й зупинився, а Шевченко цього не помітив, і в оповіданні «Близнецы» так вихваляв твори Гоголя, зокрема «Мертві душі», що кожен бажав би такої похвали. Проте сам Шевченко не цурався спрямовувати й непривабливу, іноді нищівну критику на своїх попередників і сучасників, які становлять дотепер українську творчу еліту: Г. Квітку-Основьяненка, П. Гулака-Артемовського, І. Котляревського, Г. Сковороду. Дослідник Ю. Барабаш показує, що в Гоголя і Сковороди безліч подібних рис, і творчих, і філософських, і характеру та долі, а Шевченко, порівнюючи українського філософа Сковороду з іншим іноземним філософом, написав: «І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина». Можемо тільки здогадуватися, що Гоголю також міг би закинути «московщину» — і мову, і твори, і проживання в Росії, і «не знаю, яка в мене душа» й інше, але Шевченко цього не зробив. Проте Сковороді дісталось від Шевченка під зав'язку, коли устами одного з героїв у повісті «Близнецы» він заявив: «Мне кажется, никто так внимательно не изучал бестолковых произведений философа Сковороды, как князь Шаховской. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода, а почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои!»¹. Не важко зробити висновок, що зауваження Гоголя, що у творах Шевченка «багато жовчі», не йде у порівняння з цілковитим запереченням творчості Сковороди та вердиктом «ідиот Сковорода», або такими словами, вкладеними Шевченком в уста свого героя оповідання «Близнецы»: «Это был Диоген наших дней, и если б не сочинял он своих винигретных песен, то было бы лучше. А то, видите ли, нашлись и подражатели. Хоть бы и князь Шаховский или Котляревский. В своей оде в честь князя Куракина — сколок Сковороды»². Щоб погріти руки, зіштовхують інші народи українців, які самі ж їм у цьому допомагають: Белінський, дозволивши надрукувати в тижневику «Молва» статтю одного українця, в якій він назвав Сковороду «справжнім малоросійським юродивим», а у своїй статті «Про російську повість і повісті д. Гоголя» критик додав, що Хома Брут, як філософ, «вартий філософа Сковоро-

¹ Шевченко Т. Соч. в 5-ти томах. Повести. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 58.

² Там само. — С. 23.

ди»¹. Якщо врахувати, кого автор описав в особі Хоми Брута, то стане зрозумілим, що відбулася жорстка критика на межі зневаги трьох видатних українських інтелектуалів, але прикрим є ще й те, що в цих насмішках допомагали самі ж українці.

Водночас Шевченко, який не зустрічався з Гоголем, але його твори, особливо на російську тематику, цінував високо, що висловив словами свого героя: «благомыслящие люди разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел... Несмотря, однако ж, ...«Мертвые души» разлетелись быстрее птиц небесных по широкому царству русскому. Прилетело несколько экземпляров и в древний Киев»².

Що це, як не український феномен? Видатні українці, генії, напрочуд схожі між собою — Сковорода, Гоголь, Шевченко, вони проповідували основні національні ідеї і навчали методам досягнення єдиної мети для української нації — визволення від вікової залежності, втім не знаходили єдності між собою ні у творчості, ні в реальному житті, ні в прикладі для нації у справі єдності зусиль. Вони жили і творили в одну і ту ж складну добу, навіть одні роки: Гоголь народився через півтора десятка років після смерті Сковороди, в юні роки Гоголя творчість філософа вже була відома у вигляді пісень, висловлювань, трактатів, але не можна знайти свідчення про обізнаність Гоголя з вченням філософа; Гоголь і Шевченко також жили в одні роки, перебували в столицях Російської імперії — Петербурзі та Москві, мали одних і тих самих знайомих і друзів серед росіян, знали творчість так і приватне життя один одного, але утримували відстань — не зустрілися жодного разу, висловлюючи судження один про одного опосередковано; творчість самого Шевченка має не менше філософських роздумів, ніж творчість Сковороди, але це не завадило йому негативно оцінити літературну діяльність Сковороди та його поетичну спадщину.

Тут тільки показано стосунки трьох видатних українців, але вони характеризують глибинну сутність українського феномена всього народу, коли якісь сили стоять на перепоні добрим стосункам, єдності і доброзичливості кожного українця в усіх сферах життєдіяльності: в кожному господарстві, на виробництві, в політиці, державному будівництві, обороні країни, мистецькій і науковій творчості. Всього цього багато століть в українській нації бракує, нація і народ терпить величезні муки, але що вдіяти не

¹ *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Києво-Могилянська Академія, 2006. — С. 148.

² *Шевченко Т.* Твори в 5-ти томах. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 67.

знає, не знають і українські генії, які вражені тією ж хворобою, що й народ, з якого вони вийшли. Невідомі сили зіштовхують між собою у жорстокому протистоянні все українське суспільство княжої доби, українських гетьманів і кошових отаманів, інтелектуалів, політичних і державних діячів часів Російської імперії і Радянського Союзу, не вщухає таке затяте протистояння і після 1991 р., коли Україні пощастило одержати невеличку незалежність, яка поступово втрачається. Що це?

Про що, про кого і як писали два великих українці, вони дали один одному оцінку, а також непримиренні критики: Шевченко писав про царизм та важку долю українського народу, а в його творах, за словами Гоголя, — «багато жовчі...»; Гоголь також писав про росіян, їхнє паскудство і вдачу, замовчуючи царя, що викликало незадоволення Белінського: «представляю вашей совести упиваться созерцанием божественной красоты самодержавия (оно — покойно, да, говорят, и полезно для вас)»¹; саме така творчість Гоголя, яка не подобалась росіянам, єднала його з Шевченком, який з піїтетом назвав його — «мій друже єдиний», їхня творчість слугувала українському народу, хоч би хто там привласнював їхні імена. У відповідь на Шевченкове — «Ти смієшся, а я плачу, мій друже єдиний», Гоголь у «Развязке Ревизора» дав відповідь своєму землякові, звертаючись до росіян: «Вы сами меня почти вынудили сказать то, что я тепер сказал. Слышите же: я плачу. Комический актер, я прежде смешил вас — тепер я плачу. Дайте же мне почувствовать, что и мое поприще так же честно, как и всякого из вас; что я так же служил земле своей, что не пустой я был скomorox, но честный чиновник великого божьего государства и возбудил в вас не тот пустой смех, которым пересмежает человек человека, но смех, родившийся от любви к человеку»². Не тільки в цьому була схожість двох великих українців, Гоголь не відкидав, а визнавав багато жовчі і у своїх творах на російську тематику, вкладаючи у вуста однієї з героїнь свого твору «Театральный разъезд» такі слова: «причиною таких произведений все же была желчь, ожесточение, негодование, может быть, и справедливое во всех отношениях. Но нет того, что бы показывало, что это порождено высокой любовью к человечеству... словом, любовью»³. Обидва великі українці боролися проти одного зла — поневолення, що й виділяло не любов, а жовч.

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 293.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 381.

³ Там само. — С. 247.

Шевченко був не лише поет, а й філософ і політик, свої думки на захист українського народу, його державності та культури відкрито викладав у творах. Гоголь був майстром сміху, митцем прози і комедії без намірів надати їм відкритого політичного звучання, а ще й істориком. Водночас і відкрита поезія Шевченка, і закрита творчість Гоголя несли в собі потужну енергетику для зміцнення волі до боротьби українського народу за своє визволення. Великі українці Шевченко і Гоголь жили і творили в один період у холодному Петербурзі, із загального погляду їхні думи і твори пронизували багато однакових ідей, які побачимо нижче. Це відчував Т. Шевченко, він добре розумів свого земляка і майстра сміху, його роздвоєність в думках та діях, його потаємні думки, які не всі, або більшість не розуміли, і 30 грудня 1844 р. написав вірша «Гоголю»¹:

*За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли-похилились
В кайданах ...байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці,
Престолові-отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміятись та плакати.*

---

¹ Шевченко Т. Кобзар. — К.: Дніпро, 1971. — С. 189—190.

Скільки дум, скільки філософії та політики у зверненні Шевченка до Гоголя, такого він не міг повідати жодному російському другу та й багатьом українським. І Т. Шевченко, і М. Гоголь були не тільки вихідцями з України, вони мали спільну духовність, а тому, побувавши в столиці Російської імперії, намагалися повернутися на свою батьківщину, кожен з них мріяв збудувати хату і не будь-де, а над Дніпром. Скажіть, шановні панове, хто назве ще якогось великого російського письменника, а росіяни тільки б хотіли так величати Гоголя, який бажав би збудувати хату над Дніпром, а не над Волгою, а цього бажали і Гоголь, і Шевченко. Повернувшись із заслання, Т. Шевченко, як і Гоголь, не мав сили фізичної, не мав притулку:

*Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля.*

Свої надії і мрії поет виклав у листі від 20 серпня 1859 р. до брата В. Шевченка: «мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали»¹. Думи про свою маленьку хату і на горах високих Дніпрових не полишала поета.

Після важких десятирічних поневірянь великий українець намагався перетворити свою мрію на реальність, збудувати «хаточку» і жити в ній. Бажання мати власний куточок не полишало його всі важкі роки заслання, а щоб досягти цієї невеличкої людської мети, він уже сам в 1859 р. приїхав в Україну, побував у містечку Корсунь у свого родича Варфоломія Шевченка, щоб з ним розпочали пошук землі, куди мав переїхати поет жити і господарювати. У нього була велика надія, що коли він житиме в Україні, та ще й над Дніпром, то, за його словами, можливо, скоріше видужає. Проте все було марним, сподівання і намагання поета навіть рухнули через те, що в таємному листі київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. І. Васильчикова до начальника III відділу В. А. Долгорукого від 15 серпня 1859 р. зазначалося чітко: «Если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерения».

А що у М. Гоголя? — він також ніколи не мав свого притулку, завжди жив у товаришів і знайомих, постійно мав борги за прожиття, випрошував їх у батьків, багатіїв і навіть у царя, тобто як і

---

¹ Шевченко Т. Повне збір. творів у 12-ти томах. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 6. — С. 185.

в Тараса Шевченка, була торбина, а «з торбини виглядала доля» А які вони мали близькі бажання полинати в Україну, Київ, на Дніпро, і про це викладено в листі 14 серпня 1834 р. з Петербурга до Максимовича: «Пожалуйста, разведывай, есть ли в Киеве продающиеся места для дома, если можно, с садиком, и если можно, где-нибудь на горе, чтоб хоть кусочок Днепра был виден из него, и если найдется, то уведоми меня; я не замедлю выслать тебе деньги». Які схожі бажання видатного українця, який начебто не відав, яка в нього душа, «кацапська чи хохлацька»¹, з думками і бажаннями також видатного українця Т. Шевченка, який вважав себе українцем і тілом, і душею. Щось приховував і недомовлював М. Гоголь, не сказавши ствердно, українська чи російська в нього душа, але росіяни знали добре, що М. Гоголь і Т. Шевченко — українці, а тому жоден з них не одержав за життя місця, щоб збудувати хату над Дніпром.

Коли Гоголю зволікали з наданням місця на кафедрі загальної історії у Київському університеті, то він у листі до М. А. Максимовича 14 серпня 1834 р., якому місце все-таки дали, і вони мали їхати до Києва одночасно, писав: «Перебираюсь на следующий год, и если вы не захотите принять к себе в Киев, то в отеческую берлогу, потому что мне доктора велят напрямик убираться; да притом, и самому становится, чем дале, нестерпимее петербургский воздух². Це теж бажання, яке було у Шевченка, як в одного так і другого були проблеми із здоров'ям, суворий клімат їм не підходив, але царизм на це не звертав уваги, видатні українці мали бути неподалік і під контролем охранки.

В Україні, яку він часто називав Малоросією, творив на українську тематику, а в Росії, яку він нерідко називав Русь, — на російську тематику. Але об'єктивно так склалося, що твори Гоголя окреслювали не менший політичний та ідеологічний зміст, ніж поезія Шевченка. Різниця лише в тому, що Шевченко свідомо йшов цим шляхом, а Гоголь або не усвідомлював політичності своїх творів, а, можливо, тільки відкрито не виставляв їх, але його твори і герої говорили за нього відкритіше. Як влучно написав Т. Шевченко: «Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже», добре розуміючи сміх геніального творця і свого сучасника. Адже сміх М. Гоголя був тим самим плачем Т. Шевченка, і це проникливо зрозумів критик В. Белінський, застосувавши вперше в літературі на прикладі гоголівської творчості термін «сміх кризь сльози».

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. (Гоголь в жизни). — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 494.

² Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 169.

Сміх викликав не радість чи піднесення, а нудьгу і зневіру, що дало привід О. Пушкіну через призму гоголівського особливого сміху проникливим поглядом побачити істинну Росію, вигукнувши під час читання творів Гоголя: «Боже, как грустна наша Россия!». Про твори української тематики Гоголя Пушкін говорив зовсім протилежно, з піднесенням: «Сейчас прочел «Вечера близ Диканьки». Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия, какая чувствительность! Все это так необыкновенно в нашей литературе, что я доселе не образумился. ...Поздравляю публику с истинно-веселою книгою»¹. Отже, і Гоголь, і Шевченко та багато інших видатних українців, побачивши, куди потрапив великий український народ, сумували, закликаючи народ до боротьби та вселяли в нього оптимізм.

У Гоголя, як і в Шевченка, була єдина кінцева мета — покращення життя людини в суспільстві, але йшли вони різними творчими шляхами. Якщо Шевченко у своїх творах проповідував ліквідацію кріпацтва, звільнення українців від російської неволі і зміну влади, то Гоголь проповідував психологічні методи, зокрема сміх і комедію, щоб людина стала кращою, незалежно від її стану, — селянин це чи поміщик, робітник, службовець чи капіталіст. За такі ідеї Шевченка критикувала і гнобила влада, а Гоголя влада підтримувала, а ось демократи і прогресисти критикували через те, що Росії потрібні не проповіді, а права і свободи. І тут Гоголь розкриває свої глибинні почуття, і вже не тільки сміється, скільки плаче разом з Шевченком, звертаючись до глядачів і читачів його творів через свого героя у «Развязке «Ревизора» з такими словами: «Вы сами меня увенчали венками, сами меня растрогали, Вы сами меня почти вынудили сказать то, что я теперь сказал. Смотрите же: я плачу. Комический актер, я прежде смешил вас, — теперь я плачу. Дайте же мне почувствовать, что и мое поприще так же честно, как и всякого из вас; что я так же служил земле своей, что не пустой я был скоморох, но честный чиновник великого божьего государства и возбудил в нас не тот пустой смех, которым пересмежает человек человека, но смех, родившийся от любви к человеку»². Автор цих слів знав, що його творам не всі вірили, не всі були ними задоволені, звинувачували його в потайливості і багато в чому іншому, але наперекір усьому він закликав: «верте этим словам, которые говорит душа впервые

¹Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 451.

²Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 381.

в свою жизнь. Он добр, он честен, этот смех»¹. І справді, Гоголь відчував, що у нього на голові був вінок, бо із спогадів Н. В. Берга можна довідатись, що коли письменник наприкінці 1848 р. повернувся з Італії, то «трудно представить себе более избалованного литератора и с большими претензиями, чем был в то время Гоголь. Московские друзья Гоголя... окружили его неслыханным, благоговейным вниманием. Он находил ...все, что нужно для самого спокойного и комфортабельного житья; стол с блюдами, которые он наиболее любил, уединенное помещение и прислугу, готовую исполнить все его малейшие прихоти. ...Даже близкие знакомые хозяина, у кого жил Гоголь, должны были знать, как вести себя, если неравно с ним встретятся и заговорят»². Але це були миттєві слабінки, які притаманні кожній людині, як живій історії, а його творчість з усталеними ідеями були постійними.

Багато звинувачують Гоголя, що писав і українські твори, і російські на російській мові, хоча багато слів українських, що змушувало його пояснювати російському читачеві їхнє значення. Як і Шевченка, Гоголя, а також багатьох інтелектуальних вихідців з України в російських столицях звинувачували в наявності в їхній російській мові багато українських слів, навіть вигадали термін — «україноїди». Великих митців Шевченка та Гоголя цензори гнобили своїми виправляннями, затримуючи через це видання творів у XIX ст., а XX ст. видатному артисту кіно Василеві Лановому не давали ролей у московських театрах через прояв у нього «україноїда».

У двох українців були розбіжності у творчості, які полягали в тому, що, на відміну від Шевченка і багатьох інших революційно налаштованих представників інтелігенції в Російській імперії, Гоголь не любив революційних подій, які в той час (1848 р.) скрізь розгортались, в усій Західній Європі, про що в листі 15 червня 1848 р. писав Жуковському: «Как ни возмутительны совершающиеся вокруг нас события, ...как ни способны они отнять мир и тишину, необходимые для дела, но тем не менее нужно быть верну главному поприщу, а о прочем позаботится Бог»³. Тепер ті демократично налаштовані читачі, що вивчають творчість Гоголя, мабуть, думають, що він повинен бути в опозиції до тодішнього царського режиму, як Шевченко. Але треба врахувати той факт, що він — представник поміщицької еліти, тієї осно-

¹ Там само. — С. 381.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 329.

³ Там само. — С. 317.

ви, яка тримає на собі царизм, а тому за своєю ідеологією він не може бути в опозиції, зазвичай відкритій, інакше він би загинув, нічого не залишивши нащадкам, а так його українські гени творили таку літературу, яка перетворювалася на протест проти тодішньої влади на ниві ідеології, яка вела Гоголя, мимоволі в опозицію. Це помітив Шевченко і високо цінував «Мертві душі», адже якби такого не було, то український пророк не сказав би й доброго слова про цю працю. Недаремно Гоголь, знаючи внутрішню сутність змісту своїх творів, скрізь, коли йому вказували на націоналістичний бік його творів, то погоджувався, вибачався і виправляв або намірявся виправити — відкрито не протестував, але його твори були насичені духом протесту. Після галасу, спричиненого «Ревізором», його комедію «Мертві душі» цензори так ретельно перевіряли, що навішували на працю те, чого в ній не було й не могло бути, принаймні на поверхні. Коли одного із цензорів на прізвиське Снігірьов звинувачували, що він не все помітив, то він критикам відповідав: «что он рукопись читал и что о крепостном праве и намеков нет, что даже нет обыкновенных оплеух, ... что это — ряд характеров, внутренний быт России и некоторых обитателей, собрание картин самих невозмутительных»¹. Але цензорів заперечували інші цензори і начальство, що комедія покаже таке, через що, мовляв, «после этого ни один иностранец к нам не приедет».

Автор творів був великим майстром приховувати від оточення свої думки, але все-таки очевидно, що цензори бачили в «Ревізорі» і ще більше — в «Мертвих душах» глибинну сутність творів — боротьбу проти кріпацтва. Хоча Гоголь відкидав такі звинувачення, але його поведінка, коло знайомих свідчать, що він, як і Шевченко, хоча й приховано, виступав проти кріпацтва. Прикладів тут чимало: коли Гоголь 1842 р. в Москві через напади на нього майже припинив спілкуватися із зовнішнім світом, стосунки з сім'єю Хомякова він не підтримував, вони були постійними. А хто такий Хомяков Олексій Степанович (1804—1860): один із найвідоміших вождів слов'янофілів, які виступали за скасування кріпацтва і проведення селянської реформи. Серед вождів слов'янофілів був також близький до М. Гоголя К. С. Аксаков, один із засновників російського слов'янофільства. А тепер подумаймо — а чи не про селянство, поміщиків і реформи писав Гоголь у першому і другому томах «Мертвих душ»? Саме про ці проблеми й писав великий Гоголь, знаючи скруту селян не від

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 163.

когось, а із практики поміщицької сім'ї, вихідцем з якої був. Йому не треба було їздити російськими «деревнями», він знав українські села і поміщиків та їхні особливі риси.

Про те, що Гоголь був майстром писати, а не знавцем самої сутності, свідчить той факт, що коли він написав «Мертві душі» і «Ревізора», то його звинуватили, що він не знає Росії, глибини душі її народу. Справді, він не їздив, як його герой, в нетрі губерній, а одержав деякі повідомлення від своїх друзів. Але інтуїція дала змогу майстру сміху так посміятися над російськими реаліями, що вони стали неперевершеними і живуть дотепер. Майстер написав правду, що викликало змогу агресивних випадів проти нього усіх станів суспільства, а отже, сказав правду, адже відомо, що коли хочеш нажити собі ворога, то скажи людині про неї правду. У своїх творах Гоголь сказав правду про українців, і вони пишуться своїм генієм, сказав правду про росіян, і вони стали йому вічними ворогами.

Пізнаючи реальність у Російській імперії, ставлення до себе і своїх творів, вивчаючи українську історію, Гоголь, можливо, перетворився б на захисника українського народу, але розуміння насування такої розв'язки, тобто перехід на відкриту опозицію, як Шевченко, сильно вплинуло на його психіку, і він цього не міг перенести, що можна підтвердити багатьма прикладами. Ідеологія Шевченка закликала до боротьби, а Гоголь не сприймав революцій і заколотів, як вихідець із поміщицької сім'ї, він категорично не сприймав і негативно відгукувався про політичні процеси в Європі, які його хвилювали, і він від них тікав, залишив свою улюблену Італію. Письменник добре розумів становище Т. Шевченка, якого цар згноїв у солдатах, а тому тримався на відстані, але це було цілеспрямовано, інакше влада не дозволить написати йому основні праці про імперію. Відома розмова між двома малоросами: московським професором історії і літератури слов'янських мов Й. М. Бодянським і М. Гоголем, за чотири місяці до його смерті, про Т. Шевченка, коли вони обговорювали досягнення в літературі того часу, але не був згаданий тоді уже знаменитий Т. Шевченко¹. — «А Шевченко?» — спросил Бодянский, Гоголь на этот вопрос с секунду промолчал и нахохлился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист. «Как вы его находите?» — повторил Бодянский. «Хорошо, что и говорить, — ответил Гоголь, — только не обидьтесь, друг мой... вы — его поклонник, а его личная судьба достойна всякого участия

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 448—449.

и сожаления...» — «Но зачем вы примешиваете сюда личную судьбу? — с неудовольствием возразил Бодянский, — это постороннее... Скажите о таланте, о его поэзии...» — «Дегтю много, — негромко, но прямо проговорил Гоголь, — и даже прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам-то с вами, как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...». Бодянский не выдержал, стал возражать и разгорячился. Гоголь ответил ему спокойно: «Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски, — сказал он, — надо стремиться к поддержке и упрочению одного, владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина, какою является Евангелие для всех христиан, католиков, лютеран и гернгутеров. А вы хотите провансальского поэта Жасмена поставить в уровень с Иольером и Шатобрианом!» — «Да какой же это Жасмен? — крикнул Бодянский. — Разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами малоросс!» — «Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная, — продолжил Гоголь, останавливаясь у конторки и опираясь на нее спиной, — нетленная поэзия правды, добра и красоты. Я знаю и люблю Шевченко, как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы. Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту. Они все еще дожевывают европейские, давно выкинутые жваки. Русский и малоросс — это души близнецов, пополняющие одна другую, родные и одинаково сильные. Отдавать предпочтение одной в ущерб другой, невозможно. Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то». Саме ця історична розмова між професором історії і літератури слов'янських мов Бодянським та видатним літератором Гоголем є домінантою вивчення стосунків не стільки між двома знаменитими малоросами — Шевченком і Гоголем, а головне — ставлення кожного з них до Росії, Малоросії, України і українського народу, до їхньої історії, культури, мови і рабства.

У цій розмові є всілякі думки, і прямі, і опосередковані, і приховані, і принизливі, які тільки слід проаналізувати, подати ґрунтовне і зрозуміле пояснення, роблячи справедливі висновки. В дискусії простежується весь М. Гоголь, його ще нерозгадана потаємність, він щось мав на увазі, говорячи про носи і мову, адже великий митець нічого зайвого не казав, все мало якусь мету. Наприклад, М. Гоголь у розмові з малоросом Бодянським висуває претензію Т. Шевченку, що «его погубили наши умники, натолк-

нув его на произведения, чуждые истинному таланту», і тут він має на увазі малоросів, друзів поета — «наши умники», а це були і Щепкін, і Бодянський, і багато інших великих малоросів, які були не меншими друзями Гоголя, але уже в розмові з великоросом І. Тургенєвим Гоголь звинувачує своїх російських друзів стосовно себе, що мовляв більше він сам винен і «виноват тем, что послушался друзей, окружавших меня». Отже, Гоголь за чотири місяці до смерті звинувачує друзів, що вони погано впливали і на Шевченка, і на самого Гоголя, отже виходить, що не самі митці творили і випускали у світ свої твори, а їх спрямовували товариші, що створювало митцям великі труднощі, завдавало матеріальних і духовних травм, хоча в листі до своєї мами Гоголь написав: «А виной этого беспокойства был я сам, как и всегда мы сами бываем творцы своего беспокойства». Враховуючи такі протиріччя в думках двох великих українців, Шевченка і Гоголя, в цьому дослідженні на перше місце виступають не особисті стосунки, вивчення тотожності чи не тотожності ідей, які вони проповідували у своїх творах, а сам факт змісту їхньої творчості, внутрішня сутність якого уже залежала не стільки від їхніх особистих почуттів, а переважно, іноді винятково, від того, що закладено в них природою, Вищими Силами.

Гоголь ніде не писав і не казав, що малоросам добре живеться в Російській імперії, навпаки, він підкреслював розмежування малоросів і великоросів, але критикував українців за їхню продажність, підступність і доноси, небажання боротися за свої права і свободи. Чимало критики у своїх творах Гоголь спрямовував на адресу свого народу, особливо для виправлення негативних рис: заздрощі, продажність, плазування перед чужим і зневага свого; приниження; відсутність бажання боротьби; покладання не на власний, а чужий розум. З цього приводу гоголівські герої досить прямолінійно висловлюються, наприклад: «им овладела ужасная зависть, зависть до бешенства»¹; «кинулся достать чужого ума», а тим часом «гетманскую грамоту утащил черт», «прошло времечко; не увидать больше запорожцев!», «Помилуй, мамо! Помилуй! ...— Встаньте, — прозвучал над ними ...голос. ...— Не встанем, мамо! Не встанем! Умрем, а не встанем! — кричали запорожцы», «все готовы были себя продать за денежку сатане с душою и ободранными жупанами», всі люблять чуже, аби не своє: «на нем широкие шаровары, какие носят турки», «не мог вынести того, что Иван получил такую честь от короля, и за-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 248.

таил глибоко на душе месть». Що це: містика гоголівська, коли геній висміював українців; їхню прогресивну частину, запорожців, які, висловлюючи волю народу, з гущавини якого прийшли до Січі, стояли на колінах, випрошуючи якісь крихти або в кримського хана чи турецького султана, або в польського магната чи російського царя.

Тільки великий син великого народу має право толерантно заявити своїм співвітчизникам, що вони самі, а не хтось інший, роблять багато дурниць: «Народ не знает сам, что делает. Дурни!»¹. Лише треба здогадуватися, що привело народ до такої участі, де коріння, але про це Гоголь ще мовчить. Не мовчить і свої пояснення дає Шевченко, описуючи полювання на дівчаток героя свого оповідання, бравого офіцера царської армії в Ніжині, де він змарнував єдину дочку бідного міщанина: «Продолжение и конец повести вам известен, ...и я не намерен утруждать вас повторением тысячи и одной, к несчастью, не вымышленной, повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с «Эды» Баратынского и кончая «Катериной» Шевченка» и «Сердечной Оксаной» Основьяненка. Продолжение и конец один и тот же»².

А як правий Гоголь, адже минуло два століття після цих слів, а на початку XXI століття українські представники народу так і стоять на колінах перед сучасними російськими царями, ніяк не погоджуються встати з колін, очікуючи хоча б дулю, хоча б півдулі, але якоїсь зневаги, бо викривлена століттями генетика тримає майже кожного українця в рабстві якщо не фізичному, то духовному. Як можна визнати здоровою націю, коли, одержавши незалежність, кожен керівник держави, їхня прислуга постійно колінують перед порогом у Кремлі, щось пропонуючи чи випрошуючи, а коли один глава держави не поїхав до порогу Білокамінної, то виявилось, що він хворий.

У поетичній творчості українського генія Шевченка закладена природою енергія, яка не дає спокою українській нації загалом, пробуджує кожного українця від вікової сплячки, закликає до боротьби, щоб не дати ворогам знову закабалити велику націю підступно і надовго. Основна сила творів поета в тому, що в них через філософські і політичні думки доносяться гарячі, чисті, щирі почуття, які справжні щодо долі народу. А про те, що в поезії Т. Шевченка більше філософії і політики, свідчить думка М. Гоголя, який більше цінував Шевченка як художника, а не по-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 141, 139, 189, 201, 211, 235, 328.

² Шевченко Т. Твори в 5-ти томах. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 71.

ета, але він не зміг, мабуть, скоріше не бажав, висловити думку про те, що Шевченко використав поезію для проголошення своїх філософських і політичних думок. Відповідаючи на запитання О. Бодяньського про Т. Шевченка і його таланти, Гоголь сказав: «Я знаю и люблю Шевченка, как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы. Но его погубили наши умники, натолкнув его на проишествия, чуждые истинному таланту».

Ось так висловився про великого Кобзаря М. Гоголь, демонструючи відмову від української мови, висловивши свою думку О. Бодяньському, коли той запитав у нього про поезію Шевченка: «Нам, Осипе Максимовичу, треба писати по-російському, треба прагнути до підтримки і зміцнення однієї, панівної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів має бути єдина святиня — мова Пушкіна...». На жаль, думка М. Гоголя збігається з думкою М. Чернишевського: «Навіщо ж говорити про племінну єдність каліченою мовою, якою ніхто не пише ніде, крім Львова»¹. Важко щось додати до підходів у використанні мови, але те, що Гоголь так рясно пересипав українськими словами всі твори на українську тематику і нерідко таке практикував у творах російської тематики, може свідчити у таємничого письменника тільки те, що коли він каже: «треба писати по-російському», то це стосується творів російської тематики, а оскільки українці перебувають під владою Російської імперії, то їм має бути знайома і мова Пушкіна.

Приїзд до Петербурга і початок літературної діяльності Гоголя ознаменувались важливими подіями на західних її територіях, які справили чималий вплив на суспільно-політичне становище в країні: у 1830 р. спалахнуло повстання в Польщі і почалася війна з Росією; 1831 р. створено особливий західний комітет з метою зміцнення російських елементів на землях Білорусії і Литви; царизм прискіпливо придивлявся до України, якій нав'язали назви — Мала Росія, Малоросія, південь Росії, зникнення назви Україна супроводжувалось контролем думок українців, а особливо їхньої інтелігенції.

У Петербурзі в цей (прибл. 1832 р.) період уже працювали три малороси — М. А. Максимович, М. В. Гоголь і Т. Г. Шевченко, які писали про Малоросію: Гоголь готувався відтворити історію України, Максимович мав намір друкувати «Українські народні пісні», а Шевченко закликав до боротьби за незалежність.

---

¹ Спогади про Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1982. — С. 331.

Існує багато документів про співпрацю Гоголя і Максимовоча, але занадто мало є відомостей про відносини Гоголя і Шевченка, хоча вплив один на одного був чималий. Якщо йдеться про написання й редагування Гоголем своїх творів на українську тематику в 1835—1842 роках, а також написання творів з історії України, то можна сказати, що саме в цей період з'явилися твори Т. Шевченка: «Кобзар» (1840 р.), «Гайдамаки» (1841 р.), які були сприйняті петербурзькою публікою як занадто націоналістичні твори. Глибокий аналіз творів Гоголя на українську тематику, в тому числі історичну свідчить, що вони не менш національні за змістом. Мало того, схожими за національним змістом були не тільки твори двох видатних українців, діяльність двох великих митців була напрочуд схожою, але цього чомусь їхня історіографія майже не помічає, а даремно.

Замовчувати, що кожен із митців не любив Петербурга, не любили його з усіх боків все життя, але про це Гоголь не дуже відкрито казав, на чому наголошував П. Куліш: «Гоголь боявся гласности и прокладывал себе дорогу к литературным успехам тайком даже от ближайших друзей своих»¹. Чого побоювався Гоголь на початковому шляху своєї літературної діяльності — постає запитання, на яке можна дати лише одну відповідь — того, чого не боявся Т. Шевченко. Він з юності був незадоволений рабством українського народу, а далі це проявилось у незадоволенні Петербургом і самою Росією та її порядками, але письменник знав, що коли стане відомо про його незадоволення імперськими порядками, хоча це зрозуміло з його творів, то його творчий шлях буде закрито. Його духовний внутрішній стан линув туди, де немає рабства, де є повага до людини, до культури і мистецтва. І це підтверджується тим, що одразу ж після приїзду до Петербурга Гоголь подав у видавництво «Сын отечества», і в березні 1829 р. був надрукований його перший вірш не про Росію, до столиці якої він прагнув в юності потрапити, а про південну країну — «Італія», але без підпису, incognito:

*Италия — роскошная страна!
По ней душа и стонет и тоскует;
Она вся рай, вся радости полна,
И в ней любовь роскошная веснует.*²

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 416.

² Там само. — С. 416.

Дивина, що російський письменник-початківець у перші кроки в літературі в столиці імперії пише не про Петербург і Росію, а спрямовує свою душу, яка в нього невідомо, «чи російська», а «чи українська», до Італії. Звичайно, відкрито та одразу ж висловлювати зневагу, приїхавши до Росії, Гоголь не наважився і не підписав власним ім'ям, але ж від цього його дух не змінився — він не належав Росії. Таку високу думку про Італію і протилежну — негативну до Петербурга, звичайно і Росії, він зберіг до кінця свого творчого шляху, але про це можна було лише здогадуватися.

То що творив М. Гоголь і що творив Т. Шевченко — два українські генії? У них були одні і ті самі ідеї, одні і ті самі художні засоби, що яскраво видно з комедій «Сон»¹ Шевченка і «Ніч перед Різдом»² Гоголя. Здається, Шевченкові наснився «Сон»: що він за совою «Летить лугами, берегами, та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками»; його супроводжувала дума — «Чи довго ще на сім світі катам панувати?»; під ним з'явився «город безкрай, чи то турецький, чи то німецький, а може, те, що й московський, церкви, та палати»; незримий пробрався у палати і побачив землячка, який запитав уже іншою мовою: «Де ты здесь узялся?», відповів, що «З України», а почув: «Так як же ты й говоришь не вмиеш поздешнему?»; а далі вийшов цар «високий, сердитий» й цариця «небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога та ще, на лихо, сердешне, хита головою»; за богами суне панство «в сребрі та златі! Мов кабани годовані, пикаті, пузаті!»; кожен хоче стати ближче, «може вдарять або дулю дати благоволять; хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику». Герой Шевченка летить за совою, щоб подивитись на дива в самому Петербурзі, в Російській імперії:

*Дивлюсь: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,*

*.....
А я за нею, та за нею,
Лечу й прощаюся з землею:*

*.....
Туман тяжкий.. Долітаю —
То город безкраї.*

*.....
Церкви, та палати
Та пани пузаті.*

¹ Шевченко Т. Кобзар. — К.: Дніпро, 1971. — С. 175—186.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 153—198.

.....
*Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Ужє нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам
Високий, сердитий,
Виступає, обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
.....
За богами — панства, панства
.....
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,*

А чи не те саме писав Гоголь, хоча трохи прикрашено, мов би без великого «дьогтю», як він казав про значну наявність такого продукту у творах Шевченка. У своєму творі «Ніч перед Різ-двом» Гоголь, як і Шевченко у поемі «Сон», під виглядом коваля Вакули, скориставшись послугами чорта, полетів до столиці Російської імперії: «и вдруг заблестел перед ним Петербург весь в огне»; «Боже ты мой, сколько тут панства! — подумал кузнец, ...кто пройдет в шубе, то и заседатель! А те, что катаются в таких чудесных бричках со стеклами, те, когда не городничие, то, верно, комиссары»; побачив Вакула розкішні кімнати і незнайомих людей та й перелякався, але «немного ободрился, узнавши тех самих запорожцев, которые проезжали через Диканьку, сидевших на шелковых диванах, поджав под себя намазанные дегтем сапоги»; запорожці впізнали Вакулу, який ремонтував їм бричку: «Здорово, земляк, зачем тебя бог принес!», а щоб підкреслити свою значущість і знання мови, запитав у коваля: «што большой город?». Запорожці збирались йти до цариці, але коваля не хотіли з собою взяти: «Мы, брат, будем с царицей толковать про свое», але чорт допоміг, і все-таки взяли з собою, на біду. Коли до величезної і небаченої краси зали у супроводі цілої свити ввійшов чоловік, і «все генералы, которые расхаживали довольно спесиво в золотых мундирах, засуетились, и с низкими поклонами, казалось, ловили его каждое слово и даже малейшее движение, чтобы

сейчас лететь выполнять его»; коваль запитав у запорожця «Это царь?»» і одержав відповідь: «Куда тебе царь! Это сам Потемкин». В іншій кімнаті почувся шум, і до зали ввійшла цариця Катерина. «Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос: Помилуй, мамо! Помилуй!». Почувся приємний, але твердий голос цариці: «Встаньте». Але запорожці волали: «Не встанем, мамо! Не встанем! Умрем, а не встанем!». На запитання цариці, чи добре їх годують, запорожці відповіли: «Та спасибо, мамо! Провиант дают хороший, хотя бараны здешние совсем не те, что у нас на Запорожье». «Помилуй, мамо: зачем губишь верный народ? Чем прогневили? ...Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь поворотить в карабинеры; тепер слышим новые напасти. Чем виновато запорожское войско? Тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим генералам порубать крымцев?». «Чего же хотите вы?» — стурбовано запитала Катерина, і запорожці приготувалися викласти свою справу. В цей самий час коваль Вакула вирішив, що настала його черга просити, він, повалившись на землю, попросив черевики для своєї нареченої, які побачив на ногах цариці. «Встань! — сказала ласково государыня ...Принесите ему сей же час башмаки самые дорогие, с золотом! ...Вот вам, — продолжала государыня, устремив глаза на стоявшего подалее от других средних лет человека — предмет, достойный остроумного пера вашего!»¹. Не хто інший, а Гоголь мистецьки тонко, залучивши чорта, показав своєму народові, що відбувається в українській практиці, коли справа стосується хоч якоїсь боротьби за свої права, то закінчується пшиком, як в цьому випадку: хотіли запорожці заступитися за Січ, щоб її не руйнувала цариця, а добродій коваль, якого чомусь чорт приніс на той час, все зіпсував, попросивши нікчемні, тільки для власної потреби чобітки. Одержавши дріб'язковий подарунок, як завжди одержували українці, коваль Вакула, мабуть, зрозумів, що запорожці цим не задоволені, і тихо наказав чортові швиденько нести його назад, а запорожці уже нічого не домоглися в цариці. Так завжди українці перешкоджали українцям не тільки боротися, навіть просити щось з вигодою для народу і держави. Саме така українська риса проти, якої виступав Гоголь, як і Шевченко, розхитувала волю народу до боротьби, а тому українці віками залежні від інших народів, одержуючи задоволення від всіляких подачок, у тому числі і дозованої свободи.

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 186—192.

Два українці написали дві комедії, про одне і те саме, але Шевченко різко, а Гоголь зі сміхом, хоча й тихо, але занадто зрозуміло, що його твір «Ніч перед Різдвом» не про чортів, а про Катерину II, яка зруйнувала нізашо Січ і розкидала скрізь запоріжців, які називали її «мамою», виставив і виконавця злісних задумів цариці проти України Потьомкіна, а також про коваля Вакулу, який був великий майстер своєї справи, тобто про тих, хто був талановитим вояком, але без боротьби здав Січ — кошового Калнишевського, а також його помічників суддю Головатого і писаря Глобу, які сподівалися одержати милість від цариці, мов Вакула черевики. Свої гріхи коваль Вакула вималював на чортові: «намалевал черта в аду, такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо; а бабы, как только расплакивалось у них на руках дитя, подносили его к картине и говорили: «Он бачь яка кака намалевана!»¹. Ніхто із критиків до цього часу не сказав, за що Гоголь примусив себе через свого недолугого героя Вакулу так зневажати чорта, який возив його до цариці: чи за те, що саме Вакула зашкодив запорожцям відстояти свою Січ, а можливо, за черевики, що він же проміняв на Січ і свободу. З практики ніхто не заперечуватиме, що це і є метод українців: зіштовхувати одного свого земляка з другим, у цьому випадку Гоголя і Шевченка, вишукуючи в шпаринках творчості геніїв дріб'язкові недоліки; задовольняти власні дрібні потреби за рахунок інтересів цілої нації, як це це зробив Вакула, попри інтереси запорожців, як це робили самі запорізькі козаки, не рахуючись з гетьманом чи державою. О, яка філософія, яка правда, який реалізм у творчості письменника, а критики до цих часів не бажають цього визнати, порівнюючи Гоголя з Шевченком. І в минулому, і тепер Гоголя звинувачують у роздвоєності, протиставляючи його Шевченкові, Ю. Барабаш навіть пояснює, що одним із прикладів «роздвоєності» Гоголя і його відмінності від Шевченка є в опозиція батьківщина — чужина: у Шевченка це «структурно-композиційний та сенсово-емоційний стрижень ...і цілісно взяті твори». «Не те у Гоголя. Опозиція «батьківщина — чужина» (Київ — Москва, Київ — Петербург, «ми» — «вони», Україна — «кацапія») сформувалася в ранній період під впливом ностальгійних настроїв та інших чинників, згодом не тільки не розвинулася і не закріпилася, а й ...зазнає глибоких перетворень, її складові часто-густо змінюють свій зміст, часом — на протилежний»². Коли читати твори

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 197.

² Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко. — Харків: Акта, 2001. — С. 54, 62.

Гоголя, і не один раз, як рекомендував письменник, то такий висновок дослідника не підтверджується ні творами на українську тематику, ні на російську тематику, ні на історичну.

Звичайно, не сон наснився великим українцям, це був їхній літературний метод захисту від влади і нападів критиків. Можливо, у митців і були якісь розбіжності в розумінні деяких національно-державницьких елементів, але постійна критика з боку влади і «культурного суспільства» творчості Шевченка ставали для Гоголя пересторогою, оскільки в його творах російські критики помітили чимало національних характеристик, які не співпадали з імперською ідеєю. Як відомо, царизм був обурений творами Т. Шевченка, його відвертістю щодо захисту знедоленого українського народу і України, а такі слова були в листах і творах М. Гоголя, особливо були претензії до «Тараса Бульби», де було чимало епізодів українського національного спрямування. Скажімо, прочитавши оповідання «Тарас Бульба», близький товариш Гоголя Сергій Аксаков жажнувся і розгнівався через те, що в повісті «Вибрані місця із переписки з друзями» він побачив «чисто католицький погляд на красу жінки», що стало приводом для підозри в «таємній любові» письменника до Польщі й католицизму, генетично закладеної в його малоросійському та польському естві — Гоголь-Яновський¹.

Аналіз літературних подій того часу підтверджує таку думку не тільки Аксакова: за семирічний період (1835—1842 рр.) першої і другої редакції «Тараса Бульби» вийшли знамениті твори Т. Шевченка — «Кобзар» (1840 р.) і Гайдамаки (1841 р.), які наробили багато галасу, викликали негативну реакцію на твори і самого поета серед багатьох критиків та відомих представників інтелігенції імперії. Загальна неоднозначна думка про «Тараса Бульбу» і шалена критика політичного і філософського змісту творів Шевченка підштовхувала Гоголя внести деякі редакторські доповнення і зміни до свого знаменитого твору, де оспівана героїка України. Але оскільки письменник доручав вносити правки багатьом своїм знайомим під час перебування за кордоном, влада мала можливість вносити начебто невеликі, але суттєві доповнення проімперського змісту. Здається, навіть сучасні аналітики творчості Гоголя вважають, що всі виправлення до другого видання гоголівських творів вніс сам автор, що не відповідає дійсності, а тому висновки, які роблять ті такі аналітики, сумнівні.

---

¹ Аксаков С. Т. Собрание сочинений в 4-х томах. — М., 1956. — Т. 3. — С. 137, 341.

Суттєва деталь стосується життя і творчості двох великих українців: Гоголю й Шевченку надзвичайно важко жилося в Петербурзі; хворіли від несприятливого клімату; були знамениті, але бідні й не мали свого помешкання; не бажали жити в Петербурзі, це місто вони не любили, і прагнули до Києва, України. Найбільше негативно на них впливало місто Петербург, збудоване містичною особистістю Петром I на перехресті світів, яке: збудоване на кістках людей, і їхні душі заселили місто; під час війни 1939—1945 рр. німці оточили місто, в якому майже не було народу для оборони, але захопити місто не змогли, мабуть, незліченні душі загиблих людей, що загинули під час будівництва, захищали його; в місті розпочався переворот і захоплення влади більшовиками, що спричинило безліч жертв і багато горя в усій імперії; місто збудоване на геологічних розламах; воно розташоване на багнистих місцях, а не всі люди можуть в таких умовах жити; ті, хто живе в цьому місті і прив'язаний до нього, мають особливі риси; багато філософів і вчених вважають Петербург і Росію привидами; з цього міста йде зло для всього світу, Європи, кожного жителя Російської імперії. Недаремно в листі 27 листопада 1839 р. до М. П. Погодіна Гоголь писав про людські почуття в Петербурзі: «И привет, и пожатия, часто может быть, искренние, но мне отовсюду несет морозом. Я здесь не на месте»¹. Не на місці відчували себе Гоголь, і Шевченко, але в них, як і в усіх українських молодих людей, іншого виходу не було, вони користувалися тією спадщиною, яку їм залишили минулі покоління — підвладне місце в Російській імперії. Щоб знайти місце в житті, треба було їхати до столиці імперії, але кожен туди потрапляв різними шляхами: Гоголь у зрілому віці, за власним бажанням і з освітою; Шевченко — ще хлопчаком, майже без освіти та ще й не за власним бажанням; обидва були незадоволені підвладним станом свого народу, але по різному висловлювали своє незадоволення. Визнаймо — це не є «розвоєність» чи протистояння, це реальність — мислення геніїв про національну ідею визволення.

Багато спільного було у творчості великих українців, але, за твердженнями дослідників творчості Гоголя, були й суттєві розбіжності: Шевченко відкрито закликав вивільнитися з рабства, і не тільки з російського, щоб не потрапити назад до польського чи інших сусідів, а Гоголь проповідував дещо інше, його критикували навіть самі росіяни за те, що «в своїх произведениях рекомен-

---

¹ Вересаев В. Гоголь в жизни Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 281.

довал хитрость и лукавство раба»¹, а це не співпадало з закликком Шевченка скинути пута рабства. Разом з тим, твори Гоголя, української і російської тематики, історичні праці, навпаки свідчать, що «хитрость и лукавство» було лише прикриттям справжньої філософії української ідеї визволення, а для цього є багато прикладів із творів письменника.

Варто зауважити, що дослідники застосовують до Гоголя чимало епітетів: «роздвоєння Гоголя», «неприродне психічне роздвоєння», «відірваність від рідного ґрунту, передусім від рідної мови», що «мало фатальні наслідки на весь психічний лад і на всю літературну працю», яка й визначала різноспрямованість векторів формування й розвитку самосвідомості української нації та формування українського національного характеру. Так ми ставимося до своїх видатних людей, іноді доходячи до так званого аналітичного терору у висновках про значущість та їхню роль в українській історії. Розглядаючи творчість і життя двох великих українців — Гоголя і Шевченка чимало дослідників дійшли висновку, що вони належать до різних етнопсихологічних типів, а тому у них різноспрямовані вектори у формуванні й розвитку свідомості нації. Пояснюється їхня несхожість ще й тим, що в них не ті носи, а вони про це самі казали; і жовчі у творчості в одного більше, ніж у другого; і душі в них різні, в одного вона справді українська, а в другого невідомо, яка — «чи хохляцька, чи кацапська», мовляв він і сам цього не відає. Так, вони різні, у них і творчість відрізняється, і тут дослідники, посилаючись один на одного, навішують на українських геніїв стільки всього, що викликає тільки подив: один із геніїв не так дивився, не тією мовою писав; вони по-різному ставилися до жіночої статті, хоча обидва — не мали ні дружини, ні дітей; і багато іншого. Доводячи різницю між Гоголем і Шевченком, деякі дослідники пишуть, що в Гоголя менше «українськості», а в Шевченка її більше, але доказів на прикладах творчості для підтвердження таких висновків у них майже немає, більшість дослідників варяться у власному соку, обговорюючи не твори геніїв, а власні праці про творчість геніїв, у яких закладено строкаті різновекторні думки. Скажімо, один із шанованих дослідників, розглядаючи Гоголя і Шевченка під гаслом «войовничі реалісти», доводячи відмінність двох геніїв, наводить 115 посилань, і тільки два посилання — на листи до Шевченка, а посилання на твори Гоголя й Шевченка

---

¹ Там само. — С. 602.

взагалі відсутні¹. Це стосується й іншого порівняння у матеріалі «Дискурс «бусурманства», де із 99 посилань лише одне — на твори Шевченка, а про твори Гоголя жодного слова, але характеристика його відмінності від Шевченка подається «глобальна». Часто-густо простежується тенденційність у ставленні до Гоголя, як особистості й письменника, і це видно хоча б з того, що коли дається характеристика певних творів автора, деякі українські дослідники стають на бік заповзятих критиків, зокрема стосовно концепції реалізму, закладеної у творі «Портрет»: «говорячи про реалізм Гоголя, або слідом за Белінським засуджують її — хто з гнівом, хто з жалем — як вияв духовної хвороби й заломлення письменника»². А як Гоголь просив читати його твори, і не один раз, щоб зрозуміти їхній зміст, особливо це стосується творів, які зазнали других видань, до яких прикута увага багатьох знавців творчості Гоголя. І в цьому зв'язку досить влучно і справедливо висловився М. Попович: «конфлікт між «руськістю» та «українськістю» Гоголя є не «джерело його драми», а чистісінькі вигадки, які жодним матеріалом не підтверджуються»³.

На початку ХХІ століття Україна вийшла на шлях величезних національних потрясінь, зміни рабського мислення і державного становлення, а тому знакові постаті Гоголя і Шевченка мають служити і філософськи, і теоретично, і політично, і художньо, і соціально провідниками у досягненні головної національної мети — незалежності нації і міцної державності. У цьому контексті треба відкинути надумані пошуки розбіжностей у творчості геніїв, а проповідувати ідеї окресленої єдності, наголошуючи на особливих методах кожного митця у вирішенні єдиної національної ідеї.

---

¹ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко. — Харків: Акта, 2001. — С. 335—346.

² Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко. — Харків: Акта, 2001. — С. 322.

³ Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 362.

Микола Гоголь і сучас- ність

Подібно до того, як, відкриваючи книжки Старого і Нового Заповіту, ми знаходимо всі теперішні події, так само, читаючи Гоголя чи Шевченка, краще пізнаємо сучасні події в Україні, описані видатними українцями. У творах М. Гоголя не важко відчутти сучасність, хоча він писав для тодішньої доби і її людей. Яскраво це простежується і в літературних, і в історичних творах, його лекціях на історичну тематику. Сучасники письменника часто згадували, що були цікаві лекції, але й були сухі та нудні, що підтверджував з сумом і сам викладач, зокрема 14 грудня 1834 р. в листі до М. Погодіна він писав «Хоть бы одно студенческое существо понимало меня! Это народ бесцветный, как Петербург». Водночас деякі лекції, які він читав студентам, були цікавими, а одну із них Пушкін, яку він особисто слухав у 1834 р., назвав «увлекательною», яка була надрукована в «Арабесках» під заголовком «Аль-Мамун»¹. То про що розповідав Гоголь, як професор, студентам у своїй лекції, яка так сподобалася генієві поезії про далеку величезну і могутню арабську країну зі столицею Багдад²? Цікавість лекції полягала не в її мистецькому викладі і насиченні інформацією, а в ідеї, яка в ній була закладена, він наче викладав зміст нового твору про мистецтво державного управління.

Слухачі почули, що до влади у цій країні прийшов добрий і великодушний покровитель просвіти і наук Аль-Мамун, який замислив «государство политическое превратит в государство муз. ...и тогда высшие ступени государства обняла какая-то ли-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах (Гоголь в жизни). — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 498.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 84—90.

тературная мономанія. ...Визирі і еміри старалися оточити свій двір ученими пришестьцями. ...адміністративна частина була як-будто чим-то второстепенним, ...правителі повинні були багато стосуючись до управління покласти по усмотренію своїх секретарів і любимців, що ці любимці були іноді вельми невежі, часто отримували привілеями місця, що все це повинно було отозваться на народі і внаслідок обрушитися на самих правителів. Толпа теоретических філософів і поетів, займаючи правительственні місця, не може доставити державі твердого правління. ...они користуються верховним покровительством і течуть по своїй дорозі. ...В правленні Аль-Мамун був більше філософ-теоретик, ніж філософ-практик, яким би повинен бути государь. ...Он захотів бути релігійним реформатором своєї нації. ...цей народ обіцяв до того невіданне совершенство нації, но Аль-Мамун не зрозумів його. Он упустив із виду велику істину, що образование черпається із самого же народа ...із своїх же національних стихій. ...Но Аль-Мамун не досяг азіатської природи своїх підданих. ...благородний Ал-Мамун — умер, не зрозумів свого народа, не зрозумів своїм народом. ...Он показав собою государя, который при всем желании блага, при всей кротости сердца... был... невольно одною из главных пружин, ускоривших падение государства».

Цю лекцію з цікавістю слухали і Пушкін, і Жуковський, і студенти, яка була присвячена проповіді тодішньої царської влади і самого царя, водночас у наведених словах професора Гоголя ми бачимо як у дзеркалі сучасну незалежну Україну: до керівництва державою не тільки залучаються учені, але й кожен, хто посідає високу посаду, найперше намагається різними методами стати ученим; політики залучають до парламентської діяльності своїх секретарів і секретарок, шоферів і кухарів, родичів і кумів, доручаючи їм приймати важливі державні рішення; жоден ніяк не враховує національні інтереси, забуваючи, що українська нація має свою історію, традиції, культуру, що вона 750 років перебувала в неволі, але не загинула і готова повстати, а тому не солодко буде внутрішнім гнобителем.

Отже, все, що писав М. Гоголь, безпосередньо стосується України і її народу, держави, зокрема: «Трудно полюбить того, кого никто не видал. Один Христос принес и возвестил нам тайну, что в любви к братьям получаем любовь к богу». Але, чи є в українців любов і пошана до своїх співвітчизників? Немає, панує суцільна зрада, заздрість, лайка, розбрат, несамовите протистояння всіх проти всіх, кожен тримає дулю в кишені для сусіда, друзів і

навіть рідних. То як Бог може дати такому народові волю і щастя, не може, а тому століттями народ поневіряється у ганьбі та при-ниженні перед сусідами. Письменник мов би попереджав жителів Російської імперії: «Не позабывайте того, что теперь все между собою в ссоре, и всяк друг на друга лжет и клеветет беспощадно», але це все переважно про Україну і українців.

Навіть губернатор докоряв Павлу Івановичу Чічікову, мало того, заточив у тюрму, але знайшлися добродії, які переконали грізного начальника, і бачимо дивину, що людину, яка займалася незаконним збагаченням, відпустили за єдиної умови, щоб залишив місто. Як посміялась доля і сам Гоголь із свого космічного далекого над українцями, які так нічого й не навчилися на геніальних творах свого видатного сина. Щоб нагадати про таке упущення, Вищі Сили послали на землю Давньої Русі тезку гоголівського Павла Івановича, якого комуністи після 1917 р. відправили назад в небуття, як написав М. Булгаков: «Где миллиарды? Где народные деньги?! Вор!! Взрезать его мерзавца! ...Камень на шею — и в прорубь!»¹. І дивина, наче нічого й не сталося, Павло Іванович знову виринув із підземельного царства саме в часи незалежності України — наприкінці ХХ століття. Герой «Мертвих душ» Гоголя виявився живучіший, ніж гадалося, комуністична жорстокість і виховання на нього не вплинули, він пересів із своєї брички на джип і зайнявся своєю справою. Проте, як і після 1917 р., і після 1991 р. йому недовго випало займатися улюбленими махінаціями, в яких простежувалися усі сторони існуючого паскудства: знову опинився в не такому уже й глибинному регіоні країни і приділяв увагу своєму улюбленому аграрному секторові, охопивши ще й науку, де зустрів усіх своїх улюблених співрозмовників — Собакевича, Манілова, Плюшкіна, Коробочку, Ноздрьова. Проте нові умови закликали до більших дій, і гоголівський герой нового часу прибув із глибинки до самої столиці і подумав, що не хочеться займатися мертвими душами про які всі знають, все бачать, а краще зайнятися чимось прихованим, і перед ним з'явилися наче з повітря газ, енергія й інше невидиме.

Сучасний Павло Іванович, який займався не кращими ніж тодішній Павло Іванович справами, але уже на рівні держави, його благодійник і начальник добряче посварив за те, що «не по чину брал», та дав зрозуміти, щоб залишив країну, що й було терміно-

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Днипро, 1989. — Т. 1. — С. 342.

во зроблено. Якби не американці та їхні судові органи, які, мабуть, читали Гоголя і краще, ніж українці, його зрозуміли, гуляв би сучасний Павло Іванович дотепер. Героя надовго запросили до іншої країни, благо, що його виперли з тієї країни, і радіє тепер Павло Іванович, що його навіть таким чином визволили з підземного царства, а все його оточення, як і в минулому за комуністів, ще залишається й продовжує його незвичні справи в країні. У своїх творах Гоголь зовсім не згадував про царя і рабство народу, і тепер не згадується народ, його бідність, втеча з країни, а влада усіх рівнів живе сама для себе — все, як описував письменник, нічого нового. Герой Гоголя має дві дивовижні особливості: перша, його діяльність проростає винятково на аграрному ґрунті; друге — його динамічність, коли він переходить від діяльності на губернському рівні на український державний рівень, нарешті у світовий простір.

А всьому причина — багатовікове рабство, в ньому український народ уже звик жити, воно формує все негативне в людині. Українці так і не позбулися тих негативних рис, виплеканих рабським своїм становищем, які ще у першій половині ХІХ століття помітив Гоголь, і описав у «Старосвітських поміщиках». Молоді українці, прибувши до північних столиць імперії, проявляють безліч негативних рис: тягнуть останню копійку зі своїх таки земляків, перетворюються на наклепників і брехунів; змінюють свої українські прізвища на російські. Надивившись на своїх земляків, які завойовували місце під сонцем, Гоголь написав, що багато з них перетворилися на «презренные и жалкие творения». Подивімося, після Гоголя минуло півтора століття, а ці «творения» й далі тримають український народ як у фізичній, так і в духовній неволі.

Якось небачена сила на межі ХХ—ХХІ століть вихлюпнула на поверхню української дійсності схожі на саранчу і такі само агресивні рої чічікових, плюшкіних, коробочок, манілових, собакевичів і ноздрьових, до них приєднуються жиди і польські пани. Куди не кинеш оком, вони засіли в усіх сферах, скрізь крадіжки, паскудство і доноси: культурі, історії, економіці, промисловості, будівництві, транспорті, аграрній сфері, соціальному забезпеченні, зовнішніх відносинах, освіті, науці і медицині, державному управлінні. Сховатись, навіть уникнути зустрічі з ними, навіть відхреститися від них неможливо — вони скрізь. Гоголь розпочав боротьбу з ними, намагався перевиховати, але не вдалося, і він загинув від нервового перевантаження — це факт. А на українській поверхні нових чічікових про своє розчарування вико-

нанням обіцянок, виголошених на Майдані під час Помаранчевої революції 2004 р., заявив знаменитий українець світового рівня спортсмен Віталій Кличко: «На самом деле этот всеобщий порыв был использован лишь для того, чтобы миллионеры могли поменяются местами с миллиардерами, — политики, которые пришли к власти, преследовали одну цель: под красивыми лозунгами прятали стремление к обогащению, наживе. ... В ответ на слова Ющенко: «Ці руки нічого не крали» — я могу лишь сказать «А ці руки нікого не били»¹. Звичайно, світ бачив, як кулаки знаменитого українця скородили обличчя інших світових знаменитостей, а ось про руки Ющенка світ ще мовчить.

А як з'явилася корупція та інші негаразди, де все це взялося в Україні? — можуть запитати наївні українці, наші предки такими не були, козаки Січі за подібні речі вбивали, винуватців завертали в мішок, викидали у Дніпро злодюгу. А коли Січ зруйнували, то всі пішли навчатися на північ у тих, про яких написав Гоголь, він саме для цього й поїхав до холодного Петербурга, щоб описати для нащадків, звідки пішла ота кругова чаша: принесли навчені українці, повертаючись з північних столиць; завезли росіяни, які прийшли управляти і до цього часу управляють українськими справами; навчає російська література, дитячі, шкільні та студентські підручники, як і вся культура північного сусіда. Ось так, шановні сучасні українці, своїм гумором письменник перетворив, здавалося б, дріб'язкові аморальні звички російської дійсності на потужний суспільний сатиричний зміст, який є яскравим відголосом рабського минулого з Російської імперії. Якщо запитати, чому подібне явище століттями розхитувало Російську імперію і нарешті призвело до її розвалу, не минає катастрофа й Україну? — то відповідь може бути одна: наявність умов для існування постійної кислотної зливи корупції, про яку писав ще Гоголь.

У 2009 р. відзначається 200 років від дня народження Гоголя, і на поверхню випливають нащадки тих, кого колись торкнувся майстер сміху. Перш за все вони не дають спокою тілу майстра, що не личить християнам, якщо вони такими є: за існуючою версією і передбаченням самого Гоголя, імовірно його поховали заживо. Не звернули увагу на слова, зверненні до майбутніх поколінь: «Стыдно будет тому, кто привлечется каким-либо вниманием к гниющей персти, которая уже не моя»², коли у 1931 р. на кладовищі Донського монастиря відкрили домовину Гоголя, то

¹ Бульвар Гордона. — 2010. — сентябрь. — № 38. — С. 10.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С.....

виявилось, що в нього вкрали голову, а присутнім на цьому дійстві радянським письменникам дозволялось привласнити речі з мертвого, і Костянтин Федін стягнув чоботи генія, якийсь поет, досить відомий, відрізав від його спортука підбивку і зробив з неї обгортку для книги, інший вкрав ребро та виготовив з нього ручку для написання поезії. Решту нерозкрадених останків майстра сміху перенесли на Новодівиче кладовище, але плиту з могили все-таки забрали і передали М. Булгакову, який також бажав лежати поряд з Гоголем¹.

Для вигадок залучили навіть відомого Павла Глобу, який заявив на сторінках не проукраїнської преси², що Гоголь «был поклонником Речи Посполитой и очень любил Польшу (тем более, что полная его фамилия Гоголь-Яновский и происходил он из польской шляхты)», а також, що «Запорожская Сечь у него — это какая-то неорганизованная орда полупьяных мужиков, которые черт знает чем занимаются», казакам противопоставляются поляки — «организованные, цивилизованные, с благородными традициями и воинской доблестью... представьте теперь», — вопрошает Глоба, — как на их фоне выглядят бандюганы, сброд, упившиеся жирные свиньи?». У цій же газеті згадані пани, які люблять тільки Україну за поживу, як свиня болото, добалакались до того, що твір Гоголя «Тарас Бульба» нарекли «Тарас картошка». Звичайно, знову Гоголь залишився наодинці з критиками, як і в минулому, бо росіяни намагаються письменника забути, щоб не згадувати того паскудства, яке він у них побачив, а українці ніколи своїх не захищають ні добрим словом, ні плечем, ні мечем.

Якщо вже казати про свиней, то звернімося до самого Гоголя, який у листі до Балабіної з Рима 7 листопада 1838 р. вказав місце їхнього розташування: «...эти свинки не так толсты, огромны и жирны в Петербурге, как вы думали? Но мне кажется, этих животных в Петербурге весьма (увы!) достаточно»³. І не в Запорізькій Січі чулося «Ах ты, неумытое рыло!», а серед російських поміщиків, і за ці слова Гоголя засудив Белінський у листі від 3 червня 1847р. із Зальцбрунна. А на завершення прочитаємо, що писав великий російський письменник із Рима М. П. Погодіну в листі 5 травня 1839 р.: «Не житье на Руси людям прекрасным. Одни только свиньи там живут»⁴. Стосовно конкретних осіб подібну думку висловлював знаменитий критик В. Белінський, написавши до

¹ Бульвар Гордона. — 2009. — Июль. — № 28. — С. 9—10.

² Там само. — С. 10.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 145.

⁴ Там само. — С. 155.

Гоголя в листі 20 квітня 1842 р.: «Судьба же давно играет странную роль в отношении ко всему, что есть порядочного в русской литературе: она лишает ума Батюшкова, жизни Грибоедова, Пушкина и Лермонтова — и оставляет в добром здравии Булгарина, Греча и других им подобных негодяев в Петербурге и Москве»¹. Ось чому не слід перекручувати авторську думку аби насолити українцям за те, що писав Гоголь про окремих представників деяких націй.

Щодо українського чи російського спрямування Гоголя, то завдання вирішується сучасними так званими аналітиками фундаментально: не можемо довести, що Гоголь — великий співець Російської імперії і прогресивних росіян, то доведемо за допомогою сучасного «прорицателя», що він і не був проукраїнським, а був відданий Речі Посполитій, бо бачите українці, що в нього половина прізвища — польське. Мабуть, згаданий сучасний провидець забув, що коли була Річ Посполита, то Україна в тій конгломерації й перебувала, і мабуть тоді жили нащадки Гоголя. До речі, авторам подібних висловлювань, звичайно на замовлення, треба знати, що в польській літературі Гоголь залишається досі «нормальним» російським письменником, але саме через свою «російськість» — чужим і ворожим². Саме через такі його риси неможливо друкувати в Польщі твори великого «російського» письменника, окрім «Ревізора». А щодо польського походження, польського прізвища та польської шляхти, то, до відома П. Глоби й інших доброзичливців Гоголя, вдумливі дослідники пишуть, що родоначальником Гоголів був козацький могилівський полковник Остап Гоголь, який 1674 р. за свою службу одержав від польського короля село Ольховець, він мав сина Прокопія, в якого був син Іван (польською мовою Ян), батько і син одержали ще й польське шляхетство. В Яна був син Дем'ян, священник села Кононови поблизу Лубен, від Дем'яна народився Афанасій Гоголь, який і розповів родовід Гоголів. Новітні дослідники, в тому числі біограф Гоголя Шенрок, написав: «род Гоголей, подобно многим другим, подчинился чуждому влиянию и в лице двух своих представителей (разумеется, Прокофий и Ян) вступил было в ряды польского шляхетства, но вскоре возвратился к православной вере и родной Украине»³.

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 182.

² Сорочинський ярмарок на Невському проспекті (Упорядник В. Агєєва). — К.: Факт, 2003. — С. 36.

³ Гоголь&Гоголь. Фонд сприяння розвитку мистецтв. — К., 2009. — С. 10.

Все це мало такий вигляд: предок М. Гоголя Остап Гоголь був полковником за часів гетьманства Петра Дорошенка, який тільки один із полковників до кінця підтримував Дорошенка і не схилився на умовлення Самойловича зрадити гетьмана. Залишившись наодинці на правому березі Дніпра, Остап Гоголь з невеличким загоном вірних йому козаків пішов служити Яну Собеському, і в 1674 р. одержав від польського короля Яна-Казимира село Ольховець — «за приверженность к нам и к Речи Посполитой благородного Гоголя, нашего могилевского полковника, которую он проявил в нынешнее время, перешедши на нашу сторону, присягнув нам в послушании и передавши Речи Посполитой могилевскую крепость»¹.

Висновок, мовляв запрошується сам, Гоголь не потрапляє ні до ваших — українців, ні наших — росіян, а тому віддамо його полякам, бо він любив колишню Річ Посполиту. Диву треба даватися, щоб людина, яка пророкує, що, до речі, міг робити і сам Гоголь, на підставі далеких зірок і близьких планет знайшов неіснуюче у творі «Тарас Бульба». І всі ці наклепи робляться начебто на захист козацької держави — Запорізької Січі, звеличення знаменитого критика, який наважився використати сміх для висвітлення російської «пошлости», що в перекладі українською — паскудство. Треба сказати сучасним розумникам, які то вважають Гоголя стовідсотковим росіянином, то українцем, а то поляком, що видатний українець, письменник, філософ і вчений за своєю генетикою, етнічним походженням і внутрішнім духовним станом був й залишається українцем. Виходить, що популізм і обливання брудом українського генія справа не шляхетна для відомих людей.

Отже, український полковник, дивлячись на гармидер між тодішніми гетьманами, перейшов на службу до поляків. Далі його нащадки брали назву шляхтичів, Іван називався уже Яном, а звідси й прізвище Гоголь-Яновський, що не є випадковим. Подібне перетворення прізвищ, бажання записатись шляхтичем та одержати інші атрибути для свого роду і особи було крайньою потребою того часу для українців, які були підневільні і від поляків, і від росіян. Російська влада не визнавала звання малоросійських панів, треба було здобувати дворянське достоїнство, яке давало право на землеволодіння. Ось чому пани-малороси кинулися не боронити свої права, а шукати шляхи у дворянство: знаходили докази, що той чи інший пан не тутешній простонародний мало-

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 325.

рос, а особливий, шляхетської породи, з новим перекрученим прізвищем та паперами про шляхетність. Кожен пан-малорос намагався довести, що він не Горленко, а Горлевич, не Касків, а Каскевич, не Гарбуз, а Гарбузов, не Луків, а Луков тощо. Так з'являлись і польські, і російські прізвища, і зникали українські. Подав свої прохання нащадок Остапа Гоголя Афанасій Дем'янович Гоголь: він і його рід уже Гоголі-Яновські, в роду є шляхтичі, що і стало підставою внести їх до дворянської родословної книги 15 жовтня 1792 року¹. Все це була рабська реальність всього українського народу, який не в змозі боротися за свою свободу, тож вимушений пристосовуватися до вимог законів поневолювачів. Минали віки, приходило розуміння свого становища, і письменник вніс таку ясність про власне прізвище: коли його іноді називали, особливо учні, Яновський, то він різко протестував і пояснював: «Моя фамилия Гоголь, а Яновський только так, прибавка; ее поляки выдумали»².

А що уже стосується тлумачення бульби, назвавши героя «Тарас картошка», то нащадкові останнього писаря Січі, який разом з кошовим і судею, ставши на коліна, здавав без бою центр української слави російським військам, всупереч вимогам козаків дати сильний бій росіянам, треба було б знати, що згідно з тлумаченням Даля «картофель и бульба» ще називається «земляное или чертовое яблоко, бараболя», але добродії, щоб досадити українцям, обрали «картошка», це — перше. Друге, Тарас Бульба, змальований Гоголем справді хоробрим полковником українських загонів у складі польського війська, який охороняв український кордон, але коли поляки обдурили українських козаків, розділивши здобич від татар нерівними частками, ошукавши козаків, то полковник Тарас скинув з себе військові обов'язки перед польським військом і заявив: «Когда вы, господа полковники, сами не знаете прав своих, то пусть же вас черт водит за нос. А я наберу себе собственный полк, и кто у меня вырвет мое, тому я буду знать, как утереть губы». В усіх куточках української землі з'являвся Тарас зі своїми козаками і питав: «Ну, дети! Что и как? Кого и за что нужно бить?», що відповідало тодішньому реальному стану — «вечная необходимость пограничной защиты против трех разнохарактерных наций»³. І після цього Тарас, якого Глоба змальовує «товстим», а письменникові Гоголю приписує

¹ Дворянская грамота А. Д. Гоголя. Чтения в Историч. общ-ве Нестора. — Кн. XVI. — Вып. I—III. — С. 42.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 443.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 239.

прихильність до Польщі, «выжег восемнадцать местечек, около сорока костелов и уже доходил до Кракова. Напрасно небольшие отряды войск посылаемы схватить его: он всегда почти разминался с ними»¹. І все те правдиве, про що писав М. Гоголь, сучасні нащадки «трех разнохарактерных наций»² й далі перекручують для нащадків великого Гоголя, щоб продовжувати тримати їх у неволі і темряві.

Дехто із сучасників, критикуючи козаків за їхній устрій та традиції, нерідко для годиться вишукують своїх родичів серед козаків, пишаються й тим, коли ті нащадки були старшинами, а не сіромою. Справді, коли 4 червня 1775 р. на Зелені Свята російські війська під командуванням генерала П. Текелів оточили Січ, одержавши наказ її зруйнувати, а керівництво арештувати, то створилася цікава ситуація. Як пишуть дослідники, січова сірома вимагала боронитися, знаючи, що проти відваги козаків важко устояти навіть великому війську, але старшина — кошовий Калнишевський, суддя Головатий та писар Глоба проявили слабкість духу і закликали козаків здатися. Саме цих трое старшин залишили українцям чорну пляму ганьби та колінкування перед нападниками, які добровільно підставили свої шиї для мотузки, закінчивши своє рабське життя у нечуваному приниженні: Калнишевський проміняв героїчну боротьбу на життя черв'яка чверть століття у підземеллі на Соловках; Головатий і Глоба згнівали в копальнях Сибіру. Всі нащадки подібних старшин-рабів, і з минулого, і сучасного часу, повинні не пишатися ними, а молитися, замолюючи їхні гріхи перед українським народом, бо вони залишили у спадок не дух опору ворогам, а дух покори і рабства, які формували дух руїни, що ми пожинаємо до цього часу, маючи такий ганебний приклад. Саме такі приклади, а їх в історії Української держави багато, стали причиною висновку О. Ольжича (Кандиби): «Дух руїни, дух степу покутує в психічному укладі нашого народу від княжої доби, почерез гетьманщину й визвольні змагання 1917—1920 років аж до сьогоднішній день».³

Українцям, які жили в добу Гоголя і сучасним його нащадкам треба було б знати, як гаряче висловлювався знаменитий автор «Тараса Бульби» про польське повстання 1830—1831 рр., мабуть жалкував у душі, що його твір про героїку українців нічого їх не

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 300.

² Там само. — С. 239.

³ Ольжич О. Дух руїни (По сторінках історії). — К.: Смолоскип, 2007. — С. 11; (Дух руїни. По сторінках історії. Прага, 1940).

навчив, вони не хочуть боротися проти поневолювачів, як поляки. Спілкуючись з польськими емігрантами у Римі, Гоголь з пафосом казав: «У вас, у вас что за жизнь! После потери стольких сил! Удар, который должен был вас уничтожить, вознес вас и оживил. Что за люди, что за литература, что за надежды! Это вещь нигде неслыханная»¹. Виверження таких думок схоже на магму з потужного вулкану, і саме це свідчить про реальний зміст творів великого письменника, який брав собі у співавтори навіть Пушкіна, бо один побоювався залишатися з такими творами, які розхитували величезну імперську потвору.

Заради істини, яку поважав письменник, звернімося до самого Гоголя, до його нагляду на деяких своїх сучасників і дивиться на теперішніх, порівнюючи їх із старовинними українськими родами, окремими особистостями, справжніми українцями за матеріалами «Старосветские помещики»: «По ним можно было, казалось, читать всю жизнь ... которую вели старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на «о», слог «въ». Нет, они не были похожи на эти презренные и жалкие творения, так же как и все малороссийские старинные и коренные фамилии»². Письменника турбувала ситуація, за якої українці перероджувалися у столиці імперії, дехто повертався на батьківщину, а на їхнє місце летіли нові шукачі милостині і теплих місць, а українська людність розбавлялась і розбавлялась різними пройдисвітами, які тепер, на початку ХХІ ст., заповнили Україну і розкрадають національне багатство, здирають останню свитину з духовно хворобливого народу.

У сучасних українських умовах мертві душі Гоголя, це ті особини, які вже духовно вмерли, але ще рахуються у казкових переписах, яких вишукує новітній Чічіков і примушує їх перетворюватися на українських реформаторів, державників, підприємців. Теперішні державники, політики і адміністратори як дві краплі води схожі на тих, про яких писав двісті років тому Гоголь: «образовалась комиссия для построения какого-то казенного весьма капитального строения... Шесть лет возились около здания:

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 37.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 7.

но климат, что ли, мешал или материал уже был такой, только никак не шло казенное здание выше фундамента. А между тем в других концах города оказалось у каждого из членов по красивому дому гражданской архитектуры: видно, грунт земли там был получше»¹. В цій комісії головну роль відігравав Чічков, який «всегда не был чужд разных наслаждений», а тому кожен впізнає наших сучасників, які стоять біля державного корита: бюджета чи матеріальних цінностей, і в них з'являються банки, фонди, підприємства, елітні будинки, віли, котеджі, сотні тисяч гектарів землі, села й хутори.

Як тепер яскраво проявляється чічковська підприємливість, яку Г. Попов визначив як методи Чіčkова у трьох напрямках для сучасних підприємців: у своєму підприємстві він не творець, а махінатор, шахрай і ошукувач; головний об'єкт ошукування для підприємця — держава, а це — весь народ; у усіх своїх підприємницьких проєктах Чічков зазнає поразки. Чи не подібне ми бачимо у теперішніх українських підприємців, їхня діяльність наперед приречена на поразку через саму державну систему: якщо чіčkови самі до цього не дійдуть, то їх змусить зазнати поразки сама держава. А що уже стосується ідеї комедії «Ревізор», то навіть тепер, на початку ХХІ століття, вона живе і квітне, б'є просто в ціль, бо коли урядовці, набравши позичок за кордоном і невідомо куди їх витративши, постійно очікують повідомлення — «до нас їде ревізор із МВФ!», хоча через всюдозволеність для кожної прийдешньої влади німої сцени не буває.

На закінчення довідаємося про зв'язок Гоголя з особистостями свого минулого і майбутнього на своїй батьківщині. Україна впродовж 750 років залежала від іноземних держав, народ підпорядковувався їхнім законам, виховувався на чужій культурі, мові і традиціях. Все йшло до зникнення не тільки Української держави, але й народу як нації, як стародавнього етносу. Наперекір важким часам вижив і народ, встояла і держава. Де коріння, яке давало силу для важкої подорожі в чужому ярмі і не падати на коліна? Де ті особистості, які робили свій внесок у загальну справу боротьби і, до речі, не силової, а інтелектуальної, яка виявилася потужнішою, ніж, скажімо, бійки «своїх проти своїх» часів гетьманщини та громадянської війни у першій половині ХХ століття, і привела до української перемоги, яка ще не завершена. На широких просторах українських степів і поліських лісів наро-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 232—233.

джувалося багато видатних особистостей, які поповнювали й нині поповнюють українську національну еліту.

Великий внесок в історичну національну спадщину зробила Чернігівська земля — цей найважливіший стародавній осередок державності Давньої і Київської Русі. На її землі, якою йшли із Новгороду (Новгород Сіверський) полки Ігоря Святославича «на землю Половецкую, за землю Руськую»; в добу гетьманщини тут у Ніжині, відбувалася відома Чорна Рада; підтримували комуністів в Україні червоні козаки В. Примакова на початку ХХ ст.; відбувалось багато інших знакових подій. В останні століття в історії Чернігівщини поступово окреслюється помітний осередок, який, на відміну від Багамського трикутника, не втягував в небуття все навкруги, а навпаки, з нього виходять мов казкові, але реальні, багатирі інтелектуальної еліти української нації: Козелець — Ніжин. У цьому трикутнику в часовому вимірі приблизно через століття з'явилися дві особистості: Кирило Розум, Микола Гоголь.

Неподалік Козельця на хуторі Лемеші народився Кирило Григорович Розум (1728—1803), якого в дитинстві забрали до царського двору до Петербурга, де він уже став Розумовським, виховувався на російських законах, культурі, мові, традиціях. Як мовиться, коли є розум, то він скрізь проявляється: в молоді роки став президентом Петербурзької Академії наук (1746—1798), в якій працював М. Ломоносов (1745—1765 рр.), він був останнім гетьманом України (1750—1764). Його найважливіший і помітний внесок для своєї батьківщини України полягає в тому, що він, маючи величезний вплив у науці і на брата Олексія, царської особи, свідомо ставив за мету домогтися автономії для України в Російській імперії, а як гетьман України добивався від Сенату підвищення плати запорізьким козакам, підтримував їхнє клопотання про перенесення Запорізької Січі в зручніше місце, намічав плани земельних і судових реформ, розбудовував Батурын. Німкеня Катерина II нічого цього здійснити не дозволила і взагалі ліквідувала гетьманство, щоб не кортіло українцям свободи, але свічка, запалена Кирилом Розумом із Козельщини на шляху до свободи, світилась і кликала на боротьбу.

Ніжин, хто не знає з дитинства, що в гімназії вищих наук цього міста навчався всесвітньо відомий Микола Гоголь (1809—1852), який народився майже через сто років після Кирила Розума. Мало хто знає про село на Полтавщині, де народився письменник, але кожен знає, що Гоголь навчався і сформувався як особистість у Ніжині. Що видатного вдалося здійснити М. Гого-

лю для України на її шляху до свободи: в знаменитих оповіданнях «Вечера на хуторі близ Диканьки» він показав цілісну картину духовної величі й етнічної єдності українського народу, в романі «Тарас Бульба» возвеличив героїку України, українського козацтва і Запорізької Січі, подібне стверджував і в інших українських творах. Його друга частина творів — «Ревізор» і «Мертві душі» за допомогою українського сміху і гумору висвітлили російську «пошлость», тобто паскудство, бацили якого з того часу роз'їдали нації, які входили до складу Російської імперії і багато в чому сприяли її розвалу наприкінці ХХ століття. Письменник М. Гоголь, як і вчений та політик М. Розумовський, опікувався долею Запорізьких козаків, він цікавився історією України, написав драму про запорізьких козаків і прочитав її Жуковському, яка не сподобалась поетові і автор її спалив. Відомо, що Гоголь знищував те, що викликало в нього і його оточення якусь підозру. Мати письменника Марія Іванівна розповідала, що подібний нахил з'явився в нього ще з дитинства: «он написал один раз какое-то сочинение и поднес ей, а потом сам же тихонько утащил его и вероятно истребил»¹.

Якщо К. Розум докладав зусилля для збереження прав України і її народу, то М. Гоголь у своїх творах протистояв руйнуванню духовності української нації. В минулому К. Розум, спрямовував зусилля на розробку й реалізацію механізмів стимулювання ефективного використання землі та формування правових земельних відносин. У своєму другому томі «Мертвих душ» переважно на прикладі сільської місцевості М. Гоголь показував, як треба працювати, створювати добрі умови праці і відпочину працівникам.

На прикладі двох великих українців з Чернігівщини ми бачимо, що традиції турботи про розвиток села української інтелігенції із сільської місцевості не зникала, а століттями продовжується на рівні генетичної спадковості. Кожен із згаданих особистостей народжувалася, зростала і діяла у найскладніші епохальні періоди українського народу:

— Кирило Розум (Розумовський) — в добу повернення України і її народу до часів Петра I Україна була позбавлена прав і свобод;

— Микола Гоголь-Яновський — в добу духовного занепаду української нації під впливом російської культури, пригніченої паскудством.

---

¹ В.Вересаев. Соч. в четырех томах. Изд. «Правда», М., 1990, Т.4, -С. 193

И нет такого тупика в жизни,
которого нельзя было бы
проломить молитвою,
терпением и юмором.

И. Ильин.

XI Один із великих на шляху пізнання, розвитку і про- гресу

Шляхом творчості Гоголя вели Вищі Сили. Подібне твердження можна пояснити тим, що майстер сміху, одержаного у спадок від своїх батьків, приїхав до Петербурга, в якому йому не подобалося ані саме місто, ані умови життя, був шкідливим і клімат, але він настирливо в тиші займався літературними вправами, виробляв мистецтво гумору і сатири, окутуючи все це вдаваними бажаннями влаштуватися на державну службу чи ще щось інше. Якось сила звела молодого письменника з найвидатнішим поетом і мислителем Росії Пушкіним, який підказав, про що писати, застосовуючи сміх, і вийшла особлива сатира на державу Росія. Як бачимо із творчості письменника, Гоголь не політик, як, скажімо Т. Шевченко, хоча його творчість наскрізь була політичною. «Я всегда бежал от политики», — писав письменник М. Погодін у листі 28 листопада 1836 р., а тому він свої твори виправляв і пояснював своїм критикам, що він не проти держави, не проти народу, не проти чиновників, не проти поміщиків і не проти рабства, хоча все це присутнє в його творах. Виправляти йому допомагала влада, вносячи таке, про що автор, можливо, й не знав, а коли знав, то не надавав якогось значення, решту, що він хотів сказати, ретельно приховував, особливо про український

народ, його історію і державу, що й перебувало під сімома замками, але....

Проте не слід думати, що Гоголь тільки й очікував, щоб хтось йому подавав ідеї, про що писати і як писати, тут не той випадок. В літературі наголошується, що він навіть просив у Пушкіна дати йому якісь ідеї, але не треба проходити повз той факт, що Гоголь не до кінця був відкритим, навіть для свого найближчого оточення, і тут таки слід відповісти на запитання, а хто давав молодому письменникові ідеї для написання всіх творів на українську тематику, у тому числі про українську історію, щоб написати те, чого ще ніхто не писав. У своєму щоденнику 7 квітня 1834 р. О. Пушкін записав: «Гоголь по моему совету начал историю русской критики»¹. Подивімося, як і що уже писав М. Гоголь в оповіданні «Старосвітські поміщики», яке почав ще у 1832 році, коли письменник стикнувся з реаліями північної столиці Російської імперії. Відомо, що Гоголь своїм оповіданням зворушував навіть самого царя, випрошуючи у нього грошей, але у цьому творі письменник уже розпочав історію російської критики, тобто задовго до рекомендацій О. Пушкіна. В листі 18 квітня 1837 р. до Жуковського письменник писав про оповідання: «Старосвітські поміщики» і «Тараса Бульбу»: «Это те две счастливые повести, которые нравились совершенно всем вкусам и всем различным темпераментам; ...кроме вас, меня и Пушкина»². Ми розглядаємо ці два оповідання, аналіз яких дає підстави вигукнути: о, хитрющий Гоголь, о, геніальний митець, о, великий українець.

Жодного сумніву, Гоголь знав і використовував у своїй творчості потужну силу інтелекту О. Пушкіна, навіть вживав його слова, зокрема «всяк», за яке зазнавав критики від Белінського, він знав думку генія Пушкіна про Росію, який визнавав тільки Русь, звідки пішла сама Росія, в якій живуть різноманітні народи: онуки слов'ян, фіни і дикі народи калмики, тунгуси й інші:

*Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в ней язык,
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой
Тунгус, и друг степей калмык*³.

Жодного сумніву, що саме єдність думок про українську проблему двох великих неординарних особистостей Пушкіна і Гоголя

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 39.

² Там само. — Т. 4. — С. 21.

³ Пушкин А. С. Сочинения в 3-х томах. — М.: Худ. лит., 1985. — Т. 1. — С. 586.

дають великий матеріал для роздумів. Не дивно, що тільки один Пушкін побачив у повісті «Старосвітські поміщики» «шутливую, трогательную идиллию, которая заставляет вас смеяться сквозь слезы грусти и умиления», на жаль, чому мають проливатися сльози, і в кого, великий поет не пояснив, залишивши це для роздумів читачів. Водночас М. П. Погодін назвав твір «Идиллией и элегией», а Белінський підкреслив, що «автор нашел поэзию и в этой пошлой и нелепой жизни, нашел человеческое чувство, двигавшее и оживлявшее его героев, это чувство — привычка. ...я сердит на него за то, что он и меня чуть не заставил плакать о них, которые только пили и ели и потом умирали»¹. Але, звернувшись до оповідання, бачимо, що найближче до сутності твору був Пушкін, який писав про сльози, хоча й не уточнив через що вони з'являлися, але мабуть не через те, що герої оповідання, використовуючи дармову селянську працю, жили, добре харчувалися і тихо вмирали. В оповіданні закладена Гоголем сутність значно глибша, яку навіть видатні російські інтелектуали не зуміли, або не бажали, помітити, але яка і викликає сум, сльози в кожного українця.

Треба враховувати, що Гоголь був прихованим, але великим патріотом свого народу, його багатостраждальної історії, яка була знівечена, і про яку він розпочав писати, щоб розпочати шлях до виправлення помилок минулого. Потужний поштовх до таких дій стався, коли в північній столиці він побачив велику відміну життя від своєї Малоросії, найбільше його вразила рабська поведінка деяких землячків, вихованих у принизливій покорі ще з часів польського панування. Російські комуністи через сто років нікому не пояснили, що вони багато запозичили з творів Гоголя для власних потреб, хоча й у викривленому вигляді, скажімо український термін «кулак» застосовували у репресіях. Торгуючись із Собакевичем за ціну мертвих душ: «Ну, уж черт его побери, — подумал про себя Чичиков, — по полтине ему прибавлю, собаке, на орехи!», але Собакевич стояв на своїй ціні: «мое последнее слово: пятьдесят рублей! право, убыток себе», і Чічиков сказав про себе: «Экой кулак!», а коли придивився до Собакевича, то підтвердив: «Нет, кто уж кулак, тому не разогнуться в ладонь!»², під час розставання додав про себе: «Кулак, кулак!, да еще и бестия в придачу»³.

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 307.

² Там само. — Т. 5. — С. 105.

³ Там само. — С. 107.

У своїх «Старосвітських поміщиках» Гоголь намагався подати яскраву, працьовиту і заможну природу українського суспільства, яке калічилося рабською залежністю від інших держав: «ясную, спокойную жизнь, которую вели старые национальные, простосредечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наполняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на «о», слог «въ». Нет, они не были похожи на эти презренные и жалкие творения, так же как и все малороссийские старинные и коренные фамилии»¹. Видатний митець показував, що несе рабська залежність нації: старовинні і корінні роди української нації поступово зникають, на їхнє місце приходять перероджені яничари, які переймають все чуже, не люблять своєї нації, її культури, традицій та історії. Ось через що з'являлись сльози в Пушкіна та злість у росіян та українських яничар, саме через це не могли второпати самої сутності ані Белінський, ані Погодін, інші критики, а українська інтелігенція мовчала. Письменник висміював тих українців, які відмовлялись від свого таки українства, зокрема Гарбуз перетворювався на Гарбузова, Луків — на Лукова, Іванів — на Іванова. ...і після цього сміх перетворювався на плач. У цих словах весь Гоголь, тут головний зміст всіх його творів: підносив істинних українців і засуджував наклепників, донощиків, як прояв рабської залежності; вихваляв знамениті національні роди з часів І. Мазепи; письменник подавав приклад еталону людських відносин, які існували в старовинних українських родин, що на них орієнтувались майбутні українські родини; на багатьох прикладах письменник показав відмінність українських і російських родин в усьому — у життєдіяльності, людських та сімейних стосунках, харчуванні, де «страсти, желания и беспокойные порождения злого духа, возмущающие мир, вовсе не существуют».

Коли молодий Гоголь залишив Ніжин і потрапив до Петербурга, то в листах до рідних писав про відсутність харчів, а ті продукти, що продавалися, були надзвичайно дорогими, а крім того, суцільний холод, і він засумував — «нам мило все то, с чем мы в разлуке», і у своєму творі описав широку палітру багатства українського села: «целые ряды низеньких фруктовых деревьев, потопленных вишен и яхонтовым морем слив, покрытых свинцовым

---

¹ Гоголь Н.Собр. соч. в восьми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 7.

матом; ... длинношейный гусь, пьющий воду с молодыми и нежными, как пух, гусенятами; частокол, обвешанный связками сушеных груш и яблок и проветривающимися коврами: воз с дынями, стоящий возле амбара; отпряженный вол, лениво лежащий возле него»¹. Письменник сумував за теплою і повітрям своєї батьківщини, йому не підходили ні харчі, ні вода, ні повітря на північній стороні, а тому він писав: «я думаю, что не имеет ли самый воздух в Малороссии какого-то особенного свойства, помогающего пищеварению»². Чи не такою палітрою краси пояснює Гоголь, яка в нього душа: українська чи російська.

Старовинні поміщики були дуже гостинні, як героїня твору Пульхерія Іванівна: «Добрая старушка! Она вся принадлежала гостям», але цього не помітили російські критики, чомусь не зрозуміли, що Гоголь писав про стародавню Україну — «Добрая старушка!», яку завжди уподобували і злі, і добрі гості через те, що «она вся принадлежала гостям». Довірливість, гостинність, притаманна українцям, завжди призводила до великих втрат, як це сталося з Пульхерією Іванівною й Афанасієм Івановичем, яких «прикажчик, соединившись с войтом, обкрадывали немилосердным образом». Як вдало показує Гоголь, що чужинці за допомогою місцевих яничар обкрадають й ошукують весь український народ.

Тихо і заможно жили представники старовини в Малоросії, але російські критики чомусь не помітили, що письменник від тихого життя двох людей похилого віку перейшов до величезних історичних подій, які відбулися через котів, які були чомусь різними і за зовнішністю, і внутрішнім змістом. Виявляється, задум ще молодого письменника зводиться до того, що «повествование мое приближается к весьма печальному событию, изменившему навсегда жизнь этого мирного уголка». Письменник такому незначному надав значне, підкреслюючи, що на подальшу долю, хворобу і смерть вплинули великі події, він вдався до філософських роздумів, щоб примусити майбутніх читачів замислитися, про що йдеться, «ничтожные причины родили великие события, и наоборот — великие предприятия оканчивались ничтожными следствиями». Саме тут Гоголь у філософських роздумах подає причини українського поневолення, коли вся нація перетворилася на ніщо, а сталося таке через дрібниці, без битв, яких українці ніколи ще системно не вели за свою волю, вони втрачали незалеж-

---

¹ Там само. — С. 6.

² Гоголь Н. Собр. соч. в восьми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 18.

ність, а тому Гоголь показує, що сталося так в українських реаліях: «Какой-нибудь нибудь завоеватель собирает силы своего государства, воюет несколько лет, полководцы его прославляются, и наконец все это оканчивается приобретением клочка земли, на котором негде посадить картофеля»¹, але це не українське, нація йшла якимось не таким шляхом. Тут же письменник описує іншу картину: «иногда, напротив, два какие-нибудь колбасника двух городов подерутся между собою за вздор, и ссора объемлет наконец города, потом села и деревни, а там и целое государство»². Що то за дві таємничі фігури, а таке був здатний вигадати тільки великий митець гумору Гоголь, щоб не назвати справжні імена «колбасников», але сказати, що їхні тихі зібрання призвели до загарбання не лише окремих міст чи сіл, а загалом держави. Нам уже відомо, що Гоголь знав і писав про українську історію, а тому писав він про царя Олексія Михайловича і Богдана Хмельницького, які зібралися у Переяславі, підписали таємні папери, яких знайти до цього часу не вдалося, ніхто нікому нічого не обіцяв, не було битв, але Україна на століття потрапила під владу одного з «колбасников», а другий раптово загинув.

І тут обережний Гоголь переходить до котів, які бувають цивілізовані, як кіт Пульхерії Іванівни і мешканці лісів, які тиняються навколо людського, і «лесных диких котов не должно смешивать с теми удалцами, которые бегают по крышам домов. ...они ...гораздо более цивилизованы, нежели обитатели лесов. Это, напротив того, большею частью народ мрачный и дикий; они всегда ходят тощие, худые, мякуают грубым, необработанным голосом. Они подрываются иногда подземным ходом под самые амбары и крадут сало, являются даже в самой кухне, прыгнувши внезапно в растворенное окно, когда заметят, что повар пошел в бурьян. Вообще никакие благородные чувства им не известны; они живут хищничеством и душат маленьких воробьев в самих их гнездах»³. Письменник, застосовуючи своє мистецтво гумору, написав, як ці два «колбасники», представники двох котячих угруповань, принохувались одне до одного і першими розпочали свої капості лісові коти, а це підтверджує історія: «Эти коты долго обнюхивались сквозь дыру под амбаром с кроткою кошечкою Пульхерии Ивановны и наконец подманули ее, как отряд солддат подманивают глупую крестьянку», тобто Переяславська угода 1654 р. була підписана між провідником цивілізованих і довірливих котів і провідником лісових котів, які,

¹ Там само. — С. 18.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 18.

³ Там само. — С. 19—20.

будучи нащадками колишніх фінських племен, генетично поєднаних з котами монгольських степів, так і живуть у лісових хащах, маючи лютий і таємничий характер.

Минула доба старовинних і цивілізованих українських родів, минули дні для кішечки Пульхерії Іванівни. Промайнуло два століття для українського народу з часів Гоголя, але кожен раптово усвідомив, що немов би з'явилася кішечка господині, про яку давненько не було ніяких чуток: «ее серенькая кошечка, худая, тощая, заметно было, что она несколько уже дней не брала в рот никакой пищи». Як дбайлива господиня, Пульхерія Іванівна дала вказівки обслузі: «подать ей молока и мяса и, сидя перед нею, наслаждаясь жадностью бедной своей фаворитки». Господиня, нагодувавши свою улюбленицю, хотіла до неї наблизитися, приголубити, «но неблагодарная, видно, уже слишком свыклась с хищными котами или набралась романтических правил, что бедность при любви лучше палат, а коты были голы как соколы; как бы то ни было, она выпрыгнула в окошко, и никто из дворовых не мог поймать ее»¹. Як майстерно Гоголь використав для творчості не тільки чортів, відьом і відьмарів, але й котів, а це — тварина цікава в усьому, щоб показати, як цивілізовані коти, поєднавшись з дикими лісовими котами-метісами, стали бідними, голодними і худими, але до минулого вже не повертаються, вони прийняли все, що запропонували їм лісові коти, — паскудство своїх холодних лісів. Великий українець, великий провидець вклав в уста своєї героїні слова відчаю: «Задумалась старушка. Это смерть моя приходила за мною!», відмовились від українства, від ситості, від теплоти всі ті, хто поїхав до північної столиці, навіть голодна кішка, перетворившись на дику тварину, і відмовилася від доброї господині, що означало кінець нації, народу, суспільства і держави, які тихо, без відстоювання своїх цінностей, нарікань відходили у вічність, як Пульхерія Іванівна й Афанасій Іванович.

Така безвихідь гнітила фізично і духовно Гоголя, а тому великий мислитель і нащадок великих українців вкладав в уста тихої Пульхерії Іванівни слова не боротьби, а покори, яка казала Афанасію Івановичу: «я жалею о том, что не знаю, на кого оставитъ вас, кто присмотрит за вами, когда я умру. ...Вы как дитя маленькое: нужно, чтобы любил вас тот, кто будет ухаживать за вами»². Половина давніх родів відходить, інша половина ще залишається,

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 20.

² Там само. — С. 21.

до них постійно приходимуть гості за податками і всілякими ресурсами: людськими для ведення війн і будівництва у вічній мерзлоті; харчів, яких ніколи не вистачає і для населення, і для величезної армії; сировинних ресурсів для промисловості; не відмовлятимуться від використання інтелекту іншої нації на правах власної. Письменник ядовито, можливо з занадто зрозумілим гумором, вкладав у уста Пульхерії слова до Явдохи, яка має приглядати за чоловіком, тобто за тією частиною української нації, яка ще залишається носієм культури минулого, «чтобы, когда гости случатся, ты принарядила его прилично, а то, пожалуй, он иногда выйдет в старом халате», але це був гумор, приправлений сльозами. Одночасно письменник жорстким наказом Явдосі звертається до народу, який зобов'язаний зберігати минуле, старовину, звичаї, традиції, релігію і культуру, мов би Пульхерія, що буде з того світу стежити, як вона доглядатиме Афанасія Івановича, і якщо погано, то «я сама буду просить бога, чтобы не давал тебе благополучной кончины. И сама ты будешь несчастна и дети твои будут несчастны, и весь род ваш не будет иметь ни в чем болагословения божия. ...она думала только о бедном своем спутнике, с которым провела жизнь и которого оставляла сырым и бесприютным»¹. Великий Гоголь відкрито закликав українців до збереження минулої величі та боротися за вихід на шлях прогресу, загрожуючи великою карою всіх, якщо такого не відбудеться. Письменник знав про своє нетривале життя, усвідомлював, що нічого не може вдіяти, окрім як залишити свої твори, а тому вкладав у слова своїх героїв сум за українським народом, своєю обездоленою батьківщиною, це були сльози споконвічної української туги за чимось дорогим і навіки втраченим — «это были слезы, которые текли не спрашивая, сами собою, накаплиаясь от едкости боли уже охладевшего сердца», яке не було спроможне до боротьби. Невдовзі не стало й Афанасія Івановича, за якого так піклувалася Пульхерія Іванівна, прийшов до їхнього маєтку «страшный реформатор», який, побачивши занепад і упущення в господарстві вирішив навести лад. І справді навів, як завжди робиться швидкостиглими реформаторами: «Накупил шесть прекрасных английских серпов, приколотил к важдой избе особенный номер и, наконец, так хорошо распорядился, что имяние через шесть месяцев взято было в опеку». А далі не кращі опікуни-реформатори постарались, і «мудрая опека... перевела в непродолжительное время всех кур и все яйца»². Ці реформатори, які

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 22.

² Там само. — С. 27—28.

так і знищують курей, що несуть яйця з часів, коли два ковбасники тихо завдали величезну шкоду нації, аж до сьогодення. О, як вони схожі на теперішніх не тільки російських, але й українських горе-реформаторів, все співпадає з тими ідеями, які описав Гоголь.

Аналіз творчої діяльності дає підстави зробити хоча б попередній висновок про те, що письменника вела Вища Сила для виконання дорученої ними роботи, і він її виконував відповідно до своїх особливих природних можливостей. Ймовірно, природа і створила його як письменника з особливими рисами, такими, що дозволили йому для виконання задуманої місії «добровільно» відмовитися від всього земного, а це участь усіх геніїв.

Виникає тільки одне важливе запитання, для чого Вищі Сили спрямовували його сили на критику порядків у величезній Російській імперії у двох знаменитих творах «Ревізор» і «Мертві душі», призначення яких та закладеного в них внутрішнього змісту так ніхто не зрозумів, можливо не все розумів і сам автор — він закликав читати свої твори кілька разів, щоб зрозуміти закладену в них істину. Все життя Гоголя, його різноманітні перипетії, які відбувалися з ним, та їхнє пояснення свідчать, що до цього часу ні його, ні його творів до кінця ніхто не зрозумів і він про це відкрито сам заявляв, що тільки він сам знає внутрішню сутність своїх творів. Із-за кордону в листі 18/6 серпня 1842 р. до Аксакова Гоголь написав: «нет человека, который бы понял с первого раза «Мертвые души», — ...потому что многое может быть понятно одному только мне»¹. Автор визнає, що навіть йому не все зрозуміло у творі, а тільки «многое» із застереженням — «может быть». Чи не тому, що письменник не всі свої дії усвідомлював, а тільки частину, а решта з'являлась під дією Вищих Сил. Справа в тому, що М. Гоголь, як залежна від влади людина, виявляв рабську покору і постійно виправдовувався за написане, дещо виправляв чи пояснював, але в кінцевому підсумку все-таки був звинувачений у написанні сатири на Росію. Ще у 1835 р. у передмові до збірника «Арабески» Гоголь писав: «чтобы строго судить свое прошедшее, гораздо лучше быть неумолимым к своим занятиям настоящим». Проте він визнавав, що окремі твори мають тільки частку істини, а решта — тільки творчий супровід у вигляді екскурту, який може складатись із вірних і хибних тлумачень, але, на думку письменника, «за две, три верные мысли можно прос-

---

¹ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 185.

тить несовершенство целого»¹. Творчість Гоголя — особлива, вона доводить, що істина настільки цінна, що її має супроводжувати ескорт прихованого, брехливого, принизливого, пересипаного чортівщиною і мертвятиною з метою захисту і письменника, і самої істини від швидкомовних тлумачень.

Більшістю творів Гоголь намагався покращити справи в державі, здійснити реформи, навчити й перевиховати все суспільство. Справді, Гоголь виявив багато негативних сторін у Російській імперії і описав у своїх творах, і не зупиняючись на цьому, вирішив дати рекомендації, як їх позбутися, щоб краще жилося всім народам імперії. Аж ніяк не всі письменники й філософи пропонують як покращити, виправити, досягти, уникнути, перемогти, краще жити тощо, коли вони описують всі проблеми в тих чи інших сферах. За таку справу взявся тільки Гоголь, але критики, знаючи про неможливість щось змінити в Росії, стали називати письменника містиком. Вони чомусь забувають, що багато філософів, учених, провидців, політиків пропонують, доводять, обіцяють, передбачають безліч новацій, яких ніколи не досягали, не здійснювали, не виконували обіцянок, і ніхто й не думав назвати їх містиками. Водночас те, що описував Гоголь, залишається справедливим зокрема, його опосередковані пропозиції, скажімо для українців і про українців, і вони здійснюються. Тому історія підтверджує реальність ідей та істин, викладених у творах Гоголя, і відсутність у них будь-якої містики.

Проте його сучасники вбачали в таких повчаннях містицизм, і про це написав П. Анєнков М. Стасюлевичу в листі 27 жовтня 1874 р.: «Мистическим субъектом он сделался вполне только тогда, когда успехи его внушили ему идею об особом его призвании на Руси, не просто литературном, а реформаторском»². Так, письменник пропонував і описував методи, як, на його думку, реформувати Російську імперію, покращити суспільство і суспільні відносини, господарювання, але це була ідея, яку не зрозуміли його сучасники і назвали її містикою, тоді як саме вона привела до реформування імперії через півтора століття, тобто у 1991 р., що можна пояснити таким чином. Залишивши 1840 р. вдруге Росію і прибувши до Європи, Гоголь намагався мов би переродитися і фізично, і духовно, про що написав у листі до М. П. Погодіна: «чтобы освободить еще ... свой желудок от разных неудобств и кое-где засевших остатков московских обедов, начал пить в

¹ Там само. — Т. 7. — С. 18.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 503.

Вене Мариенбадскую воду!». Додалося сил, в голові з'явилися думки, схожі на рій бджіл, і письменник почав багато працювати, «позабивши все, переселився вдруг в тот мир, в котором давно не бывал», хоча за правилами лікування слід було б дотримуватися спокою, якого він не дотримувався. Письменник про це не думав, і в тому таки листі до М. Погодіна дав пояснення чому: «Разве тому, кто просидел в темнице без свету солнечного несколько лет, придет на ум, по выходе из нее, жмурить глаза, из опасения ослепнуть, и не глядеть на то, что радость и жизнь для него»¹.

Про яку темницю пише Гоголь, коли він з вересня 1839 р. до червня 1840 р. не виїздив з Петербурга і Москви, навіть не навідувався до своєї Малоросії, не перебував він і в тюрмі. Невже так письменник називає Росію, як називали у світі Радянський Союз — «тюрма народів»? На таке запитання може відповісти кожен читає залежно від своїх уподобань. — За яку ж таку працю засів Гоголь у Відні, — наступне запитання, — від змісту якої «все во мне почувствовало сладкий трепет?». Нічого не вигадуватимемо, а пошлемося на хронологічну записку А. І. Кірпічнікова: «За время пребывания в Вене Гоголь перерабатывал «Гараса Бульбу», набрасывал последние страницы повести «Шинель», переписывал сцены, получившие в печати «отрывок», и, по-видимому, разрабатывал план давно задуманной малороссийской трагедии («Выбритый ус»)»².

Якщо взяти за константу, що трагедія, над якою працював письменник, була про Малоросію, а крім того, його не полишала думка ще й написати про Запоріжжя, а це Україна, і він навіть написав «Наброски драмы из украинской истории»³, то це була праця з української тематики, вона й хвилювала митця. Враховуючи, що в ті часи Україна пов'язана найбільше з Росією і цілком залежна від неї, в нарисах драми «Выбритый ус» Гоголь передбачав вкласти в уста одного з героїв досить небезпечну для Росії і для самого себе, як автора, таку думку: «Отвечает сравнением инносказательно: правда, случается, что вол падал, издыхал, — но под рукою человека, которому бог дал ум на то, чтобы сделать нож; но никогда еще не случалось, чтобы бык погибал от свиньи»⁴, тому письменникові було, над чим думати про своє

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 113—114.

² Там само. — Т. 4. — С. 113.

³ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 410—413.

⁴ Там само. — С. 410.

становище за такі слова. Адже у своїх попередніх працях¹ і листах (Гоголь — Погодіну, 5 травня 1839) письменник наголошував, що в Росії можуть жити тільки «свиньї», іноді твердив: «вижу какие-то свинные рылы вместо лиц». З усього виходить, що віл, бик символізує Україну, де багата природа і роботящий народ, а тому письменник писав і росіянам, і українцям, що соромно бути підневільним у народа, який символізує свиней. Можливо, щось інше мав на увазі Гоголь, коли таке писав у своїх творах і листах, коли так казав його герой городничий про своїх підлеглих, нехай читачі й критики дадуть докази іншого, які будуть з розумінням і вдячністю прийняті для зміни попередньої думки. Далі нам відомо з критики, і в Росії лунала думка, що Гоголь їздить за кордон, щоб писати про Росію, можливо й так, але насправді, як свідчать його твори, він писав про українську трагедію в добу перебування колись великого і знаного народу у складі Російської імперії. Навіть коли він написав дві комедії — «Ревізор» і «Мертві душі» — про Росію, а вірніше російське паскудство, що воно поширювалося як хвороба й на Україну. Про хворобу російського суспільства паскудством знали царі і прогресивні люди імперії, воно стояло стіною на шляху до високої культури і прогресу, від чого застерігала своїх вельмож цариця Катерина II: «Зараза пошлости да не помрачит в вас античного вкуса к чести и доблести»².

На додаток до багатьох таємниць читаємо, що письменник чомусь мов би з невідомої причини негативно висловлювався і про німців, а це великий народ, що також залишається таємницею великого митця. Скажімо, викликає подив пихатості майстра сміху, коли він у листі 7 липня 1840 р. із Відня до С. Т. Аксакова про німців написав таке: «На немцов гляжу, как на необходимых насекомых во всякой русской избе. Они вокруг меня бегают, лазят, но мне не мешают; а если который из них взлезет мне на нос, то щелчок, и был таков». А як тоді щодо музикальної культури цього народу, якою автор цих слів захоплювався, німецької філософії, войовничості, хоча й агресивної, цього народу, та й, починаючи з Петра Великого, російські царі були за походженням «немецких кровей»? Разом з тим не треба забувати, що у словах і висловах великого митця, як у самої природи, немає чогось випадкового, але це окрема тема для дослідження. Лише одне можна сказати, що такими словами письменник висловив якість своє

¹ Там само. — С. 90, 341.

² В поисках смысла (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс. — 2004. — С. 555.

глибинне ставлення до того факту, що Росією, не Україною, споконвічно управляли німці. Німці скрізь у Росії, вони стали як щось невід'ємне, необхідне від самої природи.

Всі висловлювання з прихованими істинами наповнені протиріччями, дають додаткові підстави думати, що Гоголь працював для майбутніх поколінь. 28 листопада 1836 р. він писав М. Погодін у Парижа: «Я вижу только грозное и правдивое потомство, преследующее меня неотразимым вопросом: «Где же то дело, по которому бы можно было судить о тебе?»¹. І сам Гоголь вказував напрям тієї справи, яку він тільки розпочав, і її необхідно завершити. Він також закликав вдумливо читати його твори, щоб проникнути в їхній справжній зміст, пояснював, як розпочиналась його практика використання смішних розповідей і в перших, і в наступних творах: «Причина той веселости ... заключается в некоторой душевной потребности. На меня находили припадки тоски, мне самому необъяснимой. ...Чтобы развеять себя самого, я придумывал себе все смешное, что только мог выдумать. ...Выдумывал целиком смешные лица и характеры. ...Вот происхождение тех первых моих произведений»². Письменник пише, що, можливо, з віком потреба в таких видумках минула б, але О. Пушкін, який зустрівся на його творчому шляху і помітив особливі обдарування, буквально примусив його продовжити мистецьку справу, заявляючи: «Как с этой способностью угадывать человека и несколькими чертами выставлять его вдруг всего, как живого, с этой способностью не приняться за большое сочинение! Это просто грех!»³. Навіть якщо це й так, то він дає зрозуміти, що його до мети вела сама природа, Вищі Сили. Адже не може людина, яка випадково потрапила у творчість, мати високі філософські і поетичні мрії. Після завершення й виходу у світ першого тому «Мертвих душ» у листі 26 червня 1842 р. до В. Жуковського із Берліна Гоголь писав, що перед ним відкривається шлях важкої праці й духовного виховання: «Чище горнего снега и светлей небес должна быть душа моя, и тогда только я приду в силы начать подвиги и великое поприще, тогда только разрешится загадка моего существования»⁴. Письменник тільки казав, що якби не зустрівся Пушкін, то все, що він вигадав смішне, з часом згасло б, але одночасно він знав про існування якоїсь

---

¹ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 119.

² Там само. — Т. 7. — С. 437.

³ Там само.

⁴ Там само. — Т. 8. — С. 177.

його загадки, а тому, мабуть, все-таки він написав би те, що написав, і за інших умов.

Взагалі, у Росії чимало письменників писали про складні часи в цій країні, але переважно в алегоричній формі, і тому читачі, ідеологія і політики розуміють те, що писав той чи інший письменник, хоча кожен по-своєму при цьому втрачалася основна, переважно проста, ідея та її істина. Подібне сталося з творами-комедіями М. Гоголя, ставлення до яких мало досить глибоке, переважно приховане, політичне значення. Скажімо, в чому істотні причини того, що В. Белінський досить активно підтримував і «Ревізора», і «Мертві душі», що одразу ж помітив С. Т. Аксаков і сказав: «У нас возникло подозрение, что Гоголь имел сношение с Белинским, ...мы все уже терпеть не могли Белинского, переехавшего в Петербург ...и обнаружившего гнусную враждебность к Москве, к русскому человеку и ко всему нашему русскому направлению»¹. Справді, повернувшись із Рима до Петербурга з рукописом першого тому «Мертвих душ» Гоголь, хоча і не зовсім доброзичливо ставився до Белінського через відстоювання ним особливості істини, зустрівся з ним у Москві, щоб через нього передати рукопис до Петербурга. В цей час комедія була заборонена, і автор, будучи дуже хворим, просив Белінського передати надійним людям для одержання дозволу на видання твору. Треба нагадати, що подібні зустрічі з критиком практикував і О. Пушкін, посилаючи таємно йому свої книжки. Якщо зробити загальний погляд на цю високоінтелектуальну трійцю, їхні взаємні і таємні зносини, то вони мали досить однозначну думку — вони щось не любили в Росії, як і Росія їх. Причин було чимало: О. Пушкін, як відомо, жалкував, що народився в Росії, а владі і цареві не подобалося, як поет висвітлює історію, яка не співпадає з офіціозом; М. Гоголь написав комедії «Ревізор» і «Мертві душі» за ідеєю О. Пушкіна, схвалені В. Белінським, які викликали незадоволення всієї Росії, за винятком царя і його сім'ї; В. Белінський своїми діями в літературі і таємними зустрічами з людьми, у яких були подібні думки про владу та окремих осіб, як і в нього, викликав несхвалення не тільки С. Аксакова й інших росіян, але й спецслужб. За те, що В. Белінський високо підніс творчість Гоголя в російській літературі, ставлення до критика було вороже, саме про нього керівник III відділення генерал Дубельт зі злі-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 161.

стю заявив, якби Белінський не вмер, то «мы бы его сгноили в крепости»¹.

Дивно, але критика за піднесення Гоголя на вершину літературного Олімпу, мабуть й інших митців з подібними ідеями, мали намір загнати за ґрати, а ось тих, кого він відстоював, здавалося, не чіпали. Ні, все-таки і проти Гоголя була спрямована вся потужна сила і влади, і російської інтелігенції. Великому митцю потрібно було багато сил й енергії, щоб захиститися від усіх, але на його боці був цар і найближче його оточення, що і врятувало його. Якби не цар, то його спіткала б доля Шевченка, але неприязнь російської еліти і церкви, потурання владних структур зробили свою чорну справу, він втратив енергію, залишив творчість і рано пішов у вічність, як і Белінський.

Письменник М. Булгаков написав твір «Мастер и Маргарита», де ще не всі зрозуміли, що там ідеться про страшні роки репресій 1936—1937 років, не зрозуміли й самого Майстра, який підсвідомо боявся репресивних органів, а щоб підкреслити те, чого не написав письменник, кінорежисер В. Бортко в картині на основі цього твору вводить структури комісаріату внутрішніх справ, найстрашнішого органу держави в комуністичні часи. Написав Достоевський роман «Ідіот», але знову читачі та ідеологи вважають, що в ньому йдеться про стосунки між трьома героями — Насті Філіповни, Рогожина і князя Мишкіна. Водночас той таки кінорежисер В. Бортко побачив важливу складову, яка свідчить, що князь мешкав за кордоном, був нервово хворим, але його лікували. Після одужання князь прочитав про Росію, довідавшись, що ця країна богом обрана для добрих справ, і він з радістю прибув до неї, але в ній він побачив таке, від чого втратив розум знову, але остаточно. Скільки прикладів повернення інтелектуалів до Росії після захоплення в ній влади більшовиками, які невдовзі дуже каялись, але вдіяти нічого не могли, вони були в концтаборах, на копальнях чи вбиті. А чи не так молодий майбутній письменник М. Гоголь з піднесенням летів до Петербурга, але коли в перші ж місяці ознайомився з північною столицею, то розчарувався зовсім, і про це написав матері та близьким товаришам. Проте повернення було неможливим, бо імперська політика була скрізь однакова, в тому числі й у його Малоросії, втекти від імперських реалій нікуди, окрім як за кордон. На відміну від російських письменників, молодий українець прийняв рішення — відкрито й поетапно перевиховати Росію: спочатку показа-

---

¹ Там само. — Т. 3. — С. 510.

ти вульгарність і паскудство, що охопили все суспільство, написавши «Ревізора» і «Мертві душі»; після цього мав намір продовжити написання творів, у яких викласти, як виправити всі неподобства; найголовніше — навчити працювати і чесно жити. Мистецтво М. Гоголя відкрито викривати російських «пошлостей» та його доля навчили Достоевського, Булгакова і багатьох інших російських письменників також боротися з неподобствами в Росії, але більше приховано, ніж Гоголь.

Проте Гоголю все-таки вдалося глибоко приховати багато істин, і та справа, за яку можна оцінювати творчість Гоголя, криється у внутрішньому змісті його творів, яка складна і несе потужну енергетику з інформаційної системи Всесвіту для вирішення певного завдання. В одному письменник був відкритим, він усіма способами боровся за добро, комедією і сміхом атакував чорні сили, які стоять на шляху до істини. Не даремно П. Аненков помітив у творчості М. Гоголя фундаментальну основу: «Он ненавидел пошлость откровенно и наносил ей удары, к каким только была способна его рука, с единственной целью потрясти ее, если можно, в основании. ...Честь бескорыстной борьбы за добро, во имя только самого добра ...должна быть удержана за Гоголем этой эпохи»¹. Письменник ототожнював себе зі своїми героями, підкреслюючи, що коли смієтеся, то смієтеся з мене і з себе. Розчарування північною столицею імперії і його емоційний стан давав йому два шляхи — або збожеволіти, як герой Достоевського, який повернувся до Росії і не переніс паскудства, або виправити ситуацію в імперії. Виходець з Малоросії, майбутній геній обрав другий шлях, щоб захистити свою Україну, але не вдалося, і він, щоб не стати божевільним, втік за кордон, де переважно й перебував більшу частину життя. Енергетика Всесвіту, закладена через Гоголя в його твори, спрямована на розвал величезної імперії, порядки в якій не відповідають об'єктивним законам Всесвіту, завдаючи шкоди всьому навколишньому середовищі і природі; людському суспільству; окремим особистостям. З початку ХХ століття в Російській імперії почалися процеси її розвалу: перша світова війна; захоплення влади комуністами, голодомори і знищення народу в концтаборах; друга світова війна; змагання із світовими розвиненими державами; остаточний розвал імперії 1991 р.; настали важкі часи для самої Російської Федерації, в якій ще багато залишилось народів, що бажають свободи. Посіяні Гоголем зерна зійшли, і розпочалися процеси, які ще не закінчилися

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 476.

і триватимуть, адже після виходу знаменитих гоголівських творів минуло менш як двісті років, а для космічних вимірів це замалий проміжок часу. Можливо, хтось доведе іншу справу, за яку треба звеличувати Миколу Гоголя, великого українця?

Вивчаючи М. Гоголя, можна помітити, що ніде в критичних висновках, підбірці матеріалі, у тому числі і листів про митця, не показується, що є Русь, Росія, Малоросія і Великоросія, а також ставлення самого Гоголя і його рідні до України, в якій вони народились і жили. Про все писалось, але нічого про народ та про державу, мов жили якійсь племена, у яких ні державних, ні національних, ні історичних, ні етнічних інтересів не існувало. Час показав, що Гоголь тільки до України не змінював свого позитивного ставлення, а в інших краях, і в Росії, і в Італії, в інших містах Європи відчував себе чужинцем. Втікаючи з Росії, тривалий час жив і творив в Римі, написав багато схвального на адресу цього міста, але з часом і це минуло, як написав Жуковському в листі 24 листопада 1846 р.: «во время проезда моего через Рим, уже ничто в нем меня не заняло. ...Я проехал его так, как проезжал дорожную станцию»¹.

Водночас письменник бачив багато неподобств в імперії, зокрема, що українську історію стерто, а народ, який не знає свого минулого, не може рухатися вперед, тому він намагався писати історію, і, зверніть увагу, читачі, не російську, а саме українську історію. «Теперь я принялся за историю нашей единственной, бедной Украины.... Мне кажется, что я напишу ее, что я скажу много того, чего до меня не говорили», — написав він 9 листопада 1833 р. у листі до М. Максимовича. Подібні свої думки він повідомив і О. Пушкіну в листі 23 грудня 1833 р. напередодні поїздки за кордон: «Там кончу я историю Украины и юга России ... А сколько соберу там преданий, поверьев, песен и проч.». Цікавою є думка Гоголя про те, що він у Російській імперії дотримується чіткого розмежування, даючи для майбутніх поколінь поняття, що існує Україна зі своєю історією, яку він хоче написати, і Росія зі своєю історією, за яку він не згадує.

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 275.

Человек не может
видеть себя без
помощи другого.

Н. Гоголь

XII Духовна і мистецька філософія Гоголя

М. Гоголь, актор, живописець, письменник, філософ, він постійно демонстрував свої здібності і на сцені, і в житті, завжди шукав допомоги в інших, щоб краще пізнати себе. Адже він був відомим артистом у Ніжині, хоча про це мало написали дотепер, так між іншим згадується, але саме звідти, з Полтавщини і Чернігівщини все і розпочалося: уже тоді він добре грав на сцені і прокладав шлях до художньої творчості, мабуть, ще тоді формувалися початкові ідеї для майбутніх драм і комедій. Шкода, що не дали кафедри історії в Київському університеті, що не вдалося збудувати собі житло над Дніпром, прикро, що не був фізично пов'язаний з Україною, але він знайшов іншу кафедру — мистецьку, театр, використаний генієм для проповідування власних ідей, і він цим пишався, наголошуючи: «это такая кафедра, с которой читается разом целой толпе живой урок, где, при торжественном блеске освещения, при громе музыки, при единодушном смехе, показывается знакомый, прячущийся порок и, при тайном голосе всеобщего участия, выставляется знакомое, робко скрывающееся возвышенное чувство...»¹. Саме в таких висловлюваннях, які втілені автором у творчості, ґрунтується базис його філософського розуміння, як зробити світ кращим: не війни, не революції, не заворушення його кредо; зробити людину духовно толерантною, суспільство — кращим, де людині жилося б вільно і захищено; письменник пропонував використати виховання і перевиховання, викоринивши всілякі пороки і паскудства за допомогою сміху. Великий мудрець не любив заворушень і від них

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 177.

рятувався втечею: письменник знав історію і не хотів, щоб його народ йшов шляхом стародавнього вождя гунів V століття — Атілли; він застерігав свій народ і всі нації імперії стерегтися появи новітнього вождя таких само гунів, але уже у XX століття прийшли Сталіна (Джугашвілі) і Гітлер (Шікльгрубер).

У своїй праці «О движении народов в конце V века»¹ Гоголь дав характеристику провідникові гунів Атіллі: «Он показал, как может быть ужасна стремительная азиатская сила. ...Цепь народов, несших дань непобедимому царю гунов, начиналась у Кавказа и оканчивалась у Рейна. Готы, гепиды, алане, герулы, аказиры, туринги и славяне очутились в границах его быстро раздавшейся кочевой империи». Своїм історичним дослідженням Гоголь повідомляє, що слов'яни і готи, які заселили Україну і Молдову ще у V столітті, були першими на території всієї Русі, вони і були фундаторами Давньої Русі, яка перетворилася під впливом азійських гунів на Російську імперію. Уже в XX столітті імперією управляв такий же вихідець з Азії Джугашвілі (Сталін). Характеризуючи Аттілу, Гоголь писав: «Это был маленький человек, почти карло, с огромною головою, с большими калмыцкими глазами, но такими быстрыми, что ни один из подданных его не мог выносить их без невольного трепета». Таким погляд мав і Сталін, очевидці розповідали, що коли перший раз заходили до його кабінету, то, побачивши невзрачну людину за столом, не вірили, що перед ними і є «вождь всіх народів» — низенький, рябе обличчя, рудий, але коли він кидав на них погляд, то по шкірі бігли мурахи, і ставало зрозумілим, що це Сталін. Як він схожий у своєму повсякденному житті на описаного Гоголем Аттілу: «...этот необыкновенный человек носил грубую широкую одежду, лежал на простом войлоке, пил почти одну воду из деревянного котла, ни седло, ни лошадь его не видали на себе драгоценных камней, и сам себя называл бичом божьим, посланным для того, чтобы исправить мир». Хто читав про Сталіна, то не важко побачити, що одне й те ж повторилось через п'ятнадцять століть: у V столітті слов'ян і готів давив Аттіла, а в XX столітті — українців, нащадків тих давніх нещасливих народів, — Сталін. Справді, і один, і другий «показывал великодушие, но только к рабам, простертым у ног его»: про деталі, як це робив давній Аттіла, мало відомо, а ось Сталін тримав усіх біля своїх ніг,

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 141.

починаючи від ближнього оточення, членів Політбюро до кожного робітника і колгоспника.

Вищі Сили, природа, мабуть, сприяють появі бичів або, як кажуть в Україні батогів, щоб утихомирити чи приборкати людські пристрасті, покарати людей за тяжкі гріхи. Таким бичем може слугувати, трибунал, бич сатири, сміху і комедії, а їхніми носіями завжди є конкретні особистості. Бич війни і революцій забирають життя людей, матеріальні і духовні цінності; бичі сатири, тобто сміху і комедії, не позбавляє життя, але виправляє проявлені у людині різноманітні гріхи та пристрасті. Управлінську ідеологію імперій мають оцінювати не стільки з інтересів того чи іншого суспільства, а винятково відповідно до законів природи і Всесвіту, що сказано в інших працях. Відомими силовими бичами були: у столітті — Аттіла; XIII ст. — Чингіз Хан; XVI ст. — І. Грозний; XVII—XVIII ст. — Петро I; XX ст. стався тандем бичів — Гітлер і Сталін. Видатним природним бичем сатири, гумору і сміху у XIX ст. був великий українець М. Гоголь, який без бійки впливав на величезні людські маси, зокрема Російської імперії, започаткувавши цим самим її розвал у XX столітті. Подібні явища, яким був Гоголь, трапляються в людському суспільстві занадто рідко, якщо не враховувати штучно вихованих імпровізаторів сміху і комедії. Але й тут варто дивитись у саму сутність явища Гоголя, адже він був, як і всі люди, через яких йшла цілеспрямована інформація, яка передавалась людям для покращення їхньої життєдіяльності. В реальному житті Гоголь був наділений позитивними і негативними рисами; проповідував ідею не збагачуватись; намагався допомагати бідним, але свою власність, від якої відмовився, передав не селянам, а своїм рідним, які мали більші достатки, ніж селяни. Тому, як великий митець, він проповідував покращення життя всіх, одночасно будучи вихідцем із сім'ї поміщиків, піклувався за їхні статки, але в глибинній своїй сутності, у творах він намагався допомагати загалом українському народу, спрямовуючи його до боротьби за свободу.

Тим, хто звинувачує Гоголя у прихильності до монархії, треба зважувати на такі обставини: він не переносив бунтів і заворушень, дивлячись на Францію, її імператора Наполеона та його війну проти Росії 1812 р.; письменник був бідний, грошей на прожиття ніде було взяти, і він користувався послугами царя, проте письменник не продавався, є чимало фактів у його творчості, що він засуджує всю систему царського режиму. Оборудка з купівлею мертвих душ поширювалася серед усіх верств населення, цікавились хто ж такий Чічков, ситуація обговорювалась у

поліцмейстера міста, де був присутній всезнайко почтмейстер, який і повідомив присутнім про Чічікова таку дивину, яка ще більше привернула увагу до нього: «Знаєте ли, господа, кто это?... Это, господа, судырь мой, не кто другой, как капитан Копейкин!». І коли розповісти про нього, то буде ціла поема. І щоб з'ясувати такі незвичні порівняння, чи то поліцмейстер, чи сам Гоголь розповіли про капітана Копейкіна цікаві речі: перше, що він до Чічікова не має жодного стосунку; друге, і проливають світло на ставлення влади, самого царя до тих захистників імперії, які віддавали все заради її існування та хизування перед світом¹.

Капітан Копейкін під час війни з французами 1812 р. втратив половину свого тіла — залишився без руки і ноги, і коли держава перемогла за допомогою таких, як Копейкін, то вони заслуговують на мирне, приємне і доброзичливе доживання свого віку. Але в імперії, як показав Гоголь, капітан зіткнувся з бюрократією, яку й підтримував та погоджувався з нею цар, а тому капітан, як енергетична одиниця суспільства, не переносила зарозумілого зневажливого тиску, повстала, і цим Гоголь давав зрозуміти владі, що не зневажайте народ, бо він повстане. Саме через це оповідання про Копейкіна, як складову «Мертвих душ», цензура скоротила все відкрито сказане письменником про генералітет і владу, але те, що залишилося, свідчить про наміри Гоголя попередити владу, що так зневажливо не можна ставитися до народу, а тим більше — до захистників вітчизни, бо лихо вам буде, як писав Шевченко.

Оповідання про капітана Копейкіна почалося стихійно, така вимога слухачів: «После компании двенадцатого года, судырь ты мой, — так начал почтмейстер... — после компании двенадцатого года вместе с ранеными прислан был и капитан Копейкин. ...ему оторвало руку и ногу». Батько капітана не прийняв, бо нічим його годувати, і «вот мой капитан Копейкин решил отпра-виться, судырь мой, в Петербург, чтобы просить государя, не будет ли какой монаршей милости: «что вот-де, так и так, в некотором роде, так сказать, жизнью жертвовал, проливал кровь...». А тут його зустріла дивина, тобто те, за що проливав кров Копейкін: «Один швейцар смотрит генералиссимусом: вызолоченная булава, графская физиономия, как откормленный жирный мопс какой-нибудь; батистовые воротнички; канальство». Важко, але потрапив до приймальні, міністр обходить відві-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 199—205.

дувачів у приймальні, запитуючи: «Зачем вы», зачем вы?», нарешті черга Копейкіна: «Так и так, ваше превосходительство: проливал кровь, лишился, в некотором роде, руки и ноги, работать не могу, осмеливаюсь просить монаршей милости». Міністр, побачивши, що людина без руки і ноги, сказав: «Хорошо, ...понаведайтесь на днях», а коли через кілька днів Копейкін прийшов до міністра, той відповів, що «вам нужно будет ожидать приезда государя; тогда, без сомнения, будут сделаны распоряжения насчет раненых, а без монаршей, так сказать, воли я ничего не могу сделать». Отож, навіть у цьому вичищеному цензурою варіанті оповідання все лягає на царя, який зовсім не турбувався за тих захисників імперії, які віддавали за неї життя, а тому виникало запитання, а чи варто було це робити. Таке питання ставив Гоголь не через те, що закликав до повстання проти царизму, а заради боротьби проти несправедливості, а вона була в імперії скрізь. Очікувати капітан був не в змозі, і він пішов у третє до приймальні міністра, який йому заявив: «я уже объявил вам, что вы должны ожидать решения; старайтесь покамест помочь себе сами, ищите сами средств». Не відав капітан війни дванадцятого року, як можна без руки і ноги знайти для себе засоби для існування, заперечував вельможі-міністру, і його відправили на утримання за рахунок держави. І везуть його, героя війни, під вартою десь у притулок, а він розмовляє сам з собою: «Когда генерал говорит, чтобы я поискал сам средства помочь себе, — хорошо, говорит, я, говорит, найду средства!». Із твору не дізнаємося куди відвезли капітана Копейкіна, але через місяців два з'явилася в «рязанских лесах шайка разбойников, и атаман-то этой шайки был, судырь мой, не кто другой...». Ось так писав про владу царя Гоголь, а читачам судити — був він монархістом чи ні.

Свої дивовижні здібності Гоголь проявляв в усьому, накопичував знання і практику для майбутньої творчості, про що Гоголь, узагальнюючи сказав таке, начебто і про себе: «Передовыми людьми можно назвать только тех, которые именно видят все то, что видят другие (все другие, а не некоторые), и, опершись на сумму всего, видят все то, чего не видят другие». Практику писати він здобував ще в Ніжині, а щоб в цьому йому не заважали уроки і предмети, яких він не любив, то майбутній комік, використавши свої здібності великого удавальника, прикидався хворим, і так, що лікарі та вчителі вірили, що учень гімназії здурів, і помістили на два місяці до лікарні, де він писав. Зустрівши на відпочинку випадково жінку з дитиною, учень з

Ніжина сказав, що її дитина схожа на поросся, і це природно викликало спочатку бурхливу реакцію мами, а згодом він так їй все пояснив, що вона вибачалася перед ним. Уже перебуваючи в Петербурзі, він розігрував своїх товаришів, поетів і літераторів, переконуючи у своїх особливих мистецьких здібностях комедіанта. Коли перебував в гостях у О. О. Смирнової в Калузьській губернії, де її чоловік посідав посаду губернатора, його супутники, знаючи його твори, спостерігаючи за його висловлюванням і поведінкою, зокрема брат губернатора Л. І. Арнольдї та граф Толстой знайшли «большое сходство между Гоголем и Жан-Жаком Руссо». Гострий язик письменника супроводжував його все життя, наповнював його творчість і повсякденне життя. Повернувшись з Італії, якось у Москві 1849 р. Гоголь обідав з товаришами в ресторані, і коли їм принесли замість редиски стару редьку, то знаменитий письменник покликав офіціанта й запитав, яку страву той приніс, а коли одержав відповідь, що редиску, то він прокоментував так: «Нет, мой друг, это не редиска, а редище, точно так же, как ты не осленок, а ослище»¹. Такими незвичайними розсипами висловів і думок, мов коштовним камінням вистелявся початковий шлях до літературного олімпу, а далі: написав «Вечори», вони сподобалися росіянам; Пушкін, знаючи про ідею і побачивши, що Гоголь може комедією і сміхом показати паскудство в Росії, запропонував йому використати цікаву ідею у своїй творчості, невдовзі з'явилися «Ревізор» і «Мертві душі»; великий успіх — похвала влади і критика багатьох росіян; «Переписка» і другий том «Мертвих душ» — закат і припинення творчої діяльності.

Проте, крім творів на українську й російську тематику, Гоголь написав ще багато творів на філософську і суспільно-політичну тематику, він розумівся на тонкощах багатьох сфер мистецтва. Щоб це підтвердити, можемо тільки порівняти дві праці: В. Белінського «О русской повести и повестях г. Гоголя» та Гоголя «Последний день Помпеи». У першій критичній статті Белінський підніс Гоголя на олімп російської поезії, давши найвищу оцінку раннім його творам, надрукованим у збірниках «Арабески» і «Миргород», а в другій — уже Гоголь, як митець і знавець живопису, дає незрівнянно високу оцінку картині Брюлова «Последний день Помпеи», яку «по необыкновенной обширности и соединению в себе всего прекрасного, можно сравнить разве с оперою, ес-

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 342.

ли только опера есть действительно соединение тройственного мира искусств: живописи, поэзии и музыки»¹.

Письменник був настільки тісно духовно пов'язаний з творчістю, що його внутрішній стан змінювався відповідно до змісту твору, над яким він працював. Знав Гоголь про свої внутрішні зміни і знав те, що вони впадають в око тим, з ким він спілкується. Після поїздки до Жуковського до Дюссельдорфа і спалення там своєї трагедії про життя запорізьких козаків він написав йому листа, в якому пояснив свій стан: «Душе моей были сильно нужны пустыня и одиночество. ...и может быть, до сих пор оставалось в душе вашей, за кого принять меня, и что за странность произошла внутри меня»². Письменник найкраще знав свій внутрішній стан і дуже за нього турбувався, адже він сам передбачав, що від нього відвернуться більшість друзів ще тоді, коли завершив перший том «Мертвих душ». Починаючи виклад основного змісту другого тому «Мертвих душ», Гоголь від усього мирського відмовився, і лише прислуховувався до свого внутрішнього «я», яке в нього було досить крихким і вразливим, через що переживав: «давно остывши и угаснув для всех волнений и страстей мира, я живу своим внутренним миром, и тревога в этом мире может нанести мне несчастье выше всех мирских несчастий»³. Ось таку плату віддавав Гоголь за написання своїх знаменитих творів.

Після написання комедій на російську тематику Гоголя звинувачували, що він допомагав поміщикам привчати працювати селян, особливо Белінський: «учит варвара-помещика наживать от крестьян больше денег, учит их ругать побольше...». Чи заслуговує на таку критику Гоголь, як письменник і філософ? Так, Белінський був правий, що для тодішньої Росії «Самые живые, современные национальные вопросы: уничтожение крепостного права, отмена телесного наказания, введение по возможности строгого выполнения хотя тех законов, которые уже есть»⁴. Водночас Гоголь ніде не відстоював збереження кріпацтва, але він, знаючи, що ліннощі — ахілесова п'ята росіян, вишукував методи, як навчити всіх працювати ефективно, і поміщиків, і селян, і службовців, щоб йти до цивілізації, яку обстоював Белінський, а без вміння працювати прогресу не досягнеш, не позбудешся кріпацтва і не станеш вільним. Російські інтелектуали тільки обстоювали все, але не зга-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 120.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 156.

³ Там само. — С. 173.

⁴ Там само. — С. 290.

дували про слабеньке вміння працювати і не дослухались до Гоголя, не навчали працювати пересічного росіянина, більше переймалися звільненням від поміщиків і царя. Ну, звільнили селянина і робітника від підданства поміщикам і капіталістів, а пізніше вигнали й царя, але ніхто не став краще працювати, а на їхньому місці з'явилися шарикова і швондера, які, не вмючи самі працювати, стали буквально гнітити інтелігенцію, яка єдина здатна створити енергію для руху до прогресу і цивілізації, що і стало причиною відставання від розвинених країн і Російської імперії, і Радянського Союзу, і, нарешті, сприяло розвалу великої держави. За своєю природою кожна людина може виконувати те, чим її наділила природа, але кожен з різними фізичними, розумовими і духовними здібностями повинен співіснувати, займаючись кожен своєю справою, як писав Арістотель: «полезно рабу и господину взаимное дружеское отношение»¹, а тому Гоголь саме й дотримувався цієї концепції, не беручи до уваги соціальну структуру суспільства. У першому томі «Мертвих душ» Гоголь навіть описує рівні і добрі стосунки поміщика Собакевича зі своїми селянами: «ты с ними в ладу и, конечно, их не обидишь, потому что они твои, тебе же будет хуже»², але таке було не скрізь. Російська дійсність вимагала й відповідних рекомендацій: стосунки між паном, кріпаком і обслугою були рівні, міцними словами спілкувався Чічіков з Селіфаном, і навпаки, подібним чином спілкувався сам Гоголь зі своїм слугою Якимом, а коли поміщик Тетеніков зменшив барщину, надав багато інших пільг своїм селянам, то справи пішли навиворіт: у селян посіви були густими, а в поміщика рідкі, тільки де-не-де сходи, коли селян запитували про ситуацію, вони тільки знизували плечима, хоча відомо всім, що селяни доглядають ретельно свої посіви, а поміщицькі так-сяк. — То що тут незрозумілого і таємного, може запитати читач Гоголь пояснював на конкретному прикладі, що якісь часткові рішення у вигляді подачок нічого не дають, на черзі перебудова всієї системи господарювання і суспільних відносин. Чи це не заклик до зміни існуючих порядків і відносин: до селян — домагатись своїх прав; до інтелігенції — думати і пропонувати методи зміни системи; до поміщиків — робити так, щоб жити в злагоді з селянами; до влади — готуватися до зміни системи суспільних відносин. Викладена прагматична філософія Гоголя про вдосконалення суспільних відносин у величезній імперії, вміщена в його творях, цілком відповідає філософським поглядам

---

¹ Аристотель. Сочинения в четырех томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 386.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 105.

Аристотеля, який писав: «осуществление благой жизни могут с полным правом притязать, ...лишь воспитание и добродетель»¹.

Взагалі соціально-економічні проблеми слід розв'язувати з урахуванням того, що кожна людина, селянин це чи міський житель, робітник, службовець чи творчий працівник має різні і фізичні, і розумові здібності, які й формують нахил кожного до тієї чи іншої діяльності. Але ніяк не завжди, особливо тими народами, які тривалий час перебували під чужою владою, подібні вимоги враховуються, що бачимо на багатьох прикладах. Після 1991 р. в незалежній Україні буквально адміністративно розігнали великі господарства, колишні радгоспи і колгоспи, розпаювали землю і роздали її кожному селянинові в розмірі 2—10 гектарів. І що в результаті, одержавши землю у приватну власність, переважна більшість селян не знала, як з нею вчинити, і цим скористалися підприємливі люди, які взяли землю на оренду, накопичують капітал, не турбуючись про виснаження землі, а її власникам видають щорічно десь два мішечки зерна. Іншого марно було й очікувати, адже більшість селян і не думали ставати фермерами, вони споконвічно фізично звикли працювати на землі, заробляючи на прожиття, а головне, вони звикли працювати гуртом, толокою, а їх цього позбавили, порушивши природні закони співжиття живих організмів.

У творах на українську тематику письменник оспівував героїку свого народу, закликав його порозумнішати, щоб не користуватися чужими підказками, і боротися за волю та вийти на шлях прогресу. А коли почав російську тематику, то перші комедії відкрили очі на таку реальність, яка поставила письменника у надзвичайно складне становище: «Такие открывают тайны, которые не слыхала дотеле душа, и многое в мире становится после этого труда ясно», що дало Гоголю підстави написати В. А. Жуковському 2 грудня 1843 р. такі свої висновки: «чем дальше уйдет и углубится во что-либо человек, кончит все тем же: одною полною и благодарною молитвою»². Опинившись перед російською реальністю, яку він мав намір виправити або навчити виправляти самих росіян, він її боявся, що приводило його до стану, який межував з містикою, але це не була містика, митець мав величезний хист бачити те, про що не всі могли навіть здогадуватися. Яюсь у Ніці в спекотний день 1844 р. Гоголь читав Смирновій глави з другого тому «Мертвих душ», аж раптом він припинив

¹ Аристотель. Собр. соч. в 4-х томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 469.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 227.

читати, і саме в цю хвилину почувся грім, засвітила блискавка, почався дощ. Величезна уява митця почала працювати: він вмить перемінився: «он трасся телом и весь потупился. После грозы он боялся один идти домой». А на запитання, чому він так перелякався, відповів: «Я-то не грозы испугался, а того, что читал вам, чего не надо еще никому читать». Щоб надати ще більшої ваги тій ідеї, яку він хоче вивести у другому томі свого знаменитого твору, додав: «и Бог в гневе своем погрозил мне»¹. Так все ув'язати здатен тільки Гоголь, але він боявся не блискавки і грому, а того, що з його душі не з'являлись, як раніше, ті істини, які відповідають його внутрішньому стану душі, і він пише до Язикову в листі 14 липня 1844 р.: «На каждом шагу и на каждой строке ощущается такая потребность поумнеть,... дело связано с моим собственным внутренним воспитанием. ...Поэтому мне и необходимы бывают часто перемены всех обстоятельств, переезды ...и чтение таких книг, над которыми воспитывается человек»².

Взагалі Гоголь надавав «Мертвим душам» якогось міфічного значення, особливо другому тому, в який він намагався закласти заповідні свої таємниці, недостатньо відомі не тільки читачам, але й самому авторові, даючи цьому такі пояснення: «Когда я пишу, очи мои раскрываются неестественною ясностью. А если я прочитаю написанное еще неоконченным, кому бы то ни было, ясность уходит с глаз моих. Я это испытывал много раз. Я уверен, когда сослужу свою службу и окончу, на что я призван, то умру. А если выпущу на свет несозревшее или поделюсь малым, мною совершаемым, то умру раньше, нежели выполню, на что я призван в свет»³. Подібно він розповідав ще в оповіданні «Портрет», і, на жаль, все так дивно справдилося. Це і є основна причина того, що Гоголь зберігав від чужого ока все, що писав, навіть від найближчих людей, аж до повного завершення, побоюючись, що не вдасться завершити. В розмовах він про свої твори зі сторонніми людьми ніколи не говорив. Десь улітку 1851 р. Гоголь жив у селі Спаське під Москвою у Смирнової, мав кімнату, де працював, і Смирнова розповідала, що коли заходила до нього, то він листи «покрывал платком. Я сказала, что прочла: «Никита и генер.-губ. разговаривают. — «А, вот как! Вы подглядываете, так я же буду запираТЬ!», — сердито сказал письменник ближайшей людині, в якої ще й був у гостях. Він оберігав найбільшу свою цінність, глибoku таємницю і

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 230.

² Там само. — С. 235.

³ Там само. — С. 354.

метод творчості від зовнішнього впливу, щоб не нашкодити ні творчості, ні своєму життю.

Ось у чому полягає філософія, за якою Гоголь у своїй творчості намагався досягти вершин, які ще не були досягнуті ніким, що видно з листа 25 липня 1845 р. до О. О. Смирнової: «Я не люблю моїх сочинений, доселе бывших и напечатанных, и особенно «Мертвых душ». ... Вовсе не губерния и не несколько уродливых помещиков, и не то, что им приписывают, есть предмет «Мертвых душ». Это пока еще тайна, которая должна была вдруг, к изумлению всех, раскрыться в последующих томах, ... это тайна, и ключ от нее покамест в душе у одного автора»¹. Не були написані наступні теми геніальної комедії, не розкрилась до кінця тайна того предмета, який покликаний був стати стрижнем всього твору.

Навчання, визначення шляхів і напрямів у Гоголя завжди були на устах, повчати, підказувати, пояснювати, що стало творчою і духовною потребою митця, сформованою спочатку в листах, далі в «Переписці», і нарешті у другому томі «Мертвих душ». Потужний прояв потреби повчати у Гоголя помітив С. Т. Аксаков і, можливо, один із перших висловив своє незадоволення новим «наставником» для великоросів: «Гоголю начинало мешать его нравственно-наставительное... направление. Гоголь погруженный безперестанно в нравственные размышления, начинал думать, что он может и должен поучать других и что поучения его будут полезнее его юмористических сочинений. Во всех его письмах ... уже начинал звучать этот противный мне тон наставника»². Подібний різкий тон С. Т. Аксакова викликали листи Гоголя з повчальними детальними настановами своїм друзям, зокрема, спільний лист у січні 1844 р. до С. Т. Аксакова, М. П. Погодіна і С. П. Шевирьова із Ніци: «Мне чувствуется, что вы часто бываете неспокойны духом. ... Я посылаю вам совет. ... Я посылаю вам «Подражание Христу» (Фомы Кемпийского). Читайте всякий день по одной главе, не больше». Через подібний тон, повчання з деталізацією в Аксакова вихлюпнулися емоції, і він сердито відповів наставникові: «Я тогда читал Фому Кемпийского, когда вы еще не родились. ... И вдруг вы меня сажаете, как мальчика, за чтение Фомы Кемпийского, ... Я боюсь, как огня, мистицизма; а мне кажется, он как-то проявляется у вас. ... Дрожу, чтоб не пострадал художник»³. Такі незадоволення товаришів і близьких не зупиняли Гоголя, подібні повчання він давав сімейству графа Віельгорського, що видно з

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 255.

² Там само. — С. 222.

³ Там само. — С. 229.

листа 26 березня 1844 р.: «Вы дали мне слово всякую горькую и трудную минуту, помолвившись ...приняться за чтение тех правил, которые я вам оставил...»¹. У графа накопичувалось роздратування, яке згодом також вихлюпнулося цілковитим розірванням давніх дружніх стосунків.

У другій половині 1851 р. у Москві Гоголя відвідав Тургенєв, зустріч була душевною, під час якої він почув від геніального письменника: «У вас есть талант; ...Мы обнищали в нашей литературе, обогатите ее. Главное, не спешите печатать, обдумайте хорошо. Пусть скорее создается повесть в вашей голове, и тогда возьметесь за перо, марайте и не смущайтесь»². Не відомо, як сприйняв талановитий Тургенєв повчання, але все сказане було великою правдою, і митець дійшов до неї через пізнання у власній творчості, коли він зрозумів, що треба добре обдумувати і тоді писати, а ще більше думати перш ніж друкувати. Але є й інша правда митця, яка також підтверджена власною творчістю: коли він сідав писати, то перед ним з'являлись тексти творів на українську й російську тематику. Мабуть, саме тому всі ці твори були написані швидко, а тому без ґрунтовного обдумування, і вони були сприйняті суспільством, навіть критикою, хоча і трохи критично, через це вони живуть і житимуть. Подібне є родзинкою творчості Гоголя, як подарунок Вищих Сил, Бога: щоб пізнати українців, з'явилися праці «Вечори», «Тарас Бульба» й інші; щоб пізнати північних людей — росіян, подаровано «Ревізора» і «Мертві Душі».

А ось твір «Вибрані місця із переписки з друзями», в якому обмірковувався кожен аркуш, вихвалялися чи засуджувалися ті чи ті порядки, давались добрі поради і повчання, що свідчить, що людина, особистість вміщується своєю свідомістю у покращення суспільних відносин, і, здавалося б, робились добрі справи, але теж суспільство цього твору категорично не сприйняло. Далі довго працював над другим томом «Мертвих душ», читав його наперед знайомим і товаришам, прикрашав, давав поради, але побачив, що твір туго пишеться, а те, що було написано і прочитано, важко сприймалося слухачами, а тому автор, маючи неприємний приклад з «Вибраними місцями», його спалив. Це уже був витвір людини, де давались практичні, духовні і мистецькі поради, мов би провадилось навчання як «обустроить Россию», але не вийшло. Отже, якщо розглядати реальну творчість Гоголя, то можна сказати, що він справді був покликаний приймати інформацію із

¹ Там само. — С. 231.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 445.

Всесвіту через своє внутрішнє духовне сприйняття, але не був здатний щось практично здійснювати своїм духовним інтелектом, це не його покликання, це сфера практиків, як, до речі, і Пушкін, одне їм вдалося, що від природи, інше, практичне, — ні, важко було перенести тендітному фізичному і потужному духовному тілу людини, а тому вони рано пішли.

Багато сил і енергії вимагав у Гоголя другий том «Мертвих душ», у якому він поставив завдання навчити і покращити Росію, а щоб не припуститися помилок, йому було важливо знати думки знаменитих представників влади. Серед них виділявся І. В. Капніст, губернатор Москви, який, на відміну від багатьох, у тому числі й царя, любив Гоголя як людину, але не сприймав його творів. Звичайно, який губернатор, а тим більше Москви, доброзичливо ставився б до «Ревізора», але, як людина високого інтелектуального рівня, І. В. Капніст не міг не цінувати людину, яка змогла написати такий твір. Але, мабуть, не тільки це було причиною доброзичливого ставлення І. В. Капніста до Гоголя, він запрошував його на прийоми, тоді як багато відомих людей Росії відмежувалися від автора «Ревізора», «Мертвих душ» і «Вибраних місць». Рекомендуючи письменника Муравйову на одному із обідів, губернатор Москви сказав: «Рекомендую вам моего доброго знакомого, хохла, как и я, Гоголя», — тобто Капніст цінував, що вони були земляками, що й було досить важливим у їхніх відносинах. Знаючи про це все, письменник «прочитал девять глав второго тома «Мертвых душ», желая воспользоваться строгой критикою беспощадного порицателя своих сочинений»¹, — написала О. О. Смирнова. Подібні стосунки враховував і цінував Гоголь, використовуючи їх у творчості, і коли Арнольдї запитав письменника, яку він має вигоду, читаючи І. В. Капністу свої твори, то одержав таку відповідь: «Я читал ему свои сочинения именно потому, что он их не любит и предупрежден против них. Что мне за польза читать вам или другим, кто восхищается всем, что я ни напишу»².

Проповідництво й повчання у Гоголя простежувались скрізь і в розмовах, і опосередковано у творах, з селянами, і з інтелігенцією, і з заможними, і з бідними, і з державними службовцями, а в «Переписці» та другому томі «Мертвих душ» — прямо повчав усю Росію. Основна ідея проповідей і повчань — працювати й ефективно працювати, щоб добре жити та заслужити царство не-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 361.

² Там само. — С. 360.

бесне. Приїхавши до своєї Василівки після Палестини, Гоголь якось запропонував сестрі Ользі завітати до селян і подивитись на їхнє життя-буття: «Входим в первую избу, там застали одну молодицу. Она с таким радушием просила нас садится на лавку, говорила... В это время она положила солому в печь и сжарила нам яишницу; чтобы ее не обидеть, немного поели. Потом пошли в другую избу. Там увидели — в сенях чистота, аккуратно висели ведра и разные хозяйственные принадлежности; как видно, зажиточный мужик. И в хату взглянули, но нас не просили садиться. Брат посмотрел и похвалил его, сказал: «Видно, что трудящиеся люди. А к другому зашли — в сенях пустота, в хате тускло. Брат сказал ему: «Надо трудиться и стараться, чтобы у вас все было». Иным разом Гоголь зустрівся з селянами на полі, які скаржились на важку працю, на що він їм відповів для заохочення: «Трудитесь, чтобы заслужить царство небесное». Повертаючись з Яворівщини і зустрівшись з селянами, які також скаржилися на важку працю, сказав: «Это хорошо, что так теперь страдаете, зато будет вам блаженство в царстве небесном», а коли він давав гроші справді нужденним, і йому казали — залиш собі, думай ще й про себе, то він відповідав: «Я и думаю о себе. Это я взаимы даю; на том свете я получу обратно»¹. До методів творчості Гоголя можна віднести і його вміння та намагання не те щоб повчати когось, а підказувати, як саме діяти в певних обставинах, виконуючи певну роботу, щоб досягти успіху. Скажімо, письменник намагався втекти з Петербурга, якого не любив і йому не підходив північний клімат, щоб жити в Києві, працювати над історією своєї батьківщини в Київському університеті. На цьому шляху у нього з'явився якийсь іноземець Барке, який наглядав за навчальними закладами в Києві, і тому Гоголь просив М. Максимовича, який уже працював в університеті, щоб той, коли клопотатиме перед цим іноземцем, щоб сказав йому таке: «вы бы, дескать, хорошо бы сделали, если бы залучили в университет Гоголя, что ты не знаешь никого, кто бы имел такие глубокие исторические сведения и так бы владел языком преподавания, и тому подобные скромные похвалы, как будто вскользь»². Таким був світогляд Гоголя, він супроводив його на важкому творчому шляху, таким був зміст його творів.

Величезні проблеми, які постали перед автором другого тому «Мертвих душ», і обіцянка їх розв'язати, незвичні й різкі вислов-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 319—320.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 78.

лювання друзів про його задуми підштовхували письменника до прикрих дій — спалення своїх творів. Особливо відзначився, здавалося б, дружній П. А. Плетньов, який у листі 27 жовтня 1844 р. дав своє визначення особистості і творчості письменника: «Посмотрим, что ты за литератор. Человек, одаренный гениальной способностью к творчеству, инстинктивно угадывающий тайны языка, тайны самого искусства, первый нашего века комик по взгляду на человека и природу, по таланту вызывать из них лучшие комические образы и положения, но писатель монотонный, ...неправильный до безвкусыя и напыщенный до смешного, когда своевольство перенесет тебя из комизма в серьезное»¹. Мовляв, ти, хохол можеш сміятися, творити трагедію і комедію, а ось у практиці, реальність не втручайся, це справа не твоя. Коли Гоголь тільки сміявся, то росіяни ще терпіли, а коли він почав їх повчати і в листах, і в другому томі «Мертвих душ», то це надто зачепило їхню гідність і амбіції старшого брата, які сколихнулися, вийшли на поверхню: «не може Малорос повчати Великороса». І хоча письменник уже знаменитий і визнаний у Росії та Європі, його охопив страх і сумнів щодо своїх можливостей, він духовно зламався. У період написання другого тому з Гоголем залишились тільки ідеї Пушкіна, а також підтримка Жуковського, який уже був за кордоном, Балабіних, Смирнової, деяких митців з московських інтелектуалів, яких Плетньов назвав «раскольники».

Те, що Гоголя не злюбили справжні росіяни, і за особисті повчання і за намагання повчати всю націю, було несправедливими і цинічним, оскільки деякі росіяни, зокрема граф Вієльгорський, Смирнова, Іванов й інші були задоволені його проповідями і навіть дякували. У листі 26 листопада 1844 р. із Петербурга Смирнова пише: «Молитесь за Россию, за всех тех, которым нужны ваши молитвы, и за меня... Вы мне сделали жизнь легкую... вам еще не скоро меня оставлять. ...вы более, чем когда-либо, мне нужны»². Так думала і писала непересічна людина: уродженка Россет (1809—1882) з південних степів Росії; з 1826 р. — фрейліна імператриць Марії Федорівни і за нею Олександрі Федорівни, красуня, розумниця і освічена особистість, яку шанували Пушкін, Жуковський і Лермонтов, оспівуючи її у своїх творах; вона дружила з тодішньою царською сім'єю. Якщо така особистість повірила у проповіді Гоголя, переконалась у їхній потребі для Росії, зблизилась з письменником, то викликає подив, що цього

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 238.

² Там само. — С. 239.

не зрозуміло багато його друзів. Хоча відповіді на таке запитання й важко, але можливо — старший брат завжди має свої амбіції, замішані на заздрощах, а крім того, незадоволений втручанням молодшого брата в недозволене.

Не вдалося реалізувати свою ідею створити ідеальне суспільство, і це було закономірним, адже відомий економіст К. Маркс розкритикував капіталізм на прикладі англійської дійсності і запропонував у перших трьох томах побудувати ідеальне суспільство, а як це практично здійснити, мав намір викласти в четвертому томі, але не завершив, оскільки його ідея йшла в розріз з законами природи загалом і законами людської цивілізації зокрема, і для неї ще не настав час. Українці можуть тільки пишатися подібністю творчості Гоголя з Полтавщини з творчістю Маркса з Німеччини, які своєю гуманітарною діяльністю бажали кращого для людини. Не випадково Гоголь не завершив другого тому, не вдалося щось зробити, вірніше, закликати росіян вирішити питання, які він виклав у першому томі, що співпадає з Марксовою теорією і результатом. Цікаво ще й те, що і наукові розробки Маркса, і художні дослідження Гоголя були сприйняті російським суспільством негативно: не послухалися Гоголя і не позбулися паскудства та нехлюйства в роботі, у своєму розвитку суспільство залишилося на низькому рівні і не вийшло на шлях прогресу: не послухалися Енгельса про неготовність Росії до використання теорії Маркса про комунізм і взяли її на політичне озброєння на початку ХХ ст., що породило державну тоталітарну систему, яка спиралась на репресивні органи, призвела до громадянських і світових війн, голодоморів, концентраційних таборів, і не забезпечила виходу на шлях прогресу.

Його потужно притягувала комедія, і в листах до своїх друзів та літераторів він повідомляв, що не може нічого іншого писати, його тягне до комедії: «Я помешался на комедии. Она, когда я был в Москве, в дороге, и когда я приехал сюда, не выходила из головы моей», — написав 20 лютого 1833 р. М. Погодіну. А найголовніше, кожного героя своїх творів Гоголь наділяв особливою поведінкою на сцені та впливом на глядача, за дотриманням такого спілкування з залом він стежив і висловлював невдоволення, якщо не дотримувались актори того, що заклав у їхнього героя автор. На цьому ґрунті виникало безліч непорозумінь між автором, акторами, глядачами і критикою, яка представляла владу. Спочатку Гоголь писав, не примушуючи себе, і все йшло з його внутрішньої потреби, а уже після виходу першого тому

«Мертвих душ» він «смешал свою личность с независимым от его личности вдохновением». Уже в листі 8 січня 1844 р. він пише до Жуковського: «Всякий час и минуту нужно себя приневоливать и не насильно почти ничего нельзя сделать»¹. Якусь незгоду відчував Гоголь зі своєю творчістю, коли почав писати другий том, що й видно з листа до Данилевського: «Мне нужно слишком поумнеть для того, чтобы из меня вышло точно что-нибудь умное и дельное»². Подібне пише людина, за плечами якої йдуть переможною ходою знамениті твори на українську і російську тематику. Він примушував себе писати й писати, очікуючи чогось незвичайного, плекаючи надію виправити в Росії все те, що він показав у «Ревізорі» і «Мертвих душах», і, як згадує В. А. Сологуб, який жив з ним рік за кордоном, «этот бойкий светлый ум постоянно туманился в порывах к недостижимой цели»³.

У своїй літературній творчості, особливо в сатиричних комедіях, Гоголь дотримувався двох важливих прийомів: треба бути сердитим, щоб сказати і написати правду про когось чи про щось; треба бути на відстані від когось і чогось, щоб писати справедливо про щось і когось. Щодо першого прийому, то він вважав, що росіяни живуть серед комізму і не помічають свого становища через повсюдну подібну реальність. Коли в розмові Аксаков сказав Гоголю, що у світі немає, про що писати: «в свете все так однообразно, гладко, прилично и пусто, что даже глупости смешной в тебе не встретишь, свет пустой», то Гоголь не погодився і відповів своєму співбесіднику: «это неправда, ...комизм кроется везде, ... живя среди него, мы его не видим; но что, если художник перенесет его в искусство, на сцену, то мы же сами над собой будем валяться со смеху и будем дивиться, что прежде не замечали его»⁴. Саме Гоголь побачив серед росіян, які тримали українців у рабстві, комізм, і про нього яскраво написав у своїх знаменитих творах, коли поглянути з боку, пояснюючи це так: «самой природой моей заключена способность только тогда представлять себе живой мир, когда я удалился от него. Вот почему о России я могу писать только в Риме»⁵. Ось причина, чому митець постійно виїздив за кордон, звичайно, були й інші важливі причини, і писав комедії про Ро-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 229.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 235.

³ Там само. — С. 228.

⁴ Там само. — Т. 3. — С. 458.

⁵ Там само. — Т. 4. — С. 173.

сію і росіян, він сміявся з їхньої «пошлости»-паскудства. Великий український письменник Микола Гоголь (20.03.1809—21.02.1852 рр.) підтверджував свої слова реальними діями: проживав за межами України 22 роки (1830—1852 рр.), із них 12 років — в Європі, в тому числі 8 — в Італії і 10 років — у Росії; загальний баланс років проживання такий — Україна — 21 років, Європа — 12 років, Росія — 10 років.

Другий прийом — коли сердитий на когось і на щось. Перед початком і під час написання свого знаменитого твору «Ревізор» Гоголь розсердився на Росію, цим він поділився з М. П. Погодіним у листі з Женеві 22/10 1836 р.: «на Руси есть такая изрядная коллекция гадких, что невтерпеж мне пришлось глядеть на них. Даже теперь плевать хочется, когда об них вспоминаю»¹. А коли росіяни довідалися про зворотний бік своєї дійсності із «Ревізора», Гоголь відчув силу думки, що коли хочеш нажити ворога, то скажи про людину чи народ правду, і в листі до М. П. Балабанової з Рима 7 листопада 1838 р. він написав: «когда я представил себе этот холодный, прозаический, мелкий чувствами и характерами мир, который окружает Марию Петровну, облако сомнения отуманило мне очи. Клянусь, мне было грустно. ...Здесь бы, может быть, я бы рассердился вновь — и очень сильно — на мою любезную Россию, к которой гневное расположение мое начинает уже ослабевать, а без гнева ...немного можно сказать: только рассердившись, говорится правда»². Отже, Гоголь сам визнає, що був сердитий на свою Росію, а тому в «Ревізорі» і «Мертвих душах» писав правду, а правда «очі коле», і цього росіяни не простили великому письменникові, примушуючи постійно переписувати його твори та спалювати їх. Письменник досить критично ставився не тільки до своїх творів, але й до тих людей, про яких він писав, а тому навколо себе він постійно підмічав навіть миттеві спалахи лукавства, дрібного ошуканства, він ненавидів тих людей, які хитрощами створюють можливість, коли, як писав П. Аненков, «бездарность старается обыкновенно вознаградить отсутствием производительных способов»³.

У початковий і середній період, основною й особливою рисою творчості Гоголя, яка вивела його на орбіту геніальності, був гумор, що примушував сміятися, що відмічали його сучасники, зокрема Аненков: «он служил ему поправкой мысли, сдерживал ее порывы и сообщал ей настоящий признак истины — меру...

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 110.

² Там само. — С. 146.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 474.

Распростившись с юмором, или, лучше, стараясь искусственно обуздать его, Гоголь осуждал на бездействие одного из самых бди-

тельных стражей своей нравственной природы». Здається неймовірним, але настав час, «когда юмор, стесненный в своей естественной деятельности, замолк окончательно»¹, і письменникові треба було перебудувати всього себе, свою філософію, свої думки і сюжети творів. Тут треба було переходити до якісно нового стилю творчості, але на літературному олімпі у Російській імперії цього досягти не так було легко. Наприкінці своєї творчості він дав навіть визначення сутності письменства, якщо не для всіх, то для себе. Перебуваючи в Одесі, Гоголь вів розмову з княгинею-матір'ю Репніною, і на її запитання — «что делать, чтобы согласовать жизнь с долгом?» він відповів, що пояснити він може тільки письмово, але вона наполягала відповіді терміново і почула таке: «Как я могу теперь сказать? Я не проповедник! ...я мнение свое могу сказать, но полное, обдуманное, только письменно. Оттого и писатель бывает, что не умеет хорошо на словах высказать свою мысль. Если бы я хорошо на словах высказать свою мысль, кто бы велел мне писать»². І справді, як був правий Гоголь, адже той хто переповідає чужі думки, особливо політики, учителі, викладачі вузів, може дзвінко, поступово розповідати іншим, як билину чи казку, а письменник та вчений, які формують свою думку і викладають її на папері, лаконічно, без втоми казати не вміють, їхнє завдання — обдумувати кожне слово, щоб вмонтувати його в загальний текст.

Це саме був період, коли Гоголь закінчив перший том «Мертвих душ» і почав роздуми над наступними томами, плекаючи надію вишкребти в Росії «пошлость», тобто паскудство, для чого потрібен був уже не гумор, а власна практична думка, «и Гоголь был увлечен неудержимо и беспомощно своей мыслью»³. З цією метою для другого тому Гоголь почав налаштовувати думки, своє життя, погляд митця на моральний дух і якість російського суспільства. Гумор краще діяв на суспільство, утримував письменника на висоті, а ось власна думка, що треба робити, щоб впоратись з тим, що викрито в першому томі «Мертвих душ», яка була критична, виявилась малоефективною, і другий том «Мертвих душ» згорів у вогні, як і драма із життя запорізьких козаків.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 144.

² Там само. — С. 405.

³ Там само. — С. 144.

Не слід думати, що Гоголь писав тільки про Росію, як це проповідувалось, подібна думка так і залишилась, не був він байдужим і до свого народу, до України, яку називали Малоросією: він сам бачив важке рабське становище свого народу; Вищі Сили мимоволі визначили йому призначення — описати складнощі у відносинах Малоросії і Великоросії. Особливо його турбувала українська історія і менталітет народу, який уже 750 років перебуває спочатку під владою поляків, а після — росіян. З цього приводу письменник мав намір написати драму про українську історію, навіть залишив для нащадків «Наброски драми из Украинской истории»¹. Багато чого письменник на українську тематику бажав розповідати «иносказательно», але в цих нарисах Гоголь замислював протиставити дві сторони українського рабського менталітету: перша, втрата волі, відмова від боротьби за свободу; друга, постійні війни між собою, залишаючи для майбутніх поколінь руїни: «Войны, кажется, ожидают не нужно, потому что у мужицкая и козацкая сноровка бунтовать — так, чтобы не побунтовать, не может проклятый народ; так вот у него рука чешется; дармоедничает да повесничает по шинкам да по улицам». Над народом і дітьми, і онуками, і наступними поколіннями висить якесь прокляття, і письменник показує це страшне становище в таких словах: «Дочь, у тебя болит голова .... — Нет, не голова. ...Огонь во мне. ...Дай такой воды, чтобы загасила жгущее меня пламя. О, проклятая моя злодейка, и проклят род твой, и прокляты те..., что кричали. Мать моя, матушка, зачем ты меня породила такую несчастную? Ты, видно, не ходила в церковь; ты, видно, не молилась богу; ты, видно, в нечистой воде скупалась, в ядовитом зелье, на котором проползла гадина»².

Письменник передбачав у драматичній формі повісті «Наброски драмы из Украинской истории» показати основного ворога — поляків: «Бегите и спасайтесь, жены и бабы! Ляхи за нами, и грабят и жгут». Українці за життя Гоголя давно звільнилися від поляків, а тому він хотів дослідити реальну українську історію на прикладах минулого. Письменникові дещо вдалося, він написав низку творів на українську історичну тематику, що і змінило його думку про тогочасний ще ганебніший стан, хоча він і ще мовчав про те, що в його добу такими ж ворогами, можливо й більшими від поляків, були росіяни. Мабуть, важко було почути від пись-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 410—413.

² Там само. — С. 412—413.

менника, до якого був прихильний сам цар, таку думку, яка була важливою для поляків, але польські емігранти після повстання 1830—1831 рр. — Ієронім Кайсевич та Петро Семененко все-таки домоглися, що М. Гоголь відкрив їм свої політичні погляди на Росію і тодішні процеси, що в ній відбувалися. В листі 25 травня 1838 р. П. Семененко до Б. Яньського писав про Гоголя таке: «Он подробнейшим образом рассказывал нам о перемене, которая произошла в мыслях русских за последние два года. Находящиеся здесь офицеры лейб-гвардии, два года назад русские энтузиасты, теперь обвиняют царя в невероятнейших вещах, и это те, которые осыпаны почестями, привилегиями, благодеяниями».¹ Важко сказати, як католицьким ксьондзам вдалося спонукати розкритися письменникові, але відомо, що Гоголь симпатизував католицькій вірі і дуже любив Італію, писав про католицьку відправу в «Тарасі Бульбі», а в одному з листів до друзів написав, що «в одном только Риме молятся, в других местах показывают только вид, что молятся». Тому не випадково він відкрив представникам католицької віри свої потаємні думки. Справді, М. Гоголь був практичний і потайливий, з кожним він говорив на теми, які співрозмовника хвилювали: з українцями про так звану Малоросію, її красу, тепло, героїку народу і багатство; з росіянами — про грошову допомогу, холод та виправдовувався за написані твори та листи; з поляками — про пригнічення народів в імперії, про боротьбу поляків за свою свободу. У дискусіях з поляками Ієронімом Кайсевичем та Петром Семененком М. Гоголь «признал, что Россия — это розга, которую отец наказывает ребенка, чтоб потом ее сломать»², про що польські співбесідники написали своєму вчителю з Рима 12 травня 1837 року. Невдовзі Гоголь припинив висловлюватися відкрито, бо знав, що залишиться без грошової допомоги і не зможе написати те, що йому заповідав О. Пушкін.

Подібне ставлення до оточення сприяли тому, що Гоголь, як небагато митців, мав неабиякий хист впливати своїми словами на своїх близьких і на людей взагалі. У листі 1 вересня 1830 р. до мами він спочатку просив грошей, які йому вкрай були необхідні, наголошуючи, щоб їх надіслали без затримки, пояснюючи детально про їхню економію, підкресливши розуміння труднощів для не так заможного маєтку мами, а на закінчення він наголосив, що лист від мами, який мовби цінніший від грошей: «Оно одно дос-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 36—37.

² Там само. — С. 35.

тавляет мне удовольствие и заставит забыть и крайность, и нужду, и голод, и все неприятности в свете»¹. Ну тепер скажіть, яка мати, а тим більше доброзичлива Марія Іванівна, яка тільки й жила своїм сином, не докладе зусиль аж до продажу половини маєтку, щоб надіслати гроші для потреб її улюбленого сина, аби тільки він не потерпав від голоду? І гроші майбутній письменник одержував.

Володіючи особливим талантом та будучи вихідцем з поміщицької сім'ї, хоча і збіднілої, М. Гоголь не був таким категоричним до влади, як Т. Шевченко і О. Пушкін, які відкрито проявляли незадоволення порядками Росії. За відомі висловлювання Т. Шевченка гноїли в засланні, а видатного О. Пушкіна принижували і стежили за ним, але він не здався і в щоденнику 10 травня 1834 р. записав: «Государю, не угодно было, что о своем камерюнкерстве отзывался я не с умилением и благодарностью, — я могу быть поданным, даже рабом, — но холопом и шутком не буду и у царя небесного»². Порядки в Росії викликали незадоволення в широкому колі інтелігенції, але більшість мовчали, а О. Пушкін у листі до своєї дружини Н. М. Пушкіної 19 вересня 1833 р. з Оренбурга писав: «Вообрази себе московского канцеляриста, глуп, говорлив, через день пьян, ...пьет мою мадеру, портит мои книги ...Бесит меня, да и только»³. Не був у боргу також імператор Микола стосовно своїх підданих, він був незадоволений висловлюваннями і діями О. Пушкіна, який про це знав і записав у щоденнику 26 січня 1834 р.: «Государь был недоволен и несколько раз принимался говорить обо мне: «...передайте ему мое неудовольствие»⁴. Негативне ставлення царя до знаменитих особистостей тієї доби, суцільне паскудство в Росії і негативні думки про порядки в цій імперії Пушкіна і Шевченка не минуло безслідно, створилося протистояння високого рівня інтелекту і принизливого самодержавства.

Великий Пушкін писав дружині 6 листопада 1833 р.: «останавливаюсь в пакостной Москве, которую ненавижу», а М. Гоголь не менш зневажливо сприймав Петербург: «Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал, я его воображал гораздо красивее, великолепнее, и слухи, которые распускали другие о нем, так же лживы. ...Жить здесь не совсем по-свински. ...Приход весны в нашу пыльную столицу ... заставляет меня с сожалением

¹ Там само. — Т. 3. — С. 440.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 44.

³ Там само. — С. 14.

⁴ Там само. — С. 36.

вспоминать о нашей малороссийской весне»¹. Саме така «любовь» стала причиною того, що будучи сердитим на драконівські порядки в Росії, знаменитий поет Пушкін мав велике бажання їх критикувати і виправляти, і він помітив, що саме його сучасник М. Гоголь своїм сміхом та сатирою був здатний таке завдання розршити, і поет не помилився. Коли М. Гоголь почав сміятися над порядками Росії, то О. Пушкін записав у своєму щоденнику 7 квітня 1834 р.: «Гоголь по моему совету начал историю русской критики»². Ось причина і підтвердження того, що О. Пушкін підказав М. Гоголю ідею його знаменитих комедій, які дотепер вражають Росію.

Найсуттєвіші сторони свого мистецтва письменник виклав у знаменитих «Выбранные места из переписки с друзьями» в розділі «Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ»,³ щоб, за словами самого автора, не допускати вимислів. У своїх авторських поясненнях М. Гоголь пише: «Я бы желал... побольше критики не со стороны литераторов, но со стороны людей, занятых делом самой жизни, со стороны практических людей; как на беду, кроме литераторов, не отзывался никто. ...Обо мне толковали, разбирая кое-какие мои стороны, но главного существа моего не определили. Его слышал один только Пушкин. Он мне говорил всегда, что еще ни у одного писателя не было этого дара выставлять так ярко пошлость жизни, уметь очертить в такой силе пошлость человека, чтобы вся та мелочь, которая ускользает от глаз, мелькнула бы крупно в глаза всем. Вот мое главное свойство, одному мне принадлежащее и которого, точно, нет у других писателей. Оно впоследствии углубилось во мне еще сильнее от соединенья с ним некоторого душевного обстоятельства. Но этого я не в состоянии был открыть тогда даже и Пушкину. Это свойство выступило с большей силою в «Мертвых душах». «Мертвые души» не потому так испугали Россию и произвели такой шум внутри ее, чтобы они раскрыли какие-нибудь ее раны или внутренние болезни, и не потому также, чтобы представили потрясающие картины торжествующего зла и страждущей невинности. Ничуть не было. ...Но пошлость всего вместе испугала читателей. Испугало их то, что один за другим следуют у меня герои один пошлее другого, что нет ни одного утешительного явления, что негде даже и приотдохнуть или перевести дух бедному читателю и что по прочтении всей книги кажется, как бы точно

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 29, 36.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 39.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 259—264.

вышел из какого-то душевного погребца на божий свет. Мне бы скорее простили, если бы я выставил картинных извергов; но пошлости не простили мне. Русского человека испугала его ничтожность более, чем все его пороки и недостатки. ...Итак, вот в чем мое главное достоинство; но достоинство это, говорю вновь, не развилось бы во мне в такой силе, если бы с ним не соединилось мое собственное душевное обстоятельство и моя собственная душевная история. Никто из читателей моих не знал того, что, смеясь над моими героями, он смеялся надо мной». Коментарі зайві, тут весь внутрішній світ Гоголя, тут уся трагедія Росії і її народу.

Про свою багатогранність в усьому Гоголь знав достеменно і описував це у творах, розбавляючи деякими відомими фактами з російської дійсності, хоча було мало віри в те, що автор багато пише сам про себе. Але чимало він говорив про безліч протиріччя у своєму характері, які, здавалося, важко було поєднувати в одній людині. Його сучасники помічали численні загадки дивності, які важко було пояснити: у творах і у власному житті автор проявляв прагнення до морального удосконалення, а поряд бачимо прояви високої гордині; в усіх творах відчувається дивовижно тонкий, спостережливий й аналітичний розум, а у повсякденному житті часто мають прояв нерозуміння самих простих і звичайних речей, що, і відзначали його знайомі, межує з тупістю; у творах він висміює тих, хто одягається смішно і без смаку, а в самого одяг і вся зовнішність викликала в оточення подив і сміх; Гоголь був сором'язливий і відлюдкуватий, але часто він охоче вступав у полеміку з різними людьми, нав'язуючи свої ідеї і повчання; він жив у Москві і Петербурзі, казав, що притискає російських друзів до своїх російських грудей, але тепло у своїх творах віддавав своїй батьківщині-Україні, Італії — Риму; у нього поряд з проявами глибокої релігійності і смиренності уживались нетерплячість і занадто мізерна милостивість до своїх близьких¹. І все це визнавав за собою великий митець, у якого була своя філософія і у творчості, і в духовності.

Про свою зовнішність, внутрішній стан і ставлення до навколишнього світу він казав прямо і відверто, важко знайти іншого генія, а тим більше простого інтелектуала, який би так зовнішньо і внутрішньо відкривався світові. Як одягався Гоголь, то було багато розмов ще з Ніжинської гімназії. Із спогадів М. В. Берга: «ходил он вечно в одном и том же сюртуке черном и ша-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 354.

рорах. Белья не было видно. Во фраке, я думаю, видели Гоголя немногие»¹. У своих сподагах Н. А. Арсенев залишив такі думки: «Наружность Гоголя была очень непривлекательна, а костюм его придавал ему крайне невзрачный вид. Кто не знал Гоголя, тот никогда бы не догадался, что под этой некрасивой оболочкой кроется личность гениального писателя, которым гордится Россия»².

«Во мне не было какого-нибудь одного слишком сильного порока, который бы высунулся видней всех моих прочих пороков, все равно как не было также никакой картинной добродетели, которая могла бы придать мне какую-нибудь картинную наружность; но зато, вместо того, во мне заключилось собрание всех возможных гадостей, каждой понемногу, и притом в таком множестве, в каком я еще не встречал доселе ни в одном человеке. Бог дал мне многостороннюю природу. Он поселил мне также в душу, уже от рождения моего, несколько хороших свойств; но лучшее из них, за которое не умею, как возблагодарить его, было желание быть лучшим. Я не любил никогда моих дурных качеств. ... По мере того, как они стали открываться, чудным высшим внушеньем усиливалось во мне желание избавиться от них; необыкновенным душевным событием я был наведен на то, чтобы передавать их моим героям. ... С этих пор я стал наделять своих героев сверх их собственных гадостей моей собственной дрянью. Вот как это делалось: взявши дурное свойство мое, я преследовал его в другом званье и на другом поприще, старался себе изобразить его в виде смертельного врага, нанесшего мне самое чувствительное оскорбление, преследовал его злобой, насмешкой и всем чем ни попало. ... когда я начал читать Пушкину первые главы из «Мертвых душ», в том виде, как они были прежде, то Пушкин, который всегда смеялся при моем чтении... начал понемногу становиться все сумрачней, сумрачней, а наконец сделался совершенно мрачен. Когда же чтение кончилось, он произнес голосом тоски: «Боже, как грустна наша Россия! ... С этих пор я уже стал думать только о том, как бы смягчить то тягостное впечатление, которое могли произвести «Мертвые души». ... мне хотелось попробовать, что скажет вообще русский человек, если его попотчевашь его же собственной пошлостью. ... для первой части поэмы требовались именно люди ничтожные. ... Не спрашивай, зачем первая часть должна быть вся *пошлость* и зачем в

---

¹ Там само. — С. 330.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 363.

ней все лица до единого должны быть пошлы: на это дадут тебе ответ другие томы — вот и все! ...Герои мои еще не отделились вполне от меня самого, а потому не получили настоящей самостоятельности. Еще не поселил я их твердо на той земле, на которой им быть должно было, и не вошли они в круг наших обычаев, обставясь всеми обстоятельствами действительно русской жизни. Еще вся книга не более как недоносок; но ...самое ее раннее появление может быть полезно мне тем, что подвигнет моих читателей указать все промахи относительно общественных и частных порядков внутри России. ...Все в какой-то горячке. ...Чтобы я из-за того только, что есть против меня всеобщее неудовольствие, стал торопиться вторым томом так же глупо, как поторопился с первым. Да разве я уж совсем выжил из ума? Неудовольствие это мне нужно; в неудовольствии человек хоть что-нибудь мне выскажет. ...Какая странная мода теперь завелась на Руси! Сам человек лежит на боку, к делу настоящему ленив, а другого торопит, точно как-будто непременно другой должен из всех сил тянуть от радости, что его приятель лежит на боку. ...Я уже от многих своих гадостей избавился тем, что передал их своим героям, обменял их в них и заставил других также над ними посмеяться. ...И когда поверяю себя на исповеди перед тем, кто повелел мне быть в мире и освободиться от моих недостатков, вижу много в себе пороков; но они уже не те, которые были в прошлом году: святая сила помогла мне от тех оторваться»¹.

Творча діяльність Гоголя наповнена багатьма особливостями, незвіданими і невідомими методами. Скажімо, ідеї до письменника приходили в таких місцях і з таких джерел, що дивуєшся: кілька глав «Мертвих душ» написав серед ночі у трактирі, який випадково трапився йому на дорозі між містами Джансано і Альбаном в Італії; до нього на чай в Петербурзі приходив якийсь чоловік похилого віку і розповідав про звичаї божевільних, що стало основою його повісті «Записки сумасшедшего»; якось Гоголь почув канцелярський анекдот про сильне бажання чиновника купити рушницю, з великим зусиллям він її купив, але через необачність вона впала в річку, слухачі сміялись, Гоголь мовчав і написав повість «Шинель». Отож, у письменника нічого почутого чи побаченого не пропадало даремно, він прислуховувався до зауважень, можливо, надмірно, описів, анекдотів, спостерігав навколо себе, користувався ними для викладу своїх ідей і думок, що

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 260—264.

надавало його творчості свіжості, народного й історичного колориту. А звідки все це надходило? — залишається для читачів таємницею, — «не знаю чому именно в эту минуту, когда я вошел в этот трактир, мне захотелось писать. Я велел дать столик...». Хоча письменник пише, що не знає, чому у нього виникла така творча потреба, але в багатьох висловлюваннях він чітко стверджує, що це поклик Вищих Сил, а тому жодного сумніву, що вся творча енергія, або більша її частина великого українського письменника одержана від Вищих Сил через інформаційну систему Всесвіту.

Гоголь дав сам чітке визначення специфіки своєї творчості: на відміну від Пушкіна, який творив «в уединении», Гоголь найкраще творив у людській гушавині народу. В листі 10 вересня 1839 р. до С. Шверьова він писав: «Странное дело, я не могу и не в состоянии работать, когда я предан уединению, когда не с кем поговорить, когда нету у меня между тем других занятий... Дорого у меня обыкновенно развивается и приходит на ум содержание; все сюжеты почти я обдумываю в дороге»¹. Коли оглядали Рим і його околиці, то Гоголь, як згадує О. О. Смирнова, «Не часто и не долго он говорил; обыкновенно шел один поодаль от нас, поднимал камушки, срывал травки или, размахивая руками, попадал на кусты и деревья; ...ложился навзничь и говорил: «Забудем все, посмотрите на это небо».² Аналіз поведінки Гоголя і його творість дають підстави зробити деякий висновок про те, що: Гоголь творив найбільше тоді, коли навколо нього був гамір; щоб себе комфортно почуватися, для творчості він підбирав оточення, яке відповідало його духовним і творчим запитам; серед свого оточення він поведився неадекватно, що не всім подобалось, але це була стихія його творчості; він творив у своєму оточенні і його мовчання, дрімота, навіть сварка, розповідь брутальних анекдотів, смішних історій і гуморесок, прогулянки чи далекі і близькі подорожі — це був його творчий процес. Виходить, що Гоголь писав так і те, що надходило йому з інформаційної системи Всесвіту. Після цього треба критичніше сприймати ситуацію, коли деякі читачі і літературні критики прямо і опосередковано почали твердити, що Гоголь не так написав про свою Малоросію, як це хотілося б великоросам, не те пише про Росію, щоб вона виглядала Великоросією, а писалось так, як вимагала природа. Подібне ставлення впливало на митця, і один із росіян А. І. Тургенєв, брат декабриста

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 61.

² Там само. — С. 208.

та емігранта М. І. Тургенєва, написав до Вяземського про творчість Гоголя: «в России талант егодохнет»¹. Але, як показала історія і час, творчість великого українця не гине, а живе і впливає на великоросів до цього часу.

Не можна уявити собі, що Гоголь, який цінував кожен хвилину свого творчого життя, уже працював над другим томом свого основного твору і витрачав багато часу на, здавалося б, нудні і непотрібні розмови зі своїми товаришами майже щодня. Зібрання і бесіди з Гоголем описав той же Чижов, коли збиралися у Язикова: Язиков та Йордан сиділи мовчки; Іванов дрімав; Гоголь лежав на одному дивані; Чижов — на другому. Коли наставав час розходитись, то Гоголь завжди казав: «что, господа, не пора ли нам окончить нашу шумную беседу?»². Мабуть, всі дрімали і відпочивали, але Гоголь працював, він ночами мало спав, а під час галасливих бесід обдумував те, що потрапляло в його творі. Як згадує Йордан, «бывало, он в целый вечер не промолвит ни единого слова. ... Не раз я ему говаривал: Николай Васильевич ... поговорите же, хоть что-нибудь. ... молчит и ухмыляется»³. Письменник працював, і йому не було чого відповісти, а оточення йому допомагало у творчості.

Уже третє століття пішло після творчості великого письменника, але читачів не полишає запитання — Гоголь писав сатиру на особистості чи тільки сміявся над окремими типами? Він був майстер сміху, але серед друзів, а у творчості він самостійно не придумував ідеї як об'єкт сміху чи сатири, сатира його була ні політична, ні аполітична, до нього приходила ідея з архівів, від друзів і домашніх, на якій будувався сміх і гумор, які переростали в сатиру. Будучи великим майстром сміху, він, здавалося, як пишуть у тодішніх документах, не був майстром сюжетів, але якщо казати про те, що він просив сюжети у Пушкіна, а Гоголь умів робити все, щоб одержати у когось підтримку, а тим більше в Пушкіна, то треба сказати поряд з цим, що і в нього було їх безліч. Відомо, що Гоголь чув чимало ідей від багатьох людей, використовував їх у творчості, але ідея, почута від Пушкіна, найбільше описується, бо це був геній, а також росіяни намагалися трохи принизити значення самого Гоголя у цих творах. У листі до Жуковського 15 липня 1835 р. після поїздки до Криму та України Гоголь писав: «Сюжетов и планов нагромоздилось во время

¹ Там само. — С. 93.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 217.

³ Там само. — С. 217.

езды ужасное множество»¹. Зверніть увагу, що до Пушкіна лист про сюжет, писаний у тому ж році, але через три місяці, а це наводить на думку, що Гоголь хотів лише залучити великого поета до своїх планів з метою захисту. Чимало пишеться про ідеї Пушкіна, інших відомих тоді людей, наприклад сюжет про котів Пульхерії, але Гоголь збирав повсюди не тільки ідеї, а й приклади та героїв для своїх творів, а тому тут краще згадати філософа Аристотеля стосовно творчості взагалі, і все стане зрозумілим: «можно сделать что-то грамотно и случайно и по чужой подсказке, но истинным грамматиком будет тот, кто, делая что-то грамотно, делает это как грамматик, т. е. согласно грамматическому искусству, заключенному в нем самом»², що повністю стосується Гоголя та його внутрішнього духовного стану.

Пишучи «Вечори», він взяв народні обряди і звичаї, які постачали на його прохання домашні, і над ними сміявся, Пушкіна також попросив дати йому якийсь сюжет, але щоб він був російський, мов би анекдот, і одержав ідею, яка матеріалізувалась у «Ревізорі» і «Мертвих душах». Як і домашнім підказував, що і як надсилати йому для творів, так і Пушкіну в листі 7 жовтня 1835 р. підказував: «Сделайте милость, дайте какой-нибудь сюжет, хоть какой-нибудь смешной или не смешной, но русский чисто анекдот. Рука дрожит написать тем временем комедию»³. Саме Гоголь, маючи уже власну ідею написання «Мертвих душ» на прикладі подій, що сталися на Полтавщині в його небагатого родича Півінського, з далеким прицілом залучив Пушкіна, спрямовуючи майбутній твір у бік Росії, тобто просив будь-який сюжет, «смешной или не смешной, но русский».

Виходить, що якби Пушкін дав іншу ідею, то, мабуть, не було б цих знаменитих творів, які потрясли і потрясають Росію, але це не так, бо в Гоголя вже була ідея і сюжет, але хотілося долучити ще когось знаменитого, бо тема була не з легких. Ще раз треба наголосити, що не випадковість сталася, тут діють певні сили, які об'єднали Гоголя, Пушкіна і Росію. І насамкінець треба сказати, що зв'язок у творчості між великими митцями був: після постановки «Ревізора» і прийняття рішення виїхати за кордон, щоб не чути хули, яка на нього хлинула в російському суспільстві, письменник у листі до М. Щепкіна 15 травня 1836 р. писав: «мой добрый и почтенный земляк ...Отъезд мой уже решен. ...Я дорогою буду сильно обдумывать одну замышляемую мною пие-

¹ Там само. — Т. 3. — С. 507.

² Аристотель. Сочинения в четырех томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 83.

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 92.

су». У спогадах А. Данилевський, який супроводжував Гоголя у поїзді за кордон, писав: «Накануне отъезда Гоголя за границу Пушкин, по словам Якима (гоголевского слуги), просидел у него в квартире всю ночь напролет. Он читал начатые им сочинения. Это было последнее их свидание»¹. Існують різноманітні припущення, навіть, що нібито сам Пушкін написав два відомих твори, але уже після смерті великого поета Гоголь у листі 18/16 квітня 1837 р. звернувся до Жуковського з проханням випросити в царя грошей на харчі, щоб закінчити свою основну працю: «Я должен продолжить мною начатый, большой, большой труд, который писать взял с меня слово Пушкин, которого мысль есть его создание...»².

З багатьох прикладів можна зробити висновок, що О. Пушкін для М. Гоголя значив більше, ніж будь-хто, письменник прислуховувався до порад знаменитого поета, в усьому радився з ним, а тому коли поет загинув, А. Карамзін написав своїй дружині 17 лютого 1837 р. про М. Гоголя: «на этого человека подействовало известие о смерти Пушкина. Он совсем с тех пор не свой. Бросил то, что писал, и с тоской думает о возвращении в Петербург, который опустел для него». Ці слова написані в той період, коли свій стан Гоголь висловив у листі від 16 березня 1837 р. до П. Плетньова: «Никакой вести хуже нельзя было получить из России. Все наслаждение моей жизни ... исчезло с ним. ...нынешний труд мой, внушенный им, его создание ...я не в силах продолжать его»³. Подібні слова він писав і М. Погодін: «Что труд мой? Что теперь жизнь моя?». Скаржився про велику втрату також іншим знайомим. З усього видно, що великий майстер О. Пушкін надихав і спрямував свого не менш знаменитого учня М. Гоголя, творче спілкування у них стало потребою, доповненням один одного, і стало одним цілим, але його зруйнували.

Так писались знамениті комедії «Ревізор» та «Мертві душі», в яких використані почуті анекдотичні дійсні оповідки, реальні особи та події. Як відомо, М. Гоголя приваблювала комедія, він шукав ідеї, перетворював їх на дійсність О. Пушкін, під час зустрічі розповів йому про ситуацію, яку чув і навіть сам потрапляв у неї. Як згадує В. Сологуб, О. Пушкін розповів М. Гоголю про випадок, який стався в одному місті Новгородської губернії, до якої приїхала невідома особа і видала себе за чиновника із столичного міністерства, що дозволило йому ошукати і обрахувати жи-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 539—540.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 20.

³ Там само. — С. 18—19.

телів міста. Про себе О. Пушкін також розповів, що коли він приїхав до Оренбурга з метою зібрання матеріалів про пугачовське повстання, то прийшла депеша з центру до таємних органів, що збір історичних матеріалів є прикриттям, а насправді поет ревізуватиме оренбурзьких чиновників¹. Жодного сумніву, що М. Гоголь все використовував, але цього було замало, щоб надати розповіді геніальності, а тому письменник, ще не написавши твір «Ревізор», уже на практиці перевіряв, влаштовуючи репетиції його впливу на народ та оточення. Як розповідав А. Данилевський, коли він їхав з Гоголем і Пашенком з Києва до Москви, а в цей період Гоголь працював над «Ревізором», то він висилав наперед Пашенка, який поширював чутки про приїзд якогось таємного інспектора. Коли Гоголь і Данилевський приїздили, то до них було упереджене ставлення, їх шанували і догоджали, а Гоголь ще й вживався в роль, запитував у перевізників: «Покажете, пожалуйста, если можно, какие здесь лошади; я бы хотел посмотреть их»² і подібне певним чином підтверджувало загадковість проїжджого барина. Але це не всім сподобалось і викликало в деяких невідомих авторів так звані припущення, які проповідуються аж до теперішнього часу, що мовляв «Ревізор» написав О. Пушкін і передав М. Гоголю. Ані Пушкін, ані Гоголь, ані їхні сучасники такого дикого факту не підтвердили, не згадували, а тому його слід відкинути. Подібні закиди тепер здаються мізерними, але тоді на письменника посипав величезний шквал критики і він відчував незахищеність.

Письменник був гордий і не бажав поступатися нікчемним людям, які заздрили й не дозволяли викривати те паскудство, яке митець помічав скрізь. Після «Ревізора» він рятувався втечею з Росії, зрозумівши, що на нього очікує та сама участь, що й О. Пушкіна, і Т. Шевченка, які фізично загинули в Російській імперії. В листі 30 березня 1837 р. до М. Погодіна він дав вичерпне пояснення своїй втечі і небажанню повернутися багато років: «В чужой земле я готов все перенести, готов нищенски протянуть руку, если дойдет до того дело, но в своей — никогда! ... Я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы, — сложить мне голову свою на родине»³.

Подібне сталося і з «Мертвими душами», коли Гоголь начебто зізнався, що О. Пушкін підказав йому ідею цього твору, знайдено

¹ Там само. — С. 518.

² Вереслав В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 511.

³ Там само. — Т. 4. — С. 20.

лаконічний запис у щоденнику О. Пушкіна, що він рекомендував Гоголю розвивати критику в Росії, але не давав якись ідеї, а тим більше конкретні твори. Все це вигадав сам письменник, Гоголь навмисне залучив Пушкіна до своєї справи і в авторській сповіді навіть написав, що Пушкін насварився на нього за те, що він не пише великого твору і «в заключение всего, отдал мне свой собственный сюжет ... Это был сюжет «Мертвых душ» (мысль «Ревизора» принадлежит также ему)»¹. Пушкін, можливо, не заперечував таку думку Гоголя, якщо він знав про цей запис, але ймовірніше такого посилення не було б, але О. Пушкіна не стало 1837 р., а сповідь Гоголь написав 1847 р., і нарешті, чи взагалі писав Гоголь ці слова.

У своїх повістях Гоголь багато використовував випадково почутих буквально речень, а ось що сталося з ідеєю «Мертвих душ», про яку натякали, що їх написав Пушкін. Знав добряче Гоголь про вплив цього шедевра на російське суспільство та владу, їхню реакцію, а тому йому було вигідно залучити до твору знаменитого поета, як творця самої ідеї, щоб лише переносити удари влади, проголосивши, що просив Пушкіна дати ідею, той дав, але великий Гоголь не був би великим, якби не мав геніального мислення, яке в нього проявлялось постійно й повсюдно. А насправді дійсність банальна, все відбувалось так само, як з усіма творами, і про це довідуємося від далекої родички письменника Марії Григорівни Анісімової-Яновської: «Мысль написать “Мертвые души” взята Гоголем с моего дяди Пивинского. У Пивинского было 200 десятин земли и душ 30 крестьян... Пошел разговор о том, что у кого нет пятидесяти душ крестьян, тот не имеет права курить вино. Задумались тогда мелкопоместные: хоть погибай без винокурни. ... поехал в Полтаву, да и внес за своих умерших крестьян оброк, будто за живых. ... до пятидесяти не хватало, то набрал он в бричку горилки, да и поехал по соседям и накупил у них за эту горилку мертвых душ, записал их себе и, сделавшись по бумагам владельцем пятидесяти душ, до самой смерти курил вино и дал этим тему Гоголю»². Ось де собаку зарито, це не ідея, а конкретний приклад, якому тільки слід було надати художнього оформлення, на що Гоголь був великий майстер. Невже знайдуться дослідники, які здатні довести, що М. Гоголь не скористався таким прикладом, щоб надати йому імперське значення? Не хто інший, як Гоголь використав оповідки Щепкіна, зокрема про

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 438.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 505.

здичавілу кицьку пані Пульхерії, для написання оповідання «Старосвітські поміщики».

Творчий вітрильник Гоголя розбився об російську реальність і власне безсилля. Після виходу у світ творів «Ревізор» і «Мертві душі», піднесення автора і шаленої критики він все-таки приступив до підготовки написання другого тому «Мертві душі» і для цього випустив у світ «Вибрані місця із переписки з друзями», а невдовзі з'явилися перші глави другого тому основного твору. І знову письменник відчув шалену критику цих нових творів, похитнулася його нервова система, він відчував, що втрачає творчу енергію. Він шукав виходу: намагався навчатись, очиститися духовно, здійснив поїздку до Єрусалима, але все марно, не пишеться, треба себе примушувати, але це вже була не та творчість. Він духовно знеслили і, живучи в Жуковського, захворів, навіть викликав духовника: «Приезжайте ко мне причастить меня, я умираю»¹, який визнав, що клієнт удавано хворий, проявляючи свою малодушність. Письменник втратив інтерес до роботи, і Жуковський у листі у квітні 1845 р. до Смирнової писав: «Живучи у меня, во всю почти зиму он ничего не писал, и неудачные попытки писать только раздражали его нервы»². Подібний свій стан підтвердив і сам Гоголь у листі 2 квітня 1845 р. до тієї таки Смирнової: «Я мучил себя, насилывал писать, страдал тяжким страданием, видя бессилие свое, ...причинял себе болезнь таким принуждением, и ничего не мог сделать, и все выходило принужденно и дурно»³. Важко було письменникові зізнатися в тому, що «болезнь рождается именно от того, что я наделал насилие самому себе возвести дух на потребное для творения состояние», але й про це він повідомив Смирнової, близькій за духом людині. Таке визнання свого хворобливого стану було справедливим, бо і знайомі це підтверджували: «болезнь свою он уже слишком преувеличивает в своем воображении»⁴, а тому зовсім здається протилежним уяві про автора гумористичних оповідань і комедій.

Творчість піднесла Гоголя на рівень сильних світу цього: з дитинства він відчув присутність геніальності, ревниво намагався організувати своє життя служінню на благо держави, перед суспільством відкрито заявив про свій намір служити високим принципам, він переконливо вірив в них і в самого себе, як їхньо-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 248.

² Там само. — С. 249.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 250.

го провісника і єдиного служителя. Його твори з української і російської тематики підтверджували геніальність і практичні наміри. Подібне духовно-творче навантаження у слабких людських душах формує розбещеність, як і висока влада, і заможність. Разом з тим, його меланхолічний характер, його щемлива туга, його вируюча через край веселість, що супроводжує розлючений розум, поряд з його добродушністю, слабкостями і вадами, неминучими супутниками людства, — все в ньому було неймовірно привабливим. Так само як перебуваючи при владі та та маючи значні статки ніколи не вдається досягнути того, чого бажає особистість, так і окремі служителі високим принципам ніколи не досягали бажаного. Згадаймо завойовників новітньої історії і особливість їхньої долі, яка, подібно до Гоголівської, не склалася через те, що на їхньому шляху стояла Росія з її незбагненною дійсністю. Своєю творчістю, гумором і сміхом Гоголю не вдалося навіть підійти до змін російської дійсності, його твори були лише наближенням до цього, нічого не вдіяв і Петро І своєю пащекою та геніальним розумом та Сталін — концтаборами. Росіяни ще визнають тільки силу, яку й самі застосовують до інших, і не чинять опір, коли на них її випробовують, що дало привід, здається, Гегелю, зробити узагальнення: «Русские женщины любят, когда их бьют, ибо когда их бьют, то их любят. Отсюда мировая истина: народы любят кнут».

Досить вдало і сконцентровано В. О. Сологуб, відомий балетрист, близько 1850 р. описав, на що натрапили і розбилися творчі вітрила Гоголя: «Он страдал долго, страдал душевно — от своей неловкости, от своего мнимого безобразия, от своей застенчивости, от безнадежной любви, от своего бессилия перед ожиданиями русской грамотной публики, избравшей его своим кумиром. ...он изнемогал под силой своего призвания, принявшего в его глазах размеры громадные, томился тем, что непричастен к радостям, всем доступным, и изнывал между болезненным смирением и болезненной, не свойственной ему по природе, гордостью»¹. Знав письменник, що якість другого тому нижча від першого, але не хотів у це повірити, а тому коли близькі люди слухали глави із другого тому «Мертвих душ», то він їх усіх запитував, приміром так: «Скажите по совести только одно — не хуже первой части?»², але ніхто не наважувався сказати йому правду, і він це відчував, що його й гнітило. У цьому ключі неважко зрозуміти ставлення його російських товаришів щодо яко-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 367.

² Там само. — С. 369

сті другого тому «Мертвих душ», коли сам автор переживав за нього і бачив багато невіршеного у творі. Коли він у 1850 р. прочитав першу главу другого тому «Мертвих душ» С. Т. Аксакова, який гостро критикував, аж зневажав Гоголя за «Переписку», то одержав високу оцінку, Аксаков робив зауваження, які автор врахував. А коли прочитав йому другу главу твору, то почув ще вищу оцінку: «вторая глава несравненно выше и глубже первой. Раза три я не мог удержаться от слез... Такого высокого искусства: показывать в человеке пошлом высокую человеческую сторону — нигде нельзя найти, кроме Гомера. ...Теперь только я убедился вполне, что Гоголь может выполнить свою задачу, о которой так самонадеянно и дерзко... говорил в первом томе»¹. Мабуть, і тут не було правди, а тому Ю. Ф. Самарін, відомий слов'янофіл і громадський діяч, давній знайомий і прихильник Гоголя, в листі 3 жовтня 1863 р. до О. О. Смирнової висловив таке переконання: «Я глибоко убежден, что Гоголь умер от того, что он сознавал про себя, насколько его второй том ниже первого, сознавал и не хотел самому себе признать, что он начинал поддурманивать действительность»². Про те, що намагався вкласти Гоголь у новий твір, досить виразно пояснив шефу жандармів графу А. Ф. Орлову — що в другому тому «Мертвих душ» «вы-

ступает русский человек уже не мелочными чертами своего характера, не пошлостями и странностями, но всей глубиной своей природы и богатым разнообразием внутренних сил, в нем заключенных. ...О многом существенном и главном следует напомнить человеку вообще и русскому в особенности»³.

Щоб виправити становище, треба було ще багато працювати, а для на це потрібно ще чимало років, але сил і часу у митця вже не було: «Время летит так, как еще никогда не помню. ...Некогда даже пройтись и прогуляться ...Конец делу еще не скоро, т. е. разумею конец «Мертвых душ». Все почти главы соображены и даже набросаны, но именно не больше, как набросаны; собственно написанных две-три только. Я не знаю даже. Можно ли творить быстро собственно художественное произведение»⁴, — писав Гоголь Плетньову в листі 21 січня 1850 року. З усього бачимо, що митцеві бракує О. Пушкіна, з яким можна було порадитися стосовно продовження знаменитого твору, це вже був кінець його творчості, і «Мертві душі» так і залишилися незавершеними. Він уже шукав винуватців

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 365.

² Там само. — С. 369.

³ Там само. — С. 386.

⁴ Там само. — С. 366.

там, де їх насправді не могло бути, і в листі 29 березня 1850 р. до Н. Я. Прокоповича письменник написав: «Болезнь приостановила мои занятия с «Мертвыми душами» ... Может быть, — болезнь, а может быть и то, что, как поглядишь, какие глупые настают читатели, какие бестолковые ценители, как отсутствие вкуса»¹.

Перезимувавши 1850—1851 рр. на півдні України, Гоголь залишив Одесу і поїхав на свою малу батьківщину, але, як пише П. Куліш, «видно было, что он не был удовлетворен жизнью, хотя и стремился с нею примириться». Найбільше його турбував другий том «Мертвих душ», про якість якого він знав більше за всіх, але не міг з цим змиритися, що бачимо з листа 6 травня 1851 р. до Плетньова із Полтави: «Что второй том “Мертвых душ” умнее первого, — это могу сказать как человек, имеющий вкус и при том умеющий смотреть на себя как на чужого человека»². Все йшло до схилу творчості Гоголя, який, здається, коли він сам його визнав, і в листі 1 червня 1849 р. до А. С. Данилевського написав: «Странное дело: я теперь меньше тружусь. ... меньше занимаюсь, а между тем, все мне мешаает. Время летит так, что не успеешь оглянуться, — и все еще почти ничего не сделано. ... более. Чем когда-либо, веду жизнь уединенную, и при всем том никогда еще так мало не делал, как теперь. ... Я не в силах бываю писать, отвечать на письма, не в силах исполнять всех тех обязанностей, которых исполнение приносило прежде удовольствие душе моей»³. Подібний стан був помітний, особливо коли Гоголь з Одеси приїхав до Василівки, коли творчість його була в занепаді. «Часто, — розказувала Ольга Васильевна, — приходя звать к обеду, я с болью в сердце наблюдала его печальное, осунувшееся лицо; на конторке, вместо ровно и четко исписанных листов, валялись листки бумаги, испещренные какими-то каракулями; когда ему не писалось, он обыкновенно царапал пером различные фигуры, но чаще всего — какие-то церкви и колокольни»⁴.

Довершила руйнацію творчих вітрил Гоголя побутова травма, одержана від коханої ним російської еліти, яка хоча й приймала його, допомагала, але допускала до певного титулованого стану і рівня стосунків, адже він як був, так і залишився для них вихідцем із збіднілої сім'ї малоросійських поміщиків, пори літературний олімп. Довгенько Гоголь був близьким до сімейства графа Віельгорського, але коли близько 1850 р. він тільки виявив намір просити руки у графської доньки Анни Михайлівни, то від них

¹ Там само. — С. 375.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 416—417.

³ Там само. — С. 342.

⁴ Там само. — С. 421.

повіяло холодом: «Виельгорские, как большинство людей титулованных и принадлежащих к высшему кругу, никогда не могли бы допустить мысли о родстве с человеком, так далеко отстоявшим от них по рождению». Відчувши таке ставлення, Гоголь написав листа до Анни Михайлівни: «Мне казалось необходимым написать вам хоть часть моей исповеди... Думаю, что все случилось оттого, что мы еще не довольно друг друга узнали и на многое очень важное взглянули легко... Чем-нибудь да должен же я быть относительно вас. Бог не даром сталкивает так чудно людей. Может быть, я должен быть не что другое в отношении вас, как верный пес. ...Все же отношения наши не таковы, что бы глядеть на меня, как на чужого человека»¹. Можливо, знаменитий митець ще сподівався стати близькою людиною до графської родини, мріяв про добрі стосунки з нею, але справді не знав традицій, особливо титулованих осіб, надії були марними, і з того часу листування і будь-які стосунки припинилися назавжди.

Отже, кожна людина, як і тварина, виконує свою, даною їй природою функцію: досконаліші особини, інтелектуали, виконують свою особливу функцію — «людина виконує роль своєрідного живого трансформатора, тобто живого приймача інформації із Всесвіту для живої і неживої природи на планеті Земля»²; менш досконалі особини виконують інші роботи для практичного перетворення одержаної інформації, іноді викривленої, травмованої. Знамениті інтелектуали М. Гоголь, Т. Шевченко і М. Булгаков не мали жодних практичних навичок стосовно того, про що писали, але в них були геніальні думки, продиктовані природою, чого не здатні сприймати інші люди, а практики покликані ці шедеври-думки перетворювати на реальні дії. Критики і близькі люди попереджали Гоголя, що коли він перейде від сміху і комедії до практики, то це уже буде не те мистецтво, що й сталося, як завжди траплялося. Саме тому, як вчить історія і практика, дуже шкідливо для людського суспільства, навіть цивілізації, коли генії і митці беруться за практичні справи, керувати державою, займатися підприємницькою діяльністю, і навпаки, ті особини, які придатні для практичної роботи і реалізації ідей митців та геніїв, беруться не за свою справу — у філософії, науці і мистецтві.

Класичним прикладом людини, яка мистецьки виконувала управлінську роль, спираючись на теоретичні розробки своїх учителів, був керівник Російської імперії 1924—1953 рр. Йосип Сталін

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 370—372.

² Панасюк Б. Людина, природа і Всесвіт. — К.: ПАРАПАН, 2008. — С. 138.

(Джугашвілі). Спираючись на вчення своїх учителів і попередників — К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна (Ульянова), він їм вірив і зумів управляти величезною імперією, як уміли це робити давні завойовники величезних територій. Він нічого не творив нового в теорії, а спирався на вчення своїх попередників, керувався ними у своїй практичній діяльності і правив як диктатор — так, як писав В. Ленін: «Переход от капитализма к коммунизму ... не может не дать громадного обилия и разнообразия политических форм, но сущность будет при этом неизбежно одна: диктатура пролетариата»¹.

На перший погляд, причини невідомі, але це були політичні процеси, що прокотились усією Європою, змусили Гоголя повернутися до Росії, і про свої відчуття на новому місці він написав Жуковському в листі 14 грудня 1849 р.: «Полтора года моего пребывания в России пронеслось, как быстрый миг, и ни одного такого события, которое бы освежило меня. ... Только и кажется мне трезвым действием поездка в Иерусалим»². Саме через політичні баталії Гоголь раніше наміченого строку повернувся з Європи до Росії, а коли виявилось, що він не в змозі переносити московських і петербурзьких холодів, то вирішив їхати на південь України і обрав Одесу. Європу залишив, бо там не вщухали політичні баталії: «и вонь, накуренная последними политическими событиями в Европе, еще не совершенно прошла» і письменник на всю зиму (1850—1851 рр.) залишився на півдні України. Своє ставлення до безладу, який чинили політики, письменник висловив у таких словах: «истинные гении возникают во время блеска и могущества государей и государств, а не во время безобразных политических явлений и терроризмов республиканских, которые доселе не подарили миру ни одного поэта»³.

У процесі своєї творчості подібними проблемами переймався великий письменник, і навіть дав їм узагальнене філософське визначення. Дорогою до Одеси Гоголь зупинився в селі Михедівка Золотоніського повіту і, оглядаючи господарство, де він побував, побачив як собака кинувся на отару овець і зчинив серед них велику метушню, це навело його на думку, в якій полягала філософія його творчості. Він сказав: «так делают и многие добре люди, если их не выводят на их истинное поле деятельности»⁴. І тут Гоголь був вірним своєму методу творчості — він казав себе і своє піднесення ро-

---

¹ *Сталин И.* Вопросы Ленинизма. Издание одиннадцатое. — ОГИЗ, Госиздполит, 1947. — С. 605.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 364.

³ *Гоголь Н.* Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 107.

⁴ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 390.

сійською інтелігенцією на літературний олімп, про свої твори, які внесли сум'яття в російське суспільство, але хто зобов'язаний був «добрих людей» виводити на справжнє поле діяльності, то митець не написав.

Можна лише здогадуватися, що для Гоголя, можливо, це був О. Пушкін, якого вже не було, а тому вийти йому на «справлене поле діяльності» було важко, а як показало майбутнє, просто неможливо. Письменник у цей період змінював ставлення до своїх праць, і в листі 23 грудня 1850 р. до О. О. Смирнової писав про свою роботу так: «Не тороплюсь и осматриваюсь. Художественное создание и в слове то же, что и в живописи, то же что и картина. Нужно ...смотреть ежеминутно, не выдается ли что-нибудь резкое и не нарушается ли нестройным криком всеобщего согласия»¹. З усього бачимо, що письменник уже побоювався того галасу, якого наробили його твори «Ревізор», «Мертві душі» і «Переписка», від яких він навіть відмовлявся, зневажливо про них казав, хоча це тільки на словах для заспокоєння «отари овец», яку він своїми думками, викладеними у творах, розполохав. Перебуваючи в Одесі, Гоголь часто бував у князя В. М. Рєпніна, мав у його помешканні кімнату для праці і відпочинку, і коли одного разу побачив, що прислуга читає вголос господині «Мертві душі», то сказав: «Какую чертовщину вы читаете, да еще в Великий пост»². Саме, коли він застав стару княгиню, якій покоївка читала «Мертві душі», то знову сказав: «А что это? Грязный дворик, который должен привести к чистому дому. Надеюсь, и вам будет полезно прочесть то, что я теперь пишу»³.

У своєму оповіданні «Портрет» Гоголь повідомив, що він придушив у собі все, щоб слідувати вимогам природи, і пише такі твори, як «Ревізор» і «Мертві душі». Тут таки він своєму героєві дав власний творчий портрет: «Молодой Чартков был художник с талантом, пророчившим многое: вспышками и мгновеньями его кисть отзывалась наблюдательностию, соображением, шибкими порывами приблизиться более к природе»⁴. А коли художник побачив написану дійсність та відчув негативну силу очей на портреті, то просив свого сина, що коли зустрине портрет з тими страшними очима, то має його знищити. Отже, задовго до написання першого і другого томів «Мертвих душ» письменник уже засуджував свої твори як «гріховні» і «недосконалі», а їхній

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 397.

² Там само. — С. 392.

³ Там само. — С. 412—413.

⁴ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 71.

зміст буде виправданий тільки тоді, коли автор зуміє звеличити Російську імперію загалом, як нову будівлю. Російська дійсність дивилася на творця недобрими очима, і він їхнього погляду не переносив.

Щоб цього досягти він у своїх творах вибудував у дореформенній Росії піраміду державної служби, про яку він мріяв ще в Ніжині і в якій мав намір служити: чиновники, військові, поміщики — сорок тисяч сільських поліцмейстерів, пересічний народ — безсловесний, невиразний і поневолений. Загалом Російська імперія була величезним маєтком з верховним-государем на вершині, якому і треба було служити. Відповідно до своєї концепції Гоголь старався бути на службі в царя Миколи I, але реальність була протилежною тому, чого бажав письменник: щоб заслужити довіру і одержати гроші, він пропонував цареві свої лояльні твори «Старосвітські поміщики» і «Тарас Бульба», хоча саме ці твори, як і вся українська тематика, були далекими від лояльності. В переписці з друзями й оточенням письменник розвивав думку «о совершенстве, неприкосновенности и святости тогдашнего строя, который «сам бог строил руками государей». Дворянство є «словие в истинно русском ядре прекрасное»... «Дворянство есть как бы сосуд, в котором заключено нравственное благородство». Саме йому належить виховати селян таким чином, щоб воно стало «образцом этого сословия для всей Европы»¹. А коли вийшли твори «Ревізор» і «Мертві душі», які автор написав, перебуваючи ближче до природи і дійсності, вийшло навпаки, і думки геніального письменника начебто не його — Російська імперія загниває, вона стоїть на порозі потрясінь і змін. Саме цими творами Гоголь заклав початок процесів розвалу імперії, а його намагання написати наступні томи «Мертвих душ», щоб виправити становище, виявилися марним.

Геніальність Гоголя проявилась не в тому, що він написав відомі твори з української і російської тематики, а в таємничо-глибокому філософсько-практичному їх змісті. Геніальність і високий політ думки уже мали прояв в юності і в шкільні роки у Ніжині, яких не помітили ні батьки, ні родичі, ні учителі, ні товариші, які у спогадах й далі вважали його людиною з багатьма відхиленнями від норми поведінки, бачили в ньому більше негативних рис, ніж особливих, як писав Цюлковський про геніїв і їхнє оточення: «Они видели в нем только гордость, стремление выделиться, критиковать, превзойти их и их детей, и потому он

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 291.

только возбуждал их зависть и негодование. Истины, произносимые им еще неуверенно и несовершенно, их оскорбляли, так как сами они блуждали во лжи и самообольщении»¹.

---

¹ Циолковский К. Э. Космическая философия.. — М.: Сфера, 2007. — С. 270.

І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Т. Шевченко

Сучасники Гоголя його не пізнали

Чи знаємо ми Гоголя? Начебто знаємо, але аж ніяк не все. Подібне запитання схоже на запитання самого Гоголя: «Знаете ли вы украинскую ночь?», про яку він піднесено розповів, яскраво змалювавши природу України, що не завжди помічає читач, кожна людина у своєму щоденному спотиканні, сприймаючи і ніч, і день, і дари природи як звичайні явища, що супроводжують кожного на життєвому шляху: «О, вы не знаете украинской ночи! Всмотритесь в нее. ...Божественная ночь! Очаровательная ночь! Недвижимо, вдохновенно стали леса, полные мрака... Тихи и покойны эти пруды; ...Девственные чащи черемух и черешен пугливо протянули свои корни в ключевой холод и изредка лепечут листьями... Весь ландшафт спит. ... И вдруг все ожило: и леса, и пруды, и степи. Сыплется величественный гром украинского соловья...»¹. Відомо, що Гоголь величезну частку глибинних роздумів списував зі своїх переживань, а тому жодного сумніву, що і в цих високомистецьких, філософських і піднесених словах вбачається сам митець, якого треба вивчати, бо він знав українську ніч і багато чого про Україну. Він і сам, мабуть, тільки здогадувався, хоча й невпевнено, про себе, українську ніч розумів, і знав краще, ніж самого себе, своє сучасне та майбутнє.

Споконвічно через заздрощі, політичні й національні уподобання, перебуваючи під впливом тези — «нет пророка в своем отечестве» оточення переважно не пізнає духовних і мистецьких глибин своїх сучасників. Геній Гоголя багатогранний — у творчості, внутрішньому світі, житті, навіть зовнішньому вигляді, проте кожен бачив тільки одну грань, він про це знав і постійно казав, що його важко пізнати, адже навіть близьким друзям і тим, які йо-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 114.

го обожнювали, він цілком не відкривався. Загальною особливістю його таланту було те, що, на відміну від багатьох, хто його оточував, які ретельно дотримувалися принципу — «знання і наука», Гоголь постійно проявляв «оригінальність і уявлення» стосовно цього принципу, через що виділявся серед інших. Скажімо, коли виїздив з України, то відчув ностальгію, і він полюбив свою батьківщину ще більше, що сприяло його творчості за її межами. Подібно до цього Гоголь хотів полюбити й Росію, а тому виїздив за кордон, щоб начебто ностальгія сприяла такій любові, але все життя, перебуваючи за кордоном, навідуючись на короткий час до Росії, знову тікав, так і не ставши своїм серед чужих.

Кожна грань Гоголя з'являлась перед оточенням, читачами і товаришами незалежно від господаря, постійно змінюючи свій попередній прототип у творчості, зовнішньому вигляді, обличчі, в думках, поведінці, у ставленні до своїх товаришів, країн свого перебування, Росії, народів і багато іншого. Єдине чого він не змінював — ставлення до Малоросії, своєї малої батьківщини та можливостей лікування водою. В окремі періоди його знали жвавим, організатором бесід і диспутів, а іноді раптово він замикався, ніяковів, розгублювався, конфузився. Нерідко він робився скритим і неймовірно мовчазним. Як згадує про другий римський період В. П. Гаєвський, коли він особисто запросив Гоголя для прогулянки околицях Рима, то кілька годин вони мовчки сиділи або лежали на випаленій траві, а після цього уходили, не промовивши жодного слова. В інші періоди він віддавався нестриманим веселошам, гумору, який викликав сміх. Як згадує С. Т. Аксаков, «даже в одно и то же время... с разными людьми Гоголь казался разным человеком. Тут не было никакого притворства: он соприкасался с ними теми нравственными сторонами с которыми симпатизировали те люди, или, по крайней мере, которые могли они понять»¹. І справді: з деякими людьми він лише розмовляв сміхом і гумором; з деякими вперто відмовчувався; з багатьма розмовляв про мистецтво, духовність. Тому більшість людей, навіть з його оточення, знали про нього частково, «Гоголя нікто не знал вполне», що відповідало його думці про себе. Найкраще знала свого сина мати, і коли вона побачила його портрет, намальований вдало майстром, сказала: «улыбается, но вместе с тем он думает грустное; как будто хочет сказать людям: вы ошибаетесь во мне, моя душа чиста и ясна. И много любви в ней»².

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 176.

² Там само. — С. 193.

Такі зміни відбувалися впродовж всього його життя, а на підтвердження Гоголь особисто казав П. Аненкову під час сеансу, коли художник Ф. А. Моллер писав його портрет: «писать с меня весьма трудно: у меня по дням бывают различные лица, да иногда и на одном дне несколько совершенно различных выражений»¹. І такі слова підтвердив художник, якому важко було вловити і відбити на полотні внутрішню сутність людини, хоча він впорався з побажанням клієнта. Дивлячись на всім відомий портрет М. В. Гоголя, написаного 1840 р., бачимо в очах тиху печаль, а на обличчі вдало схоплену художником приємну посмішку, що відповідає побажанням самого Гоголя, який просив написати його портрет з веселим обличчям. А ось яким бачили Гоголя його сучасники у 1849 р. за описом зведеного брата О. О. Смирнної Л. І. Арнольда: «человек маленького роста с длинными белокурыми волосами, причесанными а ля мужик, маленькими карыми глазами и необыкновенно длинным и тонким птичим носом. ...Он носил усы, чрезвычайно странно тарантил ногами, неловко махал одной рукой, в которой держал палку и серую пуховую шляпу; ...был одет вовсе не по моде и даже без вкуса. Улыбка его была очень добрая и приятная, в глазах замечалась какое-то нравственное утомление»².

Дослідники і сучасники митця відмічають, що навіть близькі люди його до кінця не розуміли, не оцінили. За свідченням С. Аксакова, коли він поговорив з Жуковським і Пушкіним про Гоголя, то дійшов висновку, що вони також не все знали про нього, обережно цінували його талант: «Оба они восхищались талантом Гоголя в изображении пошлости человеческой, его неподражаемым искусством схватывать вовсе незаметные черты и придавать им выпуклость и жизнь, восхищались его юмором, комизмом, — и только»³. Вивчав думки про Гоголя і Т. Аксаков, який знайшов висловлювання Константинова після того, як він довго говорив з письменником про мистецтво: «Чем более я смотрю на него, тем более удивляюсь и чувствую важность этого человека и всю мелкость людей его не понимающих. Что это за художник! Как полезно с ним проводить время! Как уясняет он взгляд в мир искусства»⁴. Наведену думку підтверджував у листі до К.С. Аксакова від 10 січня 1840 р. В. Белінський: «Я так люблю его, и как поэта, и как человека, что те немногие минуты, в которые я

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 153.

² Там само. — С. 339.

³ Там само. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 91.

встречался с ним в Питере, были для меня отрадою и отдыхом. ...мне даже не хотелось и говорить с ним, но его присутствие давало полноту моей душе... мне было душно среди этих лиц и пустынно среди множества»¹. Проте Гоголь змінюється і переглядаються про нього думки одних і тих самих людей. Минуть роки, і в 1847 р., 15 червня, він відмовиться від попередньої думки про митця після появи книжки «Вибрані місця із переписки з друзями», оскільки в ній мовляв «проповедуют ложь и безнравственность»². Досить своєрідно описав Гоголя під час першої зустрічі І. Панаєв: «его нос сухошавый, длинный и острый, как клюв хищной птицы. ...волосы были завиты и клок напереды поднят довольно высоко. ...глаза его — небольшие, но как-то хитро и неприветливо смотревшие. ...За обедом он говорил мало и ел много. ...Разговор его не был интересным, он касался самых обыкновенных и вседневных вещей; о литературе почти не было речи»³. Не всі сучасники, але більшість, не помітили іншого, найсуттєвішого — його духовного і творчого складу, чим наділила природа генія, несправедливо приписуючи йому безліч негативів, які тягнуться аж до сьогодні, а даремно.

Ще з гімназії Гоголь прагнув над усе зробити кар'єру, багато випробовував професій: і державну службу; хотів стати і юристом, і професором історії; і письменником. Його оточення в Петербурзі навіть ставили йому в провину, що він все віддав би заради досягнення успіху, хоча це й не була негативна риса. В імперії, де з шкільної парти навчали тільки російською, а крім того, він — вихідець з поміщицької сім'ї, опори російського самодержавства, писати російською було правилом і вигідно. На цей час ми ж нічого не можемо вдіяти, щоб віддати перевагу українській, а не російській мові, але це не є підставою, щоб її хто розмовляє чи пише російською, не називались українцями. Нарешті, російська мова найкраще підходить для написання комедій критичного характеру, як-от «Ревізор» і «Мертві душі», а твори на українську тематику, то писались російською мовою, але весь текст був пересипаний українськими словами для м'якості стилю, як пояснював автор.

Один із найближчих друзів Гоголя Сергій Тимофійович Аксаков (1791—1859), поет і перекладач, літературний старовір, театрал і декламатор, пояснюючи сам собі деяку поведінку письменника, мабуть дав найбільше наближений підхід до глибокого розуміння його характеру.

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 93.

² Там само. — С. 289.

³ Там само. — С. 74.

Багато вчинків Гоголя він пояснював «его природною скритністю и замкнутостью, его правилами, принятыми с издетства, что иногда должно не только не говорить настоящей правды людям, но и выдумывать всякий вздор для скртия истины». Сучасник письменника того не помітив, що його предки і він сам виховувалися в умовах рабства, хоча й не був рабом, але тоді перебували в залежності від іншого народу всі — від раба до пана, вони підпорядковувалися чужим законам, ідеології, релігії і культурі, а такий стан спонукав кожного навчитися приховувати істину, власні думки, адже не з усім члени іншої нації, тут української, погоджувалися, і тільки тоді виживеш. Скільки прикладів про це можна навести стосовно видатних українців на тій таки Полтавщині чи Ніжині, де народився і сформувався як письменник Гоголь. Уже цим пояснюються різні похідні: «Будучи погружен в совсем другие мысли, разбуженный как-будто от сна, он иногда сам не знал, что отвечает и что говорит, лишь бы только отделаться от докучливого вопроса; данный таким образом ответ невпопад надобно было впоследствии поддержать или опровергнуть, из чего иногда выходило целое сплетение разных мелких неправд». Отже, стан видатної людини в таких умовах, як данина залежності, можна оцінити так: для зовнішнього оточення подаються одні думки і дії, внутрішні думки, навіть викладені у творах, зовсім інші, які не завжди залежать від самої особистості. Всі, хто пише про такий стан людини, не часто враховують ту істотну обставину, що кожна особина є живим приймачем інформації з інформаційної системи Всесвіту¹, хоча одна людина, з високим інтелектуальним рівнем, міцно пов'язана з цією системою, а друга занадто слабо. Саме Гоголь і був тією особоною з високим, а ще й особливим інтелектуальним рівнем, а тому «мы не можем судить Гоголя по себе, даже не можем понимать его впечатлений, потому-то, вероятно, весь организм его устроен как-нибудь иначе, чем у нас; что нервы его, может быть во сто раз тоньше наших: для нас неизвестных»².

Прибувши до Петербурга з великими сподіваннями, Гоголь побачив, що він так і залишився підневільним: у нього не було житла і він мешкав у знайомих; не було постійного заробітку, щоб займатися творчістю; його твори були під контролем і видавати їх, щоб мати кошти на прожиття, він мав змогу тільки з чийогось дозволу. Тут досить цікава обставина з дозволами: біль-

---

¹ Панасюк Б. Людина, природа і Всесвіт. (Розгадки таємниць). — К.: Парапан, 2008. — С. 138.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 170.

шість цензорів, серед яких були і росіяни, і українці, намагались заборонити його сміх і гумор про імперію, щоб не нашкодити, не осоромитись перед європейцями; навпаки, влада, яку уособлював цар і його оточення, в жилах яких текла німецька кров, дозволяли друкувати, щоб сміхом і гумором трохи виправити російський народ, над яким їм випало володарювати. Ось причина того, що письменник постійно протистояв, щоб ні до кого не потрапляти в залежність, навіть до тих друзів, які йому допомагали, приховуючи всю глибинну причину, яка примушує його чинити опір. Це були важливі елементи, які пояснювали, чому не пізнали і не розуміли сучасники Гоголя не тільки в юності і на початку творчого злету, але й тоді, коли він став знаменитим.

Серед знайомих Гоголя найбільше його допікав із публікаціями статей і проханнями швидше друкувати глави із «Мертвих душ» у своєму журналі М. Погодін, з яким письменник підтримував тісні стосунки все життя, але істину своїх поглядів і принципів він відстоював залізно. Професор Московського університету, історик і археолог, видавець журналів «Московский вестник» (1827—1830 рр.) і «Москвитянин» (1841—1856 рр.) Михайло Петрович Погодін (1800—1875 рр.) був скупуватий, але великодушний. Зійшовшись з М. Гоголем 1832 р., надавав йому багато послуг: діставав гроші, надавав йому і його родичам житло у своєму будинку на Дівочому Полі. Звичайно, Погодін сподівався одержати якісь послуги і від Гоголя: змістовні статті для його журналів, як вище було сказано; просив, щоб перед виходом у світ «Мертвих душ» надрукувати кілька глав у журналі.

Гоголь впирався, не погоджувався через своє бачення цієї справи, і саме через такі обставини він у знаменитій «Переписці» у статті «О том, что такое слово»¹ досить різко написав: «Приятель наш П...н имеет обыкновение, открывши, какие ни попало, строки известного писателя, тот же час их тиснуть в свой журнал, не взвесив хорошенько, к чести ли оно или к бесчестью его». Публічно Гоголь різко вичитав свого великодушного приятеля і не стільки для ганьби, скільки для навчання: «он торопился всю свою жизнь, спеша делиться всем с своими читателями... И что ж? Заметили ли читатели те благородные и прекрасные порывы, которые у него сверкали весьма часто? Приняли ли от него то, чем он хотел с ними поделиться? Нет, они заметили в нем одно только нерящество и неопрятность... Тридцать лет работал и хлопотал, как муравей, этот человек, то-

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 194—198.

ропясь всю жизнь...И ни один человек не сказал ему спасибо... Опасно шутить писателю со словом. Слово гнило да не исходит из уст ваших! Беда, если о предметах святых и возвышенных станет раздаваться гнилое слово».

Мабуть, Гоголь був лише частково правий у своїх думках, Погодін виявився надзвичайно високого філософського і ймовірно підприємницького складу розуму, бо після таких різких слів і повчань вони лише деякий час не розмовляли, а за потреби листувалися, але Гоголь й далі мешкав на Дівочому Полі аж до наступної поїздки за кордон. Між двома інтелектуальними особами відбулося щось складне, якого вони самі до кінця не зрозуміли: в листі у вересні 1843 р. Погодін написав Гоголю навздогін, коли той від'їхав за кордон: «Когда ты затворил дверь, я перекрестился и вздохнул свободно... ты являлся, кроме святых, высоких, высоких минут своих, отвратительным существом»¹. Довго мовчав Гоголь, і тільки 1847 р. відповів: «я должен дать тебе статью, это ...показалось мне так низким, неблагородным и неделикатным, что я стал презирать тебя. Я не старался скрыть перед тобою презренье. Напротив, я тебе показывал его при всяком случае почти явно. ...признаюсь тебе по истине, ни с кем в мире я не обращался так дурно, как с тобою... на зло тебе начал делать иное, мне вовсе несвойственное, ни моей натуре, с желаньем досадить тебе»². Нарешті, як стверджує в літературі, вони помирилися і стосунки тривали до кінця життя письменника. Проте, коли Гоголь повернувся до Росії, то в Москві він жив у графа Толстого в будинку Тализіна на Нікітському бульварі неподалік Арбатських воріт. Було чимало причин, щоб бідному, хоча й геніальному українцеві так поводитися з заможним, хоча з нижчими здібностями, росіянином: тут і намагання оточення використовувати високі здібності письменника як підневільного; і сором'язлива бідність та відсутність власного притулку; і бажання видавати статті у збірниках для хоч би якогось заробітку; і можливість використати свій власний творчий хист для посилення гніву, який і забезпечує досягнення істини у творах.

Так можна пояснити стосунки Гоголя з Погодіним, який допомагав письменникові грішми, захищав його від нападків, але водночас «пилит, мучил Гоголя не только словами, но даже записками, ...постоянно и грубо требовал ...статей себе в журнал и укорял его в неблагодарности...»³. Сучасним журналістам, пись-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 191.

² Там само. — С. 192.

³ Там само. — С. 170.

менникам і науковцям дивним є незадоволення один одним близьких друзів через такі справи, як друкування статей, але тут є низка обставин: перша, письменник страшенно не любив писати в журнали статті; друге, ця нелюбов пояснювалась тим, що в журналі платили копійки, а коли видати книгу і туди помістити ту саму статтю, то виручка буде відчутна; третє, видавця журналу надзвичайно приваблював саме Гоголь як знаменитість, а це підвищує імідж журналу, його купують; четверте, в результаті прикрої вимоги — «я тебе допомог в нужде, а тепер ты на меня работай» журналіст-видавець все-таки домігся, що письменник написав йому величезну статтю «Рим». Саме тут яскраво проявляється протистояння осіб, коли «грубая, черствая, топорная натура Погодина» у своєму практицизмі, переважно нормальному серед щоденних турбот людей, не може порозумітися «с натурою Гоголя, самою поетическою, восприимчивою и по преимуществу нежною»¹. Не менше вимог дати статтю до свого журналу було і в В. Белінського, який виводив Гоголя на орбіту слави, але в листі 20 квітня 1842 р. до Гоголя скаржився на журналістську долю та інший журнал «Московитянин», який «взял у вас все и что для «Отечественных записок» нет у вас ничего»². Від вимогливих видавців журналів Гоголь відбивався як міг, а коли Погодін вимагав надрукувати у своєму журналі глави нової комедії, Гоголь написав йому: «На счет “Мертвых душ”: ты бессовестен, неумолим, жесток, неблагоразумен. ... тебе ничто и мои слезы, и мои душевные терзания, и мои убеждения, которых ты и не можешь, и не в силах понять»³. Саме таке протистояння характеру Гоголя жорстким характерам Погодіна, Белінського та багатьох інших, меркантильно добрих, але брутальних, які у вигідних для себе ситуаціях недобррозичливо ставилися до письменника, спонукало його більшу частину свого життя проводити за межами Росії.

Не любив Гоголь друкувати статей у журналах, навіть скаржився Щепкіну, коли все-таки надрукував в журналі Погодіна «Москвитянин» статтю «Рим»: «Терпеть не могу печататься в журналах, — нет, вырвал-таки у меня эту статью»⁴. Відмовлявся він друкуватися і в інших журналах, за що його звинувачували в байдужості до літературних інтересів друзів, підозрювали в переміні ставлення — гірше до одних і краще до інших; посилювали різні вимоги, посилаючись на давню дружбу; дорікали в одер-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 170.

² Там само. — С. 182.

³ Там само. — С. 181.

⁴ Там само. — С. 172.

жанні листів із різними звинуваченнями до письменника та наклепами на його друзів; деякі автори листів писали, що вони люблять письменника тільки як автора творів, а не як людину. Завдавалися удари по найтонших струнах нематеріального тіла автора безсмертних творів. Справді, було чимало протиріччя у діях Гоголя з друкуванням статей та й глав своїх знаменитих творів у журналах, адже статей він писав і чимало: 13 статей — у збірнику «Арабески»; 32 — у «Выбранных местах из переписки с друзьями» й інші. Немає нічого дивного, що Гоголь видавав свої статті у збірниках, не зв'язуючись ні з журналами, ні з їхніми видавцями, пояснюючи свій принцип так: «во-первых, не вполне разделял их; во-вторых, мне нужно было чем-нибудь поддерживать бедное свое существование и я не мог жертвовать им моими статьями ...должен был их напечатать отдельно, как новые и свежие, чтобы иметь доход»¹. Чомусь ніхто не пише про те, що Гоголь, будучи уже відомим письменником, не мав ні кола, ні двора, мов студент мешкав на квартирі, без постійного заробітку, а в журналах платили копійки і одноразово. Матеріальний бік у справі зі статтями в журналах був одним із важливих причин відмови друкуватися в них. Дехто з його друзів і близьких товаришів згодом визнавали, що, поміркуювавши, вони дійшли висновку, що не зовсім коректно ставилися іноді до великого письменника. У своїх записках С. Т. Аксаков визнавав свою провину у стосунках з Гоголем: «я вижу, что в этом виноват был я более всех, что я невнимательно смотрел на положение Гоголя, легкомысленно осуждал его, недостаточно показывал к нему участие. ...может быть, Гоголь не уехал бы из России, по крайней мере, так скоро»².

Дуже багато кольорів бачимо у ставленні Гоголя до зовнішнього середовища, в якому він мусив жити і творити. Склад розуму Гоголя, його характер і психічна структура визначали всю його поведінку і творчість — він писав про важкі і складні ситуації конкретної людини, але не міг дивитись на страждання, і особливо, бути присутнім при цьому, водночас намагався опосередковано допомагати у різні способи. Саме той факт, коли він вперше потрапив до Петербурга і побачив російське суцільне паскудство, став причиною втечі з цієї країни, хоча писав в останні роки тільки про неї, маючи намір підказати, як виправити негативне становище, яке чомусь не давало йому спокою, як-

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 183.

² Там само. — С. 19.

от хвороба, бідність, інші нещастя кожної людини, чого він не виносив ні фізично, ні духовно. Справді, Гоголь завжди намагався ухилитися від присутності під час хвороби своїх товаришів: умирав один російський архітектор у Римі, його навідували земляки-колеги, Гоголь постійно розпитував про нього, а сам не заходив, не був на похороні, виїхавши навмисно за місто, заявивши, що хворий, але це була вигадана комедія; здавалось нелюдям ставлення Гоголя до свого переписувача «Мертвих душ» і сусіда Аненкова, коли той застудив горло під час купання і зліг. Гоголь, щоб не бачити страждання, також виїхав за місто, написавши записку власнику житла з проханням допомоги «нашим бедным больным»¹.

Як і більшість геніальних людей, Гоголь не був вільний від звичайних недоліків, притаманних кожній людині, але у кожній видатній особі присутні ще й яскраво виражені брутальне, необтесане і некоректне ставлення до оточення, як писала про геніїв французька письменниця Жорж Санд (1804—1876 рр.): «Хорошо читать их жизнеописания, приятно посмотреть на них, отлитых из бронзы или высеченных из мрамора, но плохо иметь с ними дело. Они злы, взбалмошены, деспотичны, желчны, подозрительны». Не треба відгороджувати геніального Гоголя від світових геніїв, у всіх їхніх позитивних і негативних рис — це особлива каста людської цивілізації, яка рухає її прогрес, вона має свої особливості. Тепер мало знайдеться людей, які хоч би щось негативне сказали про Г. Сковороду, а в минулому у зображенні Вернета: «Сковорода і «самоправний», і «занадто самолюбивий», і «запальний та небезсторонній», і схильний до «буркотіння та мізантропії», ...сама істина в його вустах, не прихована завісою скромності, поблажливості й ласкавості, завдавала образи тому, кого виправляла, й не досягала ніколи цілі, що її прагнув учитель»². Тепер є всі підстави стверджувати, що поряд мають стояти: творчість Сковороди і Гоголя. Їхні вислови: «Світ ловив мене, та не спіймав» і «никто не разгадал меня совершенно»; оцінки двох геніїв за життя і після — творчість, характер і ставлення до зовнішнього світу.

Якщо порівняти ставлення до навколишнього світу Гоголя із багатьох відомих людей, то побачимо цілковиту схожість: перше, він страшенно переживав, коли бачив всілякі фізичні страждання, як було видно під час хвороби і смерті молодого графа Йосипа

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 148.

² *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Києво-Могилянська академія, 2004. — С. 24.

Віельгорського 1839 р.; друге, містичне перенесення чужих хвороб на власне тіло через те, що він був переконаний у наявності в його тілі зародків усіх хвороб; третє, це нормальний стан всіх, або більшості осіб, народжених під знаком Риб, а він ще й боявся і хвороби, і смерті. Якщо врахувати такі об'єктивні обставини, то Гоголь, як кожна людина, біду і турботу про іншу людину перекладаючи на посередників, допомагав оточенню, товаришам і рідним порадою, захистом, своїми зв'язками, але ніколи не переживав горя фізичною участю разом з ними — він його просто боявся і, як живий організм, уникав подібного. Такий природний стан у різних варіаціях притаманний кожній людині, але не про всіх так ретельно довідуються, адже не всі генії, а тому не слід принижувати за такі особливості Гоголя та робити якісь несправедливі висновки про нього як особистість. Придивімося до себе читачі, зокрема, ті, які народилися під знаком Риб, і переконаєтесь, що подібні риси є у кожного з Риб, але в одних це має менш помітний прояв, в інших, високоінтелектуальних, як у Гоголя, більше, а ще треба врахувати, що не до кожного так ретельно придивляються.

Для своїх сучасників Гоголь так і залишився загадковою особистістю, але його основна сутність полягає у таких висловлюваннях дослідників його життя і творчості: Андрій Кодяк, літературознавець та викладач Вандербілтського і Нью-Йоркського університетів написав: «Гоголь був одним з найхитріших брехунів у літературному світі», проти чого заперечити важко, але О. Оглоблін стверджував, з якою метою все це використовувалось у принципі, що в тих умовах було, мабуть, найбільш справедливим, оскільки «Микола Гоголь своїх предків, свій рід і свою націю не посоромив»¹; *Анатолій Толстоухов, журналіст, учений, державний діяч*: «Людина, котра лише про око недріманних російських патріотів казала про подвійну природу своєї самоідентифікації, котра в інтимних моментах (у листах до друзів — Б. П.) свого внутрішнього «я» завжди залишалась українцем. ...Свідомо визнати себе українцем він просто не міг»². Подібне твердження є справедливим: яскраво це видно з його творів і листів до друзів; з духовного заповіту, де Гоголь жодним словом не згадав про північну столицю, Росію і російський народ, лише слова про Бога, Сина і Святого Духа, про своє рідне село, селян, маму і сестер, Якіма і Семена, які йому служили. Так, зрозуміти

1. *Стромецький О.* Гоголь (Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів). — Львів: Світ, 1994. — С. 64—65.

² Гоголь&Гоголь. Фонд сприяння розвитку мистецтв. — К., 2009. — С. 3.

Гоголя складно, і він сам про це казав, бо жив він в складну добу Російської імперії, коли українці були в російському рабстві, виступити проти імперських порядків і законів відкрито він не міг і не бажав через вроджену практичність, споглядаючи гоніння, яких зазнали його сучасники Т. Шевченко і О. Пушкін, а тому обрав інший шлях боротьби.

Письменник завжди наголошував, що його важко пізнати, але чи важко здогадатись, про кого, про чию і, головне, яку любов він пише в листі (к зр. А. П. Т.....му), тобто до А. П. Толстого, який в окремі роки був і тверським губернатором, і одеським військовим губернатором, а пізніше — обер-прокурором Синоду: «А состраданье есть уже начало любви. Уже крики на бесчинства, неправды и взятки — не просто негодование благородных на бесчестных, но вопль всей земли, послышавшей, что чужеземные враги вторгнулись в бесчисленном множестве, рассыпались по домам и наложили тяжелое ярмо на каждого человека; уже и те, которые приняли добровольно к себе в дома этих страшных врагов душевных, хотя от них освободиться сами, и не знают, как это сделать, и все сливается в один потрясающий вопль, уже и бесчувственные подвигаются. Но прямой любви еще не слышно ни в ком, — ее нет также и у вас. Вы еще не любите Россию: вы умеете только печалиться и раздражаться слухами обо всем дурном, что в ней ни делается»¹. Чи не в «Ревізорі» і «Мертвих душах» лунають «крики на бесчинства, неправды и взятки», а це не пряма критика, «не просто негодование благородных на бесчестных, но вопль всей земли». Хто непроханий вторгся в землі і оселі — «чужеземные враги вторгнулись в бесчисленном множестве, рассыпались по домам и наложили тяжелое ярмо на каждого человека», хто не знає, як звільнитися від цих ворогів: це росіяни чи українці? Невже і це треба пояснювати розумним читачам? Українців навчили хитрувати і потаємно писати ті, хто століттями тримав їх у ярмі, і не так важко здогадатися, про кого йдеться. Якщо добре вивчити творчість М. Гоголя, то стане зрозумілим, кого стосується вислів: «состраданье есть уже начало любви» і, звичайно, не до Росії, а до України і її народу. Невже хтось подумає, що вислів у цьому листі про тих, «которые приняли добровольно к себе в дома этих страшных врагов» стосується Росії, а не України та її гетьманів, адже про гетьманщину Гоголь мав намір написати трагедію. Про те, як рясно вкривали українську землю російські полки, як вони оселялися в селянських хатках і сі-

---

¹Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 268.

льки залишали нещасних покриток у багатьох родинах, написав Т. Шевченко в оповіданні ««...»»¹. І насамкінець напрошується запитання — чого б це великий письменник, маючи намір написати про любов до Росії, так загадково писав цього листа і багато інших листів?

Великий Гоголь писав свої комедії, як він казав, про Росію, але всі вони безпосередньо стосується й України та її народу, отже, про це написав сам письменник: «Трудно полюбить того, кого никто не видал. Один Христос принес и возвестил нам тайну, что в любви к братьям получаем любовь к богу». У своїй творчості Гоголь проповідував любов серед українців, і це не якась літературна задумка, а відповідь на українську реальність, на постійно наявні запитання — чи є в українців любов і пошана до своїх співвітчизників? Автор цього висновку прочитав та проаналізував твори письменника, існує лише одна відповідь — немає, лунає відповідь, — панує суцільна зрада, заздрість, лайка, розбрат, несамовите протистояння всіх проти всіх, кожен тримає дулю в кишені для сусіда, друзів і навіть рідних. Як результат, на запитання одержуємо відповідь — не може Бог дати такому народові волю і щастя, і тому століттями народ поневіряється у ганьбі і приниженні перед сусідами. Письменник мов би попереджав росіян: «Не позабывайте того, что теперь все между собою в ссоре, и всяк друг на друга лжет и клеветет беспощадно», маючи на увазі, що це все також і про Україну та українців, які, щоб вистжитися перед росіянами, продають одне одного, що, в кінцевому підсумку, до добра не призведе. Важко повірити, що влада Російської імперії, її інтелектуальні охоронці не розуміли змісту творів великого письменника.

Будучи практичним у житейських і суспільних відносинах, він не хотів повторити шлях Шевченка і провести життя в солдатах, а щоб такого не сталося, провів багато років за кордоном, хоча чорні хмари над ним постійно висіли, він про це знав, що видно з його листа до Максимовича 20 квітня 1834 р., в якому просив клопотати за нього перед наглядачем за Київським університетом, щоб його взяли туди професором: «Ты, будучи ординарным профессором, ...во мнении его много значишь. Я же, бедный, почти нуль для него, грешных сочинений моих он не читал, имени не слышал». Саме через «грешные сочинения» він мешкав за кордоном, говорив мовою Езопа, житло наймав у чужих оселях і жив на випрошені гроші. Чи можна побачити велику різницю між жиб-

---

¹ Шевченко Т. Твори в пяти томах. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 5—133.

раком, який ходить чи стоїть з простягнутою рукою, та генієм, який випрошує гроші у рідних, товаришів, царя, бореться за видання творів і одержання коштів? Ні, різниці немає — вони жебраки.

Скрізь Гоголя супроводжували якісь протиріччя, навіть там, де вони не мали й виникати. Скажімо, в Ніжинському ліцеї він не-погано грав на сцені, пізніше писав знамениті п'єси, знав історію і написав з цієї теми низку праць, але в реальному житті весь час виникали дивні непорозуміння.

Не вдалося професорство з історії в Петербурзькому університеті, не допустили до акторства, пояснюючи відсутністю таланту, але справа в тому, що Гоголь мав свій особливий підхід до розуміння й історії, і театру. Адже монологи своїх героїв умів прочитати тільки письменник, що викликало не тільки подив і піднесення слухачів, але й розуміння того, що так написати і прочитати може лише Гоголь. Він хотів стати актором, згадуючи про свої непогані успіхи в ліцеї, але коли його послухали, то визнали його нездібним до цієї роботи, і Куліш в автобіографічному дослідженні написав, що після першого прослуховування «Гоголь должен был отказаться от театра». Чомусь біографи письменника не дослідили і не сказали, що Гоголь йшов самостійно обраним шляхом і нікого не слухав, як може робити тільки українець. І таке добре видно з розмови на прийомі в директора імператорських театрів князя Гагаріна, який був людиною доброю, шляхетною і привітною, хоча на вигляд здавався суворим, що справляло відповідну засторогу у прохачів. Між високим чиновником і прохачем місця в театрі відбулася розмова, яка проливає світло не тільки на особистість Гоголя, але й на його дії: «Ваша фамилия?» — «Гоголь-Яновский». — «Из какого звания?» — «Дворянин». — «Что же побуждает вас идти на сену? Как дворянин, вы могли бы служить». — «Я человек небогатый, служба вряд ли может обеспечить меня, мне кажется, что я не гожусь для нее, к тому же я чувствую призвание к театру». — «Играли вы когда-нибудь?» — «Никогда, ваше сиятельство». — «Не думайте, чтоб актером мог быть всякий: для этого нужен талант». — «Может быть, во мне есть какой-нибудь талант». — «Может быть!». Керівник усіх театрів Росії доручив послухати претендента, і комісія визнала, що Гоголь-Яновський «оказался совершенно неспособным, не только в трагедии или в драме, но даже в комедии»¹. Ось так оцінили талант майбутнього автора знаменитих

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 429—430.

комедій. Минуло небагато часу, Гоголь написав свої комедії, і коли він особисто читав їх перед знавцями та занадто вимогливими впливовими слухачами, то, як згадує Т. Пащенко, зкрізь чулося: «прочел он «Ревизора» неподражаемо. Каждое действующее лицо этой команды говорило у Гоголя своим голосом и с своей мимикой. ...от души смеялись, благо дарили талантливого актера и превосходного чтеца... и Гоголь получил в подарок превосходные часы»¹. Подібна оцінка і результат для видатного творця сміху і комедій вкотре підтверджує складність пізнання генія його сучасниками, він багатогранний, а кожна грань проявляється в різних умовах особливим розмовним і змістовним кольором чи відтінком.

А скільки в них було протиріч, про що писали сучасники письменника, хоча так і невідомо, чи були це протиріччя, за які сердився на письменника В. Белінський, чи це був геніальний задум великого митця. Стосовно багатогранності Гоголя у творчості, то можна лише сказати, що на її підтвердження є чимало прикладів, а головний полягає в тому, що в першому томі «Мертвих душ» він висміював поміщиків, а в другому, пропонував їм методи, щоб краще привчати до панщини, даючи приклад, як слід звертатися до мужика: «Ах, ты, неумытое рыло!» Про чимало протиріч у соціалній сфері, скажімо письменник казав, що Росія це його країна, а пізніше він же написав про Росію як країну, в якій можуть жити тільки свині.

Не менш суперечлива ситуація з викладанням історії в університеті, коли через деякий час йому підказували інші професори і товариші, що його покликання в іншому, навіть йшла мова, що він не знає історії і не вміє читати лекцій. Проте всі помилялися, оскільки він лекції з історії читав, як ніхто, це був його аналітико-повчальний стиль, що відомо з прочитаної ним лекції і опублікованої під заголовком «Ал-Манун»². Учені університету звикли читати лекції з історії, а студенти — слухати, як читають зазвичай без власного погляду на події і, відповідно, власних думок, а тому свіже віяння в лекціях викликало у викладачів несприйняття і скептицизм. Подібне негативне ставлення Гоголь відчув і черз це втратив будь-який інтерес до викладання, а в листі 6 грудня 1835 р. до М. Погодіна написав: «Я расплевался с университетом ... Неузнанный я взошел на кафедру и неузнанный схожу с нее. ...общее мнение говорит, что я не за свое дело взя-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 526.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 84—90.

ля». В таку оцінку він не вірив і звертався до свого покликання і глибинних почуттів, які вийдуть на поверхню з новою силою для його творчості, а «когда вы исторгнетесь с большею силою, — писал у тому таки листі — и не посмеет устоять бесстыдная дерзость ученого невежи, ученая и неученая чернь, всегда соглашающаяся публика»¹.

Якщо розглядати Гоголя як генія, як видатного митця ХІХ століття, то все, що з ним відбувалося, має своє пояснення на подібних прикладах життя інших видатних особистостей: Ньютона професори примусили залишити викладацьку роботу і перейти у чиновники; Менделєєв також залишив університет у розквіті сил; Ламарка принижували академіки і проголосили його ідіотом; Едісон тинявся в злиднях. Подібне було з багатьма видатними людьми, і, як писав Цюлковський: «Все это продолжает совершаться и теперь, в особенности в таких некультурных странах, как старая Россия»². І такою особистістю в старій Росії був саме Гоголь, якому не дали кафедри в Київському університеті, висміювали його працю в Петербурзькому університеті, і він вимушений був його залишити, брутально висловившись про тамтешніх професорів.

Особливо багато негативного в думках про Гоголя виникало в його товаришів з гімназії, більшість з них були протилежними, одна виключала другу, що вносило і тоді, і тепер певне сум'яття в розуміння його геніальності. Про все це знав великий митець, він навіть сам сприяв тому, щоб знати думки свого оточення. Звичайно, все це не могло не вплинути і на власну оцінку своєї юності. Закінчивши Ніжинську гімназію, Гоголь у листі 1 березня 1828 р. до своєї мами підсумував своє перебування у цьому закладі і те, що він за всі роки пережив: «Я утерял целые шесть лет даром; ежели я что знаю, то этим обязан совершенно одному себе. ...вряд ли кто вынес столько неблагодарностей, несправедливостей, глупых, смешных притязаний, холодного презрения... В одном месте я самый тихий, скромный, учтивый, в другом — угрюмый, задумчивый, неотесанный и проч., в третьем болтлив и докучлив до чрезвычайности, у иных умен, у других глуп». Неупереджена оцінка навчання в гімназії і аналіз всієї своєї діяльності. Оцінка тонких особливостей свого стану викликала інтерес у суспільстві, не забарився написати свої враження й Н. А. Лавровський³: «Как смотреть на этот отзыв Гоголя о гимназии? Нет

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 94.

² Цюлковский К. Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 285.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 408—409.

сомнения, что весь он (*отзыв*) отличается крайним преувеличением, всеми признаками мрачного настроения духа, овладевшего Гоголем перед наступавши экзаменом, когда приходилось сводить счеты за потеряное время». Рецензент і оцінювач листа схвалював діяльність гімназії, і в ній гарно навчали мовам, написав, що Гоголь прагнув виправдатися перед мамою за витрачені гроші і можливий провал екзаменів. Наступна сфера життєдіяльності Гоголя не підтверджує, що він був схильний перед будь-ким виправдовуватися за такі речі, про які написав оцінювач думок письменника.

Факти цілком відхиляють таке трактування внутрішнього змісту листа М. Гоголя до мами. У своїх біографічних дослідженнях П. Куліш відмітив, що Гоголь одержав атестата, який не свідчить, що учень боявся екзаменів, а закінчив навчальний заклад навіть краще, ніж багато інших людей зі світовим ім'ям: «Николай Гоголь-Яновский, коллежского асессора Василия Афанасьевича сын, поступивший 1 мая 1821 года в гимназию высших наук кн. Безбородко, окончил в оной полный курс учения в июне месяце 1828 г., при поведении очень хорошем, с следующими в науках успехами: в законе Божьем с очень хорошими, в нравственной философии с очень хорошими, в логике с очень хорошими, в российской словесности с очень хорошими, в правах римском с очень хорошими, в российском гражданском с очень хорошими, в уголовном с очень хорошими, в государственном хозяйстве с очень хорошими, в чистой математике с посредственными, в физике и началах химии с хорошими, в естественной истории с превосходными, в технологии, в военных науках с очень хорошими, в географии всеобщей и российской с хорошими, в истории всеобщей с очень хорошими, в языках: латинском с хорошими, немецком с превосходными, в французском с очень хорошими, в греческом (нет отметки), и по окончательном испытании конференциею гимназии удостоен звания студента и г. министром утвержен в праве на чин 14-го класса, при вступлении в гражданскую службу, с освобождением его от испытания для производства в высшие чины, и при вступлении в военную службу через шесть месяцев, в нижних званиях, на чин офицера, хотя бы в полку, в котором принят будет, на тот раз и вакансии не было. В засвидетельствование чего и дан ему, Гоголю-Яновскому, сей аттестат от конференции гимназии высших наук кн. Безбородко, за надлежащим подписанием и с приложением казенной печати. Нежин. 1829 г. января 25 дня»¹. Звичай-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 409—410.

но, Гоголь, який став класиком української і російської літератури, не був не тільки відмінником у навчанні, але виявляв низький рівень деяких знань, а тому деякі його однокласники, товариші у творчій діяльності якось критично ставилися до митця. Таке ставлення є не чим іншим, як незнанням того, що часто-густо поганими учнями були не тільки Гоголь, але й Пушкін, Толстой, Чехов і багато інших, але через прояв величезної самостійності, творчих здібностей, активність у початковій творчості, що сприяло прогресу людства, втім завадило їм стати гарними учнями.

Після закінчення Ніжинського ліцею М. Гоголь уже мав дві переваги: перша — це природна геніальність; друга — це чин 14-го класу відповідно до Табелі про ранги, запроваджених 22 січня 1722 р. Петром I, що був хоча і найнижчий, але робив його вільним, надавав право працювати на державній службі, його охороняв закон від моральних і фізичних посягань інших осіб. Окрилений успіхом закінчення навчання учень повідомив свою маму, яка дала йому кошти на навчання, яких досягнув успіхів у науках, відмічених в атестаті. В листі із Ніжина 15 грудня 1827 р., написаному значно раніше, ніж той, який наробив багато галасу, детально пояснив, а це було досить важливо для самоствердження, що він все досягає самостійно, сподіваючись тільки на свої здібності: «Я теперь совершенный затворник в своих занятиях. Целый день, с утра до вечера, ни одна праздная минута не прерывает моих глубоких занятий. О потерянном времени жалеть нечего. Нужно стараться вознаграждать его, и в короткие эти полгода я хочу произвести и произведу (я всегда достигал своих намерений) вдвое более, нежели во все время моего здесь пребывания, нежели в целые шесть лет». Що стосується вивчення мов, то в цьому ж листі до мами він дав таку обіцянку, яку й виконав, як бачимо з атестата: «в остальные полгода я положил себе за непременно — окончить совершенно изучение трех языков», тобто латинь, французьку і німецьку мови, грецькій мові він не надавав значення і не вивчав, немає й оцінки, у Гоголя все відповідало сказаному. Читаючи такі листи і думки письменника, переконуюешся, що коли Гоголь казав одній із своїх учительок, що про мене почувете або нічого, або щось дуже добре, то він мав на увазі власні сили і реальні справи, як кажуть, слів на вітер не кидав.

Як згадує шкільний товариш письменника М. Артинов, навчаючись майбутній письменник посередньо, з російської словесності одержував трійки, у творах його була безліч граматичних помилок, він був звичайна посередність і нікому в голову не приходи-

ло, що він прославиться у царині російської літератури, хоча любив читати книжки. Проте, як свідчить історія, в цьому і полягає геніальність Гоголя, саме тому він казав, що його важко розгадати. Майбутній письменник враховував власні недоліки, але він, як ніхто, знав свою особливу внутрішню потребу щось творити: писати, малювати, навчати й інше. До речі, генії переважно не приділяють уваги дрібницям, у цьому випадку граматичним помилкам, арифметиці, їхня увага зосереджена на тому, про що вони пишуть, досліджують, їх цікавить істина. У розмові зі своїм шкільним товаришем ще у Ніжинській гімназії Гоголь сказав, що «пишут не потому, чтоб тягаться с кем бы то ни было, но потому, что душа жаждет поделиться ощущениями». Коли виникала будь-яка суперечка стосовно незвичайної роботи, то він, здавалося, тихий, сором'язливий, підбадьорював своїх співрозмовників — «не робей, воробей, дерись с орлом!».

Існують різні думки про Гоголя у дослідників і автобіографів, у кожного автора своя думка про життя, зовнішній вигляд, духовність і творчість: П. Куліш пише, що письменник був красивий, наводив багато інших позитивних рис; а його товариші відзначали, що Гоголь був, навпаки, некрасивий, неохайний, недисциплінований тощо. Кому вірити у написаному про генія? Звичайно, найбільше — вихователям і товаришам, а тому він був таким, яким народився, і поводився, як геній, а вони, генії, своєю поведінкою і ставленням до людей та навколишнього світу не завжди вписуються в ті правила, звичаї і норми, які придумала середня людина. Людство, відповідно до усереднених правил, вимагає від генія, який поводить відповідно до природи, прийняти його правила. Тому письменники і пишуть, що мовляв О. Пушкін не так поводився, як інші люди, як вимагав від нього світ, не так поводився Шевченко, Гоголь, Ейнштейн, Амосов й інші відомі люди. Зазвичай генії не стежать не тільки за своїм зовнішнім виглядом, але й за поведінкою — «геній, достигший успеха, окрепший, начинает портиться понемногу и становится хуже, чем был. ...скоро начинает корчить аристократа мысли и породы, всезнайку, непогрешимого»¹, про що Гоголь знав і намагався уникати допускати подібного, а коли помічав, то прагнув позбавитися. Не розуміли М. Гоголя й родичі, і коли він під дією якихось сил вирішив змінити своє життя, виїхавши на деякий час за кордон, то А. А. Трощинський, впливовий родич гоголівської сім'ї, різко осудив свого родича за те,

---

¹Циолковский К. Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 283.

що майбутній поет для поїздки використав родинні гроші: «Мерзавец! Не будет с него добра»¹.

Знавець біографії Гоголя П. Куліш писав: «Гоголь мало вынес познаний из Нежинской гимназии высших наук, а между тем он развился в ней необыкновенно. Он почти вовсе не занимался уроками»². Він не любив навчатися у когось, він навчався самостійно, очікував, коли вирветься з оточення ліцею, і в листі до Висоцького від 26 червня 1827 р. писав про своє бажання «ожить от мертвого усыпления годичного в Нежине, от ядовитого истомления, вследствие нетерпения и скуки», а тому недаремно Любич-Романович згадував: «жизнь Гоголя в школе была, в сущности, адом для него»³. То, завдяки чому він так розвинувся, ставши письменником зі світовим ім'ям? Все прийшло до нього не тільки від природи, яка, без сумніву, його наділила винятково, але й через величезну працю, яку можна хоча б наближено згрупувати так: перше (А), читав літературу, занурювався в її сутність і змістовність, чого не робили більшість учнів гімназії; друге (Б), він вивчав людей, їхні стосунки, соціально-економічні та історичні відносини, застосовуючи свій метод; третє (В), був учасником в організації театру і виконував важливі ролі; четверте (Г), брав участь у видавництві рукописних журналів, самостійно видавав один із таких журналів, писав вірші і прозу для цих видань. Погляньмо, як все послідовно, навіть у дрібницях, передбачено на шляху особистості до її основного призначення на життєвій ниві, і коли такі закономірності подій приписуються тільки окремо взятій людині, її таланту, гарному навчанню чи спритності, то це брутальна помилка, бо тут діють об'єктивні закони природи, єдині для всіх, з окремими відхиленнями стосовно конкретної особистості.

А. Що стосується вивчення літературних джерел, на що він витрачав чимало грошей, одержаних від рідних, то це давало йому змогу досягнути багато чого. Як відмічали товариші і вчителі, Гоголь у ліцеї був занадто неохайний, але до книжок ставився з особливим, піїтетом, іноді доходило до сміху. Під час навчання в Ніжині ентузіасти заснували громадську бібліотеку і бібліотекарем обрали Гоголя і, як згадує його товариш Артинов, на цій посаді він проявляв особливе ставлення до книжок: «Наделает из бумаги свертков, в виде наперстков, и предлагает студентам надевать на пальцы эти наконечники, чтобы при чтении и пере-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 428.

² Там само. — С. 405.

³ Там само. — С. 385, 396.

листуванні книг не засаливать их пальцами»¹. Із листа до мами 6 квітня 1827 р. дізнаємося, що під час навчання в лиціє Гоголь цікавився не тільки вітчизняною літературою, але й іноземною, зокрема за твори Шіллера, виписані із Лемберга, він заплатив 40 карбованців, а це на той час чималі гроші: «Не забываю также и русских, и выписываю, что только выходит самое отличное. ... Не знаю, что бы было со мною, ежели бы я еще не мог чувствовать от этого радости: я бы умер от тоски и скуки». Жодного сумніву, що це був звіт про використання грошей перед мамою і зізнання їй у своїх таємних думках, у тому, що цікавило лицієста Гоголя передусім.

Інтерес до літератури мав багатогранний і носив суперечливий прояв, що пояснюється невпевненістю самого Гоголя. Як згадує учитель гімназії Кульжинський²: «В Гоголе, еще с отроческих лет, было уже заметно расположение к авторству, известная школьная болезнь, *pruritus scribendi* (писательский зуд)», скажімо, під час уроку він ховався у віддаленому місці, і коли учні вивчали іноземні мови, майбутній знаменитий письменник мав змогу «свободно читать какой-нибудь литературный журнал или альманах или строчить какую-нибудь карикатуру». Проте, читаючи переважно російську літературу, він цікавився не граматикою, не правописом, не іншими атрибутами оформлення літературних творів, його цікавило щось інше, а саме — внутрішній зміст творів і зображення зовнішнього світу, решта його не цікавила — «даже правописанию русскому не хотел научиться; не знал языков, и так выступил на поприще русской литературы...».

Доля методично готувала його до літературної діяльності, хоча він про це не знав, навіть коли став замислюватися над своїм майбутнім, то думок про літераторство не було, хоча якісь сили примушували його цікавитися літературою, її змістовним наповненням, навіть думати, що він все-таки буде відомим, але у яких важливих справах ще й прославиться, не знав, про це у своїй авторській сповіді написав: «Я думал, просто, что я выслужусь, и все это доставит служба государственная»³. Однак не так сталося, як гадалося, Вищі Сили вели лицієста Гоголя іншим шляхом до його призначення і про це він нарешті, побувши кілька місяців у Петербурзі, відкрито зізнався в листі до мами 24 липня 1829 р.:

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 395.

² Заметки о Гоголе и Шевченко / Газета «Русский». — 1868. — № 127; *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 391.

³ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 377.

«Я решил, в угодность вам больше, служить здесь во что бы ни стало; но Богу не было этого угодно».

Закінчивши лицей, Гоголь спробував багато видів діяльності — державна служба, акторська і малярська практика, літературні справи. Уже в Петербурзі у нього викристалізувалась лінія своєї основної роботи, про яку він не всім розповідав, а лише мамі написав у листі від 3 липня 1830 р.: «Литературные мои занятия и участие в журналах я давно оставил ... Теперь я собираю материалы только и в тишине обдумываю свой обширный труд»¹. Уже після виходу «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» його основний шлях був чітко окреслений — літературна творчість. Про те, що Гоголь просиджував над літературними творами, мабуть, день і ніч, свідчить його хвороба, яка виникає в людей малорухомої праці, а тому він у своїй тиші насидів інтелектуальну хворобу — геморой.

Попри на таку ситуацію, Гоголь нарешті задоволений, він працює у вищих закладах столиці імперії, навчає дітей у приватно, але в нього заповітна мрія — література, і він пише 16 квітня 1831 р. мамі, що він задоволений своєю викладацькою роботою, краще ніж державною службою, «но между тем занятия мои, которые еще большую принесут мне известность, совершаются мною в тишине, в моей уединенной комнатке»².

Б. Для вивчення людей у контексті соціально-історичних подій Гоголь застосовував власну методику, щоб проникнути в сутність і побачити те, чого досягти ніхто не зумів. Він мав дар від природи бачити в людині те, що не помітно на поверхні і що помітити не кожному вдавалося: «Гоголь удивительно воспроизводил те черты, которые мы не замечали, но которые были чрезвычайно характерны», — згадував про Гоголя А. С. Данилевський. Його власна методика, іноді не зовсім коректна, передбачала виклик у співбесідника роздратування, оскільки за його теорією людина висловлює правду про іншу людину та видає себе, коли вона сердита, розлючена. Про те, як це він робив, пояснив М. П. Балабановій у листі із Рима від 7 листопада 1838 р.: «мне хотелось смертельно знать, что обо мне говорят и думают другие. ... Я нарочно старался завести ссору с моим товарищем, и тот, натурально, в сердцах высказывал мне все то, что во мне было дурного. Мне этого было только и нужно». Саме досвід вивчення людини, її внутрішнього реального стану Гоголь використав при написан-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 438.

² Там само. — С. 446.

ні «Ревізора» і «Мертвих душах», перед написанням яких він заявив «только рассердившись, говорится правда»¹. Існує приказка, коли хочеш нажити ворога, то скажи людині про неї правду. Переважна більшість людей утримується висловлювати те, що думає про когось, побоюється почути правду і про себе. Гоголь навпаки стимулював, щоб про нього казали правду, підкреслюючи цим одну із своїх особливих рис творчого характеру. Що це, природа заклала в людині таке вміння вивчати іншу людину, щоб використати з певною метою, чи це випадковість? Достеменно відомо, що в природі випадковостей не буває, бо коли твердити, що бувають, то треба визнати всіх геніїв, які допомагали і допомагають розвитку людської цивілізації, випадковими.

Поведінку і внутрішній світ людини Гоголь вивчав на своїх товаришах, учителях і випадкових співбесідниках: «Он относился к товарищам саркастически, любил посмеяться и давал прозвища»², хоча сам здавався для них же пересічним хлопцем, над яким ті такі товариші глузували. Інколи занадто їдуче він висміював деяких своїх учителів, як-от професора Нікольського, якому він підсунув вірш Пушкіна, сказавши спочатку, що це він сам написав, і просив дати оцінку, а коли професор цей твір майже переписав на свій лад, то заявив, що це твір Пушкіна, а не його. Можна тільки уявити, як почувався професор літератури перед учнями, коли вони почули слова Гоголя: «Я нарочно вам их подсунул, потому что никак и ничем вам не угодить, а вы вон даже и его переделали»³, тобто учитель не знав творчості видатного поета, сучасника Гоголя. Проте декого із своїх учителів Гоголь шанував і був їм вдячний, зокрема Білоусова, якого він ставив найвище: «Я не знаю, можно ли достойно выхвалить этого редкого человека! ...если бы не он, то у меня не достало бы терпения здесь окончить курс», — написав він у листі від 19 березня 1827 р. Висоцькому.

У нього була досить філософська думка про людські стосунки і відносини в суспільстві: «если только иной не нагадит никому в жизни и на службе, то уже считает себя бог весть каким добродетельным человеком, сердится, если не замечают и не награждают его. ...кто не в силах быть благородным без поощрения — не верю я его благородству; не стоит гроша его мышинное благородство»⁴. Звичайно, не могли такі слова сприяти доброму ставленню

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 146.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 395.

³ Там само. — С. 401.

⁴ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 237.

оточення до автора цих висловлювань, адже більшість людей хворіють на те, про що казав Гоголь, а він казав багато подібного. Пізнаючи людей, «Гоголь многим делал добро рекомендациями», згадує Ф. Йордан із його оточення, він давав путівку в мистецьке життя багатьом російським інтелектуалам, зокрема відомому російському поету Афанасію Афанасійовичу Фету (Шеншин, 1820—1892). Коли молодий поет Фет подав Погодіну, історика, видавцеві і журналісту, рукопис своїх поетичних творів, той, у свою чергу, передав їх на суд М. Гоголя. Досить швидко майбутній поет одержав відповідь від Погодіна з такими словами: «Гоголь сказал, это — несомненное дарование». У віршах молодого поета письменник побачив, як це він вмів робити найкраще, а вірніше почув: «Гуль внезапно вторгшихся въ русскую жизнь новых идей и понятий ...»¹.

В. Задовго до того, як автор розпочав писати знамениті комедії, у Ніжинському ліцеї за часів навчання там Гоголя існував і діяв театр, багато в чому завдячуючи саме йому. Не даремно А. С. Данилевський відмічав: «Он был прекрасный актер. Если бы он поступил на сцену, он был бы Щепкиным». Головними авторами і виконавцями п'єс, які ставилися в театрі, справжніми майстрами сценічної справи були Гоголь, Прокопович і Кукольник, але особливістю Гоголя було те, що він віддавав перевагу комічним п'єсам і брав собі ролі людей похилого віку. В одній із п'єс він зіграв старого малороса так вдало, що з того часу був визнаний неперевершеним коміком, грав він і старого дядька, неймовірного скнару, що дало привід думати, що він «поступит на сцену, потому что у него был громадный сценический талант и все данные для игры на сцене»². Як згадує Базілі, який також брав участь у театрі того часу, він бачив комедію «Недоросль» Фонвізіна і в Москві, і в Петербурзі, але ніхто із великих артистів не зіграв роль Простакової так, як це зробив шістнадцятирічний Гоголь у театрі ліцею в Ніжині. Доля готувала Гоголя не в артисти, не для театру, він тільки опановував, вивчав майбутніх героїв своїх знаменитих комедій. Не все розумів і сам майбутній письменник, бо піддавався емоціям і робив спроби, можливо імітував їх, найнятися до театру, на державну службу, але його не взяли.

Г. Також готувала доля Гоголя і до журналістики, і друкерської справи, які в його літературній діяльності посідали перше місце і вимагали чимало часу. Початкові експерименти у видавничій

¹ Русская муза / Изд. ред. журн. «Русское богатство». — С.-Петербург: Типография Клубукова, 1904. — С. 202.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 376.

справі, участь у рукописних журналах ліцею приносили і успіхи, і невдачі, але наступна його літературна діяльність показала, що письменник багато чого брав із своєї початкової практики і посліду-ючого набутого досвіду. Як згадує Н. В. Гербель, під час навчання у ліцеї збиралися гуртки учнів-журналістів, видавців рукописних журналів та альманахів, обговорювали, давали оцінку матеріалам для цих видань, і «в этих ученических изданиях впервые началось литературное поприще Гоголя, Кукольника, Балили и др.»¹. Молоді інтелектуали були до свого оточення жорстокими. На зібранні цього літературного товариства була заслухана і піддана критиці написана в гімназії перша стаття Гоголя під назвою «Братья Твердославичи, славянская повесть», було запропоновано авторові її перед усіма знищити, що він здійснив, кинувши її в піч. Отримання літературного досвіду, творчий шлях, який привів Гоголя до слави, кінець творчої діяльності були для Гоголя важкими, неоднозначними: майбутній письменник під тиском спалив свою першу працю; важко працював над усіма творами; важко витримував критику і осудження творів; спалив й останню свою працю, яка мала стати головною віхою його творчості.

Шкода, що Гоголя і люди, і обставини примусили спалити свої і першу, і останню праці, а вони багато чого дали б цінного для розуміння самого митця. Відомо, що першим друкованим твором був вірш «Італія», але ж був все-таки першим твір не про чужу країну, а свою, про слов'ян, про Твердославичів, тобто про Україну, а Великоросію тоді ще й не згадували. Дуже хотілося б прочитати, про що написав майбутній геній у його рабській батьківщині. В творчій діяльності майбутнього письменника простежувалися закономірні протилежності: коли першу повість Гоголя не сприйняли, його оплічник з журналістики радив йому віддати перевагу віршам: «В стихах упражняйся, — дружески посоветовал ему тогда Базили, — а прозой не пиши: очень уж глупо выходит у тебя. Беллетрист из тебя не вытанцуется, это сейчас видно». Хоча й вони терпіли багато нарікань і не завжди друкувались. Інші так звані знавці літературного мистецтва, навпаки, відмовляли його від віршів і пропонували займатися прозою, зокрема О. П. Стороженко, автор оповідань українською і російською мовами, послухавши вірші Гоголя, порекомендував йому: «Охота вам писать стихи, — сказал я, ... — Что вы, хотите тягаться с Пушкиным? Пишите лучше прозой»². Саме таке

---

¹Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 400.

² Там само. — С. 398, 389.

нав'язування, що писати і як писати, подібне навчання і в ліцеї, коли кожен учитель навчав так, як він розумів свій предмет, згадаймо, як учитель літератури виправляв думки не тільки своїх учнів, але й твори таких геніїв, як Пушкін, спонукали Гоголя сподіватися на власні сили та розуміння літературного мистецтва, брати на свої плечі тягар навчання.

До творчості письменника прискіпливо ставилася і критика, особливо державна, зокрема цензор з українським прізвиськом О. Нікітенко пише: «лишь только начинает он трактовать о предметах возвышенных, его ум, чувство и язык утрачивают всякую оригинальность», а ось професор Московського університету і публіцист з російським прізвиськом М. Погодін, навпаки, вихваляє: «Что за веселость, что за смешное! Какая истина, остроумие! ...Талант первоклассный»¹. А хто вони і як ставилися до Гоголя насправді: О. В. Нікітенко (1804—1877) — письменник і цензор, мабуть один із тих, що вибився із дігтярів, він контролював думки автора у творах, до невпізнанності спрощував їх, щоб дати дозвіл на друкування, Гоголь перед ним принижувався, щоб хоч щось залишити дороге йому. М. П. Погодін (1800—1875) — історик, професор Московського університету, видавець журналів, намагався використати геніальність Гоголя в інтересах своїх журналів, що не співпадало з інтересами письменника, і хоча Гоголь мешкав у його домі, але намагався не принижуватися.

В молодості Гоголь розпочинав видавати журнал, свої повісті намагався писати високим стилем, хоча в житті був коміком, а тому літературні матеріали, в тому числі і журнал, який видавав, відповідали художнім смакам їхнього творця і видавця, вони відрізнялися комічністю, в цій царині він і здобув славу у написанні комедії, вони були особливими, яких ще не було в Російській імперії. Гоголь намагався бути службовцем та актором, а став літератором, прагнув писати високим стилем, а писав комедії. На тернистому літературному шляху у нього було безліч протиріч, які і створювали ауру, що перешкоджала і перешкоджає зрозуміти письменника. Часто-густо письменник і сам давав неоднозначну оцінку своїм творам і діям чим спричиняв багато непорозумінь: у листі від 1 лютого 1833 р. він писав Погодіну: «Вы спрашиваете об “Вечерах диканьских”. Черт с ними! Я не издаю их. ...Я даже позабыл, что я творец этих «Вечеров»... Да обречутся они неизвестности! покаместь что-нибудь увесистое, великое, художническое не изыдает из меня! ...Мелкого не хочется! Великое не

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 501—502.

видумується! Одним словом, умственный запор»¹. Здавалося б письменник, відкинув минуле, навіть забув, звичайно на словах, про колишні свої твори, що «вивели його в люди», але 1835 р. у передмові до збірника «Арабески» він пише уже зовсім протилежне: «Истребляют прежде написанное нами, кажется, так же несправедливо, как позабывают минувшие дни своей юности»².

В горнилі, яке допомагав створювати і сам Гоголь, формувався майбутній геніальний письменник. Саме різноманітні самостійні заняття, а не уроки в ліцеї, зробили ту справу, на яку Гоголь мав глибоко приховану надію, він, замість удаваного бажання стати службовцем, ішов шляхом мистецтва, хоча великого хисту майбутнього письменника не помітили ані учителі, ані однокурсники, які через роки, дивуючись, казали: «Мы в то время, когда знали Гоголя в школе, не только не могли подозревать в нем «великого», но даже не видели малого»³. Водночас не надававши значення урокам і багатом предметам, яких він не любив, Гоголь самостійними заняттями досяг того, що під кінець навчання в ліцеї його почали помічати не тільки учні, а й професори, зокрема Білоусов, про якого Гоголь сказав багато добрих слів.

Жодного сумніву, що М. Гоголь усвідомлено ніс свій хрест, як і інші генії людства, постійно нагадуючи, що вся його творчість це не тільки його воля. Що можна ще додати про долю знаменитого письменника, коли він чітко розмежував становище в суспільстві митців, які показують народу тільки поверхневі та добрі його справи, і митців, які чорне називають чорним, а біле білим, розкриваючи зло, яке існує в людському суспільстві. У першому томі своєї комедії «Мертві душі» Гоголь написав філософські роздуми про себе, але вони стосуються й інших митців: «Счастлив писатель, который мимо характеров скучных, противных, поражающих печальною своею действительностью, приближается к характерам, являющим высочайшее достоинство человека, который не изменил ни разу возвышенного строя своей лиры, не выпускался с вершины своей к бедным, ничтожным своим собратьям... Он окурил упоительным куревом людские очи; он чудно польстил им, сокрыв печальное в жизни, показал им прекрасного человека... Нет равного ему в силе — он бог! Но не таков удел, и другая судьба писателя, дерзнувшего вызвать наружу все, что ежеминутно перед глазами и чего не зрят равнодушные очи, — всю страшную тину мелочей, опутавших нашу жизнь... Ему не

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 56—57.

² Там само. — Т. 7. — С. 18.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 397.

собрать народных рукоплесканий; ему не зреть признательных слез и единогодушного восторга взволнованных им душ; к нему не полетит навстречу шестнадцатилетняя девушка с закружившеюся головой и героическим увлечением...»¹. Згадав Гоголь і пересічну людину, звісно, маючи на увазі себе «Счастлив путник, который после длинной, скучной дороги с ее холодами, слякотью, грязью ...видит наконец знакомую крышу ...радостный крик выбежавших навстречу людей, шум и беготня детей и успокоительные тихие речи... Счастлив семьянин, у кого есть такой угол, но горе холостяку»². У цьому мов у дзеркалі проглядається особисте життя і літературна діяльність геніальних людей, через яких Вищі Сили відкривають, істину, хоч би якою важкою вона була. Сумував письменник, що не має сім'ї, дітей і навіть власного помешкання, але він геній від природи, а такі особистості приречені на подібну участь.

Тепер стосовно українських творів того періоду, коли він писав початкові твори про Україну. Як розпочиналась літературна діяльність і що він писав на українську тематику? В 1828 р., після закінчення гімназії, поїхав до Петербурга, щоб розпочати широку діяльність: державну службу, яку дуже бажав, одержати не вдалося; перші літературні спроби виявилися невдалими; влітку 1829 р. виїздить за кордон, але швидко повертається; в листопаді 1829 р. одержав посаду дрібного чиновника, але таке заняття не влаштувало його творчу натуру і він почав заняття з живопису, думаючи весь час про літературну роботу; невдовзі з'явилися відомі «Вечори» та повість «Вій». Він багато чого списував з себе, готуючи свій інтелект до майбутніх видатних творів. Такими є «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і повість «Вій», кожна з цих повістей — це українські повісті, українська тематика, глибина української підневільної дійсності, написана українцем. У «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» показано, з одного боку, чортів, відьом й іншу нечисту силу, а з другої — людину. Нечисті сили намагаються завдати шкоди людині, але ця шкода скоріше смішна, ніж страшна, і людина хоча і страждає від цих, мов би уявних, але не принижується, а навпаки, святкує перемогу, зазнають карі самі нечисті сили. Народ, як у казці, малює собі картину легкої і радісної перемоги добра над злом, світла над темрявою, людини над дияволом. У повісті «Вій» Гоголь подав також боротьбу двох протилежних сил, стверджував своє ідейне пере-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 5. — С. 132—133.

² Там само. — С. 132.

конання, яке вповні проявилось у його наступних творах: бурсак Хома Брут втілював демократичне, народне начало; відьмапанночка, навпаки, несла зле і жорстоке начало. Саме подібна тема з української дійсності і тематики проповідувалась і розроблялась у творах «Ревізор» і «Мертві душі». Сталося так, що твори «Вечори» і «Вій» у додаток до інших творів навели критиків на думку назвати великого творця містиком, а писав він не про містичні події, а про реальне гноблення одного народу іншим.

Автор не довіряв російському царизму, очікуючи від нього репресій, а тому пояснював, що написав повість «Вій» винятково на казках народу, і «вся эта повесть есть народное придание», хоча дослідники подібного не знайшли в минулих переказах. Отже, події, описані в повісті, є авторською ідеєю, яка ним же мистецьки розроблена на власному прикладі і втілена у цьому творі. Письменник показує, як важко живеться філософу Хомі Бруту, який рано став сиротою, але невідомо, як став навчатися в бурсі і де зазнав чимало горя. Був людиною веселою, але норовливою, в нього проявлялось почуття власної гідності, а тому він готовий був послухатися сильних світу цього. З далекого минулого геній звертається до українського народу зі словами: «невже ти не бачиш, невже не впізнав», що Гоголь детально описував сам себе, всі сторони свого духовного життя, окреслив погляд на оточення і взагалі на весь зовнішній світ. Треба визнати, що прогресивна Росія за такі ідеї відводили Гоголю, авторові «Ревізора» і «Мертвих душ», де конкретизована ідея повісті «Вій», особливу роль у формуванні передової російської суспільної думки, яка породжувала революційну демократію, що спонукало Белінського заявити: «Мы не знаем, как могла бы Россия обойтись без Гоголя». Тут яскраво і однозначно простежується тісний зв'язок ранніх творів української тематики і пізніх творів російської тематики, а тому вся творчість Гоголя є цілісною структурою.

Але, як виявилось, В. Белінський також не до кінця зрозумів Гоголя та його твори: високо оцінив «Ревізора» і «Мертві душі», що поставило автора творів у перший ряд російської літератури; а коли прочитав «Выбранные места из переписки с друзьями», то глибше збагнув творчість генія і залишився вкрай незадоволеним письменником, мовляв не те пише, що потрібно імперії. Не сподобалися молодому, але вже маститому критику деякі слова з «переписки»: Гоголь пропонував поміщикам «Негодяев и пьяниц», які висловлювали неповагу «примерному мужику», сказати при всіх:

«Ах ты, невымытое рыло!» тощо¹, даючи так лад, підвищуючи культуру. Водночас Белінський не помітив, що «Переписку» було вибрано не стільки з листування з друзями, скільки з його творів: у «Ревізорі», до якого так схвально поставився критик, письменник не менше сказав про свиняче рило: «Сам городничий... глуп как сивый мерин!!!»; «Почмейстер... подлец, пьет горькую»; «назиратель за богоугодным заведением, какой-то Земленика; вообрази себе чухонскую свинью в ермолке, с пребольшими ушами»; «от зрителя училищ страшно воняет луком»; «судья Ляпкин-Тяпкин, ужасный моветон...»; «Словом, дурачье страшное! По моей физиономии приняли меня за военного генерал-губернатора»; і нарешті сам городничий зробив висновок: «Вижу какие-то свиньи рыла вместо лиц; а больше ничего»². І в «Ревізорі» та «Мертвих душах», і в «Переписці з друзями» бачимо одну і ту саму палітру сатири, але твори царській владі не подобались, а «Переписка» була до душі, а критикові Белінському — навпаки. Гоголь умів впливати на оточення, на читачів, на критиків і на владу.

Найбільше Гоголя звинувачували за недостатнє знання росіян, але письменника такі закиди применшує, зокрема коли він обговорював з княгиною Репніною літературні новини, світову літературу, він висловив свої думки щодо окремих народів, зокрема, сказав; «француз играет, немец мечтает, англичанин живет, а русский обезьянствует. Много собачей старости»³. Знав Гоголь росіян добре, особливо те, чого не кожен може помітити, що видно із розмов у товаристві князівського дому Репніних в Одесі. Якось обговорювали вірність та досконалість побаченого, зокрема в Гомера, яким Гоголь захоплювався, а коли зайшла мова про описання Лісабона в Петербурзькій газеті, де вся інформація була розкидана так, що важко уявити, про що йдеться та яке місто, то Гоголь пояснив: «Русский, если что знает, то делается педантом». А коли Гоголя запитали про гру в карти і, що він любив, окрім фарб, у молодості, той відповів: «А прежде, маленьким, еще карты». Співрозмовник поспішив сказати, щоб пояснити, з чого починалася геніальність: «Это значит — деятельность духа», на що письменник відповів «Какая деятельность духа! Пол-России только и делают. Это — бездействие духа»⁴. Таких тонкощів російської нації, які оприлюднив Гоголь, ніхто не був здатний помітити, а його чомусь звинувачували, що він не знає Росії.

¹ Гоголь Н. В. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 292.

² Там само. — С. 339—341.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 394.

⁴ Там само. — С. 403.

У своїх фундаментальних творах, зокрема «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» і повісті «Вій», Гоголь показав сильних світу цього і їхніх послухників, які, перебуваючи при владі, через свою ненависть здатні знищити людину, все людство на планеті Земля, як та панночка-відьма, щоб знищити демократично налаштованого бурсака Хому. Відчуваючи свій кінець, панночка забажала, щоб покликали бурсака Хому і він мав упродовж трьох днів читати молитву біля її тіла, але той, відчуваючи якийсь страх, відмовився. Проте у навчальному закладі, як водиться, є ректор, який викликав бурсака і заявив: «Тебя никакой чёрт и не спрашивает о том, хочешь ли ты ехать, или не хочешь. Я тебе скажу только то, что если ты ещё раз будешь показывать свою рысь да мудрствовать, то прикажу тебя по спине и по прочему так отстегать молодым березняком, что и в баню больше не нужно ходить»¹. Письменник робить з цього висновок, що слабкі і беззахисні люди вимушені підкорятися, оскільки «известное уже дело, что панам подчас захочется такого, чего и самый наиграмотнейший человек не разберёт; и пословица говорит: «Скачи, враже, як пан каже!», а тому Хома не може терпіти всіх панів, хоч би хто вони були: ректор, сотник чи хто інший, що може карати. Добре, але прихованою мовою Гоголь показав українців, їхню інтелігенцію і державних службовців, які вимушені служити імперській владі, і щось вдіяти практично неможливо.

Здається, що Гоголь й сам себе не знав достеменно, його духовність була підпорядкована Вищим Силам, які його рукою накресливали добро і викорінювали зло. Багато чого сказав про себе М. Гоголь у листі від 20 червня 1847 р. із Франкфурта до Белінського, який розкритикував письменника за його «Мертві душі»: «Я очень не даром молил всех прочесть мою книгу несколько раз, предугадывая вперед все эти недоразумения. Поверьте, что не легко судить о такой книге, где замешалась собственная душевная история человека, не похожего на других, и при том еще человека скрытного, долго жившего в себе самом и страдавшего неумением выразится. Не легко было также решиться и на подвиг выставить себя на всеобщий позор и осмеяние, выставивши часть той внутренней своей клетки, настоящий смысл которой не скоро почувствуется. ...душа способна понимать душу, а в книге моей дело души»².

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 158.

² Там само. — Т. 8. — С. 276.

Все те, що про себе сказав Гоголь, його товариші розвинули ще більше, як можна побачити з листа П. О. Плетньова 27 жовтня 1844 р.: «Что такое ты? Как человек, существо скрытное, эгоистическое, надменное, недоверчивое и всем жертвующее для славы. Как друг, что ты такое? И могут ли быть у тебя друзья? ...Ты только гений-самоучка, поражающий творчеством своим и заставляющий жалеть о своей безграмотности и невежестве в области искусства»¹. Гоголь, вірний своєму давньому принципу знати про себе все й не тримати образи за це, дотримувався його і ніде не згадував про такий цинізм та зверхність Великороса до Малороса. Вміти прощати — це незрівнянне духовне мистецтво, а тому в листі від 22 листопада 1845 р. до того таки Плетньова повідомив лише: «Много, много в это трудное время совершилось в душе моей, и да будет благословенна во веки воля Пославшего мне скорби. ...неприятности и несчастья»². Не подавав Гоголь жодних ознак незадоволення, а навпаки, дякував за написання близьким знайомим, який відмовляється від нього як товариша, а він його прощає, бо так навчав Ісус, від нього теж відмовлялися його учні, і все це об'єктивно: від Гоголя не відмовилися Пушкін, Жуковський, Языков, Іванов, Сологуб, Шевченко, Данилевський, Щепкін, Максимович, які були геніальними самі і визнавали геніальність Гоголя; його критикували і відмовлялися від нього інтелектуали, які не мали видатних власних творів, серед них С. Т. Аксаков — «напыщенный поэт» і «литературный старовер», великий поміщик; П. О. Плетньов — критик, професор, поет; М. П. Погодін — історик, журналіст, професор і археолог.

З давнини відомо, що той, хто сам творить — поважає творців, хто сам не творить, їх не сприймає. Саме ті, хто був поряд з Гоголем і намагався коригувати його творчість та ізолювати його від інших, а це негативно впливало на митця, вони твердили: знайомство з гр. А. П. Толстим було згубним; високі моральні підвалини гр. Віельгорського і Сологуба були шкідливими; Смирнову він любив, що засмічувало його духовну чистоту, хоча вони добре знали, що вона мала «блестящий ум и живость красоты»; зв'язки з Жуковським були також, на їхню думку, шкідливими. Творчість Гоголя наштовхнулася на величезний супротив тих «сословий», про які він казав, що вони повстануть після «Ревізора» і «Мертвих душ». Не треба думати, що оточення не розуміло Гоголя, хоча й не до кінця, а тому ставилося до нього не стільки з

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 238.

² Там само. — С. 261.

недовірою, скільки використовували його як митця, який мав те, чого ні в кого в Росії не було на той час. Близький знайомий Гоголя С. Т. Аксаков пише, що «Жуковский не вполне ценил талант Гоголя. ..Я подозреваю в этом даже Пушкина. Оба они восхищались талантом Гоголя в изображении пошлости человеческой ... и только. Серезного значения, мне кажется, они не придавали ему»¹. Власні думки, думки інших мобілізувалися, щоб принизити видатного українця.

Як бачимо, що того, хто допомагав би Гоголю, критики намагалися не допускати до нього, як, скажімо О. О. Смирнову, вона, високоінтелектуальна і освічена жінка, була твердою захисницею Гоголя, народилась, як і він, на півдні Росії, тобто в Україні, але була близькою за духовними вподобаннями. Коли у розмові з государем Смирнова нагадала йому, що «Мертві душі» написав не Сологуб, як чомусь думав цар, а Гоголь, і що у творі багато народного і патріотичного, це привело до царського позитивного рішення. Це не всім сподобалось, і на одному з вечорів в присутності Микола І шеф жандармерії Орлов брутально та голосно запитав Смирнову: «Как вы смеете беспокоить государя, и с каких пор вы — русский меценат?», але на таке зухвале запитання вона також перед усіма відповіла йому: «с тех пор, как я читала произведения Гоголя, которых вы не знаете, потому что вы грубый неуч и книг не читаете, кроме гнусных сплетен голубых штанов»².

Водночас у нього було багато земних таємниць, викликаних тодішнім рабством українського народу спочатку в поляків, а пізніше у росіян, що спонукало у твори закладати одні думки, а розповідати і пояснювати зовсім інше. В чому справа? У величезній Російській імперії Гоголь, як й інші українці, не мав належних умов інтегровано поєднати потреби митця служити таланту і хисту від природи, реалізувати величезне бажання досягти слави на державній службі чи в літературній творчості в умовах колоніального статусу української культури, з одного боку, а з другого — поєднання потреби патріотичного обов'язку перед своїм поневоленим народом з любов'ю до своєї землі і Української держави, яка була колонією великої імперії. Стереотипи насадженої колоніальної культури були настільки потужними, що навіть талант Гоголя не зміг протистояти ідеологічному тиску: він почав досить потужно з української тематики вперемішку з українсь-

¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков: Прапор, 1990. — С. 280.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 247.

кою мовою в «Диканьці» і «Тарасі Бульбі», а коли перейшов писати на російську тематику і без використання українських прийомів, то Гоголь як літератор скінчився, не вдався і другий том «Мертвих душ», якій спочатку підживлювався українською дійсністю, а згодом перестав.

Як громадянина великої імперії і представника українського поміщицького прошарку у його відповіді — «я сам не знаю, какова у меня душа — хохлацкая или русская» — немає протиріччя, оскільки Україна століттями перебувала в складі Російської імперії, не мав права вважати себе українцем, чого вимагала імперська ідеологія, а реально будучи не тільки фізичною, а й духовно українцем, він не міг назвати себе росіянином, не було жодних причин, а тому була така його відповідь. Він не подобався не тільки суто росіянам, але й багатьом вихідцям із українських «дігтярів», можливо, саме за те, що він не змінив свого прізвиська «Гоголь» на «Гоголев», як це робили багато із них, а навпаки навіть, відкинув неукраїнське «Яновський» і твердо заявив, що він «Гоголь». Саме такі замовчування критиків, аналітиків і політиків дали привід для появи недовомовленості в оцінці його творчості і особистої ролі в українській та російській культурі, поширення елементів суперечок, які йшли в розріз з його думками в творах і листах. Особливо намагалися використати суперечливі вислови Гоголя, як-от Русь, Росія, Малоросія тощо, і російські, і українські прихильники «єдиної і неподільної» культури з метою цілковитої «анексії» Гоголя і його творчості Російською культурою. Свої геніальні твори Гоголь писав за кордоном, але він не зовсім розумів причину такого явища, хоча мав деякі пояснення, але «о России я могу писать только в Риме... А здесь я погиб и смешался в ряду с другими»¹. З цього приводу яскраво помітив Тургенєв, характеризуючи особливі риси творчості Гоголя: «В России талант его дохнет. ... в Москве ему не пишется»².

У процесі вивчення й пізнання творчості Гоголя виникло безліч переоцінених штампів, які є поспішні і припудрені політикою певних періодів існуючих систем влади, що в подальшому створює дедалі нові штампи, які постійно погіршуються в бік нереальності. Минулі століття, історія свідчать, що єдиним надійним засобом не допустити викривлень подій і думок має стати звернення до першоджерел, якими є твори автора, його листування і критика. Сучасники Гоголя не завжди враховували, що

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 8. — С. 173.

² Вересаев В. Гоголь в жизни (Систематический свод подлинных свидетельств современников). — Х.: Прапор, 1990. — С. 289.

він, як і всі видатні особистості, не був винятком: «любил те отношения между людьми, где нет никаких связывающих прав и обязательств, где от него ничего не требовалось. Он тогда только и давал что-либо от себя»¹. Це правило вірне і об'єктивне, як об'єктивна природа.

Гоголь — великий митець і мав право написати своїй мамі в листі від 01.03.1828 р., «что утерял целые шесть лет даром, скажу только, что нужно удивляться, что я в этом глупом заведении мог столько узнать еще». Подібні висловлювання Гоголя саме і є загадка його долі, призначення, творчості. Він мав хист від природи, а тому так заявляв, адже бджола чи мураха не навчаються, але природа їх наділила такими творчими і технологічними можливостями, що вони одразу ж після народження виконують таку роботу, якої людина так і не може навчитися, сама ж природа загалом творить все найкраще, вона і є джерелом мистецтва в усьому для людини. Загадкова постать і творчість М. В. Гоголя криється у тодішньому становищі українського народу, з якого він вийшов. Невипадково високий український інтелектуал заходився перевиховувати російських поміщиків, писав російською мовою, яку пропагував для заміни української, малоросійської. Він намагався у північній столиці досягти визнання, щось зробити для держави, але все закінчилось трагедією, про яку написав В. Г. Короленко у творі «Трагедія великого гумориста»², хоча трагедія М. Гоголя була не в тому, що доводив відомий письменник.

Все, що писав Гоголь, він писав на прикладі української природи, українського народу, навіть думав українською мовою та вживав багато українських слів у російських текстах, що могло бути незрозумілим для росіян, і це його хвилювало, а тому він давав пояснення і тлумачення тих слів. Українську прозу, зокрема «Вечори...» Гоголь писав на основі матеріалів, надісланих його мамою і сестрами, у повісті «Тарас Бульба» використав широко відомі історичні події, а «Старосвітські поміщики» написані на прикладі діда і бабці письменника — Панаса Дем'яновича та Тетяни Семеновни Гоголів-Яновських, а хутір старосвітських поміщиків описано на прикладі маєтку своїх батьків у селі Василівка. Подібним чином твори про Росію «Ревізор» і «Мертві душі» написані не на прикладі, або переважно не на прикладі, північних губернських службовців і поміщиків: перше, Гоголь просив у листах деяких своїх знайомих повідомляти йому про

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 131.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 260—311.

особливості відомих йому службовців з української дійсності; друге, знавці української душі, поведінки та інших якостей нашої нації одразу пізнають у героях цих комедій українців, які тільки й тим відрізняються від малоросів, що розмовляють російською мовою, а вони справді нею розмовляли й далі розмовляють. Адже Гоголь не їздив, як це робив його Чічков, у місця проживання героїв «Ревізора» і «Мертвих душ».

Не треба думати, що з юності Гоголь мав чітку уяву про своє майбутнє. Ще з семінарії його дії були підпорядковані намаганням вирватися з тихого містечкового життя до великого міста, щоб не потрапити у забуття та принести якусь користь державі за своє коротке життя, це його постійно турбувало, примушувало озвучувати думки, які його не полишали, піддаючись якимось внутрішнім емоціям. Основна причина того, що Гоголь так потужно взявся за перевиховання російських службовців і поміщиків, полягає в його намаганні спочатку стати державним службовцем, найперше юристом, дивлячись на беззаконні дії посадовців, допомогти поміщикам, дивлячись, як важко його мамі — поміщиці. Письменник любив українську природу, постійно протиставляв її північній російській, але в нього, як і в більшості українців його покоління, не було іншого виходу, як їхати до Петербурга, щоб досягти успіхів у будь-яких галузях людської діяльності.

Амбіційних намірів у Гоголя, як творчої особистості, було чимало, і він ще з юних літ думав про північну столицю, без чого жодні наміри не могли бути здійснені. Він був виходець із поміщицької сім'ї, які, як і військові сім'ї, становили найбільший у Російській імперії прошарок людей, відданих цареві, у яких була непохитна віра в царську самодержавність. Як представник великого поміщицького сектора Гоголь з гумором описував простолюду, який обслуговував поміщиків, але дивлячись на їхню важку долю, намагався навчати їх жити і працювати на благо царя. Щоб досягти визнання у будь-якій сфері, Гоголь погодився терпіти неприємний для його здоров'я клімат Петербурга й інші життєві незручності величезного міста на північній околиці імперії. Його не сприймала північна природа, він терпів суворий клімат і критику російського суспільства, царя і його оточення, через що мусив рятуватися втечею за кордон, але заради слави він постійно повертався до Петербурга, несучи свій хрест, — хворів, зносив кривди, скорочуючи собі віку.

Гоголь мав критичний розум, намагався знайти місце на державній службі, мав літературний хист і, будучи вихідцем з поміщицького середовища, зробивши критичний аналіз державних службо-

вців і поміщиків у «Ревізорі» та «Мертвих душах», намагався навчити їх соціальному облаштуванню у «Листах до друзів» та ефективній роботі поміщиків на користь держави у другому томі «Мертвих душ». На жаль, Гоголь, на відміну видатного сучасника Т. Шевченка, не бачив основної причини важкого становища народу, і російського, і українського, тих же поміщиків, можливо, тому народ у письменника взагалі присутній тільки там, де він використовує гумор, описуючи природні і людські таємниці.

На відміну від українця Гоголя, вихідця з поміщицької сім'ї, який ніде не казав про існування українського народу, особливо простолюду, надавав їй маргінального значення, вважаючи таке становище несправедливим, але реальним у Російській імперії, українець Шевченко, виходець з простолюду, відстоював український народ і вбачав основною бідною важке його становище: систему державної влади; царський режим; наявність рабства; придушення свободи; знищення української історії, мови, традицій і культури, що найсильніше загострилось після Переяславської угоди. Розбіжність у відносинах до українського простого народу, відстоюванні його прав і свобод двох великих митців не завало їм йти різними шляхами до однієї мети: Шевченко використовував свою поезію для відкритої боротьби з царизмом за інтереси народу; Гоголь через свою творчість пізнав важку долю народу, проникся нею і намагався стати на його захист, застосовуючи власні творчі підходи і методи.

Попри такі істотні відмінності, у творах Гоголя об'єктивно простежуються сильні елементи національних рис: він починає писати історію Малоросії, а отже, вважає справедливим, що така історія існує, але штучно затерта; у перших своїх творах, зокрема «Вечорах на хуторі...» яскраво змальовує народ малоросійський, тобто український; у поемі «Тарас Бульба» описав боротьбу українського народу за визволення, хоча тільки проти поляків, але визнавав, що українцям є проти кого боротися і в них «є ще порох у порохівницях», маючи на увазі нового поневолювача. Письменник М. Гоголь не з дитинства, не з лав гімназії зрозумів різницю між Малоросією і Великоросією, а йшов до цього поступово, що й помічало його оточення, зокрема М. Максимович написав про перебування М. Гоголя в Києві 1835 р.: «именно в то лето начался в нем крутой переворот в мыслях, — под впечатлением древне-русской святыни Киева, который у малороссиян XVII века назывался русским Иерусалимом»¹. Звичайно, це від-

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 510.

бувалось трохи раніше, а саме перед початком вивчення української історії, написанням «Гараса Бульби» та інших проукраїнських творів, але головне, що він до цього прийшов через творчість. Те, що Гоголь обстоював панування російської мови на всій території Російської імперії, вживаючи українські слова у своїх творах, як ніхто інший, можна пояснити тим, що він був занадто прихильним до видатних російських митців Жуковського, Пушкіна, Язикова, Карамзіна й інших. А крім того, щоб видавати свої твори, перебуваючи серед російської інтелігенції, Гоголь повністю перейшов писати російською мовою, обстоював використання російської мови українськими письменниками.

Письменник бачив дикі сторони життя російських поміщиків, а вони були такими, як і українські, намагався перевиховувати їх через навчання, не звертаючи уваги на селян, що перебували під тиском російського кріпацтва, яких захищав Шевченко. Написавши другий том «Мертвих душ» з повчанням, як краще вести своє господарство, Гоголь усвідомив, знаючи твори свого сучасника Шевченка, що йшов не тим шляхом. Важко йому було визнати помилковість такого навчання, і він не знайшов іншого виходу, як знищити продовження свого геніального твору, хоча багато чого залишилось, але воно пояснює ідею першого тому скоріше негативно, ніж позитивно, а тому краще було б спалити все й нічого не залишити. Генії видають свої перші творіння, а їхнє продовження, розширення, поглиблення чи виправлення переважно не дає позитивного результату, що підтверджується багатьма прикладами з історії геніальних людей планети Земля. У результаті сталося те, що мало статися: хотів цього Гоголь чи ні, але його творчість з самого початку почала виявляти соціальні вади Російської імперії, що й було визнано прогресивними силами Росії початком становлення російського критичного реалізму.

Більшість росіян не хотіли показувати свою «пошлость», виступили з критикою проти письменника, отруюючи йому життя, що і стало причиною втечі його за кордон, де він провів більшу частину свого нетривалого творчого життя. Він відчував навкруги зневажливе ставлення до себе в Петербурзі, але стійко зносив кривду, бо бачив, що до інших митців вони не кращі, зокрема О. Пушкіна, Т. Шевченка, інших. Коли Гоголь усвідомив, чим такі гоніння реально закінчуються, то різко виступив проти того кола, яке створює нестерпні умови для митців, свого роду майстрів. У листі від 30 березня 1837 р. із Рима він пише М. Погодіну: «Ты приглашаешь меня ехать к вам. Для чего? Не для тоголи, чтоб повторить вечную участь поэтов на родине? ...Не видал я

разве дорогого сборища наших просвещенных невежд? Или я не знаю, что такое советники, начиная от титулярного до действительных тайных? ...А что эти люди были готовы делать ему (*Пушкину — Б. П.*) при жизни? ...О, когда я вспомню наших судей, меценатов, ученых умников, благородное наше аристократство, сердце мое содрогается при одной мысли. Должны быть сильные причины. Когда они заставили меня решиться на то, на что бы я не хотел решаться. ... ехать, выносить надменную гордость безмозглого класса людей, которые будут передо мною дуться и даже мне пакостить, — нет, слуга покорный!»¹. Щоб так писати про тих, хто його травив у Петербурзі, митець мав багато свідчень, навіть за кордоном вони його ганьбили перед іншими. Як згадує А. О. Смирнова у своїх записках, коли вона в Бадені іноді гуляла з Гоголем, то один російський пан високого рангу сказав їй під час зустрічі: «вы гуляете с каким-то Гоголем, человеком очень дурного тона»².

Уже відомий письменник М. Гоголь викликав недовіру у свого оточення, хоча читачі, навіть у Європі, його шанували, і, як писав С. Т. Аксаков: «У нас не было полной уверенности к Гоголю. Скрытность его характера, неожиданный отъезд из Москвы, без предварительного совета с нами... Гоголь человек неискренний, что ему верить нельзя. ...Я объяснил поступки Гоголя странностью, капризностью его художнической натуры»³. В листі 8 липня 1842 р. Я. К. Грот, професор, академік і віце-президент Петербурзької академії наук, написав: «Талант Гоголя удивителен, но его заносчивость, самонадеятельность и, так сказать, самопоклонение бросает неприятную тень на его характер»⁴. Але наведемо іншу характеристику Гоголя: «Не знаю, как благодарить Гоголя за все, что он для меня делает: он ухаживает за мною и хлопочет обо мне, как о родном»⁵.

Як бачимо, сталося так, що, залишаючи 1842 р. Росію, Гоголь полаявся з Погоди́ним, одержав негативну оцінку від С. Т. Аксакова і Грота, але завдяки складу свого характеру, мав схильність швидко все забувати, що бачимо з листа С. П. Шевирьова від 28 лютого 1843 р., де він, начебто нічого не сталося, написав своїм кривдникам про видання творів: «Это письмо прочитайте вместе: ты, Погодин и Серг. Тим. (Аксаков). С вами ближе связана жизнь

---

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 19—20.

² Там само. — С. 24.

³ Там само. — Т. 4. — С. 195.

⁴ Там само. — Т. 4. — С. 197.

⁵ Там само. — Т. 4. — С. 201.

моя. Вы уже оказали мне высокие знаки святой дружбы. От вас я теперь потребую жертвы»¹. Це була особлива риса характера Гоголя, як і кожного українця: щось сказав, щось написав, з когось посміявся, хтось його скривдив, щось забрав та привласнив, на решті швиденько все забув і на тривалий час заспокоївся. Ось такий приклад: Гоголь, проживаючи в Римі з Ф. В. Чіжовим, з яким зблизився, коли працювали разом в університеті, але близько «с Гоголем никак не сходились. Почему? Я себе определить не могу». Здавалося, що Гоголь не злюбив чомусь свого товариша і міг би забути, але, як згадує сам Чіжов, «так нет же: едва. Бывало, мы разъедемся, не пройдет и двух недель, как Гоголь пишет ко мне и довольно настойчиво просит съехаться, чтоб потолковать со мной о многом»².

Дотепер чомусь людину розглядають як автономну живу особину, яка не залежить від зовнішнього світу і навколишнього середовища, а навпаки, формується думка, що вона єдина здатна освоювати, впливати і змінювати все, що її оточує, заради цього вивчає глибини Землі, океану і космосу. Проте спроби простежити чи справді людина проявляє таку феноменальність — на щось впливати і щось підкоряти, окрім завдання шкоди, жодних підстав і доказів. Навпаки, людина, як будь-яке явище природи найкраще простежується у трьох вимірних залежностях: людина, як частина Всесвіту; людина, як частина природи планети Земля; людина, як частина людського суспільства³. Виходячи з цього, якщо людина є частиною чогось цілого, то вона залежить від нього і зазнає певного впливу цілого: Всесвіту; природи планети Земля; людського суспільства. В цьому контексті М. Гоголь є саме тією людською істотою, на якій яскраво простежуються подібні явища: зазнавав впливу Всесвіту, про це він особисто постійно твердив, і цього не слід відкидати; перебував під впливом спадкових рис — генетна спонукала до вивчення української історії з часів своїх знаменитих предків, нахилу до творчості, хвороби від батька та особливі нахили від матері; зазнавав впливу членів людського суспільства в Російській імперії, що вимагало дати методи виправлення виявлених ним же недоліків у суспільстві. На прикладі знаменитого майстра сміху і комедії переконуємося, що Людину треба розглядати як живу істоту у тривимірній залежності: Всесвіт; природа планети Земля; людське суспільство. Якщо з таких наукових позицій розглядати М. Гоголя як людину,

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 209.

² Там само. — С. 214.

³ *Панасюк Б.* Людина, природв і Всесвіт. — К.: Парапан, 2008. — 480 с.

ми його почнемо розуміти і пізнавати, він і сам нам, його нащадкам, у всьому допомагає. Його життєдіяльність і творчість свідчать, що до себе Гоголь був занадто вимогливий, коли давав сам собі оцінку, що бачимо з передмови до книги «Выбранные места из переписки с друзьями»: «Вообще в обхождении моем с людьми всегда было много неприятно-отталкивающего. ...Отчасти же это происходило и от молочного самолюбия, свойственного только таким из нас, которые из грязи пробрались в люди и считают себя вправе глядеть спесиво на других»¹. До великого письменника ці слова важко пристосувати, але вони є повчальним для багатьох людей, які вискакували «из грязи да в князи». Що стосується Гоголя, то з погляду історії у нього багато рис його знаменитих попередників, він, як і вони, продовжував з роботу освоєння північних земель, яку розпочинали київські князі і їхні нащадки.

Князі Київські освоювали північні землі, несли свою культуру аборигенам, зустрічаючи шалений опір впродовж століть. Формувалися сімейні уділи, одним із яких було Московське князівство, яке батько Данило Олександрович, за звичаями своїх київських прабатьків, поділив порівну між синами, а коли вони були ще малими, то все підпорядковувалося волі княгині-матері. В подальшому саме в Московському князівстві почався розбрат серед молодших князів, особливо з часів Василя II Темного, і це закінчилося узурпацією влади удільних князів Іваном IV Грозним. У його попередників були не менш жорстокі ніж за І. Грозного методи боротьби: «ослеплением захваченных соперников, отравлением неукротимого врага, предательствами, частыми нарушениями крестных целований, кровавой расправой со слугами противника, жадной погоней за вотчинами недругов»². У такому оточенні не було можливості виховати іншого царя, ніж був І. Грозний, адже навкруги була зрада і треба було постійно очікувати нападу. Коли Іван Васильович підріс, то після одного з богослужінь сказав оторопілим вельможам: «В жалком детстве своем я казался глухим и немым: ... Вы, вы делали что хотели, злые крамольники, судьи неправедные! Какой ответ дадите нам ныне? Сколько слез, сколько крови от вас пролилося? Я чист от сея крови! А вы ждите суда небесного!...»³. І він творив божий суд над тими, проти кого боролися і його послідовники, аж до М. Гоголя, користуючись своєю перевагою всевладного царя Московії,

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в восьми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 183.

² Пресняков А. Российские самодержцы. — М.: Книга, 2005. — С. 342.

³ Карамзин Н. М. Предание веков. — М.: Правда, 1988. — С. 561.

доручивши Адашеву: «Алексей! ... Не бойся ни сильных, ни сла-
вных, когда они, похитив честь, беззаконствуют. Да не обманут
тебя и ложные слезы бедного, когда он в зависти клеветает на бо-
гатого! Все рачительно испытывай и доноси мне истину, стра-
шася единственно суда божия»¹. Невже хтось повірить, що таке
діяння може чинити, давати вказівки і їх виконувати винятково
зла, жорстока і малоосвічена людина, а тим більше державний ді-
яч? У нього все було виважено: за що терпітимуть всі вельможі,
як все це здійснюватиметься і хто здійснюватиме, а тому істори-
ки за такі дії назвали Івана Васильовича хворим і жорстоким. Ді-
яльність І. Грозного припадає на період творчості автора «Домо-
строя», а тому ще невідомо, хто кому давав настанови щодо
змісту відомого твору, але росіяни доводили, що Грозний у своїй
державницькій діяльності протиставляв практичні дії настановам
«Домостроя» і його плану перебудови держави, а тому він не
владштував російську інтелігенцію і державників пізнішого пе-
ріоду. Попри те, що автор «Домостроя» підтверджує неабиякі
здібності князя і царя Івана Васильовича: «Иоанн Грозный в ум-
ственном отношении был одним из самых образованных людей
своего времени, близко знакомый с письменностью своей зем-
ли»², росіяни вперто вважали і вважають його малописьменним,
хворобливим, жорстоким і нервовим, який ще й мав слабку волю,
відзначався надзвичайним гонором, боягузливістю, пихатістю і
самовпевненістю, що він був зіпсований ще в дитинстві через те,
що потрапив під опіку Сільвестера³.

Історик Костомаров порівнював Грозного з Нероном, який був
жадібним і користолюбивим, але українцям треба порівняти цьо-
го московського князя і царя Івана Васильовича з письменником
Миколою Вальовичем Гоголем. Чому? Перше, вони — вихідці з
Київської Русі і вирішували одне й те саме завдання — перевлаш-
тувати сформоване суспільство; друге, у них є три яскраво вира-
жені єдині ознаки.

Перша ознака. Князь і цар Іван Васильович Грозний, один із
онуків київських князів, які були першими князями московськи-
ми: Данило Олександрович — перший Московський князь, Юрій
Данилович (1303—1325), Іван Данилович Калита (1325—1340),
Сімеон Гордий, Іван II, Дмитро Донський (1350—1389), Василь I,
Василь II, Темний, Іван III, Василь III, Іван IV Грозний (1530—

¹ Карамзин Н. М. Предание веков. — М.: Правда, 1988. — С. 562.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — М.: Книга, 1989. — С. 18.

³ Там само. — С. 5—53.

1584) — нащадок В. Мономаха, онук Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина Мономаха. Письменник Микола Васильович Гоголь — нащадок знаменитих козацьких родів аж до Івана Мазепи, а його батьки були поміщиками на українській Полтавщині. Чи могли такі видатні предки передати своїм нащадкам ті негативні риси, які росіяни приписували Івану Грозному і Миколі Гоголю?

Друга ознака. Кожен із них був наділений неабиякими літературними і мистецькими здібностями. За характеристикою істориків і знавців мистецтва літературні твори Івана Васильовича Грозного виявляли в ньому як «блеск, юмор, огромную начитанность, логичность исследования и признают одним из лучших писателей своего времени». Вони мають схожість з творчістю письменника Миколи Васильовича Гоголя, з його неперевершеним гумором, сміхом і комедією, який стояв поряд з Пушкіним, підносячи на високий рівень російську літературу.

Третя ознака, це їхнє єдине завдання — перевлаштувати новостворене російське суспільство, викоринивши в ньому паскудство, неuczтво, зраду і злочинство. Для цього кожен із них здійснював реальні дії. У царя Московського Івана Васильовича «задуманный Грозным план переустройства государства хорошо подходил к общесловянскому всегдашнему плану государственного устройства»¹. Маючи велику владу, він втілював цей план, застосовуючи жорстокі репресії, реально оцінюючи свої дії: як борець проти злочинців і зрадників — я добрий, а як цар — негативний. У письменника російського, майстра сміху і комедії був свій план перевлаштування російського суспільства, викладений у «Переписці з друзями», сформований на підставі аналізу справжнього стану російського суспільства у геніальних творах «Ревізор» і «Мертві душі». Для реалізації свого плану письменник використовував сцену і мав намір написати ще другий том «Мертвих душ», але...

Реалізація планів у XVI столітті Івана Грозного і в XIX столітті — Миколи Гоголя відзначилися сильними потрясіннями російського суспільства, що відбивалось і на самих авторах перевлаштування російського суспільства. І один, і другий втікали від оточуючої російської дійсності: Іван на тривалий час відправлявся в монастир; Микола більшу половину свого творчого життя перебував у Європі. Через реалізацію своїх планів кожен із рефор-

---

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — М.: Книга, 1989. — С. 19.

маторів був негативно сприйнятий росіянами. Про царя Івана Васильовича, попри величезне розширення ним Московського царства, започаткування процесу збирання земель для майбутньої імперії, росіяни «старались только развить и защитить сложившееся под пером Карамзина и господствовавшее у нас мнение о сумасбродном тиране», а під час виконання своїх державницьких справ і збирання земель «он чувствовал за собой бесславие как трусости, так и жестокости... за рубежом его государства писали и говорили о его пороках»¹, і нарешті, росіяни навіть раділи, що «московская линия Рюрикова дома не расширялась, а вымирала». Незважаючи на величезний внесок Гоголя у піднесення російської літератури, митця називали духовно хворим, і він таким залишається для багатьох сучасників, у нього не було ні грошей, ні житла, йому погрожували засланням до Сибіру, його травили, і він вмер не від конкретної хвороби, а від неспроможності перевлаштувати російське суспільство в цій одвічно агресивній країні. Великі нащадки київських князів і козацьких родин своїми потужними здібностями показали, що неможливо щось покращити в суспільстві, де переважає не слов'янська, а фінно-монголо-татарська генетика.

---

¹ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. — М.: Книга, 1989. — С. 45, 53.

XIV Продовжувачі творчос- ті

М. Гоголя

Михайло Булгаков. Два письменники — М. Гоголь, народився на Полтавщині, М. Булгаков, народився у Києві, — вихідці з українського народу, української культури і традицій, які майже однаково залишили свій край і за ним тужили все життя, мають ще й схожість думок та ідей, які зароджувались в Україні, мов би продовжуючи один другого, вони терпіли схожі духовні тортури за те, що були незадоволені російською «пошлюстю», саме паскудством і не чим іншим. Кожен з них починав писати у свою добу, бачив свій поклик у майбутніх важливих справах і все квапився — час, час братися за важливі справи, а для цього кожен з них поїхав за ілюзіями щастя з України до Росії. На початку своєї письменницької діяльності М. Булгаков випробовував свої сили, як і Гоголь, у багатьох сферах: співпрацював у газетах і журналах, писав сатиричні і гумористичні статті, але врешті-решт зненавдив і редакторів, і писання статей, відмовившись від них назавжди. Як і М. Гоголь, і М. Булгаков писав не про щось надумане, або далеке й нереальне, а про особисті переживання, власне розуміння доби, вкладаючи у свої твори своє життя, свої риси і своє оточення.

За свої твори кожен із письменників терпів у Російській імперії пряму і опосередковану наругу, але треба відмітити, Гоголь був у дещо кращому становищі, ніж Булгаков, оскільки комуністична Російська імперія була жорстокіша, ніж царська Російська імперія. Після виходу у світ «Ревізора» і його постановки Гоголь відчувши страшенний тиск і незадоволення в імперії, буквально рятувався втечею за кордон, як згадує М. Погодін, прибувши до Рима: «Там водворился и Гоголь, бежавший из Петербурга после разных неудовольствий ...»¹. А ось М. Булгаков такого шансу, як втеча за кордон, не мав, радянська преса інтенсивно і різко кри-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 46.

тикувала творчість Булгакова, він особисто підрахував, що за десять років у пресі з'явилося 298 негативних, лайливих рецензій і тільки три доброзичливі, але виїхати за кордон не могло бути й мови.

Комедію Гоголя дивився сам цар Микола, висловився, що йому дісталось у ній найбільше, але не зарештував письменника, дозволив виїхати за кордон, навіть виділяв гроші, хоча не любив і вороже ставився до письменника. Подібна ситуація з творами М. Булгакова, зокрема з 1926 р. у МХАТі з успіхом ставили п'єсу «Дні Турбіних», вона сподобалась Сталіну, але у своїх виступах вождь заявив: «Дні Турбіних — антирадянська штука, і Булгаков не наш», і все скінчилось, п'єси його вилучали з театрів, а з 1930 р. твори Булгакова перестали друкувати. Скрута, як і Гоголя, примусила Булгакова написати до Парижа до брата Миколи про складнощі в літературній діяльності і важке матеріальне становище, сподіваючись виїхати за кордон, але марно. Тоді він написав лист до влади, щоб визначили його долю — або дозволити виїхати, або дати можливість працювати. Письменникові особисто зателефонував Сталін і порекомендував написати заяву з проханням зарахувати його на службу до МХАТу, де він і працював на посаді режисера-асистента, а пізніше — у Великому театрі на посаді лібретиста і перекладача. Радянська система і особисто вождь усе-таки примусили великого Булгакова працювати на систему, вихвалити її і вождя: у 1937 р. він працює над лібрето «Мінін і Пожарський» та «Петро І», а у 1939 р. написав п'єсу про Сталіна «Батум». П'єса була схвалена вождем, і Булгаков розраховував на неї, але вона була заборонена і для друку, і для постановки. З того часу все скінчилось для письменника: різко погіршилось здоров'я, захворіли нирки, і 10 березня 1940 р. письменника не стало. Нарешті доля поєднала двох великих вихідців з України, яких у молоді роки зацькували в Російській імперії: на могилі М. П. Булгакова був встановлений камінь, прозваний голгофою, який раніше лежав на могилі М. В. Гоголя.

У листі 28/16 червня 1837 р. до Жуковського М. Гоголь пише, що його твори до цього часу характерні нетерпінням і поспішністю, іноді проявлялись лінощі і недбалість, а тепер настав час, коли «робкая и дрожащая рука ... вместо букв выводящая крючки, за которую бьют по рукам. ... Пора, пора наконец заняться делом». Такі думки сприяли тому, що він занадто критично відносився до своєї минулої творчості, відомих творів, які «вивели його в люди», висловивши такі бажання: «И если бы появилась такая моль, которая бы съела внезапно все экземпляры «Ревизора», а с ним «Ара-

бески», «Вечера...» и всю прочую чепуху... я бы благодарил судьбу» — так написав він Жуковському в листі 25 січня 1837 р. із Парижа. Звичайно, такі визнання були даниною виключно Жуковському, який випрошував для Гоголя гроші у самого царя, який вмів дати таке пояснення імператорові Російської імперії, яке необхідне на цей час, а письменник йому підказував, що мовляв він шкодує, що написав багато чого не так і писатиме краще. Скажімо, за рівнем мистецтва «Ревізор» не поступається «Тарасу Бульбі», але останнього твору немає в переліку для знищення міллію і тільки через те, що він подобався цареві. Однак Гоголь справді намагався написати найкращу свою працю, а такою працею мали стати «Мертві душі» у декількох томах.

Про подібну ситуацію та дії читаємо в романі «Майстер і Маргарита» М. Булгакова. Поет Іван Бездомний разом з Берліозом зустрів Воланда на Патріарших ставках, після чого, потрапивши до психіатричної лікарні, де він спілкувався уже з Майстром, сказав: «я ведь слово свое сдержу, стихков больше писать не буду: ... я другое хочу написать»¹. Майстер, почувши таке рішення Бездомного, також у свою чергу відповів поетові на його зустрічне запитання — чи він продовжуватиме свій роман про п'ятого прокуратора Іудеї, — «я уже больше не буду писать о нем. Я буду занят другим. ...меня зовут, мне пора»². Як дивовижно слова і дії Майстра, героя твору М. Булгакова, співзвучні зі словами М. Гоголя: «Одна только слава по смерти ... знакома душе неподдельного поэта», про які дізнаємося з листа 25 січня 1837 р. до Прокоповичу з Парижа.

Спільність поглядів двох видатних людей М. Гоголя у XIX ст. і М. Булгакова у XX ст. надзвичайно велика. Письменник М. Гоголь ставив завдання, а його він одержав від Вищих Сил, викрити в Росії паскудство, тобто «пошлость», у «Ревізорі» та першій книжці «Мертвих душ». У листі 12 листопада 1836 р. до В. Жуковського Гоголь пише про «Мертві душі» таке: «Если совершу это творение так, как нужно его совершить, то... какой огромный, какой оригинальный сюжет. Какая разнообразная куча. Вся Русь явится в нем»³. Після цього мав намір написати наступні томи, в яких мав намір навчити росіян методам, як виправляти недоліки, щоб покращити суспільство. Письменник М. Булгаков продовжив гоголівські «Мертві душі» уже в XX столітті, написав-

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 699—700.

² Там само. — С. 700.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 12.

ши «Похождение Чичикова»¹, з чого бачимо, що все описане Гоголем сто років тому продовжує жити, навіть удосконалюється у своєму дикунстві.

Гоголь, написавши перші два геніальні твори та зрозумівши, що в них читачі побачили себе, навіть кожен соціальний проша-рок впізнавав свою нікчемність і фальш, почав написання другого тому «Мертвих душ». Основні складові цього і наступних томів він виклав у знаменитих «Выбранных местах из переписки с друзьями». Все те, що у цих вибраних думках із листів до друзів становило основну ідею, було фундаментом другого тому «Мертвих душ». Коли росіяни прочитали «Вибрані місця», то на голову автора посипалось те, чого нормальна людина не може винести. Письменник знав, про що писав, і очікував супротив суспільства, і про це писав Жуковському в листі 12 листопада 1836 р.: «Огромно велико мое творение и не скоро конец его. Еще восстанут против меня новые сословия и много разных господ; но что же мне делать. Уж судьба моя враждовать с моими земляками»². Саме це було причиною того, що письменник писав про Росію, а жив за її межами. Але те, що на нього звалилося, він не в змозі був винести, і сталося дві події: перша, письменник спалив другий том «Мертвих душ», хоча уривки незакінчених думок залишилися; друга, письменник фізично залишив цей грішний світ. Продовжувач ідей Гоголя Булгаков також спалював свої перші твори: у 1923 р. — пєси, які були поставлені у глухій провінції; спалював їх і герой його роману «Майстер і Маргарита», що є символічним для доби, в якій жили митці. Примушували спалювати літературні твори і царі за капіталізму, і генеральні секретарі за комунізму, і це була територія єдиної країни — Російської імперії.

За те, що Гоголь писав про Росію, проти нього виступила вся мисляча російська еліта, влада, яку він навіть підтримував, мовчала, але не захищала, віддавши генія на поталу. Те саме сталося і з творчістю Булгакова, яка була продовженням ідеї Гоголя. Після 1930 р. до кінця життя в радянській пресі, і за цей період з'явилося 298 лайливих рецензій і тільки 3 позитивні, особливо старався Маяковський. Щоб захиститися, письменник написав п'єсу про Сталіна «Батум», але вождь її хоча і схвалив, але не дозволив не тільки ставити, втім й друкувати.

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — С. 331—344.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 14.

І в Гоголя, і в Булгакова були послідовники і прихильники в їхній час і тепер, але російська дійсність примушує їх перебувати в тіні, у глибокому підпіллі. Приклад М. Гоголя має своїх послідовників, подібно до того, як їх мав Іешуа Га-Ноцрі, якого не зумів захистити п'ятий прокуратор Іудеї Понтій Пілат. На запитання Левія Матвія, прихильника безневинно страченого філософа і проповідника, прокуратор сказав: «Не будь ревнив, — скалясь, ответил Пилат потер руки, — я боюсь, что были поклонники у него и кроме тебя». Відповідаючи на запитання Левія про вбивство донощика Іуди: «Кто это сделал?» — п'ятий прокуратор Іудеї Понтій Пілат відповів: «Это сделал я»¹.

Порівняння творчості М. Гоголя і М. Булгакова дає підставу казати про загальну ідею в їхніх творах: «Ревізор» і «Мертві душі» Гоголя та «Майстер і Маргарита» М. Булгакова. Продовжуючи ідеї М. Гоголя, М. Булгаков уже в нових умовах, коли в Росії влада стала ще жорстокішою, подавав також подібні негативні фальші, його герой Майстер спалював свій твір, який влада не сприйняла, але він, як і в Гоголя, не весь згорів, а сили, до яких звернувся письменник, відновили весь твір Майстра і допомогли дещо виправити з того, що виявлено у творі Майстра. О, якби Гоголь довідався про творчість Булгакова, він сказав би з своєю загадковою посмішкою, що все-таки ідеї його творчості поступово розгадуються. З історії людства, з Біблії відомо, що Пілат настійливо запитував у натовпу «что же хотите, чтобы я сделал с Тем, Которого вы называете Царем Иудейским? Они опять закричали: распни его»². Все-таки народ вирішував, кого відпустити на честь святкового дня, який вранці настає: Ісуса — філософа і проповідника чи Варавву — злодія і розбійника. Пілат вкотре запитав у натовпу: «хотите ли, отпущу вам Царя Иудейского? Ибо знал, что первосвященники предали Его из зависти», але народ був неблаганний, і «тогда Пилат, желая сделать угодное народу, отпустил им Варавву, а Иисус, бив, предал на распятие».

І справді, коли Гоголь написав свої знамениті твори, то народ повстав проти нього, а цар захищав його, ходив на вистави «Ревізора», давав оцінку творам, хоча й не любив автора, виділяв йому разову допомогу грішми. Сам Гоголь після постановки «Ревізора» 19 квітня в листі до М. Щепкіна від 29 квітня 1836 р. з гіркою писав: «Действие, произведенное ею, было большое и шумное. Все против меня. ...Если бы не высокое заступничество

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 656.

² Мк. — 15 (12, 13).

государя, пьеса моя не была бы ни за что на сцене»¹. Як схожа оцінка знаменитого письменника Гоголя російським народом з прийнятим іудейським народом рішенням щодо свого філософа і проповідника Ісуса. За такий ганебний вибір кмітливий, винахідливий, торговий і працьовитий народ споконвічно не має спокою за великий гріх його далеких предків: у них немає своєї батьківщини, Ізраїль — тимчасовий; вони гонимі в усіх країнах, шукають свого притулку; часу від часу їх масово знищують різні народи.

А ось уже в нові часи, коли в Росії не було царя, а панували комуністи, все вирішувалось так: не народ вирішував, кого карати, а первосвященики, тобто комуністи, і за всіма стежили спецоргани (людина в капюшоні); не влада вирішувала (Понтій Пілат), а первосвященики, тобто знову таки комуністи, якими в Булгакова були «шариковы» і «швондеры». Читаючи Булгакова, вникаючи в сутність поведінки його героїв, переконаєшся, що його «Шариков» гідний нащадок гоголівського «Собакевича», тільки з різкішою поведінкою. В такому ключі М. Булгаков дійшов висновку, що всі негативи в Російській імперії може вирішити тільки сила, яка створила таку систему — нечиста сила, дух зла та тінів. Основна ідея творчості видатних вихідців з України — Гоголя і Булгакова, полягала в тому, що за свободу, за краще життя треба боротися, адже воно задарма не дається, його треба завойовувати і заплатити велику ціну. Найяскравіше це М. Булгаков показав у романі «Майстер і Маргарита», тобто те, чого не вдалося досягти М. Гоголю, здійснив М. Булгаков у романі «Майстер і Маргарита». Він закликав чорні сили, виявив всі недоліки, відновив спалену працю Майстра, і його герой, Майстер, одержав головне — свободу і спокій.

Маргарита відмовилася від свого чоловіка, який посідав високу посаду в державі, та величезної квартири і пішла жити у підвал до Майстра, який писав роман про Понтія Пілата. Маргарита Миколаївна удвох зі своїм чоловіком займали цілий поверх красивого особняка на Арбаті з окремим садом, вона не мала нужди в грошах, серед знайомих її чоловіка були цікаві люди, вона ніколи не торкалась примуса, не знала прикросів життя в комунальній квартирі. Що потрібно було цій жінці? — запитає читач, — «ей нужен был он, мастер, а вовсе не готический особняк, и не отдельный сад, и не деньги»². Але відмови від привілеїв було ще

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 535.

² *Булгаков М.* Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 543.

замало, оскільки Майстер, написавши роман, спалив його і сам десь зник. Майстер потрапив у складну ситуацію, опинився у психічній лікарні і не бачив виходу, волаючи: «это черт знает что такое, черт, черт»¹. Свою сповідь Майстер виклав Маргариті: «Я ничего и не боюсь. ...и не боюсь потому, что я все уже испытал. Меня слишком пугали и ничем более напугать не могут. Но мне жалко тебя, Марго, ...Опомнись! Зачем тебе ломать свою жизнь с большим и нищим? Вернись к себе!»².

І тут Маргарита сказала, що саме «чорт» все влаштує і буде добре, а щоб розшукати Майстра, врятувати його та написаний ним роман, Маргарита добровільно продала свою душу, перетворившись на відьму, і все заради того, щоб вийти на щасливий шлях. Втрачаючи власне матеріальне і духовне багатство, Маргарита радіє, звертаючись до Майстра: «Как я счастлива, как я счастлива, что вступила с ним в сделку! О, дьявол, дьявол! Придется вам, мой милый, жить с ведьмой»³. Навіть служниця Маргарити відмовилася жити у розкішному домі, а повернулася до минулого. З усього змісту роману простежується, що письменник засуджує нову, радянську, владу, яка не сприймається народом, а один із його героїв про неї сказав таке: «Разве для того, чтобы считать себя живым, нужно непременно сидеть в подвале, имея на себе рубашку и больничные кальсоны?»⁴. На таку ситуацію Майстер заспокійливо додав: «Конечно, когда люди совершенно ограблены, как мы с тобой, они ищут спасения у потусторонней силы! Ну что ж, согласен искать там»⁵. Неважко помітити, як яскраво проявилось мистецтво Гоголя у творах Булгакова: лікарня — вся імперія комуністична; люди обшукані, а держава пограбована; народ шукає порятунку у чорних сил, перетворюється на відьом і чортів, бо втекти за кордон неможливо. На перший погляд здається, що все прекрасне і неймовірно робить представник зла і тінів Воланд, але це не так, бо коли з'явився Левій Матвій до нього, то сказав: «Я к тебе дух зла и повелитель теней, ...он прочитал сочинение мастера, ...и просит тебя, чтобы ты взял с собою Мастера и наградил его покоем. Неужели это трудно тебе сделать, дух зла? ...Передай, что будет сделано, — ответил Воланд...»⁶. Кого представляв Левій Матвій і кого слухав та підкорявся навіть Воланд? Звісно, того, кого віддали

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 691.

² Там само. — С. 692.

³ Там само. — С. 691.

⁴ Там само. — С. 697.

⁵ Там само. — С. 693.

⁶ Там само. — С. 687.

на розп'яття первосвященик і Понтій Пілат — Га-Ноцрі, а це світлий образ представника Вищих Сил.

Спалений роман майстра не було закінчено бо його герой не одержав свободи і не пішов своїм місячним шляхом до того, хто на нього очікував — Га-Ноцрі. «Мне туда, за ним? — спросил беспокожно Мастер, тронув поводья. — Нет, — ответил Воланд, — зачем же гнаться по следам того, что уже окончено?»¹. В той самий час Воланд не пропонує жити так, як Майстер жив: «что делать вам в подвальчике? — Тут потухло сломанное солнце в стекле». І Воланд м'яко запитав Майстра: «О трижды романтический Мастер, неужели вы не хотите днем гулять со своею подругой под вишнями, которые начинают зацветать, а вечером слушать музыку Шуберта?»². Саме Маргарита видумала для Майстра найкраще майбутнє, відмовляючись від теперішнього життя і повернення до минулого: «Туда, туда. Там ждет уже вас дом и старый слуга, свечи уже горят, а скоро они потухнут, потому что вы немедленно встретите рассвет. По этой дороге, Мастер, по этой»³. Чи не таку дорогу шукав М. Гоголь у своєму другому томі «Мертвих душ» та інших творах?

Зник чорний Воланд, кинувшись у провалля, а за ним і весь його почет, не стало скель, ні майданчика, де сидів і очікував свого часу п'ятий прокуратор Іудеї Понтій Пілат, ні місячного шляху в небуття, десь поділися чорні коні, і нарешті Майстер і Маргарита побачили обіцяний світанок: «...Слушай беззвучие, — говорила Маргарита Мастеру, и песок шуршал под ее босыми ногами, — слушай и наслаждайся тем, чего тебе не давали в жизни, — тишиной»⁴. За словами М. Булгакова, Маргарита підказала Майстрові написати роман, але все-таки те, що вигадував Воланд, було незрівняно вище, і про це сказав Майстер: «Вы тысячу раз правы». «Великий Воланд, — стала вторить ему Маргарита, — великий Воланд! Он выдумал гораздо лучше, чем я»⁵.

Яка тотожність думок двох видатних письменників, яких роз'єднує відстань у сто років. У романі «Майстер і Маргарита» М. Булгаков яскраво описав, як його герої залишали Москву «Грозу унесло без следа, ... стояла в небе разноцветная радуга,

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 708.

² Там само. — С. 709.

³ Там само. — С. 709.

⁴ Там само. — С. 709.

⁵ Там само. — С. 697.

пила воду из Москвы-реки. — Пришлось вас побеспокоить, Маргарита Николаевна и Мастер, — заговорил Воланд... — прощайтесь с городом. ... — Навсегда! Это надо осмыслить, — прошептал Мастер. ...Группа всадников дожидалась Мастера молча¹. Мов би подібну сцену, яка справді відбулася сто років тому, описав С. Т. Аксаков, очевидець від'їзду 1840 р. М. Гоголя за кордон: «На поклонной горе мы вышли из экипажей, полюбовались на Москву; Гоголь и Панов, уезжая на чужбину, простились с ней и низко поклонились. ...вдруг, откуда ни возьмись, потянулись с северо-востока черные, страшные тучи и очень быстро и густо заволокли половину неба; сделалось очень темно, и какое-то зловещее чувство налегло на нас. Мы грустно разговаривали, применяя к будущей судьбе Гоголя мрачные тучи, потемневшее солнце. ...но не более как через полчаса ...небо совершенно прояснилось, солнце явилось во всем блеске своих лучей»².

Мабуть, у Росії не до кінця зрозуміли ані Гоголя, ані Булгакова — вони обидва схожі, висміювали порядки і паскудство в Росії, вони однаково сумували за Україною, за Києвом. Гоголь, як і Шевченко, мріяв поселитися над Дніпром, а Булгаков через свого героя передає так свій внутрішній стан: «Ах, какие звезды на Украине. Вот семь лет почти живу в Москве, а все-таки тянет меня на родину. Сердце шемит, хочется иногда мучительно в поезд ...и туда. Опять увидеть обрывы, занесенные снегом, Днепр... нет красивее города на свете, чем Киев»³. Росіяни мстяться Гоголю за його «Ревізора» та «Мертві душі» і намагання написати велику історію України. Два століття аналізуються твори майстра сміху, докопуються, знаходять позитивне і негативне, проросійське і проукраїнське, але, як написав сам Гоголь, мене важко розгадати, а коли так нікому і не вдається цього досягти, то розпочали щось вигадувати.

Булгаківський роман «Майстер і Маргарита» — це Гоголівські «Ревізор» і «Мертві душі» разом взяті періоду правління комуністів у Російській імперії у ХХ столітті. Але якщо Чічіков був росіянин і купував мертві душі, то Воланд, уже іноземець, проповідував та продавав ідеї чорної магії. Як у ХІХ столітті російська влада і суспільство не змогла щось вдіяти з покупцем і продавцями мертвих душ, так і у ХХ столітті сильні репресивні органи не можуть протистояти чорній магії через всесильну корупцію — все купу-

¹ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — С. 702.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 111.

³ Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — С. 300.

ється і все продається. Мешкає професор чорної магії Воланд у Росії, робить все, що захоче, народ цікавиться його виступами, багато людей терпить від нього, потрапляє до будинку для божевільних, але ніхто не може на нього вплинути. Скажімо, не хоче іноземець жити в «Інтуристі», де зобов'язані жити всі іноземці, щоб легше працювати КДБ, а то наймає собі приватну квартиру, і все за долари, проти яких ніхто не міг встояти, а отже, в Росії все купується, були б гроші і віртуозні прийоми їх передачі.

Голова будинкому Никанор Іванович Босой спочатку здавався непохитним, відмовлявся, навіть вимагав погодити справу з «Інтуристом», а коли йому дали телефон Інтуристу, і там відповіли, що дозволяють — їх уже купили, то він також погодився. Коли мова йшла про ціну за всю квартиру із п'яти кімнат, то потрібно було три з половиною тисячі за тиждень, але секретар-перекладач професора Воланда сказав: «Да разве это сумма? Просите пять тысяч, он даст». Це сума офіційна і для будинкому, а тому голова не утримався і попросив контрмарочку на виставу чорної магії Воланда.

«— Об чем разговор! И эту контрмарочку переводчик левой рукой ловко всучил Никанору Ивановичу, а правой вложил в другую руку председателя толстую хрустнувшую пачку...

— Это не полагается... — бормотал он...

— Строго преследуется, — тихо-претихо прошептал председатель и оглянулся.

— А где же свидетели? — шепнул в другое ухо Коровьев. — Я вас спрашиваю, где они? Что вы? И тут случилось, как утверждал впоследствии председатель, чудо: пачка сама вползла к нему в портфель».

Тільки-но голова будинкому вийшов, секретар зателефонував, куди слід, і розповів, кому, скільки вручив доларів та де вони зберігатимуться. Біда Росії у тому, що населення потонуло у корупції генетично, і людина втрачає все людське, коли бачить гроші, як показав Булгаков на прикладі голови будинкового комітету Никанора Івановича Босого: «Откуда валюту взял? — задушевно спросили у Никифора Ивановича. ...Брал, но брал нашими, советскими! Прописывал за деньги, не спорю, бывало. Хорош и наш секретарь Пролежаев, тоже хорош! Прямо скажем, все воры в домоуправлении. Но валюты я не брал! ... — Желаете, — промычал он, — землю буду есть, что небрал?»¹. А насправді

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 487.

все-таки брав, але впирається, йдучи на пониження, знаючи що на нього очікує, а провина в цьому якоїсь чорної магії.

Яскраво описує Булгаков, куди потрапляють усі, на кого справляє вплив чорна магія іноземного професора Воланда: «Помнітся только письменный стол, шкаф и диван. Там ...перед глазами как-то мутилось от приливов крови и душевного возбуждения. ...Кровь отлила от лица Никанора Ивановича, он, дрожа, крестил воздух, метался к двери и обратно, запел какую-то молитву и, наконец, понес полную околесину»¹. Після такого стану подібні герої потрапляють туди, де дають вприскування, уколи і спеціальні каральні сорочки.

Саме сон про перебування у такому закладі Никанора Ивановича видатний майстер слова, філософії і драми М. Булгаков, але не сміху, як Гоголь, у поетичній формі, описав «Сон Никанора Ивановича» у романі «Майстер і Маргарита»², показав сутність репресивної системи, яка стала мистецтвом у Радянській Росії. Голова будинкому Никанор Иванович Босой після перебування в кімнаті зі столом, кавою і диваном опинився у ві сні в театральній залі, хоча й невеликого театру, з суфлерською будкою і публікою, яка була тільки чоловічого роду та ще й з бородами, а головне, що вся ця публіка сиділа на долівці, добре натертій і слизькій. Коли почувся дзвінок, то світло погасло, завіса розійшлася, і на освітленій сцені було видно: крісло, столик, на ньому золотий дзвоник. Із-за куліси вийшов артист, підійшов до суфлерської будки і потер руки:

«— Сидите? — спросил он мягким баритоном и улыбнулся залу.

— Сидим, сидим, — хором ответили ему из зала тенора и басы. ❶...❷

— Итак, следующим номером нашей программы — Никанор Иванович Босой. ... Попросим Никанора Ивановича! Дружный аплодисмент был ответом артисту. ❶...❷

— Ну-с, Никанор Иванович, покажите нам пример, .. и сдайте валюту.

— Богом клянусь, что ...

— Насколько я понял вас ...вы хотели покаяться богом, что у вас нет валюты. ...

— Так точно, нету, ответил Никанор Иванович.

❶...❷

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 486.

² Там само. — С. 486—498.

— Вот какие басни Лафонтена приходится мне выслушивать! Подбросили четыреста долларов! Вот вы все здесь — валютчики, обращаясь к вам как к специалистам: мыслимое ли это дело?

— Мы не валютчики — раздались отдельные обиженные голоса в театре, — но дело это немыслимое. ... В зале раздался свист по адресу Никанора Ивановича.

— Валютчик он! — выкрикивали в зале. — Из-за таких-то и мы невинно терпим!

— Не ругайте его, — мягко сказал конферансье, — он раскается. ❶...❷ После этого артист позвонил в колокольчик и громко объявил: — Антракт, негодяи.

Потом опять раскрылся занавес и конферансье пригласил:

— Прошу на сцену Сергея Герардовича Дунчиль.

— Сергей Герардович, ... вот уже полтора месяца вы сидите здесь, упорно отказываясь отдать оставшуюся у вас валюту. ...

— К сожалению, ничего сделать не могу, так как валюты у меня больше нет, — спокойно ответил Дунчель.

— Так нет ли, по крайней мере, бриллиантов? — спросил артист.

— И бриллиантов нет.

Артист ...хлопнул в ладоши. Из кулисы вышла на сцену средних лет дама.

— Кто эта дама? — спросил ведущий программу у Дунчеля.

— Это моя жена.

— Мы потревожили вас, мадам Дунчель, — отнесся к даме конферансье, мы хотели вас спросить, есть ли еще у вашего супруга валюта?

— Он тогда все сдал, — волнуясь, ответила мадам Дунчель.

— Так, — сказал артист, — ну что же, раз так, то так. Если все сдал, то нам надлежит немедленно расстаться с Сергеем Герардовичем, что же поделаешь!

...Дунчель спокойно и с достоинством повернулся и пошел к кулисе.

— Одну минуточку! — остановил его конферансье. — Позвольте мне на прощанье показать вам еще один номер из нашей программы, — и опять хлопнул в ладоши. Черный задний занавес раздвинулся, и на сцену вышла юная красавица в бальном платье, держащая в руках золотой подносик, на котором лежала толстая пачка, перевязанная конфетной лентой, и бриллиантовое кольцо, от которого во все стороны отскакивали синие, желтые и красные огни.

Дунчель отступил на шаг, и лицо его покрылось бледностью. Зал замер.

— Восемнадцать тысяч долларов и колье в сорок тысяч золотом, — торжественно объявил артист, — хранил Сергей Герардович в городе Харькове в квартире своей любовницы Иды Геркулановны Ворс. ...Большое спасибо, Ида Геркулановна. ...

Дунчель сконфузился и, кажется, хотел повалиться, но чьи-то участливые руки подхватили его. Тут рухнул передний занавес и скрыл всех бывших на сцене. Бешеные рукоплескания потрясли зал... А когда передний занавес ушел вверх, на сцене уже никого не было, кроме одинокого артиста.

— В лице этого Дунчеля перед вами выступил в нашей программе типичный осел. ...Он получает великолепное жалование и ни в чем не нуждается. У него прекрасная квартира, жена и красавица любовница. ...Этот корыстный болван был разоблачен при всех и на закуску нажил крупнейшую семейную неприятность».

Майстер писав книгу, а Маргарита постійно її читала і вихваляла: «Она сулила славу, она подгоняла его и вот тут-то стала называть Мастером. Она нетерпеливо дожидалась этих обещанных уже последних слов о пятом прокураторе Иудеи, нараспев и громко повторяла отдельные фразы, которые ей нравились, и говорила, что в этом романе — ее жизнь»¹. Праця закінчена, Майстер надрукував п'ять екземплярів і віддав до редакції, але коли редактори прочитали, то рукопис повернули без обіцянки надрукувати. Невдовзі ні з того, ні з сього з'явилося кілька критичних статей на працю: «Вылазка врага», в якій звинувачують автора в намаганні видати друком апологію Ісуса Христа; друга стаття «Воинствующий старообрядец» у тому ж дусі — напади на автора, особливо старався якийсь Латинський, якого Маргарита обіцяла майстрові отруїти. Як наслідок критичних нападів на автора спочатку напала туга, він сміявся, а далі дивувався, нарешті настав страх, і автор почав боятися темряви, адже тоді забирали серед темної ночі.

Настала стадія психічного захворювання, що і призвело до того, як зізнається сам Майстер, що: «Я вынул из ящика стола тяжелые списки романа и черновые тетради и начал их жечь. Это страшно трудно делать, потому что исписанная бумага горит неохотно»². На таке захворювання страждав і Гоголь, були однако-

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 470.

² Там само. — С. 474.

вими причини хвороби, що наводить на думку і запитання, кого змальовував Булгаков під назвою «майстер», а майстер був великого калібру. Нам невідомо, які твори спалював Майстер Булгакова, але він робив те саме, що й Гоголь, адже тематика їхніх творів була однаковою, а репресивна система була набагато жорсткішою. Автора не слід звинувачувати за те, що він бачить в герої Булгакова Майстрі самого Гоголя, продовження ідей якого описується в іншу добу, у більш складніші часи, на тій самій території Російської імперії, показуючи, що нічого з часів Чічікова не змінилося, а навпаки, значно погіршилося, а майстри як спалювали, так і спалюють свої твори. Як у «Ревізорі» Гоголя Хлестаков обвів усіх навколо пальця, так і чорний маг Воланд дає вистави, називаючи себе професором, народ йде дивитись чудо, понад програму розвішують афіші і дають концерти у державному театрі. Проте ні адміністратор Варенуха, ні фіндиректор Римський навіть не бачили професора чорної магії: «вообще я удивляюсь, как ему разрешили это поставить», — буркотів фіндиректор, але йому заперечував адміністратор: «Нет, ...не скажи, это очень тонкий шаг. Тут вся соль в разоблачении»¹.

А що висміював Гоголь у своїх знаменитих творах — «пошлость», що в перекладі на українську мову означає паскудство. Коли Гоголя спитали, як йому вдається так майстерно уявляти це паскудство, то він відповів: «Я представляю себе, что черт, большею частью, так близок к человеку, что без церемонии садится на него верхом и управляет им, как самую послушную лошадь, заставляя его делать дурачества за дурачествами»². Читаючи твори М. Булгакова, вже не треба перекладати це слово, щоб зрозуміти його краще. Яку безліч хамства і неподобств може вчинити одна людина, як це довів адміністратор Варенуха: влаштував п'яні танці з телеграфістом під звуки шарманки; бігав за невідомим громадянином, який кричав від жаху; намався вчинити бійку з барменом; розкидав зелену цибулю на підлогу у будинку відпочинку; розбив вісім пляшок сухого вина; зламав лічильника в таксі й інше. Перелічивши всі ці витівки тільки однієї людини, письменник підбив підсумок: «Угроза арестовать граждан, пытавшихся прекратитъ Степины паскудства. Словом, темный ужас»³. Все це має такий дивовижний і неправдоподібний вигляд, що автор за-

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 432.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 333—334.

³ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 482.

ради читачів робить пояснення: «Варенуха не ездил в Пушкино, и самого Степы в Пушкино тоже не было. Не было пьяного телеграфиста, не было разбитого стекла в трактире, Степу не вязали веревками ...ничего этого не было»¹. Причину показав Булгаков, повівши мову про Ісуса Христа, показуючи його засудження, подібне до репресій комуністів: навіть якщо людина унікальної здібності і здатна принести велику користь народу і державі, а її представляє прокуратор Понтій Пилат, але це не відповідає партійній ідеології, тобто духовній владі, яку представляє первосвященик Каїфа, то такій людині місця в державі немає.

Інтелігента, філософа Ісуса засудили на смерть, а розбійника і злодія виправдали і привселюдно відпустили на волю. З цього приводу сталася суперечка між представником державної влади Пилатом і духовної влади — Каїфом, але, вирішуючи долю конкретної людини, кожен з них чогось боїться. — «Сегодня душно, где-то идет гроза, ... Нет, — сказал Пилат, это не от того, что душно, а тесно стало с тобой, Каифа». І тут Каїфа попередив: «Не услышал бы нас кто-нибудь, игемон». — «Что ты, первосвященник! Кто же может услышать нас сейчас здесь? ...Мальчик ли я, Каифа? Знаю, что говорю и где говорю. Оцеплен сад, оцеплен дворец, так что мышь не проникнет ни в какую щель»². Кожен, хоч би яку посаду посадив, був під контролем, був зв'язаний порукою сумісного вбивства, в Росії це була непереможна чорна магія.

Письменник вклав в уста Понтія Пилата попередження служителя церкви про прихід легіонів Фульміната і арабської кінноти: «Вспомнишь ты тогда спасенного Варраввана и пожалеешь, что послал на смерть философа с его мирною проповедью!»³. Письменник свідомо написав розповідь про засудження Ісуса Христа, яка не співпадає з євангелійською. Історія засвідчує, що Пилат питав народ, кого із чотирьох засуджених помилувати, а Булгаков написав, що вирішує влада самостійно, одноосібно, в кулуарах, а Пилат з дозволу духовної влади тільки повідомив натовпу прийняте рішення. Показуючи страту Ісуса Христа, задовго до появи офіційних даних про комуністичні новації, письменник описав і нові традиції в комуністичній імперії — вихваляти вожда перед самою стратою. Кат обходив в останні хвилини приречених і казав: «Славь великодушного игемона! — торжественно шепнул он и тихонько кольнул Иешуа в сердце. Тот дрогнул, ше-

¹ Там само.

² Булгаков М. Избранные произведения. В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 364.

³ Там само. — С. 365.

пнул: Игемон ...Кров побежала по его животу ...и голова его повисла...». Підійшов кат і до другого приреченого з такими самими словами: «Славь игемона! — убил его»¹.

Звичайно, у давній історії немає слів, які пропонують славити тих, хто відправив людину на смерть, а ось комуністи таке практикували, про що написав Булгаков саме тоді, коли таке відбувалося. Пізніше ми читаємо спогади близького оточення тих, хто відправляв маси людей на смерть, навіть своїх близьких і вірних слуг, вимагаючи ще й прославляти їх. Близький соратник Сталіна Микита Хрущов у своїй книжці «Воспоминание» про 1937 рік, згадує: коли нищили видатних військових, які у більшості зізнавалися в тому, у чому їх звинувачували, звичайно під тортурами, навіть прославляли Сталіна. Хрущов згадує: «когда командующего войсками Московского военного округа Корка вывели на расстрел и спросили, кому же он служил, тот признался: немецкой армии и германскому государству — демонстративно сделал такое заявление перед смертью. ...казненный по тому же делу Якир в последние секунды жизни выкрикнул: «Да здравствует Сталин! — после чего был расстрелян». Про все «человек в капюшоне» Берія доповідав Сталіну, і кавказький горець був задоволений такими гаслами приречених, знаючи, що це впливає на все оточення певним чином, але у більшості випадків мовби не сприймав такого, і у випадку з Якіром сказав: «Вот какой подлец, какой иуда. Умирая, все-таки отводит следствие в сторону, демонстрируя, что предан Сталину, предан нашему государству».

А коли приречені проявляють стійкість, як це зробив Ісус перед смертю, то Сталін був стурбований. Той таки Микита Хрущов згадує: так сталося з Альошею Сванідзе, братом першої дружини Сталіна, який був другом дітей Сталіна, ночував у їхньому домі, вождь любив з ним вести довгі розмови, але він став ворогом народу і його засудили до розстрілу. Вагався Сталін і сказав, що мовляв «передайте от моего имени, что если он покается и все расскажет, ему будет сохранена жизнь», але приречений друг сім'ї відповів: «А мне не в чем каяться. В чем же могу покаяться, если я честный человек, ничего не сделал против партии, против народа, против Сталина?». Не принизилась близька людина, не просив життя у того, хто не давав його йому, але хотів бути вершителем всього живого і з незадоволенням промовив: «Вот какой Алеша, смотри! Такой интеллигентный, мягкотельный, а какую проявил твердость — даже не захотел воспользоваться

---

¹ Там само. — С. 509.

возможностью с условием покаяться остаться в живых. Не покайся — вот какой человек». За всіма репресивними процесами і новітніми традиціями стежила якась непомітна сила, яку представляла людина: «тот самый человек в капюшоне, с которым Пилат имел мимолетное совещание в затемненной комнате во дворе. ...Человек в капюшоне шел по следам палача и кентуриона. ...Остановившись у первого стола, человек в капюшоне внимательно оглядел окровавленного Иешуа, тронул белой рукой ступню и сказал спутникам: «Мертв»¹.

Народу тепер відведено іншу роль — не приймати рішення, а виконувати: «Человек в белье может следовать по улицам Москвы только в одном случае, если он идет в сопровождении милиции, и только в одно место — в отделение милиции! А ты, если ты швейцар, должен знать, что, увидев такого человека, ты должен, немедленно ни секунды, начинать свистеть»². Досить прозоро М. Булгаков описує, як «чорні воронки» забирали людей, які ніколи вже не поверталися, але це він робить під виглядом якогось чаклунства. В якійсь нехорошій квартирі проживало два квартиранти — Беломут і один з втраченим прізвищем: «И вот два года тому назад начались в квартире необъяснимые происшествия: из этой квартиры люди начали бесследно исчезать». Далі пішло і поїхало: «Однажды в выходной день явился в квартиру милиционер, вызвал в переднюю второго жильца (фамилия которого утратилась) и сказал, что того просят на минуточку зайти в отделение милиции в чем-то расписаться. ...не вернулся он не только через десять минут, а вообще никогда не вернулся. ...с ним вместе исчез и милиционер. ...в среду как сквозь землю провалился Беламут... Утром за ним заехала, как обычно, машина, чтобы отвезти его на службу, и отвезла, но назад никого не привезла и сама больше не вернулась»³.

Великий український письменник Микола Гоголь почав наступ на російську імперію, дав росіянам невмирущих героїв — Чічікова, Собакевича, Коробочку, Ноздрьова, ..., а через сто років також український письменник Михайло Булгаков розповів народу, що в Чічікова уже є син Швондер, а в Собакевича — син Шариков. Продовжив М. Булгаков справу М. Гоголя, розповідаючи про «человека в капюшоне» та зальоти Чічікова у повісті «Похождения Чичикова»⁴ в російській імперії, вже за

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 509.

² Там само. — С. 393.

³ Там само.

⁴ Там само. — Т. 1. — С. 331—343.

часів панування в ній комуністів у країні нічого не змінилося, а розмах Чічікова й інших гоголівських героїв навіть розширився. Мов би наснився сон, де із потойбічного мертвого царства під назвою «Мертві душі», яке заметушилося, і з нього виїхала валка, «Манилов в шубе на больших медведях, Ноздрев в чужом экипаже, Держиморда на пожарной трубе, Собакевич, Коробочка, Селифан, Петрушка, Фетинья ...последним тронулся он — Павел Иванович Чичиков — в знаменитой своей бричке. И двинулась вся ватага на Советскую Русь». Написавши свої знамениті твори «Ревізор» і «Мертві душі», М. Гоголь окреслив чітким колом країну і народ, вивів його характеристики, зауваживши, що «только одна Россия могла произвести подобное разнообразие характеров». І не варто вигадувати і приписувати Коробочці якісь українські штампи, як це намагаються робити сучасні політичні технологи.

А яку різноманітність характерів і типів показав М. Булгаков, викриваючи ще більше бруду, ніж М. Гоголь. Перерід читачами, крім того, що виявив артист зі своєї сцени спецтеатру, постали: «господин Жак с супругой... Убежденный фальшивомонетчик, государственный изменник. ...Прославился тем, ...что отравил королевскую любовницу; граф Роберт ...этот был любовником королевы и отравил свою жену; очаровательнейшая и солиднейшая дама... госпожа Тофана, была чрезвычайно популярна среди молодых очаровательных неаполитанок, а также жительниц Палермо, и в особенности тех, которым надоели их мужья. ...госпожа Тофана входила в положение этих бедных женщин и продавала им какую-то воду в пузырьках. Жена вливала эту воду в суп супругу ... и через день прекрасная неаполитанка ...была свободна, как весенний ветер; Фрида ...служила в кафе, хозяин как-то зазвал ее в кладовую, а через девять месяцев она родила мальчика, унесла его в лес и засунула ему в рот платок, а потом закопала мальчика в землю; Марица ...травила отца, двух братьев и двух сестер из-за наследства; император Рудольф, чародей и алхимик. Еще алхимик — повешен; московская портниха ... держала ателье и придумала страшно смешную штуку: провертела две круглые дырочки в стене; двадцатилетний мальчуган ...мечтатель и чудак. Его полюбила одна девушка, а он взял и продал ее в публичный дом; ...танцуют неслыханные полчища гостей... И раскосые монгольские лица, и лица белые и черные сделались безразличными; короли, герцоги, кавалеры, самоубийцы, шулеры, палачи, доносчики, изменники, безумцы, сыщики, растлители; лицо, окаймленное действительно огненной бородой,

лицо Малюты Скуратова; двое последних гостей, один из которых чтобы избавиться от человека, разоблачения которого чрезвычайно опасался, поручил другому (*рядом шедшему*), находящемуся от него в зависимости, обрызгать стены кабинета ядом»¹. Як і в М. Гоголя, тут постала вся Росія, від усіх цих типів йшов холод і негативна енергія, але вони, як гості, підходили до Маргарити, королеви балу, влаштованого Воландом, і цілували її праве коліно, яке від цього розбухало, шкіра на ньому синіла, а її очі стали безнадійними, ноги підгинались, через що вона боялася кожно хвилину заплакати.

Саме така публіка творила в Росії все, що важко знайти в інших народів на нашій планеті. В Росії, коли до влади прийшли комуністи, для них відкрилися великі перспективи: в Москві Чічіков із брички пересів в автомобіль, літав московськими вулицями і проклинав М. Гоголя, який «испакостил, изгадил репутацию так, что некуда нося показать. Ведь, ежели узнают, что я Чичиков, натурально, в два счета выкинут, а то еще, храни бог, на Лубянке насидишься. А все Гоголь, чтоб ни ему, ни его родне...». Проте, як переконався Чічіков, опинившись біля воріт готелю, з якого сто років тому виїхав, нічого не сталося, все, як було в Росії, так і залишилось: «из щелей выглядывали тараканы, и даже их как-будто сделалось больше, ... само собой грязь и гадость была такая, о которой Гоголь даже понятия не имел».

Ставлення до справ були такими ж поверховими і навіть нікудишніми, а виконавці навкруги — свої, відомі, незмінні: «Управляющий (*гостиницей, теперь — «Общезитие»*) — старый знакомый; дядя Лысый Пимен, который некогда держал «Акульку», теперь открыл на Тверской кафе на русскую ногу с немецкими затеями. ...Гость и управляющий облобызались, шушукнулись, и дело уладилось вмиг без всякого ордера». Поселившись у готелі без ордера, поїхав влаштовуватися на службу: «Пишите анкету. ...Дрогнула только у него рука, когда подавал ее. «Ну, — подумал, — прочитают сейчас, что я за сокровище, и...». И ничего ровно не случилось. ...никто анкету не читал, ...барышня-регистраторша распорядилась ею по обычаю: провела вместо входящего по исходящему и затем ...ее куда-то засунула, так что анкета как в воду канула. Ухмыльнулся Чичиков и начал служить».

Далі стало дозвільніше діяти: полетів в організацію, де видають пайки, і вирішив влаштувати краще харчову провізію за Со-

---

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — С. 591—596.

бакевича, який там вимагав академічного пайка, і «на себя получил, на несуществующую жену с ребенком, на Селифана, на Петрушку, на того самого дядю, о котором Петрищеву рассказывал, на старуху мать, которой на свете не было. И всем академические. Так что продукты к нему стали возить на грузовике». Зустрів Ноздрюва, який у зовнішній торгівлі займався продажем кавказьких кинджалів. На них виявився напис «Мастер Савелий Сибиряков», через що їх забракували, і Чічков теж вирішив зайнятися зовнішньою торгівлею і почав діяти: «Баранов в двойных тулупах водил через границу, а под тулупами брабантские кружева; бриллианты возил в колесах, дышлах, в ушах и невесть в каких местах. И в самом скором времени очутились у него около пятисот апельсинов капитала». А далі — більше: «подал куда следует заявление, что желает снять в аренду некое предприятие, и расписал необыкновенными красками, какие от этого государству будут выгоды. ...Дали в аренду. ....Аванс пожалте. ...Расписался Чичиков и на трех извозчиках увез дензнаки». Забажалось Чічкову одержати кредит під товари: «Покажите товары. ...Агента позвольте. Дать агента! Тьфу! И агент знакомый: Ротозей Емельян. ...Привез в первый попавшийся подвал и показывает. Видит Емельян — лежит несметное количество продуктов. — И все ваше? — Все мое. — Ну, — говорит Емельян, — поздравляю вас в таком случае. Вы даже не миллионщик, а трильонщик! ....(решили) выдать ему n+1 миллиардов». І що тільки не виробляв Чічков, щоб запаморочити голову всім «Мертвим душам»: Основал трест для выделки железа из деревянных опилок и тоже ссуду получил. Вошел пайщиком в огромный кооператив и всю Москву накормил колбасой из дохлого мяса. Помещица Коробочка, услышав, что теперь в Москве «все разрешено», пожелала недвижимость приобрести; он вошел в компанию с Замухрышкиным и Утешительным и продал ей Манеж, что против университета. Взял подряд на электрификацию города, ...войдя в контакт с бывшим городничим, ...насчет денег, отпущенных на электрификацию, написал, что их у него отняли банды капитана Копейкина. Словом, произвел чудеса». Такого успіху Чічков не мав, коли торгував мертвими душами за часів Гоголя, а тепер «...по Москве вскоре загудел слух, что Чичиков — трильонщик».

І настав крах, і все сталося, як у минулому: «погубил же Чичикова, как правильно предсказал Гоголь, Ноздрев, а прикончила Коробочка», і як тепер завелось на всій Русі «...Чичиков действительно взял в аренду несуществующее предприятие и что он, Ноздрев, не видит причины, почему бы не взять, ежели все бе-

рут». Запитували Ноздрьова про Чічікова, який все на нього валив, а що уже говорила Коробочка, то всі засмутилися, «и неизвестно, чем бы все это кончилось, если бы не нашелся среди всей компании один. Правда, Гоголя он тоже, как и все, и в руки не брал, но обладал маленькой долей здравого смысла. И он воскликнул: «А знаете, кто таков Чичиков? И когда все хором грянули: Кто?! — Он произнес гробовым голосом: Мошенник». Не перевелися в Росії з давніх часів Чічікови, і про це першим сказав М. Гоголь, а через століття підтвердив М. Булгаков, обидва були в немилості в російських можновладців.

Видатними письменниками не задоволені і в нашій Україні ті, які навчилися «добра» в Росії: «И те, у кого миллиарды из-под носа выписали, и те, кто их должен был отыскать, метались в ужасе, и перед глазами был только один непреложный факт: миллиарды были и исчезли». Дві сотні років тому М. Гоголь, і майже сотню років тому М. Булгаков попереджали, що розплата настане рано чи пізно, і «напрасно Чичиков валялся у меня в ногах, и рвал на себе волосы и френч, и уверял, что у него нетрудоспособная мать. ...Где миллиарды? Где народные деньги?! Вор!! Взрезать его, мерзавца! У него бриллианты в животе! Вскрыли его. Тут они. — Все? — Все-с. — Камень на шею — и в прорубь! И стало тихо и чисто»¹.

Уродженець Києва М. Булгаков відчував холодний подих півночі, він її остерігався, описуючи в «Білій гвардії» молодих Турбіних, мати яких померла тоді, коли «Жизнь-то им как раз перебило на самом рассвете. Давно уже начало мести с севера, и метет, и метет, и не перестает, и чем дальше, тем хуже. ...На севере воет и воет вьюга, а здесь под ногами глухо погромыхивает, ворчит встревоженная утроба земли. Восемнадцатый год летит к концу и день ото дня глядит все грознее и щетинистей»². Але доля як і Шевченка, і Гоголя, занесла Булгакова на північ, і він там проповідував свої ідеї, схожі на ідеї славних попередників.

У Росії, як писали і Гоголь, і Булгаков, існує непереможна кругова порука в усьому, і в крадіжках, і у хабарах, і в розкраданні майна, і в насильстві, і в політиці, і у прикритті всього існуючого паскудства. Кругова порука в насильстві, яку запровадив кавказький горець, пов'язувала на все життя групу людей, які сповідували ідеї Леніна, а такі групи були на всіх шаблях державного управління, в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Як згадає син Микити Хрущова Сергій Хрущов: «Отец рассказывал,

¹ Булгаков М. Избранные произведения: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — С. 342.

² Там само. — С. 28.

что Коба брал этот листок, расписывался на нем, а дальше пускал по кругу. Трудно сказать, верил ли в это Молотов, когда писал: «Смерть собакам!», или просто хотел показать, что он еще больший сталинец, чем сам Сталин. Вождь очень хорошо это понимал...», а відповідаючи на запитання, чи є підпис Микити Хрущова на розстрільних списках, то син відповів: «Никиты Сергеевича нет ни одной — он, тогда кандидат в члены Политбюро, в пятерку, в ядро, которое все подписывало, не входил. С 38-го года он находился в Киеве, где, действительно, визировал документы на аресты, а в Москве — Бог миловал», тобто в Україні він робив те, що робила п'ятірка в Москві, мабуть, кругова порука з візуванням була неодмінно, як учив Сталін¹.

Якщо Гоголь доводив, що Росія не готова вийти на шлях прогресу, і на тому шляху ще трапиться безліч ритвин, то Булгаков пояснив причину, яка зовсім невтішна, попереджаючи: перше, неможливо перетворити Шарикових і Швоньдерів на людей, як це довів знаменитий професор Преображенський; друге, відсутність у російській дійсності місця для Майстра. Саме цих головних причин не врахував геніальний письменник, а тому не зумів завершити другого тому «Мертвих душ», це було об'єктивно, і зрозумівши безвихідну ситуацію, Гоголь спалив незакінчену працю, а сам пішов у вічність. Така Росія, така її дійсність.

Сергій Єсенін. Після виходу «Переписки з друзями» та появи глав із другого тому «Мертвих душ» критика на адресу Гоголя зроста неймовірно, забулася попередня висока оцінка його творчості. Подібний поворот думок колишніх прихильників, посилення зневаги недоброзичливців має чітке пояснення. Про Росію і росіян, характерні особливості самої держави і її народу багато писали видатні російські митці, але ніхто із них не ставив такого завдання, як українець Гоголь: перевиховати народ, навчити його позбутися «пошлости» тобто паскудства, краще працювати, відмовитися від хабарів, шахрайства, бандитизму, крадіжок, обманів, зрад і наклепів. Своїх задумів українцеві здійснити не вдалося, він загинув, а «пошлость» так і залишилась, про яку знаменитий поет часів комуністичної влади в Росії С. Єсенін сказав словами одного із своїх героїв:

*А народ ваш сидит, бездельник,
И не хочет себе ж помочь.
Нет бездарней и лицемерней,*

---

¹ Бульвар Гордона. — 2009. — № 30. — С. 6—7.

*Чем ваш русский равнинный мужик!*¹

Не брався великий співець поезії С. Єсенін підвищувати працьовитість росіянина, як цього домагався український письменник, але й такі слова стали причиною його трагічної загибелі. Гоголь у своїх творах виявив багато некомфортних рис росіянина, та ще й мав намір розповісти чи навчити, як їх позбутися для блага всієї імперії, що також стало причиною його трагічної загибелі. Як і гоголівські твори «Ревізор» і «Мертві душі», есенінські твори «Русь советская», «Русь бесприютная», «Русь уходящая», «Страна негодяев», збірник творів «Москва кабацкая» й інші показують тасмнічні сторони душі російського народу, те саме паскудство, пияцтво, розбій і лінощі.

Повертаючись із Персії, Єсенін видав у Тіфлісі 1925 р. збірку «Страна Советская», в якій вміщена поема «Страна негодяев», що була заборонена і побачила світ тільки у 1956 р. в період теплілля після сталінського режиму. Яка гіркота оновила С. Єсеніна, який так само, як і Гоголь, розчарувався північною столицею, проголосивши, що «мне только осталось — озорничать и хулиганить». В особі Номаха, вихідця з українських степів, він вбачав себе:

*А корда-то, корда-то...
Весельм парнем,
До костей весь пропахивший
Степной травой,
Я прише в знот город с пустыми руками,
Но зато с полным сердцем
И не пустой головой.
Я верил... я горел...
Я шел с революцией,
Я думал, что братство не мечта и не сон,
Что все во единое море сольются,
Все сонмы народов,
И рас и племен².*

Великі сподівання були марні, і настало повне розчарування і в поета, і в усіх, хто вірив, робітники, селяни й інтелігенція, а тому С. Єсенін написав для влади: «Оставлю прославлять города и женщин, а сам буду славить преступников и бродяг». Жодного

¹ *Есенин С.* Стихи и поэмы. — Лениздат, 1965. — С. 442.

² *Есенин С.* Стихи и поэмы. — Лениздат, 1965. — С. 497.

сумніву, що великий росіянин був обізнаний з намірами Гоголя викоринити паскудство в Росії, знав, що йому не дозволили здійснити свої наміри, через багато років він нічого не бачив в Росії, окрім суцільного бандитизму:

*Банды! Банды!
По всей стране,
Куда ни взглядишь, куда ни пойдешь ты —
Видишь, как в пространстве,
На конях
И без коней,
Скачут и идут закаменелые бандиты.
Это все такие же
Разуверившиеся, как я...¹.*

Великий росіянин конкретизує великого українця, який чомусь неполюбляв Німеччину, а це відчувалось під час подорожей країнами Європи, але він утаємничував багато внутрішнього змісту своїх творів, і завдяки Єсеніну розгадується Гоголь, який в особі героя Чекістова, комісара часів комуністичного режиму, показав, хто, як і для чого править Росією:

*Я гражданин из Веймара
И приехал сюда не как еврей,
А как обладающий даром
Укрощать дураков и зверей.
Я ругаюсь и буду упорно
Проклипать вас хоть тысячи лет,
Потому что хочу в уборную,
А уборных в России нет².*

Знав і бачив Гоголь, що Росією управляли німецькі вихідці, всі царі і вищі чини були нащадками німців, вони глузували з російського народу за його паскудство, дозволяючи сміятися над ним самим же митцям імперії, до яких належав і Гоголь. Згадаймо, як Гоголь показував корупцію і побори, але в Росії так нічого і не змінилося, а тому герой Єсеніна зробив такий висновок:

*В этом мире немытом
Душу человеческую
Ухорашивают рублем.*

¹ *Есенин С.* Стихи и поэмы. — Лениздат, 1965. — С. 495—496.

² Там само. — С. 443.

Проте треба відмітити, що коли Гоголь не виступав відкрито проти влади, то Єсенін в ті жорстокі комуністичні часи написав:

*Нужно прямо сказать, открыто,
Что республика наша — bluff¹,
Мы не лучшее, друг мой, дерьмо.*

.....
*Вся Россия — пустое место.
Вся Россия — лишь ветер да снег»².*

Свої почуття до того, що відбувається навкруги в Російській імперії часів комуністичного режиму, Єсенін не мав сили стримувати, і він писав про голод, про який навіть тепер росіяни замовчують, не визнають і намагаються забути. Великий поет бачив жорстокість влади, в душі і через поезію засуджував дії комуністів:

*Люди с голоду бросились в бегство,
Кто в Сибирь, а кто в Туркестан,
И оскалилось людоедство
На сплошной недород у крестьян.*

Влада не бажає, щоб народ, а також іноземці не бачили всього того, що чиниться в імперії, до кого хилиться народ і причини його незадоволення. Всі жорстокі дії влади показав у своїй поезії Єсенін, за що й поплатився життям у молоді роки:

*Кто сумеет закрыть окно
Чтоб не видеть, как свора острожная
И крестьянство так любят Махно?*

*Потому что мы очень строги,
А на строгость ту зол народ,
У нас портят железные дороги,
Гибнут озими, падает скот»³.*

Для влади і народу, так само як Гоголь показував у творі «Гарас Бульба», поет дає пояснення прихильності народу до своїх

---

¹ Блеф, обман.

² Єсенін С. Стихи и поэмы. — Лениздат, 1965. — С. 461—462.

³ Там само. — С. 461.

провідників, а такі герої, як Махно з'явилися не у Великоросії, а у Малоросії, тобто в Україні, а цим Єсенін підкреслює для комуністичної влади імперії, що український народ не терпітиме насилля і боротиметься — «Мужик если гневен не вслух, то завтра придет с ножом»:

*Я знаю этого парня,
Что орудует в этих краях,
Он, кажется, родом с Украины
И кличку носит Номах.*

І нарешті, яка схожість думок, слова Єсеніна перегукуються через майже століття з історичними дослідженнями Гоголя про минувшину, з його «Тарасом Бульбою», а поряд з цією героїкою ще й з «Ревізором» та «Мертвими душами»: Хлестаков — «эти чиновники, большие дураки; и в голове только, я думаю, файдаже посвистывает»; Городничий — «Это такие лгуны... это такие мошенники, каких свет не производил»; «Ничего не вижу. Вижу какие-то свиные рыла вместо лиц». Чи не про подібне читаємо в Єсеніна:

*Пью за Русь!
Пью за прекрасную
Прошедшую Русь.
Разве нынче народ пошел?
Разве племя?
Подлец на подлеце
И на трусе трус¹.*

Саме те, що серед послідовників Гоголя чимало видатних митців в Україні і Росії часів комуністичної доби, свідчить, що творчість генія розрахована автором, як він і писав, на перспективу, ще мають подати своє слово українські митці часів незалежності України, про що письменник багато написав і у творах на українську тематику, і в історичних фрагментах української історії.

---

¹ *Есенин С. Стихи и поэмы. — Лениздат, 1965. — С. 476.*

Любое зло — своим же ядом
Свой отравляет организм.

И. Губерман

XV Чому Гоголь гнівався на Росію?

Гоголь ніколи не казав, що не любить Росію, навпаки, наголошував на своїй любові і прихильності до неї, але при цьому критикував за порядки і паскудство. Основна причина цієї критики полягає в тому, що Гоголь не бачив іншого виходу з ситуації, в яку потрапив український народ після Переяслава, а тому намагався змінити народ, з яким українцям належало жити в єдиній імперії, але він також бачив, що це здійснити надзвичайно важко: у митця для цього не вистачало фізичних та духовних сил, часу, але було розуміння неможливості розв'язання проблеми, яка під силу лише самій природі. Водночас росіяни шукали, доводили, що письменник не любить Росію, і це була правда, але чому, які джерела наповнювали ту нелюбов, не завжди можна почути, мовби письменник ні з того, ні з сього став нелюбити Росію.

З Петербурга Гоголь постійно просив свою маму збирати все, що тільки можливо, про культуру, літературу, історію, пісні, перекази і білини для використання в літературній діяльності. Отже, Гоголь знав про наявність цінних матеріалів і першоджерел, які ще не зникли, не вкрадені, не забуті, а крім того, вмів їх використовувати. Є всі підстави стверджувати, що М. Гоголь одержав від свого батька Василя Гоголя багатющий досвід письменства та літературні матеріали, а головне, поклик до мистецтва з певною тематикою, ідеями та прототипами героїв, що можемо продемонструвати на прикладі батькової п'єси «Простак, або хитрощі жінки, які перехитрені солдатом»¹.

¹ Гоголь В. А. Простак, или хитрость женщины, перехитренная солдатом. — Основа. — 1862. — № 2. — С. 19—43.

Досить глибокі ідеї, стосунки між українцями і росіянами, прототипи героїв, закладені у цій п'єсі Василем Гоголем, можна знайти в багатьох творах його знаменитого сина Миколи Гоголя. Основна ідея п'єси, написана поміщиком, привчити ледачих селян працювати, бо лінності призводять до того, що жінка обдурює чоловіка, і навпаки, всіх селян обдурює москаль, а влада здирає надпомірні податки, але про все це навіть лінки було думати, буде, буде. Ледачий селянин Роман нічого не робив удома, не ходив у поле працювати, а жінка Параска йому зраджувала з місцевим дячком Хомою Григоровичем. Коли зрада відкрилася, то в науку для всіх селян Параска сказала своєму ледачому чоловікові Романові: «Якби ти не лежав з ранку до вечора та робив так, як люди роблять, то б не було сього нічого, то доти лежав, поки вилупив чорта. Я тобі скільки казала: Е, Романе, не лінуйся. Лінність до добра ніколи не приводить».

Що з цієї п'єси взяв син Микола Гоголь? У творі «Вій» є Хома Брут, який потрапив у ситуацію, подібну на ту, в якій побував дячок Хома Григорович, різниця лише в тому, що Хому Микола Гоголь показав на широкому полотні народу, а Василь Гоголь свого Хому, якого москаль перетворив на чорта, показав на невеличкому полотні місцевого значення. Письменник В. Гоголь, як поміщик, намагався навчити належно працювати на себе місцевих селян, а М. Гоголь у другому томі «Мертвих душ» закликав краще працювати всіх селян Росії на прикладі розумних і працьовитих поміщиків. Коли співставити результати навчань, то вони були однакові: селяни так і не почали, належно працювати і мати М. Гоголя ледве зводила кінці з кінцями, яка також не вміла господарювати і розорилася. За свою повчальну проповідь у другому томі «Мертвих душ» М. Гоголь зазнав шаленої критики з боку всіх верств населення, відчувши загрозу, він спалив рукопис праці, а сам помер.

У п'єсі В. Гоголь показав, що навіть збіднілих безземельних селян влада імперії обкладає високими податками: «Солдат: — Как можно продать последний хлеб? Это худо; Роман: — А що ж маєш робити? Де ж бо я грошей узяв на подушне? Заробить не здужаю, нивки і ліси уже давно розпродав; скот ніпочому; тільки що послідній хліб, щоб прокляті сіпаки не обливали на морозі холодною водою. Добре було колись, що продав бузівка, та й розплатився; а тепер і корову з телям продаси, — то тільки хіба за половину заплатиш, бо тепер та корова, що треба було рублів сорок заплатити, більше не дадуть ялишники, як рублів десять. Отаке тепер на світі настало! Де ж нам гроші брати?»; Солдат: —

Да как же ты живешь?». Не треба дивуватися, що М. Гоголь, знаючи твори свого батька, в яких яскраво показано податковий гніт селян, через що вони не знають як далі жити, прибувши до Петербурга з молодим запалом хотів влаштуватися працювати в міністерство, щоб знизити податки для українців. Хоча нічого йому не вдалося здійснити, але це приклад намагання служити Україні великим письменником, що він і робив своїми знаменитими творами.

Запозичив М. Гоголь у батька неоднозначне ставлення до росіян, яке привите в дитинстві, уже ніколи не зникає, зокрема у цій же п'єсі «Простак» В. Гоголь вкладає в уста свого героя слова, а вони свідчать про реальні думки батька, на яких виховувались його діти: «Роман. Ні, москалю! Сучий син...; Солдат: — Ай да хозяйошка! Спасиба тебе (хоче її обійняти). Параска: — Геть, москалю! Не жар-туй (відштовхуючи його). Оцього-то вже я не люблю і — суча дочка — коли не трісну так, що й очі вилізуть!; Соцький: — Кумо, пошуй-кай лиш там у печі, чи нема борщу, або каші, або кваші! ... Уже ж таки треба москаля чимсь нагодувати; Солдат: — Ну чево-нибудь на первый случай ... Нам много не надо: курица к обеду, а другая к ужину: а если и лаврениками накормишь, то сердиться не стану; Соцький: — Уже москаль і захріп. Знемігся сердега від походу; Параска (до дячка — Б. П.): — Извольте, годуйтеся, а то не вдасця нам ні попиту, ні поїсти: москаль такий голодний ліг, як собака, і як прокинеться, то сам усе потріска; Параска: — Нехай Біг милує, щоб я їла у пеклі варене; Солдат: — Да где бы ни было, нам до того дела нет, лишь бы вкусно; Параска: — Не еретичний і москаль, який же хитрий». Насіння потрапило у гарний ґрунт, подібні висловлювання стосовно росіян можна вчитати у листах, а також вони вкладені в уста персонажів творів.

Батько В. Гоголь вигадав, що чорти навідуються в гості до селянок, а поросята виловлюють зайців краще за хортів: «Параска: — Ото-то й диво. Він поросям ловить зайці; Роман: — Як поросям?; Параска: — А я тобі хоч забожусь, що від мого кованого кабанця не втече ні один заєць; Роман: — Уже що меткий, то меткий; Солдат: — Ну, смотри, Роман, как черт выбежит...; Роман (тремтить і хреститься): — А який же страшний!; Солдат: — Ну, Роман! Теперь чорта выгнал, а гнездо себе возму; Роман: — Я чув, що нечистий дух з рогами, а у сього й рогів нема?; Солдат: — Ну, нечего делать. Рога он тебе оставил». Щось схоже на те, що в М. Гоголя називають елементами містики, але про Василя Гоголя такого не пишуть, а ось за чортів і відьом, залучених для викриття паскудства людини, мертвих душ, які оживають для

махінацій, та коней, які літають, і нечистих, що переносять козаків з грамотами до царського двору, що значно перевищило уяву батька, викликало підозру в росіян, а критики назвали мистецькі прийоми письменника містикією. А слід було б спитати у тих критиків і обвинувачів, чи мав змогу Василь Гоголь, поміщик середньої руки, сказати відкрито, що ані йому, ані селянам немає життя від податкового тиску, поборів москалів та утримання окупаційних військ — ні не мав, а чи мав змогу Микола Гоголь у часи царя Миколи I відкрито сказати те, що він засвоїв від батьків: перекручену українську історію, зневагу до українців, духовне і матеріальне здирство, примушуючи слухняних хохлів принизливо стояти на колінах, також не мав такої змоги, а тому вдавався до різних неймовірних прийомів. І нарешті останнє зауваження критикам: не син Микола, а його батько Василь розповідав багато таємничого, побаченого та почутого дивним голосом і в церкві, і в родичів, і в інших місцях, хто буде його дружиною, а особливо дивним було те, що так і сталося. Проте основного розповідача всього дивного Василя Гоголя забули, а його розповіді розглядали з усіх боків, назвали їх містикією і приписали Миколі Гоголю, пригвинтивши до нього ярлик містика. Діймо за святим писанням: залишім батькові батькове, а синові синове, не забуваючи, що син продовжував справу батька, але в гігантських масштабах.

Про те, що син перейняв багато мистецьких прийомів у батька, можна побачити з того, що п'єса В. Гоголя «Простак» у мініатюрі нагадує всю творчість М. Гоголя: батько висміював нероб і лінивців та навчав краще жити українців, з одного боку, з другого, виставляв тиск росіян, як окупантів, яким треба давати данину і матеріальну, і духовну; син у творах на українську тематику вносив на поверхню все принизливе стосовно себе і своєї держави в українському суспільстві, також закликав позбутися лінощів і заздрощів, принизливості, зрадництва і меншовартості та зміцнювати волю до боротьби, з одного боку, а з другого, викривав суцільне паскудство в російському суспільстві та проповідував перевиховання, показував приклад вміння розумних поміщиків організувати кращу працю російських селян. Все спрямовувалось на те, щоб росіяни навчилися більше виробляти продукції самі і менше забирали у завойованих народів, зокрема в українців, які вимушені перебувати в складі Російській імперії.

Результат творчості і батька, і сина є, але не в усьому: Російська імперія зруйнувалась і перестала прямо експлуатувати багато народів, але опосередковано росіяни й далі тримаються своїх ім-

перських традицій; росіяни як вважали українців малоросами, а себе великоросами, так і вважають, а українці з цим миряться; українці так і не позбулися меншовартості, яка вкорінилась у них на генетичному рівні, що перешкоджає зміцнювати волю для боротьби за свободу; селяни так і не навчилися ефективно працювати через постійні структурні зміни впродовж століть, викачування фінансових і матеріальних ресурсів для військових та промислових потреб.

Це була взаємна зневага, незадоволення тим паскудством, яке не подобалося в Росії Гоголю, з одного боку, і невдоволення росіян таким прямим висміюванням усіх сторін їхнього життя малоросом, з другого. Кожному відомо, що суспільство — це та сама людина, інтегрована особистість, а творча діяльність Гоголя в Росії відповідала вислову Ніцше: «Если хочешь насолить кому-либо, достаточно лишь сказать о нем какую-нибудь правду»¹. І справді, М. Гоголь сказав росіянам про них правду, а такого не любить ні конкретна людина, ні суспільство, нація, за що росіяни й не люблять дотепер, але єдине треба було довести, за що великий малорос так вперто намагався насолити великоросам. Адже росіяни про себе високої думки, особливо перед так званими малоросами, бо вони, бачите, великороси, і це проявлялося в усьому, особливо в літературі, до якої мав прямий стосунок М. Гоголь, адже «вся великая русская литература — это умопомрачительное по красоте созвездие идиотов, мечтающих исправить мир и лезущих со своим умом куда ни попадя»².

Все незадоволення росіян творчістю Гоголя і самим письменником сконцентроване у листі 15 липня 1847 р. їхнього пропагандиста — критика Белінського, фрагменти якого подаються дослівно³: «Да, я любил вас со всею страстью, с какою человек, кровно связанный своею страной, может любить ее надежду, честь, славу, одного из великих вождей ее на пути сознания, развития, прогресса»; «под покровом религии и защитой кнута проповедают ложь и безнравственность»; «Я не в состоянии дать вам ни малейшего понятия о том негодовании, которое возбудила ваша книга во всех благородных сердцах»; «если ее приняли все... за хитрую, но чересчур нецеремонную проделку для достижения небесным путем чисто земной цели, — в этом виноваты только вы»; «вы глубоко знаете Россию только как художник, а не как мыслящий человек, роль которого вы так неудачно приняли на себя в вашей фантастической книге»; «это

¹ *Ничше Ф.* Злая мудрость. — М., 1993. — С. 24.

² Бульвар Гордона. — 2007. — Сент. — № 39.

³ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 289—297.

не потому, чтобы вы не были мыслящим человеком, а потому, что вы столько уже лет привыкли смотреть на Россию из вашего прекрасного далека»; «великий писатель... учит варвара-помещика наживать от крестьян больше денег, учит их ругать побольше»; «Или вы больны — и вам надо спешить лечиться, или... не смею досказать моей мысли»; «ваша книга есть плод умственного расстройства, близкого к положительному сумасшествию»; «гимн властям предержавшим хорошо устраивает земное положение набожного автора»; «ваша книга уронила вас в глазах публики и как писателя, и, еще более, как человека»; «ваша последняя книга позорно провалилась сквозь землю. ...порадуйтесь падению вашей книги!»; «Мысль сделаться каким-то абстрактным совершенством, стать выше всех смирением — может быть плодом или гордости или слабоумия»; «вы позволили себе циническо-грязно выражаться не только о других, но и о самом себе, — это уже гадко»; «Не истиной христианского учения, а болезненной боязнью смерти, черта и ада веет от вашей книги»; «что за язык, что за фразы! «Дрянь и тряпка стал теперь всяк человек»...кто бы подумал, что эта надутая и неопрятная шумиха слов и фраз — произведение автора «Ревизора» и «Мертвых душ»?»; «получение вашего письма дало мне возможность высказать вам все, что лежало у меня на душе против вас»; «тут дело идет об истине, о русском обществе, о России».

Виходець з України, письменник намагався щось зробити в Росії, для її народу, але це було йому не під силу, що й визначало його поведінку: він дедалі більше занурювався в себе; близьке його оточення почало помічати, що письменник мовчав: «Нам казалось непонятным уверение Гоголя, что ему надобно удалиться в Рим, чтоб писать об России; нам казалось, что Гоголь не довольно любит Россию, что итальянское небо, свободная жизнь посреди художников всякого рода, роскошь климата, поэтические развалины славного прошлого, все это вместе бросало невыгодную тень на природу нашу и нашу жизнь»¹. Ще тільки готуючись до Петербурга 1828 р., Гоголь писав своїй мамі із Ніжина, що він добре знає людей, щоб реально дивитися на життя, він знав про Російську імперію, куди готувався поїхати, знав, яке місце посідає Україна в ній, і, звичайно, народ: «я слишком много знаю людей, чтобы быть мечтателем»². Це стосувалося Росії, куди він збирався. Прибувши до північної столиці і зустрівши холод не тільки самої природи, але й оточення, він написав твір «Сорочинская ярмарка», де описав українську дій-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 111.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 2. — С. 26.

сність тих часів, веселість, але «Гром, хохот, песни слышались тише и тише. Смычок умирал, слабея и теряя неясные звуки в пустоте воздуха» для нього і таких, як він, що йшли до північної столиці «Еще слышалось где-то топанье, что-то похожее на ропот отдаленного моря, и скоро все стало пусто и глухо». І нарешті зробив висновок, залишаючи «ярмарку», юність і привілля Ніжинського ліцею: «Не так ли и радость прекрасная и непостоянная гостя, улетает от нас, и напрасно одинокий звук думает выразить веселье? В собственном эхе слышит уже он грусть и пустыню и дико внемлет ему. Не так ли резвые други бурной и вольной юности, поодиночке, один за другим, теряются по свету и оставляют, наконец, одного старинного брата их? Скучно оставленному! И тяжело и грустно становится сердцу, и нечем помочь ему»¹. Так писав Гоголь про свої почуття, коли залишив свою батьківщину, так він відчув своє ставлення до Росії, що було причиною незадоволення нею і проведення більшої частини творчого життя за кордоном.

Письменник не стільки не любив Росію, скільки ображався на неї, це мало проявляється і у творчості, і в листуванні, але чому? Побувавши в Петербурзі і Москві, Гоголь дійшов висновку, що Російська імперія основу якої становить старовинний Руський народ, який прийшов зі своїми князями до північних міст і заснував Москву, багато зробила того, через що втрачено те, що прийшло з Русі, а також й те, що нове народжувалось. У його висловлюваннях і характеристиках простежується незадоволення, коли Гоголь не поділяв жителів імперії на українців і росіян, бо це був народ, який з українських земель, це українці, а тому написав: «Странный народ русский: была столица в Киеве — здесь слишком тепло, мало холоду; переехала русская столица в Москву — нет, и тут мало холода; подавай бог Петербург! Выкинет штуку русская столица, если подсоседится к ледяному полюсу»². Справедливо зробити єдиний висновок, що не хто інший, а українці під проводом київських князів йшли далі й далі на північні землі. Проте з часом, асимілюючись, все змінювалось, Москва залишалася ще князівською: «Она еще до сих пор русская борода», а Петербург зовсім змінився — «он уже аккуратный немец», у ньому нікого і нічого руського — «с полночи начинают печь французские хлебы, которые назавтра все съест немецкий народ»³. Нарешті, між столицями Російської імперії не було єдності думки і дій: по-перше, «Москва нужна для России; для Петербурга нужна Россия»; по-друге, над Москвою Петербург насмі-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1. — С. 92.

² Там само. — Т. 7. — С. 168.

³ Там само. — Т. 7. — С. 168.

хається, «над ее аляповатостью, неловкостию и бесвкусием», а «Москва кольнет Петербург тем, что он человек продажный и не умеет говорить по-русски». У своїх петербурзьких записках 1836 р. Гоголь висловився з приводу того, чому всі їдуть до Петербурга, не до Києва чи навіть Москви: «В Москву тащится Русь с деньгами в кармане и возвращается налегке; в Петербург едут люди безденежные и разежаются во все стороны света с изрядным капиталом. ...в Петербург идет русский народ пешком летнею порою строить и работать». Що тут можна додати до того, що вся українська молодь, яка мала освіту, їхала туди, де була можливість якось реалізувати себе і заробити грошей.

Колись хотів до Петербурга, а вже 1839 р. у листі від 4 листопада до М. Погодіна Гоголь пише: «Ох, если бы ты знал, как мне хочется скорей развязаться с Петербургом! Боже, Боже! Когда я увижу час своего отъезда? Умираю от нетерпения»¹. Залишав Петербург назавжди, так він думав, але кожного разу повертався, і знову лист до М. Погодіна від 27 листопада 1839 р., а це свідчить, що терпещ увірвався: «Как здесь холодно, и привет, и пожатие, часто, может быть, искренние, но мне отовсюду несет морозом. Я здесь не на месте. О, Боже, Боже? Когда я выеду из этого Петербурга»². Втікши з Петербурга до Москви, він не знайшов і там спокою, а тому геній з радістю і полегшенням залишив взагалі Росію: «...у меня на душе несколько покойнее. Тяжесть, которая жала мое сердце во все пребывание в России, наконец как будто свалилась ...слава Богу»³, — писав Гоголь 25 липня 1840 р. матері із Відня. Дивина, але великий російський письменник рятувався втечею з Росії, яку він мав би любити, але в ній все йому не подобалось — і паскудство, і корупція, і холод звідусіль.

Водночас, хоча і не подобається в Росії, але письменник має якусь завдання, а тому, перебуваючи за кордоном, він писав, що втрачає різкість тих відносин, яких зазнавав у Петербурзі, що зменшує його енергетику до написання комедій і драм про Росію. У листі від 7 листопада 1838 р. до М. Балабіної Гоголь пише, що хотів би проїхатися новою залізницею, про яку вона йому повідомила, щоб «услышать это смешение слов и речей нашего вавилонского народонаселения... Здесь бы, может быть, я рассердился вновь — и очень сильно — на мою любезную Россию ...а без гнева — вы знаете — немного можно сказать: только рассердившись, говорится

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 76.

² Там само. — С. 84.

³ Там само. — С. 112.

правда»¹. Письменнику треба було додати деякі штрихи до нової праці, бо в нього вже був готовий перший том «Мертвих душ», про який він казав, як згадує княжна В. Репніна: «первый том — грязный двор, ведущий к изящному строению»². На «Мертві душі», як називав сам письменник цей твір «Брудний двір», в Росії насувалась чорна хмара і величезна штормова критика.

Тільки невелика частина прогресивної Росії позитивно оцінила працю, а від решти чулася суцільна критика. Через те, що Гоголь почув, прибувши до Росії, він був розгублений, маючи на руках уже готовий рукопис «Мертвих душ», а тому в листі до М. П. Балабіної в січні 1842 р. скаржився: «С того времени, как только ступила моя нога в родную землю, мне кажется, как будто я очутился на чужбине». Розгубленість і зневіра письменника посилювалася, що відчувається в листі від 10 січня 1842 р. до М. Максимовича: «Если бы ты знал, как тягостно мое существование здесь, в моем отечестве. Жду и не дождусь весны и поры ехать в мой Рим, в мой рай, где я почувствую вновь свежесть и силы, охлаждающие здесь. ...Приезжай когда-нибудь, хоть под закат дней, в Рим, на мою могилу, если не станет уж меня в живых»³. Перебуваючи в Римі і закінчивши велику працю, Гоголь сподівався, що йому віддадуть у Росії належне, а тут майже щомісяця він відчував погіршення ставлення оточення до себе, і в лютому 1842 р. знову пише М. П. до Балабіної уже про погіршення свого душевного стану: «всякое незначительно-приятное чувство превращало в такую страшную радость, какую не в силах вынести природа человека, и всякое сумрачное чувство превращало в печаль, тяжкую, мучительную печаль, и потом следовали обмороки»⁴.

З Гоголем сталося те, що й з Пушкіним, Шевченком, іншими інтелектуалами, які дивились на імперію через призму гоголівського «Портрета», а «портрет этот ходит по рукам и рассказывает томительные впечатления, зарожда в художнике чувство зависти, мрачной ненависти к брату, злобную жажду производит гоненья и угнетенья»⁵. Через це царизм тримав, мов на повідку, при дворі Пушкіна, давав грошові подарунки Гоголю, тримав у заточенні Шевченка. Коли загинув на дуелі Пушкін, померли Гоголь і Карамзін, то цар заявив: «Карамзин умер как ангел!», Пушкін жив і вмер непокірливим, Гоголь також не був придатним для

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 41.

² Там само. — С. 40.

³ Там само. — С. 165.

⁴ Там само. — С. 167.

⁵ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 119.

корони — обіцяв величити Росію, а виходило навпаки, Шевченко зовсім не прийнятий царською сім'єю. Про Пушкіна і Гоголя Короленко писав: «Его (*Пушкіна — Б. П.*) погубила та же велико-светская среда, которая теперь убеждала Гоголя отречься от своего смеха и от своей жизни»¹. Звичайно, Гоголь, як і Пушкін, знали про своє становище і мусили терпіти наругу, що не могло не викликати в них незадоволення Росією, через це вони пішли з життя у розквіті творчих сил. Як і Гоголь, Пушкін знав, як ставилися царі до нього і його творчості, і в уявній розмові з Олександром І написав, що коли б поет ще більше написав би критичних поезій, то цар «рассердился б и сослал его в Сибирь, где бы он написал поэму «Ермак» или «Кочум», разными размерами с рифмами»², хоча його тільки за один лист вислали з Одеси в село Михайлівське, а ще на поета очікував Сибір.

Не вдалося генієві Гоголеві через просвіту виправити справу в Росії, не зрушили з місця паскудство й низькопробність знамениті Достоевський і Булгаков, а все через те, що Росію важко зрозуміти, а ще важче щось виправити, на цій невдячній ниві всі терпіли, терплять і терпітимуть поразку. Їхньому мистецтву протистояв потужний етнічний сплав князівської, ханської і царської, переважно чужинської, крові, а тому перед кожним, хто намагався щось виправити, поставала невинна «история рода с пятнами то большой славы, то позора, любви, ненависти, порока, разврата ...»³. Все це не приносило добра нації, бо кров змішувалась, мов би генетично відбувалось обеднання націй, а насправді — величезне духовне розшарування, нація духовно роз'єднувалась, що й підтверджував Гоголь: «Породнится родством по душе, а не по крови может один только человек». Щоб вивчити цю проблему, щось виправити, М. Гоголь і брався за історію, але вона виявилась заплутаною, не під силу одній людині, і навіть одному поколінню.

Все-таки М. Гоголь, починаючи вивчення української історії, багато сказав про Росію в розмовах з польськими і російськими емігрантами в Римі. В листі від 25 травня 1838 р. із Рима поляк П. Семенов до Б. Яньського писав: «Занимается Гоголь русской историей. ...он хорошо видит, что нет цемента, который бы связывал эту безобразную громадину. Сверху давит сила, но нет внутри духа»⁴. І цей нездоровий дух, як він його називає, — «пош-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 289.

² Пушкин А. С. Сочинения в 3-х томах. — М.: Худ. литер., 1986. — Т. 3. — С. 415.

³ Булгаков М. Избр. произв.: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 1. — С. 313.

⁴ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 37.

лось» або взагалі його відсутність, Гоголь описував у «Ревізорі» і «Мертвих душах», саме за це росіяни ображалися, гнівалися і кляли письменника. Ображався і Гоголь на те, що він відкрив у Росії, він побачив, що тут життя немає, а тому уже наприкінці молодого життя російська дійсність згубно вплинула на великого малороса, і він, побачивши, як в одній сім'ї читають його «Ревізора», запитував з докором: «Як ви читаєте цю мерзоту, та ще й у Великий піст?». Треба однозначно сказати, що не про свої праці «Ревізор» і «Мертві душі» казав письменник, як намагаються подати росіяни, а про те, що він відкрив і описав у російській дійсності, яку він і сам гидував, і не переносив, а тому й помер. І це видно з того, що коли помирав у Римі на віллі княгині Зінаїди Волконської молодий граф Йосип Вієльгорський, якого письменник цінував, то написав Погодіну в листі від 5 травня 1839 р.: «Не житъ на Руси людямъ прекраснымъ; одни только свиньи там живущи!». Звичайно, тут він мав на увазі холодну погоду, яка негативно впливає на людину, але не тільки, оскільки Гоголь не любив безліч народів, які населяли імперію і руйнували слов'янські національні основи, не любив її величезну територію, не придатну для життя. Не любив письменник Росію ще й тому, що він бачив її порядки і суцільне паскудство, яке він намагався виправити, але переконався, що воно переростає на щось погане, і так сталося з часом. Не вдалося щось зробити письменникові, щось покращити в імперії практично неможливо, адже навіть через сто років його герої відчували себе в Росії ще вільготніше, ніж описував Гоголь, про що написав уже М. Булгаков, показавши той жах, який охопив усю імперію часів диктатури пролетаріату в комуністичну добу.

Перебуваючи за кордоном, Гоголь, коли його сестри закінчували «Патріотичний інститут», вимушений був їхати на деякий час в Росію, щоб прилаштувати «патріоток», як він називав сестер, які зовсім не були пристосовані до самостійного життя, і в листі від 10 вересня 1839 р. до С. Шевирьова писав: «Неужели я еду в Россию? Я боюсь за свое здоровье. Я же теперь совсем отвык от холодов: каково мне переносить?». Не бажав їхати до Росії, шукав можливість комусь передоручити справу влаштування сестер, але не вдалося, і в листі від 12 вересня 1839 р. скаржитися Жуковському: «Мои прожекты и старания уладить мой неотезд в Петербург не удались». В північних столицях письменник занепадав духом, скрізь зустрічав перепони на шляху до мети, яку йому визначено Вищими Силами, жорстока критика за написані твори, ходіння з простягнутою рукою за шматком хліба і поневіряння у чужих людей у пошуках притулку призвели до

того, що геній у розгубленості писав 5 вересня 1839 р. М. Балабіній із Відня: «Тяжело очутиться стариком в лета, еще принадлежашие юности, ужасно найти в себе пепел вместо пламени и услышать бессилие восторга»¹. Те, до чого був доведений письменник, бачимо з того, що в останні дні перебування в Петербурзі Гоголь пише П. Погодіну 25 січня 1840 р.: «Мертвящий гнет низкого, пошлого, внешнего лежит теперь на ремнях моих. О, выгони меня, ради Бога и всего святого, вон в Рим, да отдохнет душа моя! Скорее, скорее! Я погибну»². Довго вишукував різні причини не їхати в Росію, але обставини були сильні від його бажання, і він поїхав, але повернувшись у червні 1840 р. до Європи, Гоголь постійно з тугою про це згадував: «я в моем болезненном состоянии поминутно делаю упрек себе «И зачем я ездил в Россию!»³. І ось раптово, здавалося, всі думки перевернулися, начебто лист писав зовсім не Гоголь.

У такі важкі хвилини Гоголь нарешті зрозумів, що він досяг своєї важливої творчої мети, і більше не варто щось робити, а за таких обставин ще й неможливо, але йому бракувало грошей. І тут Гоголь проявив усю свою геніальність у сатири і гуморі: відчуваючи потребу, найперше у грошах, він, щоб переконати співбесідника, своє оточення чи кредитора, висував такі аргументи, які протистояли всьому сказаному раніше, навіть іноді здоровому глузду. Він не мав іншого виходу, а дослідники і різноманітні писарчуки сприймали і сприймають його слова за правду, чого робити не слід, про це писав і сам Гоголь. Перебуваючи в Римі на початку 1841 р., письменник залишився зовсім грошей, а харчуватись треба було, і в листі від 5 березня 1841 р. він написав С. Аксакову ні з того, ні з сього відкритим текстом: «Я теперь прямо и открыто прошу помощи. ...Теперь я ваш; Москва — моя родина. В начале осени я прижму вас к моей русской груди. ...меня теперь нужно беречь и лелеять. Я придумал вот что: пусть за мною приедут Михаил Семенович (Щепкин) и Константин Сергеевич (Аксаков). ...Я бы ехал тогда ...как школьник... надоевшей школы домой под родную крышу и вольный воздух. ..Они привезут с собою глиняную вазу. ...в этой вазе теперь заключено сокровище; стало быть, ее нужно беречь»⁴. Тут увесь Гоголь, як художник, який зумів в одному листі накреслив широке полотно взаємопов'язаних і протилежних людських стосунків: тут було твердження, що коли раніше ні Петербурга, ні Москви він не переносив, то тепер «Мос-

¹ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 60.

² Там само. — С. 93.

³ Там само. — С. 118.

⁴ *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 124.

ква — моя родина»; якщо раніше вихваляв Рим, вважав його батьківщиною, а тут як школяр втікає із «надоевшей школы домой». У листах і творах писав, що в Росії можуть жити лише свині, і раптом автор такого твердження поспішає «домой под родную крышу и вольный воздух». Фізіологічно людина влаштована так, що всі члени її тіла належать до тієї самої нації, що й батьки, а автор листа, батьки якого українці, заявляє, що притисне російських друзів «к моей русской груди»; в кожному реченні листа слово «теперь», то виходить, що раніше все було навпаки: коли душа була на піднесенні, то з грудей Гоголя линула не «разудалая» російська пісня, а «он приняля петъ разгульную малороссийскую песню», але немає прикладів, щоб із «русской души» і «русской груди» мимоволі лилася «разгульная малороссийская песня». Важливо з'ясувати нарешті — яка в нього душа, коли він казав: «я сам не знаю, какова у меня душа — хохлацкая или русская».

У читача, ученого, дослідника, літератора виникає слушна питання — то коли письменник був правий — тоді, коли писав листи друзям і комедії народу, чи «теперь», коли просив грошей? Все пояснюється просто: ще з юнацьких і учнівських років мав хист розповідати щось досить погане людині про неї ж, а після цього довести протилежне, і виявлялось, що він говорив тільки гарне та справедливе; тут він не мав, за що харчуватися, а тому використав усе своє вміння, аби звернути увагу на бідність та ще й приписав досить суттєве і справедливе твердження, що «в этой вазе теперь заключено сокровище; стало быть, ее нужно беречь», а тому гроші треба давати. Отож, у наведеному листі до С. Аксакова і про невизначеність національності своєї душі Гоголь казав з гумором, а тому так треба розуміти великого українського письменника, що стане ще одним кроком до його розгадування.

Він сподівався одержати славу, почесні, покращити свій фінансовий стан, можливо, придбати житло, так уявляв собі повернення до Росії автор завершеної комедії «Мертві душі». а залишився навіть без шматка хліба, бо комедію заборонили друкувати. Багато хто з оточення письменника, які першими довідалися про зміст комедії, сприйняли її недоброзичливо, і парадокс був у тому, що надія була тільки на царя, який дав трохи грошей і дозволив друкувати. Такі обставини вимусили Гоголя написати в лютому 1842 р. М. П. Балабіній: «Меня томит и душит все и самый воздух. Я был так здоров, когда ехал в Россию, думал, что теперь удастся прожить в ней поболее, узнать те стороны ее, которые были доселе мне не так коротко знакомы. Все

вышло, как кривое колесо»¹. В листі від 10 лютого 1842 р. із Москви до Н. М. Язикова він укотре підтвердив свої похмурі думки, написавши з сумом: «как ни уединенно я здесь живу, но меня все тяготят здешние пересуды, и толки, и сплетни».

Звинувачення Гоголя в тому, що він не знав Росії, були справедливими, бо вже 1849 р. він сказав Я. Т. Гроту: «Я нахожусь в затруднительном положении, — рассуждал он, — чтобы лучше узнать Россию и русский народ, мне необходимо было бы путешествовать, а между тем уже некогда: мне около сорока лет, а время нужно, чтобы писать»². Дивно, ставши великим російським письменником, а його так зазвичай називали росіяни, Гоголь збирався вивчати і Росію, і російський народ, чого він не мав наміру робити стосовно Малоросії, тобто України і українського народу, де він народився, де всмоктав з молоком українські традиції і культуру, використовуючи їх для написання російських комедій і сатир. Вірний своєму методу, письменник не став витрачати часу на подорожі, обравши інший шлях: просив знайомих повідомляти про побут, звичаї і традиції в окремих частинах Росії; читав багато книжок і посібників, як засіб пізнання природи, тваринного світу, флори і людей Росії; просив своїх товаришів робити нотатки для нього про окремі місця країни, де вони буватимуть; особисто побував тільки в Калузькій губернії.

Письменник, як будь-яка людина, не забуває кривди, а тим більше несправедливої, він двав здачі представникам російської влади за те, що йому не дозволили працювати в Київському університеті. У травні 1848 р. з Гоголем побажали зустрітися професори київських вузів на квартирі М. В. Юзефовича, який у 1846—1858 рр. був на посаді попечителя Київського навчального округу. Уже знаменитий письменник, який щойно повернувся з Палестини, де побував у супроводі високих чиновників за вказівкою самого Миколи I, мабуть, не забув, що він також мав намір очолювати кафедру історії, бути професором Київського університету і писати історію України, але йому нічого цього не дозволив тодішній попечитель Київського навчального округу Брадке. Мабуть, такий гіркий спомин спонукав автора неперевірених комедій проявити власну неабияку пихатість і навіть зневагу не до самої професури, а до самої посади попечителя Київського навчального округу, адже знаменитість не позбавляє людину проявляти свій супротив несправедливості. Зустріч відбувалася на балконі у будинку Юзефовича: «Гоголь остался пе-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 167.

² Там само. — С. 337.

ред выстроеными профессорами, словно начальник, принимающий подчиненных. Все низко ему поклонились. Он потупился ...не ответил на поклон, который заменил его потупленный взор. ...Юзефович ...стал представлять ему по одиночке его почитателей. ...Гоголь чуть-чуть кивал головой и произносил тихо: «Очень приятно, весьма приятно, душевно рад во всех отношениях». ...Юзефович ...просил его сесть откусать, но Гоголь, взглянув на закуски и на чай, сделал брюзгливую гримасу, еще брезгливее посмотрел на своих почитателей и закрыл глаза рукой. ...Никто не осмелился сесть в его присутствии. ...Вдруг он подал руку хозяину, сделал общий поклон его гостям и направился к выходу»¹. Так, це був Гоголь, який сердитим писав «Ревізора» і «Мертві душі», він же сердячись влаштував імпровізоване театральне видовисько на тему, як Брадке не допустив українську знаменитість до кафедри і професорства у Київському університеті, а так зімпровізувати здатний тільки митець, перебуваючи у зеніті слави та за підтримки самого царя, і про таку обставину добре пам'ятав намісник Брадке Юзефович.

Подібну зверхність Гоголь відчував на собі від багатьох у російській столиці за свої твори, які не всім подобались. Повернувшись у 1848 р. до Петербурга, перебуваючи у зеніті слави і маючи повагу в суспільстві, він якимось після закінчення вистави в Олександрійському театрі зайшов до артиста Мартинова і сказав йому: «Хорошо, Мартынов, я доволен. Я заметил, что вы играли свою роль с любовью». Завітав також до актриси В. В. Самойлової, якій також сказав: «Мило, мило, а главное, — умно провели свою роль. ...Вы и Мартынов помирили меня с русской сценой», що дало привід актрисі сказати друзям. «Никогда, — рассказывала Вера Васильевна, — так высоко не хвалил нас и государь». Після такого піднесення Гоголь надумав зайти ще й до директора театрів О. М. Гедеонова, який саме займався фінансовими справами театрів. У приймальні, знаючи Гоголя, одразу ж пропустили його до кабінету директора, де відбулася сцена: «Здравствуйте Александр Михайлович! — Гедеонов (мельком взглянул на него): Здравствуйте! (снова углубился в работу). Что вам нужно? — Гоголь: — Я — Гоголь. — Гедеонов (с нетерпением): Так что же нужно? — Гоголь (растерявшись): Где ваш сын Этьен? — Гедеонов (обертываясь и указывая рукой): Так через переднюю к нему. ...жаль было Гоголя, когда он, то бледный, как полотно, то красный, как рак, шел... до комнаты директорского сына»².

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 315.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 324—325.

Були й більш прикре ставлення і висловлювання: «Один из сенаторов... с негодованием посмотрел на Гоголя: «Не могу видеть этого человека... — Посмотрите на этого гуся, как важничает, как за ним ухаживают! ...Ведь это революционер, — продолжал военный сенатор, — я удивляюсь, право, как это пускают его в порядочные дома. Когда я был губернатором и когда давали его пьесы в театре, поверите ли, что при всякой глупой шутке или какой-нибудь пошлости, насмешке над властью, весь партер обращался к губернаторской ложе. Я не знал, куда деваться, наконец, не вытерпел и запретил давать его пьесы. ...его стоило бы за эти «Мертве души», и в особенности за «Ревизора», сослать в такое место, куда ворон костей не заносит! ...Остальные партнеры сенатора ... прибавили... — что и говорить, он опасный человек, мы давно это знаем»¹.

Не все те, що пишуть про Гоголя, має якусь реальну основу, можливо, його цькували революційні твори та нехтування оточенням. В Петербурзі і Москві він висловлював якеś незадоволення, перебуваючи в тих чи інших компаніях, ніде довго не затримувався, а тихо зникав, показуючи іноді свою зверхність, іноді сердився, а тому з усього видно, що відчував себе незатишно. Чому? Письменник сердився на Росію, на росіян, хоча вони йому й допомагали, вивели на високий літературний олімп. З жовтня 1850 до 1851 р. Гоголь перебував в Одесі і трохи — у Василівці, і цей період був характерний тим, що поведінка Гоголя докорінно відрізнялась від тієї, про яку ми читаємо, коли він перебував у Росії. В Одесі він не проявляв чогось неординарного, якогось незадоволення, скадалося враження, що це не той розбещений письменник, якому все дозволялось, але якого можна було зневажати, як це робили навіть близькі люди в Петербурзі і Москві. В Одесі проявилися всі його українські риси. Княжна Варвара Миколаївна Репніна згадувала, що його любила княжа челядь за те, що він молився в церкві як простий мужик і любив співати та слухати українські народні пісні: «Еще за год до кончины, когда он страшно состарился душевно, достаточно было ему услышать звуки родных украинских мелодий, чтобы все в нем встрепенулось и ярко вспыхнула едва тлеющая искра воодушевления»².

В Одесі Гоголя було не впізнати, порівняно з тим, яким він здався в столиці імперії. Він був слабким і духовно, і фізично, але завжди відвідував зібрання одеського товариства, не залишав компаній раптово і без пояснень, майже завжди брав участь у розмовах. Часто бував у товаристві молодшого брата О. Пушкіна Льва Сергі-

¹ Там само. — С. 359—360.

² *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 392.

йовича, де йому «оказывали знаки величайшего внимания, но его это стесняло и коробило. ...Он был вял, угрюм, сосредоточен; говорил очень мало», але не було випадку, щоб залишив компанію, як це робив у Петербурзі і Москві. Починаючий актор і драматург А. П. Толченев в Одесі у січні 1851 р. зустрівся з Гоголем і провів з ним у товаристві більше двох годин: як і всіх, зустрів приязно, подавав руки, велися розмови про мистецтво і любов до нього, про театр, про бенефіс вистави, в якому братиме участь молодий актор, про мови і гуморески, не було повчань і демонстрації зверхності. Коли товариство розійшлося, то молодий актор подумав, що все побачене і почуте з участю Гоголя «противоречило тому, что мне до тех пор приходилось слышать о Гоголе... в Москве и Петербурге... про нелюдимость, недоступность, замкнутость ...эксцентрические выходки в аристократических салонах обеих столиц; ...приглашенный в один аристократический московский дом... улегся с ногами на диван и проспал ...почти весь вечер»¹. Пояснення тут може бути тільки одне: або це не той Гоголь, або письменник ненавидів московське і петербурзьке суспільство, або на нього наводили наклеп, бо в Одесі письменник поводився толерантно. Подібні стосунки з Гоголем в Одесі описав і Н. А. Мізко, коли він в компанії зустрівся з письменником у А. І. Орлая, а через день — у будинку Трощинського, де мешкав Гоголь: приймав радушно приймав, і говорили про все, особливо про літературу, коли йому гість приніс книжку, в якій автор розповів історію своїх батьків, то, подякувавши, сказав: «Я описываю жизнь людскую, поэтому меня всегда интересует живой человек более, чем созданный чьим-нибудь воображением»².

На відміну від Москви і Петербурга, де Гоголь рятувався втечею з театрив, після закінчення вистав, досить зверхньо ставився до акторів, хоча й вихваляв їх, в Одесі все відбувалось навпаки: допомагав молодим акторам у підготовці їхніх бенефісів, приходив і на репетиції, і на вистави. Якось на квартирі режисера Одеського театру Богданова зібралися актори для зустрічі з Гоголем, і коли він прийшов, то, побачивши багато незнайомих, трохи розгубився за своїм звичаєм, але завдяки створеній приємній атмосфері швидко вговтався, а далі «оживился и пошла самая одушевленная беседа, между ним, Л. С. Богдановой, П. И. Орловой, Соколовым, Ильиным и всяким, кто только находил, что сказать. Русские и малороссийские анекдоты, поговорки прибаутки так и сыпались»³. Про всі відмінності у ставленні знаменитого Гоголя до людей у Малоросії і Велико-

¹ Там само. — С. 400.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 401.

³ Там само. — С. 406.

росії добре знали в імперії і платили йому злістю, а письменник не залишався в боргу, відплачував своїми творами, але сили були нерівні, він був «один у полі воїн».

Великие люди подобно метеорам:
сверкнули и сгорели, осветив мир.

Наполеон I.

XVI Що сталося з Гоголем?

Українець прямував до омріяної столиці Російської імперії, щоб чогось досягти, і коли стикнувся з російською реальністю, у нього виникло бажання її виправити, але виявилось, що такого здійснити не можливо: він втратив надію, майже відмовився від своїх попередніх цінностей; майбутнього не бачив і загинув. Феноменальний факт у тому, що своє непринаadne майбутнє Гоголь описав ще до початку написання (1835 р.) першого тому «Мертвих душ» в оповіданні «Портрет» (1831—1835 рр.), в якому відстоював власну ідею творчості, а саме — «мысль о жизненности бескорыстной правдивости истинного искусства, свободного, признающего над собою лишь собственный суд»¹. Другу редакцію цього оповідання (1841 р.) було зроблено вже після написання «Ревізора» і першого тому «Мертвих душ», коли письменник, відчувши шалену критику за зображення Росії без художнього оформлення, з натури, як вона є, попередив читачів, що такий натуралізм, названий російським реалізмом, неприємний, але кожен митець сам собі суддя. Таким гоголівським тлумаченням свого мистецтва, особливо намаганням подавати все з натури, був незадоволений Белінський, мовляв, письменник «кажется, хотел выразить гибельное следствие копирования с натуры вместо творческого воспроизведения с натуры»². Надруковано оповідання в збірнику «Арабески» 1835 р., в ньому оповідується, що в процесі написання художником портрета з лихваря «в душе его возродилось такое странное отвращение, такая непонятная тяжесть... Ему сделалось страшно», він написав тільки очі і відмовився від роботи. Лихварь благав художника продовжити і правдиво подати вираз очей, бо «если он передаст их верно, жизнь его сверхъесте-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 324.

² Там само. — С. 324; (Беллинский В. Г. — Т. VI. — С. 426—427).

ственною силою удержитися в портреті, що он через то не умрет совершенно», але художник категорично відмовився від роботи і «ростовщик умер»¹. Хтось підказував письменникові, коли він щойно завершив «Ревізора» і ще не написав «Мертвих душ», а вже «очі» в оповіданні «Портрет» бачили тодішню імперію, яка дивилась на майстра страшенним поглядом, хоча трохи посипаного сміхом. Таку страшенну правду не могли прощати росіяни, а тому за ті очі художник мав великий гріх, а Гоголь ще й наругу і критику, яку треба було «искупить» за те, що своїм мистецтвом він висміяв чи то лихваря, чи то Росію, а вже після цього творити «высокое созданье искусства», щоб примирити своїх друзів і ворогів. Вони й формували навколишнє середовище, яке вкрай негативно впливає на творчих людей, їхні ідеї, виявляється, що цього уникнути практично неможливо, бо близьке оточення не визнає того, хто виходить наперед, бо «Не бывает пророк без чести, разве только в отечестве своем, и у сродников, и в доме своем»², а тому, можливо, спираючись на святе письмо, Ключевський висловився справедливо, що стосується Гоголя: «Великий идеал в дурной среде извращается в ряд нелепостей».

Щоб проаналізувати ситуацію в Росії і висміяти її, у Гоголя була власна ідея, яка співпадала з ідеєю, яку йому ще й подав О. Пушкін, а коли треба було знайти творчий шлях виходу з паскудної ситуації, виявленої в Росії і показаної в «Ревізорі» і «Мертвих душах», то хоча ідея й була, але такого консультанта і помічника, на якого письменник духовно спирався, вже не було, він залишився наодинці серед океану спрямованих на нього очей. Ідеї, висловлені письменником у «Переписці», зустріли вороже представники старої і молоді Росії. У великого майстра комедії і сміху не було іншого виходу, як зійти зі шляху, а гіркота, викликана ворожими відгуками про його нові ідеї хоча поступово і вщухала, але «скорбный образ поэта (*Пушкина — Б. П.*), в самой душе которого происходила гибельная борьба старой и новой России, стоит во всем своем трагическом обаянии»³, — писав Короленко. У своїх творах Гоголь проповідував зміцнення волі народу і боротьбу за свободу, шлях прогресу. Подібну істину у творах письменника помітив Пушкін, і саме тому він давав ідеї для написання знаменитих творів, у яких і реалізувалась глибинна проблема, що дуже турбувала знаменитого поета. Цю глибинну проблему Пушкін висловив, коли в його присутності Карамзін

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 3. — С. 113.

² Библия. Мк 6(4).

³ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 310.

розповідав про завершену працю «История государства Российского» і висловив свою думку, що «Россия должна существовать лишь как абсолютная монархия», на що Пушкін, «оспаривая его сказал: Итак, вы рабство предпочитаете свободе»¹. Так, великі творці освітлюють шлях людству, окремим націям і народам, спалахуючи, як метеорити, але до Гоголя та й до Пушкіна додатково підходять слова Ціолковського: «Жизнь выбрасывала и умерщвляла таланты».

Існує багато підстав стверджувати, що незадовго до смерті Гоголь не мав великих проблем з фізичним здоров'ям, бо коли десь у червні 1851 р. він побував у підмосковному маєтку Смирнових, згадував Арнольдї, «Перед обедом мы ходили купаться с ним. Он уморительно плясал в воде и делал в ней разные гимнастические упражнения, находя это здоровым»². В минулому були в нього невеликі проблеми з лікуванням водними процедурами. Залишивши Петербург і прибувши до Відня у червні 1840 р. Гоголь з натхненням і при здоров'ї почав якесь лікування водою та посилено працював. Через деякий час у нього раптово погіршилося самопочуття, підвищилось нервове роздратування, додався розлад шлунку, навіть припинилося його травлення. Важко дати оцінку тодішньому стану здоров'я письменника, але те, що він сам розповідав, «то, что могло бы помочь желудку, действовало раздражительно на нервы, а нервы — обратно на желудок»³, шкодило його здоров'ю. Невідомо, чому не було зрозуміло ні європейським лікарям, ні самому пацієнту, що йому вода не підходила його організму, а тому саме водні процедури були основною причиною всіх розладів його травлення. Якщо врахувати ще й його гемороїдальну хворобу, про яку він пише в багатьох листах, то саме цю хворобу слід було б лікувати, а не пити мінеральні води, які погіршували травлення. І тільки 25 січня 1851 р. Гогодь написав до Плетньова з Одеси, що він веде таке життя, яке необхідно для його здоров'я, оскільки «стакан холодной воды и обливание вредит»⁴.

Існує чимало прикладів лікування водами, які за своїми структурними властивостями вбивчо впливають на організм, а видатний письменник чомусь вперто «лікувався» водами. Особливо чутливими до води є люди, які народилися під знаком Риб, а митець належав до цього знаку (20 березня), адже такі організми

¹ Пушкін А. С. Сочинения в 3-х томах. — М.: Худ. литер., 1986. — Т. 3. — С. 414.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 423.

³ Там само. — С. 114.

⁴ Там само. — С. 404.

чутливо реагують на воду, особливо її структуру, яка в різній воді, особливо мінеральній, різна. Про особливе реагування на воду людей знаку Риб свідчить той факт, що вони переважно добре почуваються в дощову погоду, мряку: «Мне бы дорога теперь, да дорога в дождь, слякоть, через леса, через степи, на край света. ...я не мог посидеть в комнате... — и отправился бродить по дождю», — писав Гоголь М. Погодину 17 жовтня 1840 р. з Рима. Гоголь добре знав, що за такої хвороби треба більше ходити і писати стоячи. Аненнков згадував, його кімната в Римі, в якій «помещалось письменное бюро в рост Гоголя, обыкновенно писавшего на нем свои произведения стоя»¹ і стоячи писав скрізь, де мав кімнати для праці.

Лише через десятиліття письменник дійшов висновку, що великі дози води йому шкідливі. Ще з шкільної парти всім нам розповідали, що Гоголь, працюючи в Італії над своїми творами, постійно тримав перед собою велику карафу води, але ніхто не уточнював, що вода була холодна із водоспаду Терні, що це був його постійний засіб самолікування, якого письменник дотримувався все життя, і що за один раз він випивав води багато, майже всю карафу. Багато вживав води, вона була йому шкідлива, але все це супроводжувалось лише його скаргами на властивість свого організму: «никогда не подвергаться испарине. Я горю, но не потею»². В спекотні сонячні дні шкіра його ставала сухою, на обличчі виступав яскравий рум'янець. Тоді ще не було досліджено на прикладі північних пінгвінів, що пиття холодної води у великій кількості спонукає організм витратити багато калорій на його зігрівання до температури тіла, внаслідок чого вага тіла зменшується. Тому не дивно, що в листах дізнаємося, що Гоголь їв багато, але ніколи не мав зайвої ваги, а коли прибув 1841 р. з Рима до Росії, то взагалі схуд. Письменник полюбляв розповідати в бесідах з товаришами про своє здоров'я, особливість свого організму, про що Н. М. Язиков написав із розмови з Гоголем. Він у бесіді розповідав «о странностях своей (вероятно мнимой) болезни: в нем-де находятся зародыши всех возможных болезней; так же и об особенном устройстве головы своей и неестественности положения желудка. ...желудок его вверх ногами»³.

В Петербурзі Гоголь почав скаржитися лікарям на здоров'я, але вони і товариші визнавали його здоровим, хоча він постійно казав, що його допікає гемороїдальна хвороба. Жодного сумніву,

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 127.

² Там само. — С. 132.

³ Там само. — С. 156.

що письменникові чи іншій творчій особистості, щоб досягти якогось успіху в літературі, а він дуже цього прагнув, треба було багато писати, а це сидяча праця, яка і стала причиною хвороби, що постійно турбувала письменника. Хоча його заспокоювали, що така хвороба в Петербурзі у більшості чоловіків, але саме вона пошкодила всі його органи травлення і нарешті з'їла його тіло, але це не була основна хвороба.

Отже, фізично Гоголь був не такий уже хворий, а основну свою хворобу і її причину він визначив сам у листах до своєї мами. В листі від 2 вересня 1851 р. він писав: «Думал я, что всегда буду трудиться, а пришли недуги — отказалась голова. Здоровье мое сызнава не так хорошо, и, кажется, я сам виноват. Желая хоть что-нибудь приготовить к печати, я усилил труды... Бедная моя голова! ...Молитесь обо мне, добрейшая моя матушка! Трудно, трудно бывает мне!» «Нервы мои так расколебались от нерешительности... Расстройство же нынешнее моего здоровья произошло от беспокойства и волнения... А виной этого беспокойства был я сам, как и всегда мы сами бываем творцы своего беспокойства — именно от того, что слишком много даем цены мелочным, несостоящим вещам»¹. Подібне мало продовження і, як згадував І. Тургенєв, близько середини 1851 р. вони разом з М. С. Щепкіним «ехали к нему как к необыкновенному, гениальному человеку, у которого что-то тронулось в голове... Вся Москва была о нем такого мнения»². Як тут не вдатися до філософського осмислення гоголівського феномена про наукові дослідження ставлення народу, і особливо близького оточення, до геніальних людей, яке в усі віки було неприязним, що й сприяло їхній загибелі. Життєвий і творчий шлях геніального митця свідчить, що мов би про нього викладені думки: «Отрицательное отношение окружающих заставляет новатора замыкаться в самом себе. ...его гениальная идея уже не высказывается никому. ...чем обширнее воображаемый мир гения, тем больше растет его отчуждение от человечества. Гения никто не понимает, он уже не раскрывает рта, чтобы не быть тотчас же осмеянным и осужденным»³. Геніїв знищували фізично, морально і забуттям: учителя і філософа Ісуса розп'яли на хресті; Сократа примусили випити отруту; Колумба закували в кайдани; Яна Гуса спалили; Лавуазьє принизили і заточили; Пушкіна травили і спровокували йти на ду-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 429, 431.

² Там само. — С. 443.

³ Циолковский Э. К. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 273.

ель, що означало реальну смерть; Гоголя травили і змусили відмовитися від їжі.

Саме через те, що Гоголь геній, саме через те, що він передавав своєму оточенню великі ідеї і думки, не зустрічаючи співчуття, а навпаки — «чувствуют личное оскорбление от ненависного гения» про них як націю і державу, його полишали творчі і фізичні сили. Із спогадів Н. В. Берга можна дізнатися, що близько середини літа 1851 р. Гоголь жив на дачі у Шевирьова під Москвою і «продолжал писать второй том «Мертвых душ», вытягивая из себя клещами фразу за фразой. К завтраку и обеду Гоголь являлся не всегда, а если являлся, то сидел, почти не дотрагивался ни до одного блюда и глотал по временам какие-то пилюльки»¹.

Причин такого стану ще ніхто не розгадав, але Гоголь, вихований у поміщицькій сім'ї, ще з юності бачив суспільну несправедливість, його серце розривалось від свавілля судів, він бачив викривлену українську історію, втрату культури і традицій, він ненавидів тодішню державну службу, якій хотів присвятити своє життя, ненависною була йому панщина, а тому у своїх творах він зібрав в один вузол все це паскудство, пронизуючи його своїм гнівним сміхом, щоб прокотився народний сміх скрізь, щоб всьому свинству не було місця в країні.

Водночас, однією із основних причин посилення нервового захворювання стало таке: все суспільство було незадоволене «Перепискою», і автор знав, щось та станеться з другим томом «Мертвих душ», а тому він страшенно переживав, звертався до релігії і Бога. Психологічний тиск суспільної думки, а особливо всієї російської інтелектуальної еліти створив нестерпні психічні умови. Гоголь у розмові з І. Тургенєвим близько у жовтня 1851 р. спочатку висловив незадоволення, а коли запитавши: «Почему Герцен позволяет себе оскорблять меня своими выходками в иностранных журналах?», одержав деякі пояснення, то визнав: «Правда, и я во многом виноват, виноват тем, что послушался друзей, окружавших меня, и, если бы можно было воротить назад сказанное, я бы уничтожил мою «Переписку с друзьями». Я бы сжег ее»². Але ж він працював над другим томом «Мертвих душ», у якому закладені ті самі ідеї та ідеологія, що і в «Переписці», а тому, шкодуючи, що не спалив її, Гоголь спалив другий том «Мертвих душ», а сам пішов із життя, як і передбачав.

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 427.

² Там само. — С. 442.

Які причини призвели до такого трагічного кінця? Як уже відмічалось, Гоголь висловлювався і був у тому переконаний, що він виконує певну місію, що доручили йому Вищі Сили, які сприяли йому у творчості: він пише, і текст сам лягає на папір, але він казав, що не треба нікому показувати текст твору, доки він не буде завершений, а коли покаже і прочитає, то кінець. З творами на українську тематику, з «Ревізором», «Мертвими душами» і «Перепискою» він дотримувався такого обмеження, твори були закінчені, видані, вони з великим успіхом пішли до читача, хоча російська тематика й не сподобалась багатьом, але це вже людська суєта. Далі всім стало відомо, що Гоголь розпочав писати другий том «Мертвих душ», в якому проповідував ідеї, закладені в «Переписці», і розпочалося чимало прихованих, але потужних процесів. Перше, ідеї, закладені в «Переписці», викликали незадоволення і в усьому суспільстві, і в близькому оточенні, через що письменник втратив силу своєї духовності, яка була, на його думку, підтримувана Вищими Силами, а щоб заслужити в неї колишню довіру, звертався до церкви і її служителів. Друге, письменник порушив свою основу, яка передбачала писати твір до закінчення, не посвячуючи в нього сторонніх. Третє, знаючи, скільки зневаги довелось перенести після виходу в світ «Переписки», Гоголь пішов всупереч своїм переконанням — не читати окремих частин твору до повного його закінчення, і перші глави другого тому читав своїм найближчим друзям, а також своєму духовному отцеві Матвію. Четверте, попри те, що багато людей, навіть сам автор, стверджували, що другий том «Мертвих душ» повністю готовий, але автор читав тільки перші кілька глав, іншого не було, які й були спалені. П'яте, основною причиною трагічного кінця незакінченого твору і самого автора було те, що представники тих сил, які виступили проти «Переписок», зробили все, щоб другий том «Мертвих душ» не побачив світу, серед яких були і граф А. П. Толстой, і о. Матвій.

Саме вони почали вести і вели справу до спалення ненависного їм твору і загибелі їхнього автора, що видно з листа 28 листопада 1851 р. Гоголя до о. Матвія: «Граф А. П. Толстой передал мене ваш поклон и рассказал мне о своем душеусладном пребывании у вас во Ржеве. ...Одна мысль о том, что вы молитесь обо мне, уже поселяет в душу надежду... Ваши два последние письма держу при себе неотлучно. Всякий раз, когда их в тишине перечитываю, вижу новое в них, прежде незамеченное указание и напутствие, и всякий раз благодарю Бога, помогшего вам написать

их»¹. Ось такими листами і вказівками в них, сформульованими о. Матвієм, схваленими графом О. П. Толстим керувався великий Гоголь за три місяці до свого добровільного загину. Хто такі ці представники російського суспільства і як вони були пов'язані з автором неперевершених дотепер комедій про російську дійсність? Граф О. П. Толстой (1801—1873 рр.) був одним із близьких друзів Гоголя в останні роки його життя, 1834—1837 рр. — губернатор Твері, 1837—1840 рр. — військовий губернатор Одеси, в 1856 р. призначений обер-прокурором синоду. Граф надавав письменникові квартиру на Нікітському бульварі у домі Талізінної, опікав у деяких життєвих питаннях, а за його останні твори відкрито висловив думку, що за проповідування таких ідей треба автора відправити до Сибіру, що схоже з реакцією графа Віельгорського, який також добре ставився до письменника, але не вважав його своєю рівнею і назавжди відмовився від нього. Подібне сталося з його менш родовитими друзями, які також вихваляли Гоголя як найкращого письменника, надавали йому житло, допомагали матеріально і фінансово, а коли з'явилася «Переписка», вона їм не сподобалася, вони, як і графи, і сенатори, змішали митця з багнукою, примушуючи його принизливо мовчати, вдаючи дружність, але сумну.

Саме граф Толстой, будучи у Твері губернатором, де був сильний вплив розкольників, прихильний до віри, сприяв тому, щоб туди перевели о. Матвія із глухого села Єзьково Бежецького повіту, який, за спогадами Т. І. Філіпова, «обладал даром слова, превосходящим всякую меру, он с первых же лет своего служения церкви сделался учителем окрест живущего народа. ...о. Матвей, с помощью жившего в нем исключительного дара, успел усвоить себе ту идеальную народную речь, которой так долго искала и донныне ищет, не находя, наша литература, и которую Гоголь так неожиданно обрел готовую в устах какого-то в ту пору совершенно безвесного священника»². Є чимало підтверджень, що о. Матвій мав неабияку силу впливу на людей: зустрівшись з о. Матвієм у церкві, губернатор Твері граф Толстой висловив йому повагу: «С той поры между ними устанавливается духовный союз на всю жизнь»³; а Т. І. Філіпов, письменник і державний діяч, державний контролер, який довідувався про вплив о. Матвія на Гоголя, сам визнавав, що після зустрічей з ним «я испытывал сам на своей душе вредное влияние этой черты его ума; суеверие, в которое он впадал, прилипло и к

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 456.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 458—459.

³ Там само. — С. 461.

моему уму, и мне нужны были усилия, чтобы освободить свою душу от этого порабощения»¹. Виявляється, що гр. Толстой, близький друг Гоголя, «возился с монахами греческого повер'я, ...акафисты и каноны приводили его в восторг», «Графиня Анна Георгиевна Толстая, жена А. П. Толстого, часто вспоминала о Гоголе, особенно постом. Она постилась до крайней степени. ...Настольной книгой графини были «Слова и речи преосвященного Иакова.»... Самым любимым местом книги у Гоголя было «Слово о пользе поста и молитвы». ...В ней подчеркнуты многие строки, как, например: «Страсти помрачают рассудок», «Пост многих похотливых сделал целомудренными, гневливых — кроткими, буйных — скромными, гордых — смиренными и т. д.». Ось саме гр. Толстой, колишній губернатор Твері, щоб захистити місто від розкольників, покликав о. Матвія і домігся успіху, і він, щоб захистити російське суспільство від творів М. Гоголя, поставити заслін його творчості, сприяв тому, щоб з далекої Твері о. Матвій став духовником Гоголя і спрямовував його духовність не на творчість, якою займався письменник, а в інший, трагічний бік. Не всі були задоволені таким союзом, таким духовним отцем і його духовними канонами, про що у 1849—1850 рр. К. І. Марков особисто Гоголю писав так: «Не лишним считаю сказать вам мое мнение об о. Матвее. Сколько мне известно, вам рекомендовал его граф Толстой... о. Матвій сможет говорить о важности постов, необходимости покаяния, ...но тщательно избегает трактовать о сюжетах чисто богословских»².

Що та як о. Матвій за сприяння гр. Толстого проповідував письменникові? Жодного сумніву, що і гр. Толстой, і о. Матвій вміло використали всю крутну ситуацію, в яку потрапив Гоголь, через критику «Переписки» і труднощі з написанням другого тому «Мертвих душ», і його схильність думати про свою особливу місію, і прихильність до релігії, яка посилювалася в процесі труднощів, і велику віру у піст, як засіб лікування своїх шлункових хвороб, й інше. Ось як переконував о. Матвій митця Гоголя у відмові від другого тому «Мертвих душ», вимощуючи шлях до їхнього спалення. Вони знали достеменно, хто подав і підтримав ідею написання «Ревізора» і «Мертвих душ», а тому привели його до такого стану, що примусили відмовитися не тільки від свого основного твору, але й від свого кумира, якого він обожнював і зберігав найкращу пам'ять, — О. Пушкіна. Прикриваючись намаганням очистити совість Гоголя і приготувати його до гідної християнської кончини, «О. Матфей,

¹ Там само. — С. 462.

² Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 463.

как духовный отец Гоголя, ...потребовал от Гоголя отречения от Пушкина. «Отрекись от Пушкина, — требовал о. Матфей, — он был грешник и язычник...». Что заставило о. Матфея потребовать такого отречения? Он говорил, что «я считал необходимыми это сделать». Такое требование было на одном из последних свиданий»¹. Справді, о. Матвій відповідав характеристиці, яку йому давав Ф. І. Образцов: «о. Матфей был суровый, печальный, строптивый, мрачный фанатик»², якщо він вимагав від Гоголя забути найсвятіше для нього ім'я — Пушкіна.

Таку вимогу о. Матвій здійснив тоді, коли переконав Гоголя необхідності не видавати другий том «Мертвих душ» і спалити їх, і про це написав протоієрей Образцов, зокрема, про розмову Т. І. Філіпова з о. Матвієм стосовно Гоголя близько в 1855—1856 рр., під час якої він був присутній³. Мабуть, не випадково йшла цікава розмова між державним контролером Т. І. Філіповим та о. Матвієм, духовним отцем Гоголя, якого не стало через кілька років: за словами о. Матвія, «Гоголь был не прежний Гоголь, а больной, совершенно больной человек, изнуренный постоянными болезнями, цвет лица был землянистый, пальцы опухли; ...талант его угасал и даже почти угас... «Он искал умиротворения и внутреннего очищения». — «От чего же очищения?» — спросил Т. И. Филиппов. — «В нем была внутренняя нечистота». — «Какая же?» — «Нечистота была, и он старался избавиться от ней, но не мог. Я помог ему очиститься, и он умер истинным христианином», — сказал о. Матфей. С ним повторилось обыкновенное явление русской жизни. Наша русская жизнь немало имеет примеров того, что сильные натуры, наскучивши суетной мирской или находя себе неспособными к прежней широкой деятельности, покидали все и уходили в монастырь искать внутреннего умиротворения и очищения своей совести. Так было и с Гоголем. «Что ж тут худого, что я Гоголя сделал истинным христианином?» — «Вас обвиняют в том, что, как духовный отец Гоголя, вы запретили писать ему светские творения». — «Неправда. ...Правда, я советовал ему написать что-нибудь о людях добрых, т. е. изобразить людей положительных типов, а не отрицательных, которых он так талантливо изображал. Он взялся за это дело, но неудачно». — «Говорят, что вы посоветовали Гоголю сжечь второй том «Мертвых душ»? — «Неправда, и неправда ...Гоголь имел обыкновение сжигать свои неудавшиеся произведения. ...Да едва ли у него был готов второй том: по край-

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 481.

² Там само. — С. 462.

³ Там само. — С. 457—458.

ней мере, я не видел его. Дело было так: Гоголь показал мне несколько разрозненных тетрадей с надписями: глава, как обыкновенно писал он главами. Помню, на некоторых было надписано: глава I, II, III, потом должно быть, VII, а другие были без означения; просил меня прочитать и высказать свое суждение. ...в этих произведениях был не прежний Гоголь. Возвращая тетради, я воспротивился опубликованию некоторых из них. В одной или двух тетрадях был описан священник. Это был живой человек, которого всякий узнавал бы, и прибавлены такие черты, которых ...во мне нет... Я воспротивился опубликованию этих тетрадей, даже просил уничтожить. В другой из тетрадей были наброски ...только наброски какого-то губернатора, каких не бывает. Я советовал не публиковать и эту тетрадь, сказавши, что осмеют за нее даже больше, чем за «Переписку с друзьями». Аналіз реальних подій літературної діяльності свідчить, що частина висловлювань о. Матвія відповідають дійсності; справді, Гоголь мав величезні труднощі з написанням другого тому «Мертвих душ», про що свідчать конкретні свідки і близькі родичі письменника, він був розгублений і звертався до церкви; письменникові важко було знаходити, що він сам підтверджував, прототипи героїв для другого тому «Мертвих душ», тому він мусив звернутися до неординарних діячів, яким був його духовний отець, о. Матвій; збережена і надрукована частина другого тому «Мертвих душ»¹ саме й містить тільки чотири глави — I, II, III, IV, що згадувані в розмові; письменник так і зробив зі своїм твором, як рекомендував йому духовний отець — спалив твір, який чудом десь зберігся; як розповідав о. Матвій, що він допоміг письменникові очиститися, рекомендувавши йому піст, який і призвів Гоголя до загибелі. Як все співпадає з думкою письменника, що він все пише про себе, що він сміється з усіма разом над собою. Є всі підстави стверджувати, що можливо і були якісь нариси інших глав, але вони були сирими і незакінченими, що видно із листа до Шевирьова наприкінці липня 1851 р.: «Убедительно прошу тебя не сказывать никому о прочитанном, ни даже называть мелких сцен и лиц героев. ...очень рад, что последние главы, кроме тебя, никому неизвестны. Ради Бога никому».

У творі «Старосветские помещики»² Гоголь написав майже своє закінчення творчого життя. Про смерть Пульхерії Іванівни письменник написав: «Весь день она была скучна... На другой день она заметно похудела и объявила Афанасию Ивановичу, что

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 127—259.

² Там само. — Т. 2. — С. 5—28.

она скоро умрет. ...Через несколько дней она злегла, не могла уже принимать никакой пищи, а затем «после долгого молчания... дыхание ее улетело»; так само помер Афанасій Івнович: «Он не долго после того жил. Он медленно шел по дорожке... позади его произнес кто-то довольно явственным голосом: «Афанасий Иванович!». ...он наконец произнес: «Это Пульхерия Ивановна зовет меня!». ...он покорился с волею послушного ребенка, сохнул, кашлял, таял как свечка и наконец угас так, как она, когда уже ничего не осталось... «Положите меня возле Пульхерии Ивановны», — вот все, что произнес он перед своею кончиною». Про себе М. Гоголь писав: «мне всегда был страшен этот таинственный зов. Я помню, что в детстве я часто его слышал: иногда вдруг позади меня кто-то явственно произносил мое имя». Нарешті згадаймо, що батько М. Гоголя також помер, не від «соматической болезни», а тільки від страху смерті.

Піст, за порадою духовного отця, робив свою справу. «За неделю до масленицы Гоголь казался совершенно здоровым и бодрым», — писав С. П. Шевирьов у січні 1852 р., трохи пізніше О. О. Смирнова згадує, що «После долгого мясоеда настала сырная неделя (масленица). Нащекин и Щепкин позвали Гоголя на блины в трактир Бубнова. Когда они за ним пришли, он наотрез отказался», розгніваний Щепкін взяв Гоголя за вухо і сказав: «Ты когда-нибудь будешь за эти слова раскаиваться, смотри, чтобы не было поздно»¹. Але сталося так, що було пізно, незворотний процес почався: як згадує Шевирьов, «На первой неделе поста я в редкий день не навещал его. Но он тяготился моим присутствием и всех друзей своих допускал на несколько минут и потом отзывался сном, что ему дремлется, что он говорить не может»²; а вже Погодін згадує, що він сказав у четвер: «надо меня оставить; я знаю, что должен умереть»³; той таки Шевирьов написав у спогадах, що останніми словами Гоголя у повній свідомості були: «Как сладко умирать!»⁴; 21 лютого 1852 р. геній відійшов у вічність.

Які слова, але чи вони справедливі — може запитати кожен читач? Мабуть, Гоголь знав, відчував, що його смерть є початком шляху до нового народження, адже пізніше Цюлковський писав: «если однажды получилось рождение, то оно и будет повторяться вечно». Така синхронізація думок двох великих людей не випад-

---

¹ Вересаев В. Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 479.

² Там само. — С. 479.

³ Там само. — С. 479.

⁴ Там само. — С. 486, 490, 494.

кова, як невідповідне все, що стосується людини, яка перебуває під впливом законів Всесвіту, Бога.

Чи не схожа доля генія Гоголя на долю генія Ціолковського в тій таки Російській імперії? За царського режиму визнавали тільки частину творчості Гоголя в Росії («Ревізор» і «Мертві душі»), а іншу частину («Переписка з друзями» та другий том «Мертвих душ») категорично не сприймали, за них генія обливали брудом. І саме тому, що Гоголь вважав ту частину творів, яку визнавали, хоча й не всі, тільки підготовкою до виконання другої частини творчості, яку й не визнавали через це.

Через майже століття, за часів комуністичного режиму, подібне сталося з творчістю геніального К. Е. Ціолковського (1857—1935): частину творів офіційно визнавали, правда, після його смерті (в галузі аеро- і ракетодинаміки, теорії літаків і держабля, космонавтики), а іншу частину в галузі філософсько-світоглядних праць взагалі не визнають до цього часу, за винятком частини інтелігенції. Водночас сам Ціолковський вважав своїм головним досягненням не теорію про літальні апарати і космонавтику, а мету і перспективи людства, сенс життя людини, викладені в його космічній філософії¹.

Так само, як і Гоголь, письменник і філософ мусив пояснювати зміст та мету своїх творів, коли його звинувачували у містицизмі, зокрема, у творі «Театральный разъезд после представления новой комедии», та рекомендував читати кілька разів його твори, щоб зрозуміти їх — «один комик подлежит суду всех; ...как бы хотел я, чтобы каждый указал мне мои недостатки и пороки»², і письменник настирливо рекомендував читати його твори і не один раз. Так і Ціолковський, учитель фізики і математики із Калуги, вчений і філософ, мусив написати про свою творчість, особливо філософські праці: «Цель моей статьи, между прочим, — разбить ложное мнение о моих работах, как о мистических», а «чтобы понять меня, вы должны совершенно отрешиться от всего неясного, вроде оккультизма, спиритизма, темных философий, от всех авторитетов, кроме авторитета точной науки». Отже, трагедія життя і мистецької діяльності геніального Гоголя не є винятком в Росії, така доля всіх геніїв, а особливо в Росії. Отож, за великим рахунком, усі хто писав чи пише, казав чи каже правду про Росію, потерпають від звинувачень, їх називають щонайменше містиками — російські інтелектуали і російські політики.

¹ Ціолковський К. Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 4. — С. 226.

Посилаючись на видатних російських творчих особистостей, українських інтелектуальних паломників, можна зробити висновок, що російська реальність перебуває на межі або містики, або неможливості людської гідності.

Начерки творчого портрета

Миколи Гоголя

Минуло двісті років від доби Миколи Гоголя, але й цього часу виявилось замало, щоб розгадати генія, хоча про його творчість написано значно більше, ніж самим письменником. Мабуть про жодного з творчих особистостей не сказано стільки позитивного й не менше негативного, але до істини так ніхто й не дійшов, підтверджуючи думку Гоголя: «Никто не разгадал меня совершенно». Узагальнення пізнаних різнобічних рис, кольорів і граней митця наближає до розгадки його заповіту, формуючи творчий портрет письменника за його таки методикою, яку він відстоював: писати тільки з натури. Лише твори й листування дають уяву про сукупність творчих думок, учинків, дій, прийомів та ставлення до навколишнього середовища, які характеризують реальний внутрішній світ особистості, її ідеали філософської істини.

Доля і творчість піднесла Гоголя до рівня сильних світу цього: з дитинства він відчув присутність геніальності; ревниво намагався організувати своє життя служінню на благо Української держави. Перед суспільством відкрито заявив про свою відданість високим принципам, переконливо віруючи в них та в самого себе, як їхнього провісника і єдиного служителя; його твори з української і російської тематики підтвердили геніальність і практичні наміри митця. Митець постійно перебував у стані сильного духовно-творчого навантаження, яке у слабких людських душах формує розбещеність, подібну до тієї, що дає висока владна посада і заможність. Водночас — меланхолічний характер, щемлива туга, веселість, що виплекувалась через край супроводжувало розлючений розум, поряд з добродушністю, слабкостями і пороками, немінучими супутниками людства, — все в ньому було не-

похитним і неймовірно привабливим. До виходу книги «Вибрані місця з листування з друзями» сучасники охарактеризували творчість митця свіжою, юною, духмяною, розкішною, хмільною, мов поцілунок кохання.

Майбутній письменник мріяв стати державним службовцем, прагнув знизити податки для українців, покращивши їхнє життя, але швидко зрозумів утопічність своїх намірів. Із творів генія український і російський народ довідується, що він зовсім не знав імперії, у якій випала доля жити, де з часів Петра першого аж до Горбачова діяли візантійські традиції в душі тоталітарної системи управління — віщати (повідомляти), віддавати накази і карати. У своїх творах мистецьки описуючи корумповані звичаї влади і реакцію на це народу, Гоголь показав, що саме через це імперія задихалась у несвободі, а тому комедійними і саркастичними висловами своїх героїв накреслював дороговказ до свободи, прогресу, демократії і соціальної справедливості.

То що писав реально нащадок двох гілок знаменитих козацьких родів (одна батькова — Василя Гоголя, друга мамина — Марії Косярівської), в генах яких зберігалась пам'ять не тільки прагнення до волі, але й успадкована з давнини, привнесена ще до козацької доби важка українська доля? В особі Миколи Гоголя сконцентрувалося два напрями, дві потужні риси української нації: перша — воля до боротьби, мала прояв у багатьох попередників його дерева життя; друга — доля, наперед визначена для української нації, яка і переслідує важкою даниною привнесеного прокляття чи то нав'язаного злими діями племен і народів, які прочісували українську територію вздовж і поперек. На додаток до цих двох рис Вищі Сили природи наділили Миколу Гоголя геніальними здібностями, щоб передати наступним поколінням заклик до боротьби за волю, який він отримав від далеких своїх предків, серед яких такі велетні, як Іван Мазепа.

На відомому портреті Гоголя, написаному Моллером, «бачимо в очах тихий сум, а на обличчі, вдало схоплену художником приємну посмішку», мовляв пізнайте мене, благає його погляд, воля до боротьби є, але доля тримає в ярмі і наводить смуток. Митець у житті не такий, як ми бачимо на портреті, адже художник виконав побажання самого замовника щодо свого зовнішнього вигляду, а насправді: він був світлий, вираз обличчя не відповідає його природному стану, розгадати те, про що думає геній, на портреті була в змозі тільки його мама. Гоголь знався на малярстві, тож підказав художникові такі кольори та вираз обличчя, які свідчили про його реальні глибинні думи, невидимі і незрозумілі зовні.

Наприкінці життя у відомому «Завещанні» М. Гоголь уже відмовляється від цього портрета, пропонуючи покупцям: «Следует покупать только тот мой портрет, на котором будет выставлено: «Гравировал Йорданов»¹. Подібно до того на поверхні творчість Гоголя, як і його зовнішній вигляд, не розкриває з першого прочитання їхнього глибинного змісту, а тому з першого разу ми не все розуміємо, не відчуваємо того, що доносить до нащадків митець. Не даремно він настійно пропонував читати його твори не один, а кілька разів, щоб відкинути ідеологічну полову від зерен правди, що не так легко здійснити, бо «в сочинениях моих гораздо больше того, что нужно осудить, нежели того, что заслуживает хвалу»².

У добу Гоголя весь український народ перебував разом з росіянами в єдиній Російській імперії, не маючи свободи, а тому особливості творчості Гоголя є те, що він писав твори і на українську, і на російську тематику, щоб повернути важливі цінності людині. В кожному творі лунає заклик до боротьби та викорінення негативних рис в українській нації, комедії російської тематики писані про російські проблеми, але на українських подіях і героях. Письменник і сам визнавав, що не достатньо володіє російським реальним життям, а українське становище він розумів найкраще, що давало змогу йому бачити проблеми, які тяжіють і над українцями, і над росіянами. Варто повірити і стверджувати, що, пишучи твори окремо на українську і російську тематику, вмонтовуючи себе тільки в українські твори, письменник з тильного боку показує, доводить і підтверджує: він визнає Україну і Росію як дві окремо взяті держави; українську націю і російську націю, як два різнохарактерні народи; кожен із цих двох народів має свою генетику, культуру, історію і традиції. У творах яскраво простежується, що себе він відносить і духовно, і фізично тільки до української нації, іншого немає. Не російську історію митець вивчав, а українську, підтверджуючи руйнування історичних реалій через те, що всі першоджерела української історії вкрадено і знищені, а тому її вивчати він мав намір на піснях, переказах і билинах. Не кого іншого, а українців кликав митець жити не чужим, а своїм розумом, не російську, а українську героїку оспівував митець, не росіян, а українців мав намір рятувати від високих імперських податків. Саме під таким кутом зору треба пізнавати творчість митця, внутрішній зміст його творів, написаних у ле-

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 187.

² Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 187.

щатах імперської ідеології. Особисто Гоголь під шаленим тиском російських ідеологів та критиків переніс істинну сутність своїх творів на тильний бік, а лицьова, або титульна, зафарбована то світлими, то темними кольорами, з використанням мертвих душ, свійських і диких тварин, чортів, відьом і відьмарів, нечистої сили, що дало привід звинувачувати митця у містицизмі. Важко повірити у таке звинувачення, коли яскраво бачимо, що у творах на українську тематику він оспівує боротьбу народу проти поневолювачів, змальовує поетичний образ України, овіяний повір'ями і легендами, а у творах на російську тематику вже інша поезія, в якій чуємо гоголівський «сміх крізь сльози».

Твори Гоголя написані пензлем сміливим і широким, де автор проповідує високу мораль, яка потужно впливає на майбутні покоління. В такому контексті творчість Гоголя простежується з двох боків: тильної і титульної, що яскраво бачимо у творах «Тарас Бульба», «Майська ніч», «Портрет», шляхом порівняння творів у першій і другій редакціях; змісту творів на українську тематику; змісту творів на російську тематику. У творі «Тарас Бульба», видання «Миргород», бачимо одного Гоголя, який оспівує героїку українського народу: «Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить за оскорбленные права свои, за униженную религию свою, и обычаи, за вероломные убийства гетьманов своих и полковников...» — це був титульний бік твору, але в імперії з відомих причин такі ідеї не сприймалися, вони всіляко замовчувались. Імперськи ідеологи розуміли, що колишні поляки, проти яких боровся Бульба, це теперішні росіяни. Це і було причиною другого видання у 1845 р. і відповідного редагування, а тому з'явився інший твір, у ньому вже оспівується Росія, де немає ані про вбивства гетьманів і полковників, ані приниження українців, а маємо щось утаємничене, незрозуміле: «поднялась вся нация... отомстит за посмеянье прав своих, за позорное унижение свои нравов, за оскорбление веры предков...» — це новий титульний, або лицьовий бік, а реальний зміст твору свідомо приховано. В повісті «Майская ночь или утопленница» автор запитує: «Знаете ли вы украинскую ночь?» і одразу ж відповідає «О, вы не знаете украинской ночи!», «Знаете ли вы украинскую нацию?», і жодного сумніву, написав би з піднесенням, що «О, вы не знаете украинской нации!», бо далі в цьому ж оповіданні він розповідає про українців, як на підпитку чоловік волає: «козаку спать пора!», йому відповідають: «ты в чужую хату попал!», а щоб показати, що таке чужа хата, то написав про голову села, який пишався тим, що «когда ...царица Ека-

теріна ездил в Крым, ...удостоился сидеть на козлах с царичиным кучером» і мабуть підводив українців до того, щоб вони зрозуміли інше авторське запитання, не про ніч, а про націю — тут, як скрізь у Гоголя, і тильний, і титульний бік думки.

З усього переконливо видно, що Гоголь є суто українським письменником, а не російським чи, як нерідко тепер лунає, якимось інтернаціональним, основа і філософія творчості митця — це його українськість. Українська доля самого письменника, як і кожного українця, супроводжувала його скрізь і в житті, і в творчості, і у відносинах з оточенням. У М. Гоголя бачимо три грані: перша, читаючи його твори мимоволі переконаєшся, що його творчість спрямовувалася на боротьбу за волю українського народу; друга — на всьому творчому шляху його переслідує доля українська — залежність від імперських законів та ідеології, генетична відсутність волі до боротьби, наявність багатьох негативних рис, постійне протистояння з оточенням; третє — все це викликало в письменника сумний сміх і комедію, що не сприймалось і засуджувалось оточенням, втрачалася воля до боротьби у творчості, і він здався, що притаманно українцям. Проте його перемогли фізично, а духовно він залишився непереможеним. У своєму людському естві і в творчості Гоголь мав дві характерні сторони впливу на суспільний прогрес: як фізична особистість, дії якої підпорядковуються переважно самій людині, проявляв у стосунках з оточенням і позитивне, і негативне; як духовна особистість, дії якої підпорядковані досить сильно Вищим Силам природи, проповідував своєю творчістю тільки позитивне.

Внутрішній зміст творів свідчить, що геній Миколи Гоголя концентрує в собі українську націю: з одного боку — гени дідів і прадідів кликали його до боротьби за свободу; з іншого — зламана воля змушувала його бути невпевненим у цій боротьбі, а тому всі думки у власних творах та розмовах викладав приховано, сподіваючись, що його розгадають майбутні покоління. Так відчувається кожен українець навіть тепер, коли охоплює його подібний стан, як і батьків та дідів багатьох попередніх поколінь. Залишаючи цей грішний світ, М. Гоголь жодним чином не відносить себе до росіян і за це мов би вибачається: «Соотечественники! ...не знаю и не умею, как вас назвать в эту минуту. Прочь пустое приличие! ...я вас любил; ...я близкий родственник вам всем»¹. Так скінчилася комедія М. Гоголя, який, вибачившись, як

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 187.

належить за нісенітницю, перед росіянами, засвідчив, що він тільки родич росіянам, а гени і душа його — українські.

На відміну від Т. Шевченка, М. Гоголь прямо не виступав проти царизму, але всю свою творчість спрямовував на очищення суспільства від мотлоху негативних людських стосунків, викорінення паскудства, перевиховання народу, зміцнюючи його волю до боротьби за свободу, опосередковано закликаючи позбутися свого рабства. Якщо врахувати, що тільки народ може змінити будь-яку ситуацію в країні, то творчість Гоголя була прагматичною і революційною, на рівні Шевченка, оскільки, спрямовуючи свою творчість на виховання народу, який втратив волю до боротьби, у творах він проповідував очистити суспільство від негативних рис, закликав народ зміцнювати волю та виходити на прямий шлях боротьби за свободу і прогрес. Народ, у якого зміцниться воля до боротьби за прогрес, відчувши смак свободи, сам вирішить долю влади, а народ інертний, безвольний нічого не вдіє ані з царизмом, ані взагалі з владою. Очищення суспільства, зміцнення волі народу і його виховання Гоголь намагався здійснити сміхом, гумором і сатирою. **З усього випливає, що творчість Гоголя, як і Шевченка, — предтеча української свободи.**

Прочитавши, за порадою самого М. Гоголя, кілька разів його твори, щоб зрозуміти інакомовність, алегорію творця через необхідність в умовах імперської ідеології прикривати власні думки, можемо стверджувати, що митець: перше, в багатонаціональній Російській імперії відкрито не висловлював своїх національних поглядів, але постійно переймався стражданнями свого народу і Україну; друге, відмовився від власного портрета, написаного під його власне диктування; третє, відмежувався від особистого твердження, що не знає, «какая у меня душа, хохлацкая или русская», підтверджуючи своє українство; четверте, просить відділяти зерно від полови у його творах.

Омріяна Миколою Гоголем мистецька палітра творчості витримана в дусі філософських вимог творчості Аристотеля: «Совершенство искусства — в самих его творениях, ибо довольно того, чтобы они обладали известными качествами: ...во-первых, оно сознательно; во-вторых, избрано преднамеренно и ради самого поступка и, в-третьих, оно суверенно и устойчиво»¹. У творчості геніального українця з Полтавщини дивовижно простежуються всі три складові мистецтва великого філософа, що підносить його до митців світового рівня.

---

¹ Аристотель. Сочинения в 4-х томах. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 83.

Новорожденное творенье,
И заслужи мне славы дань:
Кривые толки, шум и брань!

А. Пушкин

Післямова

В усіх творах Гоголя читачі побачили розсипані зерна — орієнтири для виходу на шлях до Києва, до свободи, до незалежності, до яких українці багато століть ідуть, несучи тавро ганьби меншовартості: хохол, малорос. ...Як геологи, шукачі золота чи алмазів просявають величезні об'єми породи землі, важкою працею видобувають безцінні зерна для життя, так і в багатющій гоголівській творчій породі не так легко розшукати золоті розсипи зерен, а тому недаремно Гоголь постійно наголошував, що його твори треба читати не один раз, і тільки тоді відкриється те, що закладено в кожному творі — зерна, які проростатимуть у майбутньому. Минуло двісті років, але не всі гоголівські зерна виокремлені і призначені для України, які неодмінно належить вивчити, але, за великим рахунком, їх ще належним чином і не розпочинали вивчати. Саме через такий стан, гоголівські зерна посіяні, але суспільний ґрунт так до цього часу й не дозрів до тієї кондиції, за якої проростають суцільним масивом посіви Гоголя на своїй батьківщині. Насіння-дороговкази, висіяне геніальним сівачем у Російській імперії, зробили свою справу — імперії не стало; в Україні зерна впали на різний за родючістю ґрунт: одні — край дороги і їх привласнювали чужинці; інші — на кам'яному ґрунті і не пустили коріння; ще інші між терену і життєвого клопоту, а в українців їх сила-силенна, не дали прорости; деякі впали в добру землю і пустили коріння, але такої землі виявилось ще дуже мало навіть на початку ХХІ століття.

Наступні літератори і дослідники знаходитимуть багато незбагненого нового у творчості генія, щоб хоч якось відповісти на

докір Гоголя, що його, і його творчість так і не впізнали. У своїй літературній діяльності письменник спочатку писав твори на українську тематику, в яких показав: особливий характер українців, їхній гумор, веселість, дотепність; водночас висвітлив багато негативних рис, серед яких заздрість. Відсутність підтримки один одного, наклепи на оточення і навіть на близьких, генетичне небажання боротися за визволення з рабства; фальсифікація історії української нації, її держави, знищення навіть першоджерел, які не дають змоги відновити багато історичних подій. На другому етапі письменник зосередив увагу переважно на російській тематиці і намагався показати справжній стан російського суспільства, висвітлити єдиним снопом всі характерні стебла отруйних паростків паскудства, що стримує вихід російської нації на шлях прогресу, а разом з нею всі народи Російської імперії. Серед характерних рис паскудства широко описано корупцію, продажність, пияцтво, небажання працювати та подібне інше, які не лише стримують розвиток російської нації, а й як заразна хвороба, передаються іншим націям і народам, приєднаним силоміць та хитрощами до Російської імперії. Письменник бачив ще тоді, що українська нація і весь український народ потерпатимуть від пияцтва і корупції, яких вони не знали і не відали до входження до складу Російської імперії. І так сталось, адже в незалежній Україні на початку XXI ст. суцільна корупція посідає перше місце серед всіх загроз, які стоять на шляху до свободи і прогресу.

Вищі Сили сприяли Гоголю і показали Російську імперію такою, якою вона була, він написав комедії «Ревізор» та «Мертві душі», але як позбутися виявленого паскудства, йому не вдалося написати. А коли Гоголь усвідомив, що він написав у цих творах, потрапивши під стріли критики ворогів, то розгубився і написав «Переписку», в якій повідомив про можливість виправити всі недоліки, проте наміри малороса повчати великоросів викликали шаленну критику, письменник відчував напади з усіх боків, але попри це він почав написання другого тому «Мертвих душ». Після цього стало зрозумілим, що за всі твори на російську тематику письменника критикували не тільки вороги, але й друзі, письменник потрапив під вогонь двох Росій — старої і молодой, він розгубився, але уже не було Пушкіна, щоб одержати хоча б якусь підтримку. Стара Росія і влада були вкрай незадоволені письменником через те, що він жорстоко висміяв їх і їхні порядки, назвавши все це в концентрованому вигляді паскудством, за що йому не було прощення. Молода Росія і вся прогресивна інтелігенція, вітаючи «Ревізора» і «Мертві душі», категорично виступала про-

ти «Переписки» і другого тому «Мертвих душ», піддаючи знаменитого автора комедій його ж отруйному сміху. Важко було витримати неперервний вогонь з двох боків, і геній сміху та сатири ще більше вдався до релігії, щоб знайти захист, але й там на нього чекала невдача.

Все близьке літературне оточення значно формувало мислення Гоголя, і він величезними зусиллями чинив цьому опір, але було неймовірно складно, бо, як пише І. Дзюба, «глибоким імперським почуттям була перейнята політична лірика таких великих талантів, як Державін, Жуковський, Тютчев, не кажучи вже про Язикова, Хомякова та ін., — вони тему Кавказу сприймали в контексті фатального для Росії «східного питання» та всесвітньої православної місії Росії»¹. Як бачимо, Пушкіна тут немає, але є Язиков, якого Гоголь обожнював, і Жуковський, якому вірив та з яким дружив, а тому витримати їхній вплив було неймовірно важко, а прикладом для вивчення своїх дій був Пушкін. Саме тому, наперекір різним безпідставним російським доказам про Гоголя як великого російського письменника, митець залишився малоросом, але не великоросом, куди його тягнули і тягнуть за вуха. Його творчість свідчить, що він великий український письменник, який у жажливі часи своєю особливою українською творчістю відстоював інтереси українського народу, української нації і держави.

Найрізкішою критики зазнала «Переписка» і її автор за ідею лояльності до царизму і дворянства, загравання з владою, але за непротивлення кріпацтву, віддаючи перевагу не революційній чи військовій боротьбі, а просвітництву і перевихованню. В різкій критиці передову позицію посідав Белінський, який у недалекому минулому сам відстоював ідею царизму «все уствования отдельных людей и протесты отдельных совестей являются детски легкомысленными и преступными... С этой точки зрения республика Северо-Американских Штатов с ее избираемым президентом — есть «призрак». Только монархия, возникшая в тьме стихийно-исторических процессов, — есть реальная личность. Образ государя есть личность государства, и подданный не может служить отечеству иначе, как служа государю»². Як схожі думки раннього Белінського та автора «Переписки», а вже пізній Белінський категорично відхилив такі ідеї, і свої, і Гоголя, хоча цілком підтримував ідеї «Ревізора» і «Мертвих душ», в яких він бачив заклик до боротьби, що було справедливим.

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 301.

² Сочинения Белинского «Народ и царь» и «Бородинская годовщина».

Уся трагедія геніального письменника була винятково трагедією його творчості, за межами якої він не мислив себе, в якій він намагався реалізувати не розв'язувану на той час проблему в Російській імперії, саме — перевиховати росіян та закликати українців до боротьби, виходу з Російської імперії та відновити свою славу історію. Письменник бачив паскудство в усьому і спрямував проти нього всю свою творчість, але методи його були не революційні, він їх відкидав, а пропагував виховні методи та навчання. Саме все це вносило хаос у думки суспільства щодо його творчості: з одного боку, викриття суцільного паскудства в «Ревізорі» і «Мертвих душах», а з другого, проголошення перевиховання поміщиків і капіталістів, навчання селян і робітників краще працювати, загравання з владою в «Переписці» і другому томі «Мертвих душ». Велике значення творчості письменника, на яке претендує Росія, полягає в тому, що ґрунтовний аналіз її свідчить про Гоголя як українця, який віддавав свій талант своєму народові — українцям. Саме про це Некрасов, прочитавши незгорівшу частину другого тому, написав І. С. Тургенєву: «Вот честный-то сын своей земли! Больно подумать, что частные уродливости этого характера для многих служат помехою оценить этого человека, который писал не то, что могло бы болем нравиться, и даже не то, что было легче для его таланта, а добивался писать то, что считал полезным для своего отечества. И погиб в этой борьбе, и талант, положил, свой во многом изнасиловал, но каково самоотвержение!»¹. Справді, Гоголь своїми творами сказав росіянам правду про них, їхню культуру, державу і владу, уражену паскудством, а в пропонованому аналітичному дослідженні його творчості в міру власних можливостей показується читацькій аудиторії причини, з яких великий малорос намагався насолити амбітним великоросам. Українець Гоголь досліджував північний народ, з яким ошукано об'єднали українську націю, колись відому і шановану в Європі, а тепер невідому й забуту. І виявилось, що глибше вивчав Гоголь реальність російського суспільства, то більше його охоплював смуток і жах, якого великий інтелектуал не знав, як позбутись: все, до чого він придивлявся, було або паскудним, або вульгарним, або низькопробним.

Саме великі українці Гоголь і Шевченко та багато інших їхніх сподвижників і в Україні, і в Росії оживляли застій в імперії, почалася тиха і повільна реакція демократичного відродження: революційний рух наприкінці XIX і початку XX ст.; демократичні процеси розхитували Російську імперію (Радянський Союз)

---

¹ Гоголь Н. Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 317.

наприкінці ХХ століття. Вся духовність в Російській імперії була сконцентрована в її столицях — Петербурзі і Москві, куди молоді інтелектуальні паростки злітали, мов метелики на електричне світло. Як і метелики, дотикаючись до високої температури, гинули, так і українська молода інтелігенція гинула, і фізично, і духовно, від холодів, людської північної жорстокості і суцільного паскудства. І виходу не було, бо, потрапивши в обійми північних столиць, уже звідтіль не повертаються, що й сталося зі знаменитими вихідцями з України — Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Булгаковим й іншими. Кожен із них намагався відірватись від північних холодів, від азійської ідеології, але невидимі сили їх стримували своїми обіймами, і вони там у молодому віці гинули. Усвідомлюючи свою скорботну неминучість і загибель від імперської системи, більшість йшли служити імперії вірою і правдою, а невеличка частина духовно сильної інтелігенції, не знаходячи іншого виходу для власної свободи і свободи свого народу, своєю творчістю сприяла розвалу самої імперії, що і сталося у 1991 році.

Вихідці з України, яку в імперії називали Малоросією, щоб підкреслити незадоволення подібним приниженням перед Великоросією, з початку ХІХ століття своєю творчістю розхитували величезну Російську імперію, вони довели, що вона не придатна для нормального проживання людини, де панує суцільне паскудство, де справи вершать чічікови, хлестакови, собакевічі, манілови, а управляють державними справами «шарикови» і «швондери». Геніальні українці своїм мистецтвом довели, що імперія і її система мають закінчити своє існування: Т. Шевченко — поемою «Сон» і всією своєю творчістю; М. Гоголь — «Ревізором» і «Мертвими душами»; М. Булгаков — романами «Майстер і Маргарита», «Дні Турбіних», «Похождение Чичикова» й іншими. До цих славних імен та праць долучається своїми творами проти паскудства «Скучная история», «Дуэль», «Дом с мезонином», «Дама с собачкой» А. П. Чехова, великого українця, творчість якого випала в добу перебування України в складі Російської імперії. Він, пишучи про Україну, вимушений був писати саме про Росію, намагаючись, як і Гоголь, висвітлити паскудство, яке створювало нестерпні умови його батьківщині — Україні, його народу — українцям. У величезній Російській імперії було багато різних народів, у державній структурі вони жили в шістнадцяти союзних республіках, у них була єдина столиця Москва, де жили і творили Гоголь, Чехов, Булгаков, але жодна з цих республік не претендувала на творчість цих українців, окрім Російської Фе-

дерації, де проживають не тільки росіяни, а й мусульмани, татари і багато інших народів, які до українців не мають жодного стосунку. Україна вийшла з Союзу, а тому з нею залишається український народ, його історія, культура, традиції, генії і герої.

Видатні митці М. Гоголь та М. Булгаков, спалюючи свої твори, — другий том «Мертвих душ» та роман про п'ятого прокуратора Іудеї Понтія Пілата, показали, що виправити становище, яке кілька століть створювалося в Російській імперії, неможливо, натомість закликали зайнятися іншими справами, які сконцентровані у політичних закликах Т. Шевченка: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте». Жодному з цих геніїв Росія не простила: Т. Шевченка згноїли в солдатах, М. Гоголя зацькували, створюючи йому нестерпні умови життя, М. Булгакова отруїли після незадоволення ним вождя.

Великі Українці гинули в ім'я порятунку багатьох народів, здобуття ними свободи. Саме через це гинули і гинуть великі імперії, але не через те, що вони занадто громіздкі, а через послаблення під впливом інтелекту видатних особистостей, які спрямовували свою геніальну силу проти механізму утримання в покорі багатьох націй і народностей на захоплених територіях. Російська імперія розвалилася в 1991 р. під впливом творів світової і російської класики, а спалах розпочався з політичної і філософської поезії Т. Шевченка, комедій «Ревізор» і «Мертві душі» М. Гоголя та роману «Майстер і Маргарита» М. Булгакова.

Аналіз творчості Гоголя в контексті України і Росії, висвітлення того творчого шляху, який пройшов геній для висвітлення глобальних проблем двох різнохарактерних націй, які можуть бути розв'язані лише впродовж зміни багатьох поколінь і не інакше, як через зміцнення волі до боротьби та бажання вийти на шлях прогресу людської цивілізації, а наступний перебіг подій незаперечно підтверджує, що «геній нашел цель существования. Это — познание, совершенствование, устранение зла и всякого страдания, распространение высшей жизни»¹.

Особливо треба відмітити, що і М. Гоголь, і Т. Шевченко, вболіваючи за долю українського народу, співали йому не тільки похвальні оди та велич, вони показували, намагаючись викоринити, багато недоліків, які стали поміхою в єдності нації, її боротьбі за свободу, виходу на дорогу прогресу. Основна сила їхніх творів у тому, що в них через поетичні, філософські і політичні думки, сміх і плач, які притаманні тільки великим особистостям, доносяться

---

¹ Циолковский Э. Космическая философия. — М.: Сфера, 2007. — С. 264.

гарячі, чисті, щирі почуття, в яких вони не помиляються, висловлюючи свої відкриті погляди на важку долю українського народу. Кожне їхнє слово мов би лезо, з яким треба обережно поводитися, щоб не травмувати національну гідність кожного українця, не так як роблять з ним українські недоброзичливці, а нерідко і деякі сучасні політики-демократи. Порівнюючи творчість двох великих українців кожен читач довідається про єдність їхньої думки і турботи про Україну, її народ, намагання викоринити зло, сформоване рабською залежністю українців впродовж багатьох століть:

— Шевченко засуджував рабську залежність українців від сусідів, яка виховала в них багато негативних рис: «Раби, невольники недужі!, заснули мов свиня в калюжі, в своїй неволі»; Гоголь: «Помилуй, мамо! Помилуй! — встаньте, — прозвучал над ними повелительний і вместе с тем приятный голос. — Не встанем, мамо! Не встанем! Умрем, а не встанем! — кричали запорожцы»;

— Шевченко як і Гоголь з сумом сприйняли історію України: Шевченко: «Тяжко, тяжко мені стало, Так, мов я читав історію України»; Гоголь: «знищені всі першоджерела, вивчати історію України треба тільки на піснях, переказах і билинах»;

— Шевченко і Гоголь доказували, що серед українців немає єдності, бажання боротися за волю і свободу: Шевченко: «Доборолась Україна до самого краю, гірше ляхів свої діти, її розпинають»; Гоголь: «українці ніколи не відстоюють свої права і свободи, а задовольняються подачками, дрібницями, що закладено у творах «Роздуми Мазепи», «Загублена грамота» і ін.»;

— Шевченко і Гоголь показували затятість українців у нетерпінні один одного: Шевченко: «Сю ніч будуть в Україні родитись близнята, один буде, як той Гонта, катів катувати, другий буде ...оце вже наш! Катам помагати»; Гоголь у повісті «Страшная месть» доказував, що немає у світі такої ненависті, яка існує серед українців, а це прикро і біда;

— Шевченко і Гоголь оспівували героїку українців, кликали до боротьби: Шевченко: «Було колись — в Україні ревіли гармати; було колись-запорожці вміли панувати. Панували, добували і славу і волю»; Гоголь у творі «Тарас Бульба» закликав до боротьби і захисту від зовнішніх ворогів націю: «А какой важный, какой сильный народ был! Вольный рыцарский народ».

Автор виносить подяку за консультації, поради і допомогу в написанні праці: М. І. Дибі, д-ру екон. наук, проф. (КНЕУ); Ю. М. Вільчицькому, д-ру філос. наук, проф. (КНЕУ); доцентів КНЕУ А. Г. Ягодці; Н. С. Побірченко, д-ру пед. наук, проф.,

член-кор. АПНУ (Уманський держ. університет ім. П. Тичини);
І. С. Каленюк, д-ру екон. наук, проф. (Чернігівський держ. інститут економіки і управління).

Малозрозумілі слова для українців, які вживаються у творчості М. Гоголя:

1. Пошлость — вульгарність, паскудство, низькопробність.
2. Пошлый — вульгарний, паскудний, низькопробний.

Б. Я. Панасюк

біографічний нарис

Народився 10 березня 1935 р. у подільському селі Лозна, старовинна його назва Лузна, тепер Хмільницького району на Вінниччині. В 1954 р. закінчив Лознянську середню школу. Упродовж 1954—1958 рр. навчався на факультеті планування Київського фінансово-економічного інституту (тепер Київський національний економічний університет), де набув фаху економіста; 1969—1971 рр. — аспірант Української сільськогосподарської академії (заочно).

Загальний погляд на виробничу і наукову діяльність Б. Я. Панасюка:

— в цілому, якщо поглянути на діяльність академіка, то він пройшов шлях від студента планового факультету Київського фінансово-економічного інституту, де одержав спеціальність економіста, до заступника завідувача Відділу аналізу і економічного прогнозування Кабінету Міністрів України Служби Прем'єр-міністра України (в службовій діяльності) та від аспіранта до доктора економічних наук, професора, академіка Національної академії аграрних наук України (в науковій діяльності), удостоєний звання Заслужений економіст України;

— праця в сфері державного управління: працівник банківської системи в Черкаській області, в тому числі керуючий Корсунь-Шевченківським сільгоспбанком (1958—1959 рр.); Міністерство сільського господарства України (1964—1979 рр.); Держплан України — Міністерство економіки (1980—1995 рр.);

Кабінет Міністрів України (1996—2000 рр.). У першій половині 2000 р. залишив державну службу, якій віддав 46 років, і зосередився на науковій роботі;

— праця у сфері наукової і педагогічної діяльності: викладач Горохівського сільськогосподарського технікуму на Волині (1959—1962 рр.); навчання в аспірантурі Української сільськогосподарській академії (1969—1971); доцент, професор кафедри Київського національного економічного університету (колишній Київський фінансово-економічний інститут) (з 1979 р. до теперішнього часу). Має наукові ступені і вчені звання: кандидат економічних наук з 1971 р. — тема дисертації «Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення»; доктор економічних наук з 1991 р. — тема дисертації «Народногосподарське планування в умовах ринкової економіки»; професор з 1993 р.; Заслужений економіст України з 1997 р.; член-кореспондент НААН України з 1999 р.; дійсний член (академік) НААН України з 2002 р. — за спеціальністю «організація управління, планування і регулювання економіки»).

Науково-педагогічна робота на посаді професора кафедри макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету зосереджена на викладанні курсів лекцій з державного регулювання соціально-економічних процесів, економічного прогнозування та планування, а також на науковій роботі з тематики університету і кафедри.

За період трудової діяльності одержував державні відзнаки, їх не так багато, але вони за особисті конкретні і визнані роботи у виробничій та науковій діяльності: орденом «Знак пошани» нагороджений за розробку методики внутрігосподарського розрахунку і її впровадження в усіх колгоспах та радгоспах України (1973 р.); бронзову медаль ВДНГ СРСР одержав за розробку методики впровадження у виробництво результатів наукових досліджень з економічних проблем на державному рівні (1986 р.); почесного звання «Заслужений економіст України» удостоєний за особистий внесок у методологію і практику прогнозування, державного регулювання економічних процесів та макроекономічних характеристик національної економіки (1997 р.).

Опубліковано понад 160 особистих наукових праць, з них 20 одноосібних монографій на економічну, політичну, філософську, історичну та художню тематику, загальний обсяг 550 друкованих аркушів, підготував 3 доктори економічних наук.

Б. Я. Панасюк відомий своїми науковими дослідженнями і творами в галузях: економіка (макроекономіка, методологія, методика

і організація державного регулювання соціально-економічних процесів, економічного прогнозування та планування); аграрна економіка (село, сільські територіальні громади та селянство, які мають розвиватися на основі кооперації та інтеграції з виробництва сировини, її переробки та реалізації кінцевих продуктів для споживання); філософія (людина у Всесвіті, людина на планеті Земля, людина у суспільстві, а також погляд на кліматичні зміни на планеті Земля); історія (повернення реальної історії української нації та української держави); література (поєднання внутрішнього змісту творів видатних українців Т. Шевченка і М. Гоголя з українським відродженням на шляху до свободи).

Наукові розробки вченого і їхні результати можна окреслити за такими напрямками, серед яких найбільш вагомі:

1) методологічні, методичні і практичні основи внутрігосподарського розрахунку, які були впроваджені в усіх колишніх колгоспах і радгоспах України;

2) у галузі природно-економічного районування України, вперше доведено, доцільність і закономірність формування в країні 9 природно-економічних районів, які відповідають назві «регіони» і можуть стати основою територіальних формувань та територіального планування;

3) у наукових публікаціях та докторській дисертації, ще до 1991 р., доведено реальну можливість довгострокового економічного прогнозування в умовах ринкових відносин;

4) ще до 1991 р. обґрунтовано наукові і практичні основи державного регулювання на макроекономічному рівні за допомогою економічних, правових і адміністративних підойм (важелів);

5) розроблено (разом з Інститутом кібернетики НАНУ) і опубліковано у 1996 р., прогноз динаміки ВВП на 1995—2015 рр., який упродовж всіх років найбільш наближений до реального стану у порівнянні з прогнозами інших розробників;

6) одержано (ще в 1993 р.) науковий висновок про те, що з урахуванням історичного минулого та географічного розташування нашої країни, українське суспільство і його держава об'єктивно пов'язані не тільки територіально, але й політично і фінансово-економічно з європейськими структурами і мають розвиватися за європейськими та світовими стандартами;

7) визначено (в 1992 р.) для майбутніх керівників держави п'ять найскладніших проблем, які країна успадкувала з минулого, але з якими уряди зіткнулися з перших днів української незалежності;

8) обґрунтовано причини кризово-катастрофічних процесів, які відбуваються в країні в період реформування економіки і негативно впливають на соціально-економічну сторону життя народу;

9) запропоновано вдосконалення фінансово-кредитних відносин у період гіперінфляційних процесів кінця ХХ ст., відстоюючи зниження податкового тиску на учасників ринкових відносин та здешевлення банківських кредитів, а також інші методи регулювання, які можна було б використати в кризові періоди;

10) одержано науковий і практичний висновок, що організація сільськогосподарського виробництва має будуватися на українських реаліях, враховуючи, що українське село і сільське господарство не мають аналогів у світі, сільські території мають розвиватись на основі кооперації та інтеграції: виробництво сировини; її переробка і реалізації кінцевої продукції всім споживачам. Іншого шляху для збереження села і селянства немає;

11) зроблено висновок у сфері філософії і досліджень природничих процесів, згідно з яким людина може повноцінно розвиватися, бути соціально-економічно захищеною тільки в колективі, одноосібно вона виснажується і гине, що слід було б врахувати в процесі проведення аграрної реформи, включаючи введення ринку землі;

12) дано відповідь на запитання «яка роль людини на планеті Земля?» та обґрунтовано місце людини в інформаційній системі Всесвіту (ІСВ), що є новим у розвитку філософсько-гуманітарних досліджень;

13) досліджено ряд важливих епох історії українського народу знівченої за 750 років залежності від інших держав, результати викладені у творі «Русь: нація і держава» у двох томах;

14) доводиться (на відміну від думок багатьох учених світу про настання потепління), що планету Земля очікує похолодання, зменшення прісної води та зростання катастроф;

15) зроблено припущення щодо причини відсутності єдності в українській нації у цілому, єдності у відстоюванні своєї незалежності і свободи — вона знаходиться майже на межі генетичного рівня, сформованого в результаті багатовікової боротьби за виживання.

Трохи «містики» щодо появи твору про М. Гоголя. В далекі післявоєнні роки, з запізненням на два роки, як і більшість моїх однолітків, я навчався у четвертому класі сільської школи на Поділлі. Саме в той голодний 1947 рік у мене раптово з'явилась по-

треба і дивна можливість щось писати і малювати: мама дістала десь два зошити, директор школи Власюк подарував три кольорових олівці. Спочатку в зошити я записував пісні воєнних літ і патріотичні, і ліричні, і сумні, і веселі, і всі вони були на російській мові, що було доброю школою засвоєння російської мови. Кожен текст пісні я обмальовував узорами різноманітних квіточок, які бачив на подвір'ї, в полі, в огороді, на луках, у дубовому лісі біля нашого села.

Як-то в один чудовий день, влітку, коли закінчились навчання в школі, невідомо де я дістав аркуш чистого папері і на ньому без будь-яких роздумів, використавши тільки чорний олівець, намалював М. В. Гоголя, дивлячись на його портрет у якійсь книжці, поряд намалював стопку із трьох книг. До цього я не тільки ніде не навчався малювати, навіть не бачив як це робиться, в школі малювання ще в ті часи не практикувалось. Проте копія портрету М. Гоголя, як мені показалось тоді, була вдалою, хоча я його нікому не показував. Невдовзі після несподіваного творчого «вдохновенія» я перестав записувати пісні, ніколи не повертався до будь-якого малювання, так як до нього у мене немає хисту, звичайно й потреби.

Пройшло рівно шістдесят літ і знову раптово настала потреба прочитати всі твори М. Гоголя і через п'ять літ з'явилась книга «Україна і Микола Гоголь», де пропонується читачам уже «Творчий портрет М. Гоголя». Ось і все, але одна із гоголівських таємниць ще залишається, так як невідомо що це відбувалося, — банальний збіг обставин чи можливо щось інше, набагато важливіше?

Література

3. *Аристотель*. Сочинения в 4-х томах. — М.: Мысль, 1983.
4. *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Кисво-Могилянська академія, 2006.
5. *Булгаков М.* Избр. призв.: В 2-х томах. — К.: Дніпро, 1989.
6. В поисках смысла (Мудрость тысячелетий). — М.: Олма-Пресс, 2004.
7. *Вересаев В.* Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3, 4
8. *Вересаев В.* Гоголь в жизни (Систематический свод подлинных свидетельств современников). — Харьков: Прапор, 1990.
9. *Гоголь Н. В.* Собр. соч. в 8-ми томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 1—8.
10. *Грушевський М. С.* Твори у 50-ти томах. — Л., 2005. — Т. 2.
11. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість: 2-ге видання. — К.: Кисво-Могилянська академія, 2008.
12. *Донцов Д.* Історія розвитку Української державної ідеї. — К., Знання, 1991.
13. *Донцов Д.* Правда прадідів великих. — Філадельфія: Видання Гор. Управи Орган. Оборони Чотирьох Свобод України, 1952.
14. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
15. *Єфремов С.* Між двома душами (Літературно-критичні статті). — К., 1993.
16. *Золотусский И.* Поэзия прозы (Статьи о Гоголе). — М.: Сов. писатель, 1987.
17. *Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпilog к «Черной раде») // Куліш П., Твори в 2-х т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 460.
18. *Ольжич О.* Дух руїни. По сторінкаї історії. — К.: Смолоскип, 2007, (Прага, 1940 р.).
19. *Панасюк Б.* Людина, природа і Всесвіт. (Розгадки таємниць). — К.: Парапан, 2008. — С. 138.
20. *Панасюк Б.* Русь: нація і держава: У 2-х томах. — К.: КНЕУ, 2009.
21. Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. (Українська рецепція Гоголя) / Упорядник Віра Агєєва. — К.: Факт, 2003.
22. *Стромєцький О.* Гоголь (Дослідження стилю, філософь, методів та розвитку персонажів). — Львів: Світ, 1994.
23. *Шевченко Т.* Кобзар. — К.: Дніпро, 1971
24. *Шевченко Т.* Твори в 5-ти томах. — Е.: Дніпро, 1975. — Т. 4.

Додатки

(окремі листи й інші матеріали)

1. ДОКЛАД А. Х. БЕНКЕНДОРФА НИКОЛАЮ I от 2 февраля 1842 г.

Попечитель московского учебного округа генерал-адъютант гр. Строганов уведомляет меня, что известный писатель Гоголь [По свидетельству издавшего этот документ М. К. Лемке именно так в подлиннике.] находится теперь в Москве в самом крайнем положении, что он основал всю надежду свою на сочинении своем под названием «Мертвые Души», но оно московской цензурою не одобрено и теперь находится в рассмотрении здешней цензуры, и как между тем Гоголь не имеет даже дневного пропитания и оттого совершенно пал духом, то граф Строганов просит об исходатайствовании от монарших щедрот какого-либо ему пособия. Всеподданнейше донося вашему императорскому величеству о таковом ходатайстве гр. Строганова за Гоголя, который известен многими своими сочинениями, в особенности комедией своей «Ревизор», я осмеливаюсь испрашивать всемилостивейшего вашего величества повеления о выдаче единовременного пособия пятьсот рублей серебром. [Согласие на выдачу пособия было получено.]

М. Лемке. «Николаевские жандармы и литература 1836—1855 гг.», стр. 135—136.

2. Н. В. ГОГОЛЬ — БОГдану ЗАЛЕССКОМУ¹

[Богдан Залесский (1802—1886) — польский поэт «украинской школы». Гоголь познакомился с ним в Париже. Письмо печатается по современному украинскому правописанию.]

Париж [февраль? 1837].

Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало, не то соняшниця, не то завійниця (хай їй присниться лисий дідько), [«Соняшниця» і «завійниця» — болезни желудка. «Лисий дідько» — черт.] та тепер, спасибо богів, кажуть начей-то пан зовсім здоров. Дай же боже, щоб надовго, на славу усій казацькій землі давав би чернецького хліба усякій болізни і злидням. Тай нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже, дуже близький, земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі.

Робота виконана і рекомендована до друку

¹ Єдиний відомий лист М. Гоголя, написаний українською мовою.

ЗМІСТ

Вступ	5
Передмова	9
I. Особлива місія Миколи Гоголя	17
II. На Північ — творити і служити сусідам	43
III. Гоголь і його українські риси	55
IV. Пізнання героїки України через Гоголя	79
V. Українська тематика — код для визволення	126
VI. Переписка з друзями, або ідея примирення	153
VII. Російська тематика — код для руйнації імперії	191
7.1. Комедія «Ревізор»	198
7.2. Комедія «Мертві душі» — перший том	211
7.3. Комедія «Мертві душі» — другий том	229
7.4. П'єса «Театральний роз'їзд»	242
VIII. Суцільні правка творів: хто і що за цим стоїть?	247
IX. Микола Гоголь і Тарас Шевченко	256
X. Микола Гоголь і сучасність	288
XI. Один із великих на шляху пізнання, розвитку і прогресу ...	302
XII. Духовна і мистецька філософія Гоголя	319
XIII. Сучасники Гоголя його не пізнали	359
XIV. Продовжувачі творчості М. Гоголя	403
XV. Чому Гоголь сердився на Росію?	429
XVI. Що сталося з Гоголем?	446
XVII. Начерки творчого портрета Миколи Гоголя	459
Післямова	465
Б. Я. Панасюк біографічний нарис	472
Література	471

Додатки (окремi листи i iншi матерiали) 472